

Acta Ethnologica Danubiana

89

# Az Etnológiai Központ Évkönyve

Ročenka Výskumného centra európskej etnológie

Jahrbuch des Forschungszentrums für Europäische Ethnologie

2006–2007



Fórum Kisebbségkuató Intézet

Az Etnológiai Központ Évkönyve  
Ročenka Výskumného centra európskej etnológie  
Jahrbuch des Forschungszentrums für Europäische  
Ethnologie

2006–2007

Acta Ethnologica Danubiana 8–9

# Az Etnológiai Központ Évkönyve

Ročenka Výskumného centra  
európskej etnológie

Jahrbuch des Forschungszentrums  
für Europäische Ethnologie

2006–2007

Szerkesztette  
Zostavil  
Herausgegeben von

LISZKA JÓZSEF

Forum Institute  
Komárom – Somorja  
2007

*Az Etnológiai Központ Évkönyve 2006–2007, Acta Ethnologica Danubiana 8–9 (2007)*

Deutsche Übersetzungen: József Liszka, Zsuzsanna Sáfi, Vera Schleicher

Slovenské preklady: Ida Gaálová, Gábor Pusko

Magyar fordítások: Gaál Ida, Liszka József, Végh Annamária

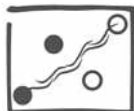
*A borítón – Na obale – Auf dem Umschlag*

*Pozsony látképe a 16–17. század fordulóján (Franz Hogenberg rézmetszete)*  
*Pohľad na Bratislavu na prelome 16–17. storočia (medirytina Franza Hogenberga)*  
*Ansicht an Preßburg an der Wende des 16. und 17. Jahrhunderts Kupferstich von*  
*Franz Hogenberg)*

Realizované s finančnou podporou Ministerstva kultúry SR  
– program Kultúra národnostných menšín 2007

A könyv megjelenését  
a Szlovák Köztársaság Kulturális Minisztériuma támogatta

© Forum Institute 2007  
ISBN 978-80-89249-14-5



## **Tartalom Obsah Inhalt**

### **TANULMÁNYOK – ŠTÚDIE – ABHANDLUNGEN**

Hartinger, Walter Kisemlékek az idő sodrában Procesy premien malých sakrálnych pamiatok (Zhrnutie) Flurdenkmäler im Wandel der Zeit (Zusammenfassung).....	11
Liszka József A szakrális kisemlékek kutatása a közép-európai térségben Výskum malých sakrálnych pamiatok v stredoeurópskom regióne (Zhrnutie) Erforschung sakraler Kleindenkmäler in der mitteleuropäischen Region (Zusammenfassung) .....	17
Grynacus Tamás Sacralis kisemlék-kutatás Magyarországon Výskum malých sakrálnych pamiatok v Maďarsku (Zhrnutie) Erforschung der sakralen Kleindenkmäler in Ungarn (Zusammenfassung).....	37
Bódi Erzsébet A szabadban álló szakrális kisemlékek kutatása Lengyelországban. A 20. század első feléig Výskum malých sakrálnych pamiatok v Poľsku (Zhrnutie) Erforschung der sakralen Kleindenkmäler in Polen (Zusammenfassung).....	49
Szacsvay Éva Kegyességek: tipológia és topográfia. A bánffyihunyadi templom tér-szimbolikájához Pietne dary: typológia a topografia. Priestorová symbolika bánffyihunyadského kostola (Zhrnutie) Milde Gaben: Typologie und Topographie. Raumsymbolik der Bánffyihunyader Kirche (Zusammenfassung).....	59

L. Juhász Ilona A háború jelei Znaky vojny (Zhrnutie) Zeichen des Krieges (Zusammenfassung).....	79
---	----

Pusko Gábor Az ágyú, mint az etnikai töltetű szimbolikus térfoglalás eszköze. Esettanulmány, Tornalja Delo, ako prostriedok symbolického obsadenia priestoru etnického charakteru (Zhrnutie) Delo, ako prostriedok symbolického obsadenia priestoru etnického charakteru (Zusammenfassung).....	133
---	-----

Viga Gyula Premeny vo využívaní krajiny v Medzibodroží A táj hasznosításának változásai a Bodroghözben (Összefoglalás) Changing Patterns of Land-Use in the Bodroghöz Region (Abstract) .....	143
--	-----

Silling István Jegyzetek a Dél-Alföld agrárkultuszáról Poznámký k agrárnemu kultu na južnej časti Dolnej zeme (Zhrnutie) Beiträge zum Agrarkult im südlichen Teil der Großen Tiefebene (Zusammenfassung) .....	163
--	-----

Schriefer, Andreas Szlovákok, németek és magyarok – Vita és kiegyezés a forradalom korában. Egy pillantás a Pressburger Zeitungra és mellékletére Slováci, Nemci a Mađari – polemika a vyrovnanie v období revolúcie r. 1848. Pohľad na Pressburger Zeitung a jeho prílohu (Zhrnutie) Slowaken, Deutsche und Madjaren – Streit und Ausgleich im Zeitalter der Revolution. Ein Blick in die Pressburger Zeitung und ihre Beilagen (Zusammenfassung) .....	171
---	-----

Liszka József A cseregyerek-rendszerről – kissé másképpen O výmene detí – trochu ináč (Zhrnutie) Über den Kinderaustausch – ein bißchen anders (Zusammenfassung).....	201
--	-----

## KÖZLEMÉNYEK – MATERIÁLY – MITTEILUNGEN

Schleicher Vera Egy közép-európai életút: ami elbeszélhető és ami nem Nedokončený príbeh jednej rodiny v strednej Európe (Zhrnutie) Eine unbeeendete Familiengeschichte in Mittel-Europa (Zusammenfassung).....	213
--	-----

Graf, Roland	
Egy Volto Santo-ábrázolás, mint határbéli kisemlék	
Vyobrazenie Volto Santo ako drobná sakrálna plastika (Zhrnutie)	
Eine Volto Santo-Darstellung als Flurdenkmal (Zusammenfassung).....	225

KÖNYVISMERTETÉSEK, ANNOTÁCIÓK – RECENZIE, ANOTÁCIE	
– BESPRECHUNGEN, ANOTATIONEN.....	233

## KRÓNKA – KRONKA – CHRONIK

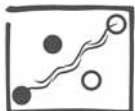
Voigt Vilmos	
A sakrális kisemlékek tanulmányozásáról.....	263
Szacsavay Éva	
Állítatott keresztényi buzgóságból... Dél-Szlovákiai sakrális kisemlékek .....	266
Liszka József	
Szilágyi István (1938–2005) .....	267
A kötet szerzőinek címjegyzéke – Adresy autorov – Adressen der Verfasser.....	275





**TANULMÁNYOK  
ŠTÚDIE  
ABHANDLUNGEN**





## Kisemlékek az idő sodrában<sup>1</sup>

HARTINGER, WALTER

Földünk felszínén, eltekintve a világtengertől, ma már kétségkívül mindenhol erősen láthatóak az emberi tevékenység nyomai. A geográfusok már régen lemondtak a ma még ismeretlen, érintetlen tájak felkutatásának lehetőségéről. A trópusi esőerdők, csakúgy mint a hatalmas sivatagok vagy éppen a szibériai tajga és tundra, mind-mind magukon viselik az emberi jelenlét nyomait, Közép-Európa túlnépesedett országairól – beleértve a járhatatlannak tűnő alpesi tájakat – nem is beszélve. Az emberi lét a térben, helyhez kötve zajlik, valósul meg, így az egyes vidékek a mindenkori élet és emberi kultúra dokumentumaivá válnak.

Ezért általános érvénnyel kijelenthetjük, hogy minden tájegység az emberi tevékenység megőrkítője, ezáltal képes életünk mintegy dokumentálására is. Erre az emlékéllító feladatra, szerepre különösen alkalmasak a jogi, közigazgatási emlékek („*Rechtsdenkmale*”), azok a jelzések, amelyek egy-egy terület szerepére, rendeltetésére, státusára hívják fel figyelmünket. Az írásosan dokumentált idők kezdete óta az emberek mindig is arra törekedtek, hogy földterületeiket, ingatlanaikat, javaikat, felségjogi igényeiket különböző jelzések által elhatárolják, határaikat a külvilág számára jelezzék, nyilvánossá tegyék. A limes, a rómaiak védő sáncrendszere egyes vidékeken máig az „*Ördög fala*”-ként él a köztudatban. A Rhaetia és Noricum tartományba be-betörő bajorok (bajuvárok) törvénykönyvükben, a *Lex Baiuvariorum*ban külön fejezetet szenteltek a határjelzések megsemmisítésének:

*„Ha valaki elegyengeti, betemeti a határvonalat, vagy a határjelző köveket helyükről elemeli, ha szabad ember, fizessen szomszédainak kövenként vagy jelenként 6 schillinget. Amennyiben szolga, 50 ütéssel vesszőztessék meg... Ha nézeteltérés támadna határügyben, a régebben felállított jelöléseket, köveket kell megvizsgálni, ugyanúgy a határvonalat, mezsgyét, mely korábban két szomszédos telek elhatárolására keletkezett. Ha valamelyikük hiányzik, ez esetben a fákba vésett jelölések tekintendők irányadónak.”*

Elődeink számára mindig is különösen fontos célul szolgált, hogy az egyes területeket használatuk vagy jogi státusuk szerint saját jelzéseikkel saját maguk, és a következő generációk számára is mélyen bevessék a köztudatba, nyilvánossá tegyék. Ezért rövid időközönként újra és újra ünnepi ceremóniával egybekötött díszmeneteket, lovas felvonulásokat rendeztek. Ezeken jelen volt a bíró, továbbá zenészek, sőt gyakran a lövészegylet is.

<sup>1</sup> A tanulmány szövege a Fórum Kisebbségkutató Intézet komáromi Etnológiai Központja által 2002. május 10–12-én megrendezett 15. Kisemlék-kutató Konferencián hangzott el.

A menet jellegzetesebb pontjain díszlövéseket adtak le, vagy éppen a fiatal leányokat és legényeket dobálták meg tarka bokréttákkal, pénzérmekkel, dióval, édességgel vagy cipóval, kenyérrel – ezzel is ünnepélyesen emlékeztetükbe vésve az adott határvonal helyét. Olcsóbb megoldás volt, noha az esemény általa ugyanolyan szilárdan megmaradt a résztvevők emlékezetében, ha az érintett helyen nyaklevest osztottak, vagy éppen hajuknál fogva, tréfásan megcibálták a jelenlevőket. Az efféle (határjáró) menetek természetesen mindig a helyi kocsmában értek véget, ahol a tagok számára ingyen sört és bort mértek.

A bajor területeken idővel kialakult az olyan tisztségviselők státusza, akiknek a feladatuk éppen a határok észben tartása volt. Ezek különféle jelzéseket helyeztek el a határvonalak mentén, melyeket szigorúan titokban tartottak, s amelyekről így csak nekik volt tudomásuk. Mindezek ellenére a határvonalak elleni vétségek mégis mindennaposak voltak: a köveket eltávolították, felszántották, vagy éppen áthelyezték, a határfákat kivágták. A lakosság körében az effajta vétség egészen súlyos csalásnak, rendbontásnak számított. Ezért egyes osztrák jogalkotók azt indítványozták, hogy az elfogott tetteseket a következőképpen büntessék: testüket ássák nyakig a földbe, majd fejüket ekevassal vágják le. Arról ugyan nincs tudomásunk, hogy efféle drákói büntetések valaha is ki lettek volna szabva, viszont a határjeleknek szentelt különös figyelemnek köszönhetően az egész német nyelvterületen elterjedt a jeleket elmozdító bűnösökről szóló monda: az illetőnek halála után, nyugtát nemelve, hátán a súlyos kötömbbel, addig kell azt cipelnie, s közben kérdeznie: „*Hová tegyem ezt a követ?*”, amíg valaki végül választ ad neki: „*Ahonnán elvetted!*”

A határjelek egykori nagy jelentőségét máig nehezen tudjuk teljes mértékig felbecsülni. Általuk lettek elkülönítve az uradalmak, közigazgatási kerületek, bírói joghatóságok, vámterületek, legelők, halászerületek, a parlag, a plébániák és zarándokutak egyaránt. Számtalan fából, kőből és fémből készült oszlop, tábla, kereszt lett így felállítva az írástudatlan lakosság tájékoztatására, a határvonalak létezését demonstrálva. Magántelkeken helyenként máig látható a ciroksöprű, mint elkerítő, figyelmeztető jel. A 19. században végbement pontos földmérés és kataszterezés után bizonyos jelzések feleslegessé váltak, s így nem lettek többé felújítva vagy újraállítva. Ott, ahol még ma is láthatók, a múlt életrevalóságáról tanúskodnak. Mivel sokuk kereszt formájú vagy más vallási szimbólum volt, mára már csupán szakrális üzenetük maradt fenn. Jogi vonatkozásaik sok esetben még fel-táráásra, tisztázásra szorulnak.

Anyaghasználatuknak köszönhetően különösen hosszú életűek a Közép-Európa-szerte máig gyakran látható, vaskos kőkeresztek. Ritkán magasabbak egy méternél, és általában durva felületű, kevésbé megmunkált talapzattal állnak a földben. Ma már biztosra vehető, hogy rendeltetésük a halál körüli engeszteléssel, békéltetéssel volt kapcsolatban. A *Constitutio Criminalis Carolina* 1532-es kiadásáig ugyanis nem volt kötelező, hogy a per békébíró előtt folyjon le, így a felek egymás közt is kiegyezhettek. A 13. századtól kezdve, egyéb juttatások mellett (zarándoklat Rómába vagy Aachenbe, misézés a halottért, valamint pénz fizetése) viszonylag gyakran található a kiengesztelési szerződésben a kötelezettség egy kőkereszt állítására. Innen az engesztelési kereszt („*Sühnenkreuz*”) elnevezés. Akárcsak a többi megoldás, ezek is a halott lelki üdvét szolgálták, ezáltal is segítve az elhunytat, akinek a hirtelen halál esélyt sem adott a lelki felkészülésre. A tartós anyagból, gránitból vagy egyéb kőből készült kereszteknek tehát az volt a céljuk, hogy a halál helyén, vagy forgalmas helyeken az arra járókat imára buzdítsák.

Német nyelvterületen mintegy 4000 ilyen kereszt maradt fenn, az állományt gazdag szakirodalom dokumentálja. Különféle spekulációk léteznek, melyek szerint a vizsgált ke-

resztek összefüggésben állnak a történelem előtti kőépítményekkel, így a menhirekkel és dolmenekkel, hasonlóképpen, mint a „vörös kereszt” esetében. Viszont a kőkeresztek 13. századbeli hirtelen felbukkanása véleményem szerint valószínűtlen, ingataggá teszi ezeket az elméleteket. Érdemes leszögezni azonban, hogy a 16. században, a jogszabályok megváltozása után is, tartósságuknak köszönhetően még mindig előfordulnak tájainkon, dokumentálva a középkorban uralkodó jogi és vallási viszonyokat. Java részük ugyan már eltűnt a köztudatból, ám sok kereszthez máig szorosan kapcsolódnak különféle, hirtelen vagy erőszakos (huszíták, svédek, franciák vagy cigányok által okozott) halálról szóló történetek, ami által legalább eredeti rendeltetésük megmarad.

Az elhunytaknak állított emlék emellett más jelek feladata is (pl. a pestisoszlopok, valamint a pestiskápolnák). Azokat a helyeket jelölik, ahol az eluralkodó pestis halottait a szűk temetők helyhiánya miatt szabadon temették el. 1348 és a 18. század első fele közt a tüdő-, valamint a bubópestis az európai lakosság legnagyobb áldozatkövetelői közé tartoztak, hiszen szinte mindegyik nemzedék alatt egyszer megtizedelték, sőt gyakran akár megfélemték a lakosságot. Durva szükségmegoldás volt, hogy nem a megszentelt temető földjében kerültek a halottak. Ezért aztán legalább keresztet vagy kápolnát állítottak, a keresztény megváltás reményének jelül és a túlélők számára imahelyül.

A pestis utoljára 1710 és 1720 között söpört végig Európán, azóta nem tért vissza többé. A legtöbb határban állított pestistemető ezért időközben megszűnt, nyomuk csak kereszt vagy kápolna formájában maradt fenn. A rejtélyes kórtól való félelem olyan mélyen belevésődött az emberek emlékezetébe, hogy számos más célra emelt kereszt és kápolna ma a fekete halál jeleként szolgál. Passau környékén minden egyes gránitoszlop, amelyen lámpás vagy fülke található, pestisoszlopként él a köztudatban.

Míg a pestisoszlopok egy közösség sorsára utalnak, a haláljelek („*Marterl*”) a leggyakrabban egyének haláleseteinek megörökítői. Különös előszeretettel lettek olyan személyek emlékére állítatva, akik a határban, valamilyen baleset vagy betegség következtében, hirtelen halállal hunytak el. Esetenként magyarázó táblák egészítik ki az emlékművet, bővebb információt adva az elhunyt személyéről. Ha napjaink balesetáldozatainak mind ilyen emléket állítanak (Németországban évente 8000–10 000-en esnek baleset áldozatául!), utcáink rövid időn belül valóságos temetőkre hasonlítanak.

A régi szokás napjainkban – egy speciális esetben – újra feléledt, mégpedig fiatalok balesetei esetében – különösen olyan ifjú férfiak esetében, akik éppen katonai szolgálatukat teljesítették. Ezeknek az áldozatoknak az ismerősök köre (általában nem a rokonság) egy kisebb emlékművet állít, általában nyírfakeresztet, rajta az elhunyt fényképével, valamint koszorúval. Ennek köszönhetően az elhunyt személye egy adott ideig megörökítődik. Az utóbbi időben az tapasztalható, hogy ezek az emlékművek egyre tartósabb anyagból (kő, fém) készülnek. Napjainkban egy másik, halottaknak emléket állító szokás, az ún. halotti deszka („*Totenbrett*”) állítása is reneszánszát éli<sup>2</sup>. Ez a hagyomány a századfordulón teljesen kiment a divatból, manapság viszont számos egyesület ilyen módon állít emléket elhunyt vezetőinek vagy tagjainak.

2 Lényege, hogy az elhunyt személyes adatait, olykor az elhalálozás körülményeit egy díszre kiképzett deszkára festik, faragják, amit aztán a település egy frekvenciált helyén (a faluközpontban, útkereszteződésben, a temetőbe vezető út mentén stb.) állítanak fel. Nem sírjelről, hanem a halottra emlékeztető, a temetőn kívül látható jelről van szó. A szerk. megj.

A keresztek, oszlopok és egyéb emlékművek gyakran más okból keletkeztek: azért, hogy az állítatók ily módon is fohászkodjanak a bő termésért, vagy köszönetet mondjanak a családtagok, valamint a háziállatok jólétéért, egészségéért, vagy éppen egy-egy nehéz időszak, veszély sikeres átvészeléséért. Hiszen tájainkon az emberek még néhány generációval ezelőtt is abban a szilárd meggyőződésben éltek, hogy minden, ami e világon történik, Isten akaratából van. Ennek a meggyőződésnek a szemmel látható jelei a kereszt formájú vagy éppen szenteket ábrázoló emlékművek. Különösen széles körben terjedtek el az ún. időjárás- („*Wetterkreuz*”), valamint az Arma Christi-keresztek.

A Müncheni Állami Könyvtárnak köszönhetően tudunk egy 12. századi rituáléről, amelynek részét képezi az út mentén felállított kereszt megáldása („*benedictio crucis in via ponendae*”). Ezek szerint már akkoriban szokás volt utak mentén keresztet állítani (többnyire fából), az Úr áldását kérve így határra, termésre. Ma is számtalan kőoszlop, pillér (képtáblával vagy anélkül), lámpás, fulke, felirat gazdagítja soraikat. Ritkán sikerül viszont teljes mértékben tisztáznunk az emlékműállítás egyéni hátterét, okait.

Az egyszerű oszlopok, pillérek és kőtalapzatokba foglalt vaskeresztek soraiból kiemelkedő Arma-Christi-keresztek (arma Christi = Krisztus fegyverei = Krisztus kínszenvedésének eszközei) VI. Ince pápa 1353-ban kiadott *De armis Christi* nevű bullája után terjedtek el Közép-Európa-szerte. A legegyszerűbb kivitelezésük az ún. kapucinuskeresztek (kereszt lándzsa és botra erősített ecetes szivacs motívumával); de akad példa olyan emlékművekre is, melyeken díszítőelemek tömege, pl. a Krisztust keresztre feszítő katonák szerszámai (ásó, fűró, kalapács, fogó, ostor), vagy éppen Pilátus tintatartója látható.

Ausztria, Csehország és Felső-Pfalz egykor ércben gazdag területein számos bádoggal (a 19. századtól), valamint öntöttvas kereszt maradt fenn, ez utóbbit az követően, hogy Steyr, Horzowitz (Csehország), Bodenwöhr (Felső-Pfalz), Wasseraufingen (Württemberg) vagy Lauchhammer (Szilézia) helységeiben a vasöntés mestersége virágzásnak indult. Zarándokutak mentén különös előszeretettel keletkeztek keresztek vagy képoszlopok. Ezek közül a legdíszesebbek a Frankföld területén találhatóak, valódi kőből készült kis műremek.

Mindenütt az figyelhető meg, hogy a lakosságnak egykor szándékában állt a vidék szakrális térré való átalakítása, a Szentföldet véve példának (így kapnak helyet a kálváriadombokon a keresztutak, ezáltal a táj egyfajta felszentelése jön létre). Ennek szellemi feltételét a 19. század húszas éveitől tapasztalható vallási újjáéledés, eszmélés biztosította. Mindez azután következhetett be, hogy az előző nemzedékek a szekularizáció és a népi kultúra jelei ellen hozott állami rendeletek által számos vallási jellegű tárgy elpusztítására adott okot.

A 18. század elején egy új szent alakja jelenik meg a katolikus Dél-Németország községeinek határában, mégpedig Nepomuki Szent Jánosé, aki még manapság is erősen él a lakosság köztudatában. Az 1393-ban a Moldva folyóban mártírhalt pap alakja így mára folyók mentén, hidak ezerein áll mint a vízen utazók védőszentje, kiszorítva ezáltal elődjét, Szent Miklóst, aki addig ugyanebben a szerepben igen népszerű védőszent volt.

Míg Szent Miklós és Nepomuki Szent János nevéhez a vizek feletti oltalom lett hozzárendelve, a villám, jégverés és más égi csapások ellen keresztek emeltek – általában két gerendából álló, ún. Caravacca- vagy spanyol keresztet. Egyes példányokba betűket is véstek, a Benedek- és Zakariás-áldások rövidítését.

A történelminek nevezett 19. században határainkban az emlékművek egy új fajtája jelenik meg. Olyan emlékjelről van szó, amelyek történelmi eseményeket, személyeket örökítenek meg, vagy éppen a husziták, törökök, bajorok, osztrákok, svédek, franciák el-

leni háborúknak, esetleg parasztfelkeléseknek állítanak emléket. Számos évforduló kapcsán vált szokássá emlékkő állítása: a határt megtisztító csoportok például emlékkő emelésével fejezik be munkájukat.

Külön fejezetet érdemelnének az állomány szerves részét képező közlekedési jelzések, útmutató táblák, egészen a rómaiak mérőöldköveitől kezdve. A múltban az ilyenfajta jelzések nagy része egypár jellegtelen figyelemfelhívó táblára korlátozódott (főként fékezésre figyelmeztető jelzések). Napjaink tömegközlekedésének köszönhetően azonban számuk robbanásszerűen megsokszorozódott, rengeteg új fajta keletkezett, így kiváló kutatási anyagnak szolgálnak a mai néprajzos nemzedéknek.

## Kitekintés

Szакrális kisemlékeink az idő folyása alatt számos változáson mentek keresztül mind minőségük és funkciójuk, mind pedig anyaghasználatuk tekintetében. A szekularizáció számos emlékjel vallási töltetét halványította el. Újabban általános jelenség lett az Európai Unió tagállamai közti határátkelő helyek, sorompók lebontása! A fennmaradt emlékművek azonban így is hűen tükrözik a múlt és a jelen gondolkodásának súlypontjait. A vallási jellegű emlékművek jelenléte egy olyan szemléletről tanúskodik, mely szerint az emberi élet minden pillanata az Isten áldásától függ. A történelmi emlékjelek feledtetni igyekeznek gondolkodásunk, mindennapjaink anyagközpontúságát, az e világi, kézzelfogható dolgokhoz való ragaszkodásunkat próbálják felülbírálni. A balesetek áldozatainak emelt keresztjei, továbbá a játszótereken, kórházakban, iskolabuszokon és más balesetveszélyes helyeken felállított jelek mindennapjaink lehetőségeinek határait, képességeink végességére emlékeztetnek.

Talán ennek a magatartásnak, vagy az időközben felerősödött haza és történelem iránti szeretetnek köszönhető, hogy véget ért a határbeli emlékművekkel való hanyag bánásmód, sőt szándékos megsemmisítések korszaka (mint Ausztriában II. József vagy Bajorországban Montgelas miniszter ideje alatt). Ma már mindenütt igyekezet tapasztalható az emlékművek dokumentálására és restaurálására, mégpedig nemcsak a rendszeres megtisztítások alkalmával.

Ezek után remélhető, hogy a helyrehozott objektumok eredeti helyükön maradnak, és – mint ahogy ez gyakran megtörténik – nem kerülnek be a falvakba, temetőkbe, templomudvarokba, esetleg másodlagosan kápolnák, templomok falába építve. Hiszen csak így, keletkezésük helyén válhatnak kultúrtörténeti események tanúivá, mérőöldköveivé, csupán így párosulhatnak hozzájuk rájuk vonatkozó történetek, csakis így ragadhatnak meg egy-egy szeletet otthonuk hagyományából.

## Procesy premien malých sakrálnych pamiatok

(Zhrenutie)

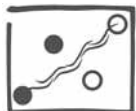
Text tejto štúdie odznel na 15. Konferencii o výskume malých sakrálnych pamiatok, usporiadanej 10.–12. mája 2002 komárňanským Výskumným centrom európskej etnológie Fórum inštitútu pre výskum menšín. V nemeckom jazyku bol publikovaný: *Forschungen zur historischen Volkskultur. Festschrift für Torsten Gebhard zum 80. Geburtstag*. Hg. von Ingolf Bauer, Edgar Harvolk und Wolfgang A. Mayer, München 1989; 215–230. p.

## Flurdenkmäler im Wandel der Zeit

(Zusammenfassung)

Der Text dieser Abhandlung wurde an der 15. Konferenz zu Kleindenkmalforschung unter Mitwirkung des Forum Instituts für Minderheitenforschung – Forschungszentrum für Europäische Ethnologie am 10.–12. Mai 2002 vorgetragen. In deutscher Sprache erschienen in: *Forschungen zur historischen Volkskultur. Festschrift für Torsten Gebhard zum 80. Geburtstag*. Hg. von Ingolf Bauer, Edgar Harvolk und Wolfgang A. Mayer, München 1989; 215–230. p.





## A szakrális kisemlékek kutatása a közép-európai térségben

LISZKA JÓZSEF

Mostani tanácskozásunk<sup>1</sup> megszervezésével azt szeretnénk volna elérni, hogy a szakrális kisemlékek magyar kutatási eredményeinek a számbavételét egészítsék ki a szomszédos népek kutatásait legalább nagy vonalakban vázoló referátumok. Mivel a magyar nép olyan „szerencsés” helyzetben van, hogy jelenleg a Kárpát-medence nyolc országát is lakja, kézenfekvőnek tűnt, hogy az egyes, Magyarországgal határos országok magyar kutatóit kérjük föl az említett áttekintések elvégzésére. Különböző okok miatt ez csak részben sikerült. Ezért – jobb híján – magam kísérlek meg egy (rendkívül vázlatos és szükségszerűen hiányos!) áttekintő képet nyújtani. A szakrális kisemlékeket a szó szűkebb értelmében értem, így az olyan határesetekkel, mint például a temetők néprajza (síremlékek) vagy nemzeti jelképek (amelyek tágabb értelemben bizonyos szakralitás kifejezői is), legfeljebb a csatolt bibliográfia szintjén foglalkozom.

### Szakrális Kisemlék Archívum Komáromban

A szakrális kisemlékek szisztematikus felkutatásával és dokumentálásával Dél-Szlovákiában az 1997-ben, polgári kezdeményezésből alapított Fórum Kisebbségkutató Intézet komáromi Etnológiai Központja foglalkozik. Az itt létrehozott Szakrális Kisemlék Archívumban jelenleg a kettő és fél ezret meghaladó, adatlappal rendelkező kisemléket tartunk nyilván. E vállalkozás célja, hogy a dél-szlovákiai települések kataszterében található szakrális kisemlékek teljességre törekvő adatbázisát teremtsen meg. Az egyes emlékekről a helyszínen készülő fényképeken és rajzokon túlmenően lehetőség szerint a vonatkozó levéltári dokumentumok, a sajtó hírányaga, illetve a kapcsolódó szájhagyomány is felgyűjtésre és dokumentálásra kerül. Ez azt jelenti, hogy a konkrét terepmunkát viszonylag hosszadalmas levél- és könyvtári kutatások egészítik ki. Emellett folyamatosan figyeljük az aktuális sajtót is, s minden, a témára vonatkozó hírt nyilvántartásba veszünk (Liszka 2002; Liszka 2003b; Liszka 2007a). Fényképgyűjteményünk legkarakterisztikusabb darabjaiból egy vándorkiállítást állítottunk össze, amely 1997 óta a Kárpát-medence csaknem két tucat helyén, Pozsonytól Tőketerebesig, Budapesten át Aszódig került már bemutatásra. A té-

<sup>1</sup> A dolgozat szövege a Fórum Kisebbségkutató Intézet komáromi Etnológiai Központja és a Selye János Egyetem Tanárképző Kara által szervezett, *Jelek a térben* című konferencián hangzott el 2006. október 27-én Komáromban (vö. Liszka 2007b). A tanácskozáson elhangzott néhány előadás időközben már megjelent (L. Juhász 2007; Klamár 2007; Peres 2007; Silling 2007; Verebélyi 2007), mások évkönyvünk jelen kötetében látnak napvilágot, illetve néhányat a következő számban szándékozunk közreadni.

mát érintő nemzetközi tudományos tanácskozások állandó résztvevői vagyunk, és 2002-ben magunk is rendeztünk hasonlót (L. Juhász 2002b; L. Juhász 2003b). A Fórum Kisbbségkutató Intézet internetes honlapján (www.foruminst.sk) a Szakrális Kiselemlek Archivum egy része immár digitalizált formában is hozzáférhető.

A komáromi Szakrális Kiselemlek Archivum természetesen nem előzmények nélküli, továbbá vele párhuzamosan, illetve utána egyéb kezdeményezések is születtek tágabb térségünkben. A következőkben ezeket kísérem meg nagy vonalakban áttekinteni.

## A német nyelvterület

A kiselemlek-kutatás kezdeteiről a német nyelvterületen egyszer már beszámoltam évkönyvünk lapjain (Liszka 2000b), illetve jelen kötetünkben is olvasható egy áttekintés a kérdésről Walter Hartinger tollából. Ezért voltaképpen éppen csak érintem most ezt a kérdéskört, s mindössze kettő, az említett munkák által nem vagy csak futólag tárgyalt szempontot emelek ki.

Az egyik a bibliográfiák problematikája. A kérdés könyvtárnyi irodalmában természetesen külön-külön szinte mindegyik jelentősebb munka fontos könyvészeti hivatkozásokat is tartalmaz. Ahhoz viszont, hogy ezt a „könyvtárnyi irodalmat” valóban át is tudjuk tekinteni, szakbibliográfiákra van szükség. Az egyik ilyen, jól használható bibliográfia Otto Kampmüller munkája (Kampmüller 1993; Kampmüller 1998). A két kötetben megjelent gyűjtemény elsősorban az osztrák kiselemlek-kutatás bibliográfiája, számos közép-európai vonatkozással. Még inkább közép-európai távlatokban gondolkodva végzi a drezdai Harald Quitzsch bibliográfiai gyűjtő-tevékenységét. Több tízezres cédulaanyagán (egy része az Etnológiai Központ Szakrális Kiselemlek Archivumában is megtalálható kéziratként!) túlmenően egy tematikus válogatása (a kálvária-kutatás németnyelvű irodalmára korlátozva) a közelmúltban nyomtatásban is napvilágot látott (Quitzsch 2007)<sup>2</sup>. Részben kapcsolódik a témához a temetőkutatás, aminek a német nyelvterületen jól használható, s folyamatosan bővülő bibliográfiája ismeretes. A kasseli szakintézet (Zentralinstitut für Sepulkralkultur) kiadásában 1994 óta megjelenő éves bibliográfiákat (gyakorlatilag az intézet könyvtárának gyarapodási jegyzékeit) évkönyvünk egyik korábbi kötetében L. Juhász Ilona ismertette (*Acta Ethnologica Danubiana* 5–6, 182–183. p.).

A másik szempont, amire röviden fel szeretném hívni a figyelmet, az az, hogy a német nyelvterületen (mind Ausztriában, mint Németországban) a szakrális kiselemlek kutatása, dokumentálása a legutóbbi időkig a mi fogalmaink szerinti önkéntes gyűjtőmozgalom keretei között zajlott. Helyi, regionális egyesületek, azok néhány lelkes (sok esetben magasan kvalifikált!) tagja végezte ezt a munkát (vö. Blaschka 2007; L. Juhász 1995; L. Juhász 1998a; L. Juhász 1998b; Liszka 1994a; Liszka 1997 stb.), miközben a hivatalos tudományosság nem vagy csak rendkívül óvatosan vett tudomást erről a tevékenységről. Az utóbbi években a bambergi Otto-Friedrich Egyetem Néprajzi/Európai Etnológiai Tanszéke keretében futó projektum (Kerkhoff-Hader 2007) nyomán a tanszék munkatársai két tudományos tanácskozást is rendeztek a témában (vö. Liszka 2004a), s úgy tűnik, hogy a problémakör sikeresen beintegrálódik az egyetemi tudományos életbe és oktatásba.

4 A bibliográfiával évkönyvünk következő számában foglalkozunk részletesebben.

## Csehország

A szakrális kisemlékek néprajzi szempontú vizsgálatának meglepően korai nyomai mutatathatóak ki a 19. század végi cseh(morva) múzeumi évkönyvekben, illetve néprajzi szaklapokban. Az egyik első, ám nem előzmények nélkül való (pl. Stránecká 1886) ilyen jellegű közlemény (ami egyszersmind kutatási felhívás is) Čeněk Zíbrt tollából származik. A neves népszokás-kutató a *Český lid* 6. évfolyamában néhány képoszlop rajzát közölve hívja fel az olvasók figyelmét ezen objektumtípus dokumentálásának a fontosságára. Mivel egy összegző tanulmányt készít a jelenségről (nem tudni, hogy ez valójában elkészült-e) „régí és jellegzetes” képoszlopok rajzait kéri, a keletkezésük történetét dokumentáló adatokkal, továbbá a kapcsolódó mondák, szokások és hiedelmek csatolásával (Zíbrt 1897). Josef Brož haranglábak és -tornyok hitelesnek tűnő dokumentatív rajzait közli ugyancsak a *Český lid* hasábjain (Brož 1900).

Már ebben a korai időszakban is heves, személyeskedésektől, nemzeti (cseh–morva!) érzékenységtől sem mentes viták is kialakultak az egyes kisemlékek származását, datálását illetően. Josef Kalousek például a középkori kőkereszteknek Szent Cirill és Metód korára való datálását kérdőjelezte meg (Kalousek 1896), ami heves ellenállást váltott ki egy olomützi múzeumi lap hasábjain (*Časopis vlasteneckého muzejního spolku olomúcké* 1895, 117), amit Kalousek *Český lid*-beli válasza követett (Kalousek 1897).

A népi vallásosság iránti érdeklődés kezdeteit Joseph Weigert bajor plébános könyvének megjelenésével szokás datálni (Weigert 1924. Vö. Schwartz 1928). Kevesen tudják, hogy a cseh Karel Procházka Weigertot megelőzően írt egy olyan áttekintő munkát, amelyben a cseh népet vallásos megnyilvánulásainak gyakorlatilag minden, ma is érvényes aspektusát számba vette (Procházka 1910). Ezzel a későbbi népi vallásosság kutatásának szilárd alapjait vetette (vethette volna) meg. Figyelmünket a szakrális kisemlékek körére leszűkítve megállapíthatjuk, hogy a biztató kezdetek ellenére a cseh érdeklődés a téma iránt később úgy tűnik, visszaesett. Jelentősebb eredményeket a középkori kőkereszt-kutatás mondhat magáénak, s inkább a szudétanémet területek német, német származású kutatói szorgalmazták ezt a munkát (pl. Stein 2002; Stein 2003), noha az 1989-es rendszerváltás után általában a cseh(morva) érdeklődés is felélénkültni látszik (pl. Floriánová 2002; Tarcalová 1995).

## Szlovénia

A szlovén kutatás egy munkáját említtem itt meg, mégpedig Marijan Zadnikar monográfiáját a szlovéniai szakrális kisemlékekről (Zadnikar 1964). A kutatástörténeti szempontból rendkívül korai összefoglalás a térség szakrális kisemlékeinek történeti, néprajzi, művészettörténeti áttekintését adja, az etnokartográfia módszereit is segítségül hívva. Tipológiai, terminológiai kérdéseket is felvet. Anyagát három nagyobb egységbe sorolja: 1. kőemlékek (ide a klasszikus képoszlopok, szentek szobrai és a kőkeresztek kerültek); 2. épített emlékek (a kőből, téglából épített képoszlopokat sorolta ide); valamint 3. kápolnák (ide a mi fogalmaink szerinti mezei oltár-szerű építményektől a klasszikus kápolnákkal, harangtornyokkal bezárva sorolta anyagát). A szerző imponálóan nagyszámú objektum alapján végezte el tipológiai besorolásait, amelyek – noha a külső szemlélő számára némileg meghökkentőek – mégis tanulságosak, inspiratívek lehetnek számunkra is.

A szlovéniai magyar néprajzi kutatás ilyen típusú tevékenységéről nincsen tudomásom.

## Horvátország

A horvát néprajz egyik (vagy **a**) legmodernebb német nyelvű összefoglalásában két esettanulmány is foglalkozik témánkkal. A szlavóniai szakrális kisépítményeket áttekintő dolgozat (Španiček 2001) számunkra – az általa nyújtott összehasonlító anyagon túlmenően – többek között terminológiája, tipológiája miatt is tanulságos lehet. Négy fő kategóriát különböztet meg: 1. az imaoszlopokat, 2. az út menti kereszteket, 3. a kálváriákat és 4. az épületek szoborfülkéiben elhelyezett szobrokat. Imaoszlopoknak azokat a klasszikus értelemben vett képoszlopokat nevezi, amelyeknek szoborfülkéjében egy-egy szent szobra vagy képe található, illetve a rendszeren (ám nem kizárólagosan) négy oszlopon álló kis építményeket mondja, amelyeknek belső terében egy kereszt vagy szent szobra áll. A korábbi horvát kutatásra is hivatkozva megjegyzi, hogy a helybéli általánosan *kápolnának*, *kápolnácskának* nevezik összefoglalóan ezeket az objektumokat vagy egyszerűen az ott álló szent nevével illetik őket. Ez utóbbi megnevezések gyakran földrajzi névként is funkcionálnak. Španiček tágabb értelemben (egy feltételezett fejlődési, tipológiai sort követve) aztán ebbe a nagy, átfogó kategóriába sorolja a tulajdonképpeni kápolnákat, sőt a harangtornyokat is.

A nemzetközi kutatás a halálos kimenetelű közúti balesetek helyén felállított emlékeztető jelek, haláljelek vizsgálatát Konrad Köstlin egy tanulmányától eredezteti (Köstlin 1992), miközben a magyar Kovács Ákos német kollégáját megelőzően összeállított már egy, a témához lazán kapcsolódó kötetet (Kovács 1990), mégpedig nemzetközi szerzőgárdával. Az összeállításában szerepel annak a Zorica Rajkovičnak is egy írása (Kovács 1990, 27–36), aki a most szóbanforgó kötetben is áttekinti a témát<sup>3</sup>. A magyar nyelvre lefordított tanulmányból és ennek az áttekintésnek a hivatkozott irodalmából is kiviláglik, hogy az akkori Jugoszlávia kutatói (horvátok és szerbek egyaránt) már az 1960-as években foglalkoztak azzal az emlékjeltípussal, amely térségünkben akkor még meg sem jelent. Közben Köstlin említett tanulmányát – úgy tűnik – nem is ismeri (Vitez 2001).

A horvátországi magyarok néprajzi kutatásának ilyen típusú eredményeiről nem tudok.

## Szerbia (vajdasági magyarok)

A vajdasági magyar néprajzi kutatás a szakrális kisemlékek vizsgálata terén kiemelkedő eredményeket mondhat magáénak. Arányait tekintve a magyar nyelvterület talán legkutatottabb térségének tekinthető. Készültek települések szerinti áttekintések (pl. Csúszó 2003; Csúszó 2004; Klamár 2007; Kocsis–Nagy 1994; Silling 2001), valamint témakörök (kisemlék-típusok, szentek) szerinti dokumentációk is (Balla 1995; Beszédes 2001, 49–53; Silling 2000; Silling 2007). A zentai múzeumnak kiépülőben lévő szakrális kisemlék adattára van, az addigi eredményekből 2004-ben, Nagy Abonyi Ágnes és Vida János szorgalmának köszönhetően fotókiállítás is nyílt a városban (vö. Liszka 2005b). *A Vajdasági Magyarok Néprajzi Atlasza* a szakrális kisemlékek aspektusából is tanulságosan használható (vö. Silling 2003, 132–140).

A szerb kutatásról (a fentebb ismertetett horvát áttekintés néhány utalását leszámítva) viszont csak rendkívül keveset tudunk (vö. Silling 2007).

3 A szerző először Rajkovič, majd Rajkovič–Vitez, újabban Vitez név alatt publikál.

## Románia

A román kutatás eredményei<sup>4</sup> közül I. Oprișan munkáját kell kiemelni, aki gazdagon illusztrált monográfiájában a román keresztek (illetve azokat kiegészítve az egyéb szakrális kisemlékekkel) tekintette át (Oprișan 2003). Magyar szempontból is tanulságos egyrészt az a gazdag szimbólum-világ, ami a román kisemlékeket jellemzi, másrészt azok a román sírjelek, amelyek kísértetiesen hasonlítanak a mi református fejfáinkra<sup>5</sup>.

## Szlovákia

Előadásom elején Szlovákiából indultam, bemutatva röviden a komáromi Szakrális Kisemlék Archívumot. Körutunkon most visszaértünk Szlovákiába, s nézzük a szlovák kutatás eredményeit. Néhány igazán szórványos adatot leszámítva a szakrális kisemlékek iránti érdeklődés az 1960-as évektől érezhető, noha az ideológiai korlátok miatt a témát nem a vallási tartalma, hanem az esztétikai értéke oldaláról közelítették meg. Mint népművészeti alkotásokat vették számba a különféle sírjeleket, temetői nagykereszteket (Bednárik 1972), illetve a „népi plasztikákat” (Kovačevićová 1969; Kovačevićová – Schreiber 1971). Az ország műemlékeit (gyatrán!) áttekintő műemlékjegyzék imitt-amott szakrális kisemlékeket is számbevesz ugyan, ám még az sem mondható, hogy legalább a műemlékileg jelentős darabokat maradéktalanul feltérképezte volna (SPS 1967–1969). Néprajzilag pedig gyakorlatilag használhatatlan. A rendszerváltást követően megélné a szlovák érdeklődés is a téma iránt, az egyes szentek kultuszával intenzívebben kezdtek foglalkozni (Bugarová 2004b; Mrázová 1995). Szent Vendel tiszteletével például az időközben elhunyt Ivan Chlebana (Chlebana 1995), illetve Veronika Géczióvá-Komorovská (Géczióvá-Komorovská 1995a,b) foglalkozott behatóbban; erősen támaszkodva a szent köztéri szobrára, mint információs forrásokra. A szlovák kutatók, a komáromi Szakrális Kisemlék Archívum nyomdokain haladva (Bugarová 2004a, 83), több helyen is szakrális kisemlék adatbázisokat hoztak létre (Galánta, Losonc /vö. Nociarová 2002/, Kassa), s mára egyre több publikáció vehető kézbe a témáról (Bugarová–Šangala 2002<sup>6</sup>; Bugarová–Šangala 2005; Čičo–Kalinová–Paulusová 2002<sup>7</sup>; Halko 2005a,b<sup>8</sup>; Churý 1994 stb.).

Külön kell szólni a szlovákiai magyar kutatás eredményeiről. Mint említettem, a téma intézményes kutatása és dokumentálása a komáromi Etnológiai Központ Szakrális Kisemlék Archívuma 1997-es létrehozásától számítható. Egyéni kezdeményezésekből ezt megelőzően is születtek viszont már bizonyos eredmények (pl. Csáky 1993; Liszka 1993b stb.). Azóta ezek száma megsokszorozódott: helyi kiadványok, „falumonográfiák” elválaszthatatlan része lett az adott település szakrális kisemlékeinek jobb-rosszabb bemutatása, egyetemi szakdolgozatok is születtek ebben a témában, és immár összefoglaló munkák is számbavehetőek (Csáky 2005; L. Juhász – Liszka 2006; Liszka 1999c; Liszka 2000a).

4 A közelmúltban Hedvig-Maria Formagiú tekintette át vázlatosan a román kutatás legújabb eredményeit, illetve adott képet a román szakrális kisemlékekről (Formagiú 2007).

5 A munkára évkönyvünk következő kötetében még visszatérünk.

6 A kiadványról a jelen kötet recenziós rovatában ismertetés olvasható.

7 A kiadványról a jelen kötet recenziós rovatában ismertetés olvasható.

8 A kiadványról a jelen kötet recenziós rovatában ismertetés olvasható.

## Összefoglalás

E rövid szemléből is kitűnik, hogy a szakrális kisemlékek hosszú ideig elhanyagolt tematikája az utóbbi években, évtizedekben amolyan slágertémája lett a kultúrtörténeti és etnológiai kutatásnak. Magánkezdeményezésektől kezdve, intézményi háttérrel kiépült kutató- és dokumentációs helyek megalakulásán át, az egyre népszerűbbé váló fotókiállításokkal, színpompás albumokkal bezárólag számos megnyilvánulási formája van ennek a tevékenységnek. Egyre erőteljesebb a szakrális kisemlékek rendbehozatalának az igénye is, újak is állíttatnak. A kutatásnak természetesen ezeket az új tendenciákat, kezdeményezéseket is nyomon kell követnie, miközben újabb és újabb kutatási, elemzési szempontok (szemiotikai aspektusok, ikonográfiai vizsgálatok, térhasználati kérdések stb.) kerülnek előtérbe. Mindamellet a magyar kutatásnak a mai napig nincsen egyezményesen elfogadott terminológiája (vö. Liszka 2000a, 19–31). Szerencsés lenne a jövőben rendezendő hasonló zsánérú tanácskozás központi témájává tenni a kisemlékek magyar (szak)terminológiájának a megvitatását.

## Irodalom

Az alábbi irodalomjegyzék egyszerre mind a téma válogatott könyvészetének is tekinthető.

ASSMANN, DIETMAR – KAINZBAUER, NELLI  
é.n. *Das Kleindenkmal. Anregungen für die Erforschung, Erhaltung und Neu-Errichtung von Kleindenkmalen. Arbeitsblätter.* Linz: Institut für Volkskultur – Arbeitskreis für Klein- und Flurdenkmalforschung.

*Atlante dei Sacri Monti, Calvari e Complessi devozionali europei. Atlas of Holy Mountains, Calvaries and devotional Complexes in Europe.* Novara 2001

AZZOLA, FRIEDRICH KARL  
1997–98 Spätmittelalterliche Steinkreuze und Kreuzsteine der Handwerker. *Rheinisches Jahrbuch für Volkskunde* 32, 171–187. p.  
2007 Wege der Arbeit über spätmittelalterliche Kleindenkmale, insbesondere Steinkreuze und Kreuzsteine, im Rahmen der „Arbeitsgemeinschaft Denkmalforschung“. In *Kleindenkmalforschung. Bewahren – Forschen – Dokumentieren – Vermitteln. 16. Internationale Tagung für Kleindenkmalforschung.* Hg. von Haas, Heribert – Kerkhoff-Hader, Bärbel. Bamberg: Schule der Dorf- und Flurentwicklung in Klosterlangheim, 11–14. p.

BAGIN ÁRPÁD  
2005 Ógyalla és Bagota kataszterének szakrális kisemlékei. *Acta Ethnologica Danubiana* 7, 133–180. p.  
2007 Malé sakrálné pamiatky v katastri Hurbanova a Bohatej. *Studia Arhaeologica Slovaca Mediaevalia* 6, 115–120. p.

BALÁZS KLÁRA – HRBÁČSEKNÉ NOSZÉK MAGDALÉNA  
1997 *Nagymácséd. Láttnivalók.* Komárom: KT Kiadó /Honismereti Kiskönyvtár 31./

BALLA FERENC  
1995 Nepomuki Szent János kultusza Bezdánban. *Létünk [Újvidék]* 25, 1–2. szám, 15–24. p.

BARNA GÁBOR  
1987 A szakrális környezet tárgyai Kunszentmártonban. In *Vallási néprajz* 3. Szerk.: Dankó Imre – Küllös Imola. Budapest: ELTE Folklore Tanszék, 218–233. p.

BÁRTH JÁNOS

1990 A katolikus magyarság vallásos életének néprajza. In *Magyar néprajz VII. Népszokás, néphit, népi vallásosság*. Főszerk.: Dömötör Tekla. Budapest: Akadémiai Kiadó, 329–424. p.

BECKER, ALBERT

1930 Christophorus, der Heilige des modernen Verkehrs. *Zeitschrift für Volkskunde* 40, 272–273. p.

BEDNÁRIK, RUDOLF

1972 *Cintoríny na Slovensku*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied /Klenotnica slovenskej ľudovej kultúry 7./

BEINERT, WOLFGANG – PETRI, HEINRICH (HG.)

1984 *Handbuch der Marienkunde*. Regensburg: Verlag Friedrich Pustet.

BEITL, KLAUS

1990 Volksfrömmigkeitsforschung in Frankreich. Zur Revision eines Ansatzes. In *Volksfrömmigkeit. Referate der Österreichischen Volkskundetagung 1989 in Graz*. Szerk.: H. Eberhart – E. Hörandner – B. Pöttler. Wien, 63–73. p.

BERGER, WALTER

1976 Die Kultmale (Bildstöcke, Wegkreuze usw.) des Marchfelds. *Österreichische Zeitschrift für Volkskunde* 79, 1–72. p.

BERNHAUER, WOLFGANG

é.n. Was ist ein Kleindenkmal (zum Versuch einer Systematik). Systematik der Kleindenkmäler. In *Das Kleindenkmal. Anregungen für die Erforschung, Erhaltung und Neuerrichtung von Kleindenkmälern*. Hrsg. von Assmann D. Linz [1994], 7–19

BESZÉDES VALÉRIA

2001 *Ünnep ez nekünk. Írások a szabadkaiak népi vallásosságáról*. Szabadka: Szabadegyetem /Életjel Könyvek 87./

BESZÉDES VALÉRIA SZERK.

2000 *A jó Isten dicsőségére. Írások a vajdasági magyarság népi vallásosságáról*. Szabadka: Kiss Lajos Néprajzi Társaság /Néprajzi Írások 1./

BLASCHKA, MARTINA

2007 Vielzahl und Vielfalt. Projekt zur Erfassung der Kleindenkmale in Baden–Württemberg 2001–2005. In *Kleindenkmalforschung. Bewahren – Forschen – Dokumentieren – Vermitteln. 16. Internationale Tagung für Kleindenkmalforschung*. Hg. von Haas, Heribert – Kerkhoff-Hader, Bärbel. Bamberg: Schule der Dorf- und Flurentwicklung in Klosterlangheim, 29–34. p.

BOTÍK, JÁN (RED.)

2001 *Obyčajové tradície pri úmrtí a pochovávaní na Slovensku s osobitným zreteľom na etnickú a konfesioálnu mnohotvárnosť*. Bratislava: Lúč.

BÖLCSKEY ÖDÖN

1930 *A szentantali ferencrendi kolostor és kegyhely története*. Somorja: k.n.

BROŽ, JOSEF

1900 Zvoničky na českomoravském Horácku. *Český lid* 9 (1899). Praha, 225–238. p.

BRÜCKNER, WOLFGANG

- 1973 Volksfrömmigkeit. Gedanken zur Frage nach der Zukunft der Religion. In *Dona Ethnologica. Beiträge zur vergleichende Volkskunde*. Hrsg. von H. Gerndt und G. R. Schroubek. München, 149–157. p. /Südosteuropäische Arbeiten 71./

BUGANOVÁ, KLAUDIA

- 2002 Kleindenkmäler – Wegkreuze in Kaschau und in ihrer Umgebung. *Acta Ethnologica Danubiana* 4, 43–48. p.
- 2004a Metódy skúmania a spracovania drobných sakrálnych stavieb na Slovensku. *Etnologické rozpravy* 11/2, 82–89. p.
- 2004b Sochy Svätého Jána Nepomuckého v exteriéri abovsko-turnianskeho regiónu. *Historica Carpatica* 35, 117–143. p.
- 2005 Ochranné a kresťanské symboly na objektoch ľudovej architektúry. *Historica Carpatica* 36, 71–96. p.

BUGANOVÁ, KLAUDIA – ŠANGALA, MARIÁN

- 2002 *Kríže Košic a okolia*. Bratislava: Lúč.
- 2005 *Postaven roku Pána. Malé sakrálné stavby v krajine*. Košice: Východoslovenské múzeum v Košiciach – Občianske združenie ASPRODECUS.

CSÁKY KÁROLY

- 1993 *Isten házai és szolgálói. Az Ipoly mente egyházi műemlékei és jeles személyiségei*. Dunaszerdahely: Lilium Aurum.
- 1999 „Nem halt meg, csak alszik”. A halottkultusz, a halállal és a temetkezéssel kapcsolatos szokások, hiedelmek a Középső-Ipoly mentén. Dunaszerdahely: Lilium Aurum.
- 2001 Obyčaje pri úmrtí a pochovávaní u Maďarov. In *Obyčajové tradície pri úmrtí a pochovávaní na Slovensku s osobitným zreteľom na etnickú a konfesijnú mnohotvárnosť*. Red. Ján Botík. Bratislava: Lúč, 65–78. p.
- 2005 „Ó, szép piros hajnal”. Tanulmányok, dolgozatok a szakrális néprajz köréből. Pozsony: Madách-Posonium.
- 2006a Szent Flórián. *Remény* 17, 18. szám, 7. p.
- 2006b Orbán napja. *Remény* 17, 21. szám, 7. p.
- 2007a Inám község szakrális emlékei. *Remény* 18, 5. szám, 12–13. p.
- 2007b Szakrális emlékek Ipolyvarbón. *Remény* 18, 12. szám, 12–13. p.
- 2007c Zsély község szakrális emlékei. *Remény* 18, 30. szám, 12–13. p.

CSÚSZÓ DEZSŐ

- 2003 *Könyörgésünk színhelyei I. Közkeresztiek Szabadkán*. Szabadka: Szabadegyetem /Életjel Könyvek 99./
- 2004 *Könyörgésünk színhelyei II. Közkeresztiek a szabadkai határban*. Szabadka: Szabadegyetem /Életjel Könyvek 107./

ČIČO, MARIÁN – KALINOVÁ, MICHAELA – PAULUSOVÁ, SILVIA

- 2002 *Kalvárie a Krížové cesty na Slovensku*. Bratislava: Pamiatkový ústav.

DANCZI LAJOS

- 1999 *Cigléd kegyhely*. H. n. K.n.

DÁNIELNÉ MATUS ERZSÉBET

- 2001 Mária tisztelete az Alsó-Garam és az Ipoly mentén napjainkban. In *Boldogasszony. Szűz Mária tisztelete Magyarországon és Közép-Európában*. Szerk. Barna Gábor. Szeged: Néprajzi Tanszék, 358–366. p. /Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 7./



DANTER IZABELLA

- 1991 Temetkezési szokások Délnyugat-Szlovákia vegyes (magyar–szlovák) lakosságú falvaiban. In *Nemzetiség – identitás. A IV. Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató Konferencia előadásai*. Ujváry Zoltán közreműködésével szerkesztette Eperjessy Ernő és Krupa András. Békéscsaba – Debrecen, 111–113. p.
- 1994 Egy eltűnt falu emlékére. Az emberi élet fordulóihoz fűződő szokások és hiedelmek Mohiban. *Ethnographia* 105, 61–87. p.
- 2002 Die sakralen Kleindenkmäler der Gemeinde Nagyfödemes. *Acta Ethnologica Danubiana* 4, 49–59. p.

DAXELMÜLLER, CHRISTOPH

- 1990 Volksfrömmigkeit ohne Frömmigkeit. Neue Annäherungsversuche an einen alten Begriff. In *Volksfrömmigkeit. Referate der Österreichischen Volkskundetagung 1989 in Graz*. Szerk.: H. Eberhart – E. Hörandner – B. Pöttl. Wien, 21–48. p.
- 1994 Volksfrömmigkeit. In *Grundriß der Volkskunde. Einführung in die Forschungsfelder der Europäischen Ethnologie*. Hg. von: Rolf W. Brednich. Berlin, 397–420. p.

EBERHART, HELMUT – HÖRANDNER, EDITH – PÖTTLER, BURKHARD (Hg.)

- 1990 *Volksfrömmigkeit. Referate der Österreichischen Volkskundetagung 1989 in Graz*. Wien: Selbstverlag des Vereins für Volkskunde.

FASCHING, MARIA-KORNELIA

- 1991 *Die Wallfahrtsorte Südwestpannoniens*. Wien: k.n. /UKI-Berichte über Ungarn 1989-90/

FEHÉRVÁRY MAGDA

- 1993 A depródi Szent László forrás szerepe a helyi néphagyományban. In *„Csillagok, csillagok, szépen ragyogjatok...” Tanulmányok a 65 éves Ag Tibor tiszteletére*. Szerk.: Liska József. Komárom–Dunaszerdahely, 189–220. p.

FLORIÁNOVÁ, OLGA

- 2002 Drobné sakrální objekty na Strážnicku. In *Kresťanské sviatky a tradičná kultúra*. Szerk. Zajíčková, Mária. Skalica: Záhorské múzeum, 89–101. p.

FORMAGIU, HEDWIG-MARIA

- 2007 Kleindenkmale in rumänischen Dörfern. In *Kleindenkmalforschung. Bewahren – Forschen – Dokumentieren – Vermitteln. 16. Internationale Tagung für Kleindenkmalforschung*. Hg. von Haas, Heribert – Kerkhoff-Hader, Bärbel. Bamberg: Schule der Dorf- und Flurentwicklung in Klosterlangheim, 59–62. p.

FRAHSEK, BERNHARD – ZEHETNER, LUDWIG

- 1992 Bericht über die Jahrestagung 1991 in Walterbach am Regen. In *Beiträge zur Flur- und Kleindenkmalforschung in der Oberpfalz*. Jg. 15. Regensburg 125–128. p.

FRISS-REIMANN, HILDEGARD

- 1992 Professor Dr. Friedrich Karl Azzola zum 60. Geburtstag. *Zeitschrift für hessische Geschichte und Landeskunde* 97, 145–156. p.

FROLEC, VÁCLAV – VÁŘEKA, JOSEF

- 1983 *Lidová architektura. Encyklopedie*. Praha: SNTL – Nakladatelství technické literatury; ALFA – Vydavatelstvo technickej a ekonomickej literatúry.

GÉCIOVÁ-KOMOROVSKÁ, VERONIKA

- 1995a Rozšírenie ľudového kultu sv. Vendelína na Slovensku. *Slovenský národopis* 43, 89–106. p.

- 1995b      Formy úcty sv. Vendelína na Slovensku. *Slovenský národopis* 43, 407–416. p.
- GINELLI MÁRIA – BUGANOVÁ, KLAUDIA  
 2001      A Mária-ábrázolások ikonográfiája a Kelet-Szlovákiai Múzeum gyűjteményében. In *Bol-dogasszony. Szűz Mária tisztelete Magyarországon és Közép-Európában*. Szerk. Barna Gábor. Szeged: Néprajzi Tanszék, 249–258. p. /Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 7./
- GRAF, DIETER  
 1988      *Weinheilige und Rebenpatrone*. Saarbrücken: Saarbrücker Duckerei und Verlag.
- GRAF, ROLAND  
 1981–82    Die typologische Entwicklung der Martern und Bildstöcke im Landkreis Kronach. In *Geschichte am Obermain* 13, 41–51. p.  
 1985      Die Verehrung des Heiligen Johannes von Nepomuk dargestellt an den Flurenkmalen des Frankenwalddes. *Heimatkundliches Jahrbuch des Landkreises Kronach* 15, 205–220. p.  
 1993      Flurdenkmale im Wandel der Zeit. *Heimatkundliches Jahrbuch des Landkreises Kronach* 19, 101–125. p.  
 1997      Die neugeschaffene Marter von Kohlbach. Eine Wertvolle Bereicherung der frankischen Bildstocklandschaft. *Heimatkundliches Jahrbuch des Landkreises Kronach* 21, 89–92. p.
- GUDMON ILONA – LISZKA JÓZSEF  
 1992      *Népi építkezés az érsekújvári járás területén*. Nové Zámky – Érsekújvár: Járás Múzeum.
- GYÖRGYI ERZSÉBET  
 1978      A kultikus határbeli kisemlékek kutatóinak I. nemzetközi konferenciája. *Ethnographia* 89, 125–126. p.
- HAGEL, JÜRGEN  
 1994      Steinerne Zeugen in Wald und Flur. *GEEK-Informationen für Mitglieder und Freunde*. Nr. 24. Ubstadt-Weiher, 7–19. p.
- HAICZL KÁLMÁN  
 1942      Néplegendák és hagyományok. *Érsekújvár és Vidéke* 61, 24. sz. (június 13.), 10. p.
- HÁLA JÓZSEF  
 2000      Adalékok az Ipoly és Garam menti gyógyforrások és szent kutak ismeretéhez. *Népraj-zi Látóhatár* 9, 323–354. p.
- HALKO, JOZEF  
 2005a      *DEJINY LURDSKEJ JASKYNE NA HLBOKEJ CESTE V BRATISLAVE*. BRATISLAVA: LÚČ.  
 2005b      *A pozsonyi Mély úti Lourdes-i barlang története*. Bratislava: Lúč.
- HALLER, REINHARD  
 1982      *Herrgotten und Heilige. Volkstümliche Schnitzkunst in der Oberpfalz*. Regensburg: Verlag Friedrich Pustet.
- HARTINGER, WALTER  
 1990      Totenbretter im Bayerischen Wald und Böhmerwald. *Ostbairische Grenzmarken. Pas-sauer Jahrbuch für Geschichte, Kunst und Volkskunde*. Jg. 32, 123–138. p.
- HEILIGBRUNNER, BRIGITTE  
 2007      Die Entstehung des Arbeitskreises für Klein- und Flurdenkmalforschung in Oberöster-reich. In *Kleindenkmalforschung. Bewahren – Forschen – Dokumentieren – Vermitteln*. 16.

*Internationale Tagung für Kleindenkmalforschung.* Hg. von Haas, Heribert – Kerkhoff-Hader, Bärbel. Bamberg: Schule der Dorf- und Flurentwicklung in Klosterlangheim, 15–18. p.

HEILIGBRUNNER, KARL UND BRIGITTE

é.n. *Kleindenkmäler in Niederneukirchen.* Niederneukirchen: Gemeinde Niederneukirchen.

HERZOGENBERG, JOHANNA VON

1973 Zum Kult des heiligen Johannes von Nepomuk. In *Johannes von Nepomuk. Variationen über ein Thema.* München – Paderborn – Wien, 25–35. p.

HOCHLEITNER, JANUSZ

1991 Najmniejsze kapłeczki. In *Przydrożne pomniki przeszłości.* Zeszyt nr 13. Świdnica, 28–32. p

1996 *Powiernik tajemnic królowej. Kult świętego Jana Nepomucena na Warmii.* Elbląg: Kurier Elblaski.

HOCHLEITNER, JANUSZ – SCHEER, IWONA

1998 *Obronca przed wylewami rzek. Niezwykłe dzieje życia i kultu świętego Jana Nepomucena.* Elbląg – Świdnica: k. n.

HUDÁK, JÁN

1984 *Patrocinia na Slovensku. Súpis a historický vývin.* Bratislava: Umenovedný ústav Slovenskej akadémie vied.

CHLEBANA, MILAN

1995 Kult svätého Vendelína na okolí Trenčína. In *Sväťci v ľudové tradici.* Szerk. Tarcalová, Ludmila. Uherské Hradiště: Slováké muzeum v Uherském Hradišti, 237–246. p.

CHURÝ, SLAVKO

1994 Vidiecke sakrálné pamiatky v Liptove na začiatku 19. storočia. *Slovenský národopis* 42, 348–353. p.

IPOLYVÖLGYI NÉMET J. KRIZOSZTOM

1991 *Búcsújárók könyve.* Balassagyarmat: Novitas B.

JAKAB ISTVÁN

1997 Kápolnácskák vagy képoszlopok. *Szabad Újság* 2. szám, 11. p.

JASTRZEBSKI, STANISŁAW

1989 Marczów. *Bractwo krzyżowców.* Zeszyt nr 14, Świdnica. 9–11. p.

JÓZSA ATTILA

2007 *Százéves a bösi kálvária.* Bős: k.n.

JUHÁSZ ILONA, L.

1995 „Suszter (ne) maradj a kaptafánál...” Ahol nem halt ki a lelkesedés. *Új Szó* október 20., 6. p.

1997a A kisméltvédelem és az egymás iránti tolerancia szép példája Koltán. *Komáromi Lapok* 30. szám, 4. p.

1997b A határbeli kisméltvek kutatása Ausztriában. *Komáromi Lapok* 17. szám, 6. p.

1998a A kisméltvek vegyészéből lett megszállott kutatója. Beszélgetés Friedrich Karl Azzola professzorral, a hesseni Kisméltvédtók Egyesülete elnökével. *Új Szó* június 15., 5. p.

- 1998b „Nem szabad pusztulni hagyni...” A kisemlék-kutatás és annak ausztriai nagyasszonya. *Komáromi Lapok* 42. szám, 7. p.
- 2002a *Rudna I. Temetkezési szokások és a temetőkultúra változásai a 20. században*. Komárom – Dunaszerdahely: Fórum Társadalomtudományi Intézet – Lilium Aurum Könyvkiadó /Lokális és regionális monográfiák 2./
- 2002b Kisemlékkutatók XV. Nemzetközi Konferenciája Komáromban. 2002. május 10–12. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 4, 2. sz. 194–196. p.
- 2003a Fényképek a temetői síremlékeken. *Új Szó* október 31. (Gondolat melléklet 3, 22. szám, 14–15. p.)
- 2003b 15. Internationale Tagung für Kleindenkmalforschung in Komorn/Slowakei vom 10. bis 12. Mai 2002. *Jahrbuch für deutsche und osteuropäische Volkskunde* 45. Marburg, 143–146. p.
- 2004 Fényképek a dél-szlovákiai temetők síremlékein és az út menti haláljeleken. *Acta Ethnologica Danubiana* 5–6, 107–133. p.
- 2005 „Fába róva, földre ütvé...” A kopjafák/emlékoszlopok mint a szimbolikus tárfoglalás eszközei a szlovákiai magyaroknál. Komárom–Dunaszerdahely: Fórum Kisebbségkutató Intézet – Lilium Aurum Könyvkiadó /Interethnica 8./
- 2007 Sírjelből nemzeti szimbólum. A kopjafa mint magyar nemzeti jelkép térhódítása. *Eruditio–Educatio* 2, 1. sz., 45–51. p.

JUHÁSZ ILONA L. – LISZKA JÓZSEF

- 2006 *Szakrális kisemlékeink. Malé sakrálné pamiatky. Sakrale Kleindenkmäler*. Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet /Jelek a térben – Znaky v priestore – Zeichen im Raum 1./
- 2007 Kleindenkmäler in der Südslowakei. Ein Forschungsbericht. In *Kleindenkmalforschung. Bewahren – Forschen – Dokumentieren – Vermitteln. 16. Internationale Tagung für Kleindenkmalforschung*. Hg. von Haas, Heribert – Kerkhoff-Hader, Bärbel. Bamberg: Schule der Dorf- und Flurentwicklung in Klosterlangheim, 19–28. p.

JUHÁSZ, KOLOMAN

- 1964 Der hl. Johannes Nepomuk als Schutzpatron des Banates. *Österreichische Zeitschrift für Volkskunde* 67, 89–90. p.

KAINZBAUER, NELLI (Hg.)

- 1997 *Festschrift zum 20jährigen Bestehen des Arbeitskreises für Klein- und Flurdenkmalforschung in O.Ö. Forum Volkskultur*. Linz: k.n.

KAINZBAUER, PETRONELLE

- 1995 *Symbole in Brauchtum und Volkskunde. Ein Handbuch für Heimatforscher*. Enns: Eigenverlag.

KALOUSEK, JOSEF

- 1896 Starobylé kříže v okolí Vamberka. *Český lid* 4 (1895), Praha, 371–372. p.
- 1897 V záležitosti křížů t. ř. cyrillomethodějských. *Český lid* 5 (1896), Praha, 130–131. p.

KAMPMÜLLER, OTTO

- 1993 *Kleindenkmale in Oberösterreich. Bibliographie*. Linz: Institut für Volkskultur.
- 1998 *Kleindenkmale in Oberösterreich. Bibliographie 1993–1998*. Nachtrag 1. Linz: Institut für Volkskultur.

KERKHOFF-HADER, BÄRBEL

- 2007 Das Bamberger Projekt zur Erfassung religiöser Klindenkmale – und seine Ausstellung. In *Kleindenkmalforschung. Bewahren – Forschen – Dokumentieren – Vermitteln. 16. Internationale Tagung für Kleindenkmalforschung*. Hg. von Haas, Heribert – Kerkhoff-

Hader, Bärbel. Bamberg: Schule der Dorf- und Flurentwicklung in Klosterlangheim, 35–40. p.

KLAMÁR ZOLTÁN

2007 A Magyaroknál élő etnikumok térkijelölő gyakorlata a 18–20. században. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 9, 2. sz., 101–114. p.

KOCSIS ANTAL – NAGY TIBOR

1994 *Isten dicsőségére emeltette... Topolya mezőváros területén található keresztek.* Újvidék: Agapé.

KOVAČEVIČOVÁ, SOŇA

1969 Ludové skulptúry na Slovensku. *Slovenský národopis* 17, 205–275. p.

KOVAČEVIČOVÁ, SOŇA – SCHREIBER, BEDRICH

1971 *Ludové plastiky.* Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.

KOVÁCS ÁKOS

[1990] *Haláljelek.* Budapest: „Egészség” – Alkoholmentes Rehabilitációs Egyesület.

KOVÁCS ESZTER

1996a Nepomuki Szent János szobráról. *Nagymácsédi Közlöny* 2. évf. 3. sz., 5 p.

1996b Szent Vendel. *Nagymácsédi Közlöny* 2. évf. 4. sz., 3. p.

1996c Szent Dónát. *Nagymácsédi Közlöny* 2. évf. 5. sz., 9. p.

KÖSTLIN, KONRAD

1992 Totengedanken am Straßenrand. *Österreichische Zeitschrift für Volkskunde* 95, 305–320. p.

KRAUSEN, EDGAR

1961 Zum Strukturwandel in der Christophorusverehrung. *Bayerisches Jahrbuch für Volkskunde* 62, 171–172. p.

KRETZENBACHER, LEOPOLD

1977 *Das verletzte Kultbild. Voraussetzungen, Zeitschichten und Aussagewandel eines abendlandischen Legendentypus.* München: Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften.

KRIŠKOVÁ, ZDENA

2003 Drobná sakrálna architektúra na Slovensku. *Slovenský národopis* 51, 267–268. p.

KRISS-RETENBACH, LENZ

1963 *Bilder und Zeichen religiösen Volksglaubens.* München: Verlag Georg D. W. Callwey.

LISZKA JÓZSEF

1983 „Itt vagyom az ő emléke megörökítve...” Barangolás szlovákiai magyar falvak temetőiben. *Élet és Tudomány*, 664–665. p.

1988a Halál és temetés Kéménden. In „*Kurtaszoknyás hatfalu*”. *Dolgozatok Kéménd község néprajzából.* Szerk. Liszka József. Bratislava: Madách, 118–125. p /Új Mindenes Gyűjtemény 7./

1988b Farnadi sírjelek. *Néprajzi Közlések* IV. Bratislava: 44–59. p.

1990a A szőlőhegyek védelmezője: Szent Orbán. *Hét* 35, 21. sz., 4. p.

1990b Falusi temetők a szlovákiai Kisalföld keleti felén. *Limes* (Tatabánya) 1. sz., 71–85. p.

- 1993a „Jószágunkat őrizd meg...” Szent Vendel kultusza a kisalföldi néphagyományban. In *Madách Kalendárium* 1994. Pozsony: Madách, 193–195. p.
- 1993b A farkaskereszt. Egy útmenti feszület és a hozzá kapcsolódó monda- és szokásanyag. *Ethnographia* 104, 599–607. p.
- 1994a Néprajzos szemmel a Tauber völgyében. Németországi jegyzetek egy tudományos tanácskozás kapcsán. *Hirharang* 5, 1–2. sz., 26–31. p.
- 1994b *Ne csak szeresd, ismerd is szülőföldedet. Dolgozatok Kürt község néprajzából.* Kürt: helyi Önkormányzat.
- 1995a „Szent képek tisztelete”. *Dolgozatok a népi vallásosság köréből. Fejezetek a szlovákiai Kisalföld néprajzából* 2. Dunaszerdahely: Lilium Aurum.
- 1995b Vom Rhein bis zur Kleinen Ungarischen Tiefebene. In *Im Zeichen des Kleindenkmals. Gesellschaft zur Erhaltung und Erforschung der Kleindenkmale in Baden-Württemberg. 1985-1995. Festschrift zum 10jährigen Bestehen.* Ubstadt-Weiher, 27–31. p.
- 1997 „Kisemlékvédők” között Felső-Ausztriában. *Remény* 8, 19. sz., 5. p.
- 1998a A hallgatag mártír komáromi emlékei. Nepomuki Szent János tisztelete városunkban. *Komáromi Lapok* 1998/19, 7
- 1998b Ungarische Friedhöfe im nördlichen Teil der Kleinen Tiefebene (Südwest-Slowakei). *Ostbairische Grenzmarken. Passauer Jahrbuch für Geschichte Kunst u. Volkskunde* 40, 223–238. p.
- 1998c Patrozinien und Kultstätten des hl. Wendelin in der Kleinen Ungarischen Tiefebene (Südwest-Slowakei). *Heimatsbuch des Landkreises St. Wendel* 27, 50–58. p.
- 1998d Szent Vendel kultuszának elterjedése a Kárpát-medencében (a szlovákiai Kisalföld emlékei alapján). In *A magyar művelődés és a kereszténység.* Szerk.: Monok István és Sárközy Péter. Budapest – Szeged: Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság – Scriptum Rt., 947–956. p.
- 1998e A népi vallásosság múzeuma a bajorországi Straubingban. *Hirharang* 7–8, 1–4, 36–37. p.
- 1998f Lelekedéshez társult szakszerűség. A kisemlékek kutatóinak tanácskozása a csehországi Teplában. *Komáromi Lapok* 19, 3. p.
- 1998g Szakrális kisemlékek és településszerkezet. A szlovákiai Kisalföld példája. *Műemléklap* 2, 9. sz., 13. p.
- 1999a A szakrális kisemlékek állíttatásának társadalmi hátteréhez. A szlovákiai Kisalföld példája. *Tisicum. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve* 11, 157–162. p.
- 1999b Szabadtéri szakrális kisemlékek és a hozzájuk kapcsolódó hagyomány a szlovákiai Kisalföld keleti felén. In *Paraszi élet a Duna két partján.* Szerk.: Körmendi Géza. Tatabánya, 97–116 p.
- 1999c Denkmäler der volkstümlichen Heiligenverehrung und die Gegenreformation in der heutigen Südwest-Slowakei. In *Péter Pázmány – Fokus gemeinsamer Traditionen.* Semiotische Berichte Jg. 22 (1,2/1998). Wien 1999, 119–146. p.
- 2000a *Állíttatott keresztényi buzgóságból... Tanulmányok a szlovákiai Kisalföld szakrális kisemlékeiről.* Dunaszerdahely: Lilium Aurum.
- 2000b A szakrális kisemlékek kutatása a német nyelvterületen. *Acta Ethnologica Danubiana* 1., 131–136. p.
- 2000c Es wächst wie das Gewand des Prager Jesuleins...” Kulturgeschichtlicher Hintergrund einer Redensart. *Ostbairische Grenzmarken. Passauer Jahrbuch für Geschichte Kunst u. Volkskunde* 42 (2000), 153–157. p.
- 2000d Die Flurdenkmäler des hl. Wendelin im slowakischen Teil der Kleinen Ungarischen Tiefebene. In *Ungarn-Jahrbuch. Zeitschrift für die Kunde Ungarns und verwandte Gebiete.* Band 24. München 2000, 275–304. p.
- 2001 Cintoríny Maďarov v dedinách a vidieckych mestách Podunajskej nížiny. In *Obyčajové tradície pri úmrtí a pochovávaní na Slovensku s osobitným zreteľom na etnickú a konfesioálnu mnohotvárnosť* Red. Ján Botík. Bratislava: Lúč, 79–90. p.

- 2002 Szakrális Kisemlék Archívum. A szabadtéri szakrális kisemlékek dokumentálása a Fórum Társadalomtudományi Intézet komáromi Etnológiai Központjában. *Gömörország* 3. évf. 3. szám, 38–41. p.
- 2003a Zur Ikonographie des heiligen Johannes von Nepomuk in der Kleinen Tiefebene (Südwest-Slowakei). *Ostbairische Grenzmarken. Passauer Jahrbuch für Geschichte Kunst u. Volkskunde* 45, 91–104. p.
- 2003b Archív drobných sakrálných pamiatok – Dokumentácia drobných sakrálných pamiatok vo Výskumnom centre európskej etnológie v Komárne. *Slovenský národopis* 51 (2003), 515–523. p.
- 2004a A Kisemlékkutatók 16. Nemzetközi Konferenciája. *Acta Ethnologica Danubiana* 5–6, 229–230. p.
- 2004b Mariahilf-tisztelet a Kárpát-medence nyugati felében. In *Halmok és havasok. Tanulmányok a hatvan esztendőös Báth János tiszteletére*. Szerk.: Báth Dániel – Laczkó János. Kecskemét: Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezete 2004, 287–300. p.
- 2005a Állított keresztényi buzgóságul? Adalékok a szakrális kisemlékek állítási okainak ismeretéhez. In *Ünneplő. Írások Verebélyi Kincső születésnapjára*. Budapest: ELTE BTK Folklore Tanszék 2005, 269–276. p. /Folcloristica 9./
- 2005b „Krisztus-kereszt az erdőn...” Bevezető gondolatok a Megszentelt emlékeink c. kiállítás képeihez Zentán. *Acta Ethnologica Danubiana* 7, 59–66. p.
- 2006 „...und dein Tröster will ich sein”. Die Ausbreitung der Mariahilf-Verehrung im westlichen Teil des Karpatenbeckens. *Passauer Jahrbuch. Beiträge zur Geschichte und Kultur Ostbairerns* 48, 105–117. p.
- 2007a „Na slávu Božiu...” Archív malých sakrálných pamiatok. *Enviromagazín* 12, 1, 18–19, 21. p.
- 2007b Jelek a térben. *Eruditio – Educatio* 2, 2007/1, 131–132. p.
- LOSCH, BERNHARD  
1968 *Steinkreuze in Südwestdeutschland*. Tübingen /Volksleben 19./
- LÜHMANN, WERNER  
1968 *St. Urban. Beiträge zur Vita und Legende, zum Brauchtum und zur Ikonographie*. Würzburg: Kommissionsverlag Ferdinand Schöningh.
- MAJER ISTVÁN  
1860 Udvardi kálvária-könyv. Pest: k.n.  
1861 Kürthön hogyan tanítják a honismét, s Kürth ismertetése. In *István bácsi naptára*. Pesten, 75–90. p.
- MARCELL BÉLA  
1991 Lourdes-i búcsú Tallóson. *Honismeret* 19, 4. sz., 28–29. p.
- MÁRKUSNÉ VÖRÖS HAJNALKA  
2004 Út menti szakrális emlékek és kálváriák kutatása Kelet-Közép-Európában. *Acta Ethnologica Danubiana* 5–6, 217–219. p.
- MATSCHKE, FRANZ  
1971 Die Darstellungen des Johannes von Nepomuk in der barocken Kunst. Form, Inhalt und Bedeutung. In *Johannes von Nepomuk* [kiállítási katalógus]. Passau: Verlag Passavia, 35–62. p.
- MAYER, OTHMAR  
1985 Kapellen, Marterl, Flurdenkmale. In *1000 Jahre Garsten*. H.n. 181–192. p.

MEHL, HEINRICH

- 1978 *Fränkische Bildstöcke in Rhön und Grabfeld. Frommer Sinn und kulturelles Erde.* Würzburg: Echter Verlag.

MEIER, GÜNTER (HG.)

- 1995 *Im Zeichen des Kleindenkmals. Gesellschaft zur Erhaltung und Erforschung der Kleindenkmale in Baden-Württemberg. 1985–1995. Festschrift zum 10jährigen Bestehen.* Ubstadt-Weiher: Gesellschaft zur Erhaltung und Erforschung der Kleindenkmale in Baden-Württemberg.

MRÁZOVÁ, MAGDALÉNA

- 1995 Drevené a kamenné sochy s mariánskou tematikou v zbierkovom fonde Historického múzea SNM v Bratislave. In *Svätci v lidové tradícii*. Szerk. Tarcalová, Ludmila. Uherské Hradiště: Slováké muzeum v Uherském Hradišti, 101–118. p.

MÜLLER, GERHARDT – QUITZSCH, HARALD

- 1977 *Steinkreuze und Kreuzsteine in Sachsen. I. Inventar Bezirk Dresden.* Berlin: VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften.

MÜLLER-VELTIN, KURT

- 1980 *Mittelrheinische Steinkreuze aus Basaltlava.* Neuss: Verlag Gesellschaft für Buchdruckerei AG.

NOCIAROVÁ, DITA

- 2002 Dokumentácia drobnej sakrálnej architektúry v Novohradskom múzeu. In *Sakrálne zbierkové predmety v múzeách na Slovensku...* Szerk. Beňušová, Elena – Pančuhová, Eva, Dolný Kubín: Oravské múzeum, 147–152. p.

NOVÁK JÓZSEF LAJOS

- 1913 Adatok Bény község néprajzához. *Néprajzi Értesítő* 14, 32–67. p.

OPRIŞAN, I.

- 2003 *Troie româneşti. O tipologie.* Bucureşti: Editura Vestala.

PERES IMRE

- 2007 A szent jelek, terek és szimbólumok képes beszéde. *Eruditio–Educatio* 2, 2007/1, 107–109. p.

PROCHÁZKA, KAREL

- 1910 *Lid český s hlediska prstonárodně-náboženského.* Praha: Dědictví sv. Jana Nepomuckého.

QUITZSCH, HARALD

- 1980 *Steinkreuze und Kreuzsteine in Sachsen. III. Inventar Bezirk Leipzig.* Berlin: VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften.
- 1988 *Steinkreuze und Kreuzsteine in Sachsen – ihr Schutz und ihre Erhaltung. In Arbeits- und Forschungsberichte zur Sächsischen Bodenschutpflege.* Beiheft 18. Berlin, 535–542, 584. p.
- 2007 *Passion in der Landshaft. Bibliographie der Sacri Monti, Kalvarienberge und Andachtsstätten. Deutschsprachige Bibliographie.* Monferrato: Dokumentationszentrum für Sacri Monti, Kalvarienberge und europäische Andachtsstätten



RAJ ROZÁLIA – NAGY ISTVÁN

- 1995 A szentkút jelentősége a doroszlóiak életében. *Néprajzi Látóhatár* 4, 173–175. p.  
 2001 Szabadka környéki Mária-kegyhely. Ismertető Sándorról. In *Boldogasszony. Szűz Mária tisztelete Magyarországon és Közép-Európában*. Szerk. Barna Gábor. Szeged: Néprajzi Tanszék, 367–379. p. /Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 7./

RIEBELING, HEINRICH

- 1977 *Steinkreuze und Kreuzsteine in Hessen. Ein topographisches Handbuch zur rechtlichen Volkskunde*. Dossenheim – Heidelberg: Werner Noltemeyer Verlag.  
 1978<sup>2</sup> *Flurdenkmale. Formen, Namen, Zeichen, Dokumentation. Anleitung zur Inventarisierung*. Frankfurt am Main: Arbeitsgemeinschaft Denkmalforschung.

ROKOSCHOSKI, KARL

- 1996 *Der Schutzpatron Sankt Florian*. Linz: Veritas.

SAAL, WALTER

- 1992 *Steinkreuzsagen aus Sachsen-Anhalt*. Merseburg: k.n. /Steinkreuzforschung Nr. 7./  
 1994 Zwischen Glaube und Recht. *Ethnographische-Archäologische Zeitschrift* 35, 638–651. p.

SÁRVÁRY ENDRE

- 1868 A nagylégi plebánia története. *Magyar Sion* 6, 513–521; 586–597; 667–681. p.

SCHMIDT, LEOPOLD

- 1971 Die volkstümliche Verehrung des heiligen Johannes von Nepomuk. In *Johannes von Nepomuk* [kiállítási katalógus]. Passau: Verlag Passavia, 98–106. p.

SCHNEEWEIS, EMIL

- 1974 Bildstockforschung und Namenkunde. *Österreichische Zeitschrift für Volkskunde* 77, 265–286. p.

SCHWARTZ ELEMÉR

- 1928 Vallási néprajz. *Ethnographia* 39, 165–168. p.

SILLING ISTVÁN

- 1991 Hitvilágot tükröző földrajzi nevek Bácskertesén. In *A Duna menti népek hagyományos műveltsége. Tanulmányok Andrásfalvy Bertalan tiszteletére*. Szerk.: Halász Péter. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság, 587–591. p.  
 2000 Nepomuki Szent János tisztelete Nyugat-Bácskában. *Néprajzi Látóhatár* 9, 383–387. p.  
 2001 *Megszentelt jeleink. A 250 éves Kupuszina szabadtéri vallási emlékei*. Kupuszina: Kupuszinai Petőfi Sándor Művelődési Egyesület.  
 2003 Népi vallásosság. In *Vajdasági magyarok néprajzi atlaszájának kommentárkötet*. Szerk.: Papp Árpád – Raffai Judit – Terbócs Attila. Szabadka: Kiss Lajos Néprajzi Társaság, 131–152. p.  
 2007 A pravoszláv szentkutat – vodicák – kutatása a Vajdaságban. *Eruditio-Educatio* 2, 2007/1, 29–38. p.

ŠOLTA, A.

- 1893 Starobylé kříže kamenné v okolí Chrudimi. *Český lid* 2 (1892), 137–140. p.

ŠPANIČEK, ŽARKO

- 2001 Sakrale Kleinarchitektur in Slawonien. Betsäulen, Nischen und Wegkapellen. In *Kroatische Volkskunde/Ethnologie in der Neunzigern. Ein Reader*. Szerk. Čapo Žmegač, Jasna

– Jöhler, Reinhard – Kalapoš, Sanja – Nikitsch, Herbert. Wien: Verlag des Instituts für Europäische Ethnologie, 365–390. p.

SPS

1967–69 *Súpis pamiatok na Slovensku*. I–III. Bratislava: Obzor.

STEIN, KARL

2002 Die Beziehung zwischen Menschen und Flurdenkmälern Nordböhmens nach 1945. *Acta Ethnologica Danubiana* 4, 61–66. p.

2003 *Flurdenkmäler unserer Heimat. Streifzüge im Lausitzer Gebirge und in der Böhmischem Schweiz*. Böblingen: Niederland-Verlag /Niederlandhefte 24./

STRÁNECKÁ, FRANTIŠKA

1886 Boží muka. *Časopis vlasten. spolku muzejního v Olomouci*, 90–91. p.

STRNAD, JOSEF

1897 Povinnost vrahova postavití kříž zavražděnému. *Český lid* 6 (1896), 252. p.

SZABÓ LAJOS

1944 *Kassai kálvinista krónika 1644–1944*. Kassa: k.n.

SZÉKELY LÁSZLÓ

1976 A vallásos néprajz útjai és feladatai. *Vigília* 42, 35–42. p.

1995 *Csiki áhítat. A csiki székekelyek vallási néprajza*. Budapest: Szent István Társulat.

TARCALOVÁ, LUDMILA RED.

1995 *Světcí v lidové tradici*. Uherské Hradiště: Slovákcké muzeum v Uherském Hradišti.

TATARKO, ERNST

1978 *Die Bistümer in der Slowakei. Unter besonderer Berücksichtigung der deutschen Pfarrgemeinden*. Stuttgart: Hilfsbund Karpatendeutscher Katholiken.

THAIN JÁNOS

1932 *Érsekújvár műemlékei*. Érsekújvár: k.n.

1942 Forgácsok egy kéziratban levő munkából. In *Nagy magyar értékeink védelmében és szolgálatában*. Szerk.: Bakos József. Érsekújvár: „Védjük nyelvünket!” Diákmunkaközösség, 70–72. p.

1943–44 Újvár keresztjei. Fábián János, volt apátplébánosunk hatvan év előtti feljegyzései. *Érsekújvár és Vidéke*, december 25., 3; január 8., 1. p.

THAIN JÁNOS – TICHY KÁLMÁN

1991 *Kisalföldi és gömöri népi építészet*. Sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta Liszka József. Budapest: Néprajzi Múzeum /Series Historica Ethnographiae 4./

TKÁČ, ŠTEFAN – KÁLLAY, KAROL

1977 *...len kameň a drevo. Slovenské ľudové náhrobníky*. Bratislava: Pallas.

TROCH PÁL

1908 *Adatok Taksony község történetéhez*. Galánta: k.n.

VEREBÉLYI KINCŐSŐ

2007 Terek – jelek – emberek. *Eruditio–Educatio* 2, 2007/1, 39–43. p.

VITEZ, ZORICA

- 2001 Todeszeichen. Zur populären Markierung von Todsstellen. In *Kroatische Volkskunde/Ethnologie in der Neunzigern. Ein Reader*. Szerk. Čapo Žmegač, Jasna – Johler, Reinhard – Kalapoš, Sanja – Nikitsch, Herbert. Wien: Verlag des Instituts für Europäische Ethnologie, 425–436. p.

WALCZY, LUKASZ

- 1981 Die Verehrung des heiligen Florian in Polen. *Jahrbuch für Volkskunde* 4, 185–196. p.

WEIGERT, JOSEPH

- 1924 *Religiöse Volkskunde*. Freiburg im Breisgau: Herder & Co. /Hirt und Herde 11./

WELKER, KLAUS – STRÜBER, LOTHAR

- 1980 Bildstock – Wallfahrt – Sakrallandschaft. Überlegungen zur Phänomenologie religiöser Flurdenkmale in der Erzdiözese Freiburg. *Freiburger Diözesan-Archiv. Zeitschrift des Kirchengeschichtlichen Vereins für Geschichte, christliche Kunst, Altertums- und Literaturkunde des Erzbistums Freiburg mit Berücksichtigung der angrenzenden Bistümer*. Bd. 100. 542–66. p.

WENDT, HANS-JOCHEN

- 1979 *Steinkreuze und Kreuzsteine in Sachsen. II. Inventar Bezirk Karl-Marx-Stadt*. Berlin: VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften.

WERNER, PAUL – WERNER, RICHILDE

- 1996<sup>2</sup> *Vom Marterl bis zum Gipfelkreuz. Flurdenkmale in Oberbayern*. Berchtesgaden: Verlag Plenk.

WORSCHER, REINHARD

- 1981 *Bildstöcke. Wahrzeichen der Landschaft*. Rosenheim: Rosenheimer Verlagshaus /Rosenheimer Raritäten/

ZADNIKAR, MARIJAN

- 1964 *Znamenja na Slovenskem*. Ljubljana: Slovenska Matica.

ZAKARIÁS ERZSÉBET

- 1994 Útmenti keresztek Baróton. In *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve* 2. Kolozsvár 168–179. p.

ZENTAI TÜNDE

- 1998 A kisműemlék kutatók nemzetközi konferenciája. *Ethnographia* 109, 695–696. p.

ZÍBRT, ČENĚK

- 1897 Boží muka. *Český lid* 6 (1896). Praha, 578–579. p.

# Výskum malých sakrálnych pamiatok v stredoeurópskom regióne

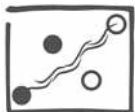
(Zhrnutie)

Text štúdie odznel v na konferencii s názvom Znaký v priestore, ktorú 27. októbra 2006 usporiadalo v Komárne Výskumné centrum európskej etnológie Fórum inštitútu pre výskum menšín a Pedagogická fakulta Univerzity Jánosa Selyeho v Komárne. Po prehľade histórie nemeckého, rakúskeho, českého, slovenského, slovinského a rumunského výskumu malých sakrálnych pamiatok predstavuje výsledky, dosiahnuté na maďarskom jazykovom území na Slovensku.

## Erforschung sakraler Kleindenkmäler in der mitteleuropäischen Region

(Zusammenfassung)

Der Text dieser Abhandlung wurde an der Konferenz *Zeichen im Raum* am 27. Oktober 2006 in Komorn vorgetragen. Die Konferenz wurde unter Mitwirkung des Forum Instituts für Minderheitenforschung – Forschungszentrum für Europäische Ethnologie und der Pädagogischen Fakultät der János-Selye-Universität veranstaltet. Nach einer kurzen Übersicht der deutschen, österreichischen, tschechischen, slowakischen, slowenischen und rumänischen Kleindenkmalforschung werden in der Abhandlung die Ergebnisse auf ungarischem Sprachgebiet in der Slowakei vorgestellt.



## Sacralis kisemlék-kutatás Magyarországon<sup>1</sup>

GRYNAEUS TAMÁS

Még 1977-ben megjelent munkájában is így summáz, panaszol Bálint Sándor: „*A hazában található barokkos templomi és út menti keresztek változataival, rendeltetésével művészettörténeti és néprajzi kutatásunk behatóan még nem foglalkozott. Ez utóbbinak legfeljebb a temetői fejfák, sírkeresztek számbavételére volt gondja [...] Rendszeres számbavételük, méltatásuk még az eljövendő folklór-, illetőleg népművészeti kutatás feladata. Egyelőre csak adalékokkal rendelkezünk*” (Bálint 1977, I: 345, 349). Most tekintsünk el attól, hogy az elmúlt 60 év nem teremtett éppen kedvező légkört ilyen vizsgálatokra, észrevehetjük, hogy Bálint Sándor fején találta a szöveget, rámutatva a tematika két szék közé esett, elhanyagolt, marginális helyzetére. Elhanyagolja a művészettörténet (főleg az ú.n. primitív alkotásokkal foglalkozó ága; egyébként elhanyagolja, mint a provinciális művészetnek is peremterületét), az építéstörténet, a népi építészet kutatása; vallástudományok, egyháztörténet; a tárgyi néprajz (népi építészet, falukép, „népművészet”: elhanyagolja, mint a városi, polgári kultúrával érintkező határ-jelenséget), a folklór (vallási néprajz, népi vallásosság, sacralis népelet, népszokások, hiedelmek, népi betegség fogalom – gyógyítás, folklóralkotások).

Kétségtelen, hogy az eddigi vizsgálatok a fenti szempontok valamelyikét előtérbe helyezték: Malonyai Dezső a díszítőművészet, Olasz Ferenc inkább az esztétikum, a költőség irányából közelített, míg Réthelyi Jenő, Fekete János, Szilágyi István a történeti kialakulásra, és a pontos leírásra helyezték a hangsúlyt. Ezen emlékek funkcióját, a közösségekben betöltött szerepüket, a közösség szerepét, illetve a hiedelmi hátterüket Vajkai Aurél, Varga Ferenc, Liszka József, Tüskés Gábor és Knapp Éva, valamint Lengyel Ágnes és Limbacher Gábor vizsgálták. A sok szempontú szintetizálás – Bálint Sándor intenciói értelmében – még leginkább az ő munkáikban valósult meg.

Határterület kutatása nemcsak az állandó „határsértés” veszélyével, bukás, tévedés, melléfogás lehetőségével jár, hiszen nem lehetünk kellően járatosak ennyi tudományágban. Ugyanakkor, az interdiszciplináris megközelítésnek minden örömeivel és kínálkozó gazdag lehetőségével is együtt jár, amiért érdemes és kell vállalni a „felfedező” út kockázatát. Ne akarjuk tehát újabb tudomány-szak számára kisajátítani, újabb tudomány-ágot létrehoz-

<sup>1</sup> A dolgozat szövege a Fórum Kisebbségkutató Intézet komáromi Etnológiai Központja és a Selye János Egyetem Tanárképző Kara által szervezett, Jelek a térben című konferencián hangzott el 2006. október 27-én Komáromban (vö. Liszka 2007b).

ni, sőt éppen ellenkezőleg: tudva és látva azt, hogy a „szakok” mesterséges konstrukcióink csupán a jobb megértés, rögzítés és rendszerezés céljával: amennyire lehet, az összefüggéseket kellene keresni, megmutatni. És mindezt ökumenikus szemlélettel, örömmel és tisztelettel fedezve fel, ismerve fel más felekezetek, vallások értékeit, szépségeit, fölfogását – mint ahogy azt Bálint Sándor is tette.

Mert köztéri sacralis emlékeink nem „tárgyak”, „objektumok”: mögöttük – és ezt kell keresni, kideríteni – közösségi, vagy egyéni szenvedés, (sors)csapások, életveszedelem, halál illetve ezekből megmenekülés, efölötti öröm, ezért való hálaadás, az állítató(k) áhítata, hite, reménykedése áll (Székely 1995, 236–237). hitvilági-, hiedelem háttér ismerete nélkül sokszor csak a „tárgyat” (anyag, forma, színezés, készülés ideje, állítás helye) rögzítjük – jobb híjján.

Ezen magosra állított mérce mellett vizsgáljuk meg a kutatás mai, magyarországi állását (ezalatt elsősorban a csonka hazát értem, de a kulturális jelenségek nem ismernek mesterséges határokat). Korlátaim – az idő rövideje – miatt ez alig lehet több „névsor-olvasás”-nál, – mint Liszka József szellemesen megjegyezte, de még talán az sem törekedhet teljességre. (Az esetleges kihagyás tehát nem értékítélet, csak hely-, időszűke illetve tájékozatlanságom rovására írandó).

Végigfutva a téma hazai irodalmán, örömmel állapíthatjuk meg, hogy a Bálint Sándor jelezte hiány csökkenőben van. Jellegzetes, hogy az e tárgyú munkák zöme a rendszerváltoztatás utáni években látott nyomdafestéket. (Mindegy, hogy asztalfiában lapuló kézirat került elő, vagy más is, Bálint Sándorhoz hasonlóan érezve e hiányt, nekidurálta magát). A *Magyar néprajz* VII. kötete Bárh János által írott fejezetében találunk rövid összefoglalást (Bárh 1990, 353–354). A *magyarság néprajza* Schwartz Elemér megfogalmazta igen rövid fejezetében még csak meg sem említették.

A változást jól jelzi, hogy 2003 szeptemberében már konferenciát is rendeztek Szombathelyen e témakörben.

A hazai munkákat tárgykörök szerint próbálom számbavenni. Az inkább elméleti jellegű alapvetések (Bartha Elek, Bálint Sándor – Barna Gábor, Sághy Marianne) mellőzésével az anyagközlő, tematikus jellegű munkákat, az azok fölvetette problémákat említeném először.

## Kőlámpások

Az ú.n. „kőlámpások” csak az ország nyugati határa közelében, valamint az ahhoz csatlakozó Órvidéken, s tovább Ausztria, Szlovénia, Németország területén fordulnak elő. Nem (mindig) tisztázott funkciója (jelzés, védelem, emlékezés), helye (település széle, főtere, temető) és nem határolható el élesen a szentképes oszlopoktól (Csemegi 1941).

## Keresztek

Talán legrégebbi emlékünknél a Magyarsanád határában található ú.n. Kun László, 16. századi keresztje (Trogmayer 1980/81, 91–95). Bálint Sándor említ hasonlót Szászváros (Hunyad vm.) határában (Bálint 1977, I: 344). A 17–18. századi csíki kőkeresztekről Farkas Irén írt szép tanulmányt. Réthelyi Jenő a keszthelyi, Fekete János a kiskunfélegyházi, Tüskés Gábor az Abaliget-Orfű területén található keresztet, azok sacralis tér-szervező hatását, hagyományait, formáját, anyagát és annak változását az idők folyamán írták le részletesen.

## Kápolnák

Szerteágazó kérdésköréből csak az eredetét emelném ki. Gyakran olvasható nézet, hogy a köztéri kápolnák ma ismert, látható formáit a hódoltság utáni német telepesek honosították meg nálunk. Holott az ókeresztény kápolnák (cella trichora: Óbuda, Pest; cella septichora Óbuda) után Brassó (11. sz.), Pécs (1270), Székelyudvarhely, Barcaszentpéter (13. sz.), Geréc (Baranya vm. 1330), Abafája (1336), Csíkmindszent (1494), Botfalu, Tatrang, Gyalu, Lábod (1554, Baranya vm.) középkori kápolnáiról is tudunk.

## Szentháromság szobrok

Bár kultusza a középkorig visszanyúlik (Lantosné 1977; Lantosné 2002), a hazai emlékek az 1600-as évek közepétől kezdve jelennek meg az ország nyugati szélén, kelet felé haladva formája (^ átmetszetű oszlop helyett ? és | átmetszetűek is), ikonográfiája (mellékalakok!), elhelyezése (nem mindig és csak városok főterén), állíttatója megváltozik: a kegyúri alapítások után közösségi, majd egyéni-családi alapítások figyelhetők meg (Askercz 1973, 158–163; Limbacher 2003; Lantosné 2003). Az emlékművek tér- és kultusz-szervező szerepén (szabadtéri mise, litánia; búcsúok stációja, búcsúztató illetve fogadó-helye, úrnapi sátor helye) ezen emlékekkel, illetve a Szentháromság tiszteletével összefüggő ún. „látomásos”, hallomásos („súgás”) élményekre is kitér Limbacher Gábor.

## Képoszlopok

A szakirodalom ezeket is gyakran német telepesek meghonosította hagyománynak tartja (Lantosné 2002, 157; Perger 1993), holott színmagyar területen is már korán voltak ilyen jellegű létesítmények: 1645 Nagyszőlős: Kú kepe, 1694 táján: Fitod-Szentlélek (Csík), Vereskép; 1699 Jászberény: Kőkép u. mai utcánév is őrzi emlékét

Az ún. Szomorú Krisztus emlékek is csak a Mátraverebély–Jászkóhalma–Kiskunfélegyháza vonaltól nyugatra, főleg Felvidéken és Dunántúl ismertek eddig.

## Mária emlékek

A Mária-emlékek közül a ritkábbakat, különlegesebbeket emelném ki. A magyar koronával ábrázolt köztéri Mária szobor (Magyarország királynője, Patrona Hungariae) a nyugati országfélben gyakori (Kolta, Hosszúperesztég, Monyorókerék, Mersevát stb.), kelet felé egyre ritkább; az Immaculata ábrázolások eloszlása sokkal egyenletesebb. Az ún. kiskun Madonnák (házak homlokzati fölkéjében elhelyezett kisméretű szobrok) viszonylag kis terület jellegzetes alkotásai. Önálló Piétf ábrázolás a nyugati határszél kivételével – Lajtaszentgyörgy, Fertőszentmiklós, Sopronbánfalva, Páli, Nagylózs, Szarvkő, Balf, Hédervár (Székely 2002); Hegyfalu, Zalagyömörő (Olasz 1978) – ritka (Szelevény), kereszttek lábazati fölke-csoportjaként gyakoribb. Ennek érdekes változata, amikor a keresztben nincs corpus, csak az átvetett halotti lepel s a lábazon található nagyobbméretű Piétf (pl. Kéthely, Somogy vm.). Különleges formája a szabadtéri öltöztetős Mária szobor, ennek szandái példáját Limbacher Gábor dolgozta fel mintaszerűen több tanulmányában (tárgyi emlékek, szociológiai összefüggések, hiedelmi háttér, látomás-élmények).

## Egyes szentek köztéri emlékei

Az Orbán-ábrázolások ikonográfiája változó: hol pápai tiarával, hol püspöki ornátusban jelenik meg (I. Orbán pápa † 230; Orbán, langresi püspök † 450 körül), s ez valószínűleg tovább contaminálódik az orthodoxiában tisztelt Orbán szentek alakjával is (Grynacus 2002, 34–35). Bár 1370-ben már tudunk Orbán szőlőről Nagyváradon, kétségtelennek látszik, hogy középkor végi (Bártfa, Szászbogács) és a 17. századtól föllendülő kultusza: szobrok, keresztek, kápolnák (Kassa, Kutnár, stb.) egy része a betelepült német polgárság-paraszság szőlőkultúrájához köthető (Lukács 1988). Más része viszont nem: Liszka József (bővíthető!) összeállításában és térképén közölt (Liszka 2000, 129, 136) helységek közül 33 nagyrészt, vagy teljesen magyar település. (A 20. század eleji német migráció nem ezekbe a községekbe történt!)<sup>2</sup> Különös – és egyelőre nehezen föloldható – ellentmondás van a (védő)szent és a néphagyomány kifejezetten gonosz Orbán alakja között. Szent Vendel „merinói birkaháton” érkezett hazánkba a 18. század közepén. Elterjedését Gulyás Éva (Gulyás 1986) térképe rögzítette először, ez azonban kiegészítendő: Liszka József 70 + 3 (Liszka 2000, 81 skk), valamint Lantosné Imre Mária adataival (Baranya 11, Tolna 21 szobor), magam Külső-Somogyban 11 emlékét találtam, feltűnően egyenetlen eloszlásban. Jól megfigyelhető a barokk-empire polgári öltözkű, nyugat-európai juhászföl-szerelésű Szent Vendel fokozatos „megmagyarosodása” (öltözkék, juhászkapó, kabaktök, tarisnya; a mellette ábrázolt juh mindig merinói!)

Nepomuki Szent János esetében ugyanez érvényes: Tüskés Gábor és Knapp Éva „kvantitatív elemzési kísérlet”-ükben 300 adatot sorolnak föl, ebből 177 datálható; de Liszka József a mai Délnyugat-Szlovákia területéről még 99-et mutat be térképén; Silling István a Délvidéken további 17-et említ, ezek egyesítése utáni adattárból már sokkal biztosabb következtetések vonhatók le.

Megfontolandó és megvizsgálandó az a nézet is, hogy e két Habsburg „birodalmi szent” (és a harmadikként hozzájuk csatlakozó Szent Flórián – Felső Ausztria védőszentje!) tiszteletének felülről irányított és támogatott bevezetése miatt és mennyiben volt az elnémetesítés programjának eszköze. Feltűnő ugyanis, hogy magyar szenteknek (Szent István<sup>3</sup>, Szent László, Szent Imre; a magyar női szentekről nem is beszélve!) alig van/maradt köztéri emléke (templomi ábrázolásuk gyakoribb!) – élesebben fogalmazva: „még a szentjeinket is igyekeztek elvenni tőlünk”. Megerősíthet bennünket ebben az, ha Szent Vendel és Nepomuki Szent János kelet felé egyre gyérülő emlékeit összevetjük a Szent Lászlóhoz kapcsolt szentkutak és belső keletkezésű, spontán, nem, felülről sugalmazott legendák/mondák előbbiekétől egészen eltérő elterjedési térképével (Magyar 1998, 94, 262) És: ennek ellenére ezek a mondák átmentek a Kárpát-medencei kisebbségek szájhagyományába is!

A magyar szentekhez hasonlóan, érdekes módon igen csekély a népszerű franciskánus szentek: Szent Ferenc, Páduai Szent Antal köztéri szobrainak száma. Itt is – az előbbiekhez hasonlóan – templomon belüli szobraik száma igen magas!

Egyelőre magyarázatot kíván egyes szentek (szobrai) kicsinyítő képzős alakja (Orbánka, Jánoska, Antalka stb.). Ez lehet „bizalmas viszony”, közvetlenség kifejezője, de egyéb is.

3 Pl. Simaság, Berencsfalu; pozsonyi Szentháromság szobor mellékalakja; felvidéki kő-domborművek stb.



## Kálváriák

Igen széles skálájuk miatt lehetetlen bármiféle határvonalat húzni (épített, igen gazdag kálváriák, pl. Selmecbánya, Kőszeg > faluszéli, temetői három egyszerű kereszt). Középkori kálváriákra utaló adatok vannak: Pécs 1270 ?, Bakonybél, Badacsony (Márkusné 1999, 245–246), de ezek a kálváriák nem maradtak meg, a ma láthatók a 17. század közepétől keletkeztek: legnagyobb részük Nyugat-Dunántúl található (Szilágyi 1980; Szilágyi 2000; Szilágyi 2001; Lantosné 1996): Nagyszombat, Sopronbánfalva, Páli, Kismarton, Pozsony–Máriavölgy, Besztercebánya, Pápa, Veszprém–Fiume, Léva, Vác, Pest–Épreskert; a 19. században nagyobb számban a német telepesfalukban). Helyzetükről (településhez közeli természetes vagy mesterséges emelkedőn), tájolásukról (többnyire a település felé tekint) kevés adatunk van. A kálvária stációk útvonala szándékosan nehezített: Krisztus keresztútjának szenvedését idézi. (Szélsőséges példája a csíksomlyai ú.n. Jézus hágoja)

## Viharharangok

Ezidáig csak szűk területről: Szeged kisugárzásában ismertek a – főként szőlőhegyekben fölállított – ú.n. viharharangok (Domaszék, Zákányszék, Rőszke, Sándorfalva és még a beékelődő Kiskundorozsma területén is). A harangok mellett rendszerint feszület is áll(t), a kisméretű harangokkal kötött rituálé mellett csak vihar ellen volt szabad harangozni.

## Harangtornyok

A fatornyokról két igen jó tanulmánnyal rendelkezünk: Balogh Ilonáé még 1935-ben jelent meg, Kovács Józsefé 1999-ben, A kálváriákhoz hasonlóan itt is fölmerül a kérdés: hol húzzuk meg a határt? Harangtornyok esetében talán könnyebb a válasz, mert köztudott, hogy a leggyönyörűbb nyírségi, erdélyi, felvidéki haranglábakat „egyszerű”, „falusi” ácsmesterek remekelték. Az említett monográfiákba viszont az egyszerűbb fatornyok nem kerültek bele (pl. Meszes, Pálháza, Ógyalla stb.), pedig kézenfekvőnek látszik, hogy ezen egyszerűbb alkotások esetében jobban érvényesülhetett a helyi, népi ízlés és hagyomány. Szerkezeti és stílári szempontról nem választhatók el élesen templomok fa tornyaitól sem. Alapos adatgyűjtés birtokában megvizsgálandó a szoknyás és a négy fiatornyos építmények elterjedési területe, hogy ebből is le tudjuk vonni a helyes következtetéseket (székelyek? – husziták?)

Számos helyen találhatók kötornyok is, ezek kultikus (misézőhely, harangozó hely), jeladó-, valamint a közösségi éltben betöltött szerepe még megvilágításra vár. (Valószínűleg igen nagy területi különbségekre számíthatunk: pl. somogyi puszták, falurészek, templom nélküli faluk harangtornyai esetében).

## Temetők<sup>4</sup>

A temetők sacralis kisemlékei többfélék:

1. temetői keresztek: ezek az útmentiektől nem, vagy alig különböznek, csupán kultikus szerepük más (díszítés időpontja; *világolás* a másutt vagy ismeretlen helyen nyugvók emlékére)
2. ravatalozó épületek
3. sírjelek.

Itt a katolikus és protestáns (főként református) emlékek lényegesen különböznek. A sírkeresztek sokkal kisebb variációs és díszítési lehetőséget kínálnak (forma, színezés, magasság), mint a fejfák, utóbbiak feliratai számára is nagyobb hely jut. Nem eléggé kutatottak a fejfák feliratai (nem egyszer egyes szám első személyben szóló szöveg!), formájának, ún. díszítésének szemiotikája<sup>5</sup>, a fejfák tájolása és az ún. lábfák kérdése, valamint a (nem egészen szorosan ide tartozó) sírásás, a sírgödör formája (ún. padmalyos sírok és ezek változatai!).

## Szentforrások, szentkutak

Írott emlékek a 12. századtól, a hagyomány azonban már Szent István és Szent László alakjával, életével (később más jelentős személyiségekkel is) összekapcsolja a gyógy-, és zarándokhelyeket. Az itteni sacralis kisemlékek (forrásfoglalás, kápolna, kereszt, szobrok) mellett tehát igen fontos az ezekhez és növényzetükhöz kapcsolódó szokások, hiedelmek (keletkezés és olykor elmúlás, gyógyulások (föltűnő gyakorisággal szem-, bőr és ízületi betegségek!) mondái, „látomásos” élmények rögzítése, vizsgálata.

## Irodalom

ASKERCZ ÉVA

- 1973 Barokk pestisemlékek a Sopron környéki falvakban. *Arrabona* 15, 149–168. p.
- 1993 Barokk út menti szobrok Északnyugat-Magyarországon. In *A Kisalföld népi építészete*. Szerk. Cseri Miklós – Perger Gyula. Szentendre – Győr: Szabadtéri Néprajzi Múzeum – Xantus János Múzeum, 385–394. p.

BALASSA IVÁN

- 1989 *A magyar falvak temetői*. Budapest: Corvina.

BÁLINT SÁNDOR

- 1943 *Sacra Hungaria. Tanulmányok a magyar vallásos népelet köréből*. Kassa: Veritas.
- 1973 *Karácsony, húsvét, pünkösd. A nagyünnepek hazai és közép-európai hagyományvilágából*. Budapest: Az Apostoli Szentszék Könyvkiadója.

<sup>4</sup> Balassa 1989; Fügedi-Viga 1994; Grynacus-Szabó 1975; Kunt 1983; Novák 1978.

<sup>5</sup> Szinte kiirthatatlan a köztudatból a „protestáns puritánizmus” (tetejében a jozefinizmus és felvilágosodás számlájára írt!) tévképzete. Elég a fejfák mellett a templomi szószékek, hangvetők, papi-, és gyülekezeti padok faragására, festésére-, ezeket és az Űrasztalát díszítő terítőkre, vagy a kazettás mennyezetekre utalnom. Az esztétikum, a „szép” utáni vágy (és a fentebb felsorolt esetekben nem csak erről van szó!) tehát a protestánsoknál is megvan, virágzik, csak éppen máshol, másként jelentkezik.

- 1977 *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnepek és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II.* Budapest: Szent István Társulat.
- BÁLINT SÁNDOR – BARNA GÁBOR
- 1994 *Búcsújáró magyarok. A magyarországi búcsújárás története és néprajza.* Budapest: Szent István Társulat.
- BALOGH ILONA
- 1935 *Magyar fatornyok [II.]* Budapest /Néprajzi füzetek 1./
- BARNA GÁBOR
- 1993 A kiskunsági Mária-szobrok eredetéről. *Néprajzi Értesítő* 75, 207–214. p.
- 2003 *Egy szent raktár. Tárgyak szimbólumok, kommunikáció.* Szeged: Néprajzi Tanszék /Devotio Hungarorum 10./
- BARTHA ELEK
- 1990 A szakrális célú határbeli építmények funkcionális kérdései – keresztek – szobrok – kápolnák. *Ház és Ember* 6, 219–226. p.
- 2001 Útmenti keresztek a görög katolikusok hagyományos hitéletében. In „Nyisd meg, Uram, szent ajtótat...” *Köszöntő kötet Erdélyi Zsuzsanna 80. születésnapjára.* Szerk. Barna Gábor. Budapest: Szent István Társulat, 186–195. p.
- BÁRTH JÁNOS
- 1990 Népi vallásosság. In *Magyar Néprajz VII. Népszokás, néphit, népi vallásosság.* Főszerk. Dömötör Tekla. Budapest: Akadémiai Kiadó, 329–424. p.
- 1996 „Urusos kút” és Szent László hagyomány Oroszhegyen. *Ethnographia* 107, 73–83. p.
- 2000 *A vigasztaló Napbaöltözött Asszony. Csodás gyógyulások egyházi vizsgálata Csíksomlyón 1784-ben.* Szeged.
- BOSNYÁK SÁNDOR
- 2001 *Magyar Biblia.* Budapest.
- CSEMEGI JÓZSEF
- 1941 Középkori kőlámpások Sopron területén *Soproni Szemle* 5, 185–195. p.
- CSERI MIKLÓS SZERK.
- 1995 *Nyugat-Dunántúl népi építészete.* Szentendre–Szombathely: Szabadtéri Néprajzi Múzeum – Savaria Múzeum.
- CSERI MIKLÓS – PERGER GYULA SZERK.
- 1993 *A Kisalföld népi építészete.* Szentendre–Győr: Szabadtéri Néprajzi Múzeum – Xantus János Múzeum.
- DÁVID ÁRON
- 2003 *Szent Kereszt tiszteletére...* Jászszenandrás.
- DÁVID LÁSZLÓ
- 1981 *A középkori Udvarhelyszék művészeti emlékei.* Bukarest: Kriterion.
- FARKAS IRÉN
- 2001 Tizenhatalcadik századi csíki faragott kőkeresztek. In *Népi vallásosság a Kárpát-medencében* 5: 1. Szerk. S. Lackovits Emőke – Mészáros Veronika. Veszprém: Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, 67–86. p.

FEKETE JÁNOS

1984 Kiskunfélegyházi útmenti kereszték. *Ethnographia* 95, 80–106. p.

FÜGEDI MÁRTA – VIGA GYULA

1994 A bodrogszentesi sírkövek és díszítményeik. *Ethnographia* 105, 129–144. p.

GILYÉN NÁNDOR – MENDELE FERENC – TÓTH JÁNOS

1975 *A Felső-Tisza vidék népi építészete*. Budapest.

GÖMÖRI ILONA, GY.

2000 Út menti kereszték, kegyszobrok, falifülkék Hevesen és határában. *Agria* 36, 347–384. p.

GROMON ANDRÁSNÉ – MANHERTZ MÁRIA

2003 *Kápolnák könyve*. Pilisvörösvár.

GRYNAEUS TAMÁS

2002 Fára aggatott rongyok. In *Test, lélek, természet*. Szerk. Barna Gábor – Kótyuk Erzsébet. Budapest – Szeged /Szegedi vallási néprajzi könyvtár 9./

2002 *Szent Antal tüze*. Budapest.

2006 Somogyi képek. In *Lélek és élet. Ünnepi kötet S. Lackovits Emőke tiszteletére*. Szerk. Selmeczi Kovács Attila. Veszprém: Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, 108–110. p.

2006 *Két szentkút* [előkészületben]

GRYNAEUS TAMÁS – SZABÓ ERZSÉBET

1973 Sacralis népművészeti értékek a Dunakanyarban. *Dunakanyar Tájékoztató* 10, 81–85. p.

1975 Sírjelek a Dunakanyar temetőiben. *Dunakanyar Tájékoztató* 11, 19–40. p.

GULYÁS ÉVA

1981 Die Verehrung des heiligen Wendelin in Ungarn. *Jahrbuch für Volkskunde* 4, 197–206. p.

1986 *Egy őszi pásztorünnep és európai párhuzamai. Adatok a Vendel-kultusz magyarországi kutatásához*. Szolnok: Damjanich Múzeum.

1994 Út menti kereszték, szobrok a Jászságban. In *Jászsági Évkönyv*, 110–121. p.

HARANGOZÓ IMRE

1998 Egy székegy szentember, az oroszhegyi Bálint I. László. *Honismeret* 1. szám, 56–60. p.

HÉVVÍZI SÁNDOR

2006 Battonya helynevei. *Szántó Kovács Múzeum Évkönyve* 8, 343–358. p.

HORVÁTH SÁNDOR

1995 Kereszték, kőképek, kápolnák Vas vármegyében. In *A Nyugat-Dunántúl népi építészete*. Szerk. Cseri Miklós. Szentendre – Szombathely: Szabadtéri Néprajzi Múzeum – Savaria Múzeum, 381–414. p.

JORDÁNSZKY ELEK

1836 *Magyarországban 's az ahoz tartozó Részekben lévő bődögságos Szűz Mária kegyelem' Képeinek rövid leírása*. Pósonban.

JÓZSA LÁSZLÓ

1999 *Megszentelt kövek. Kápolnák, szobrok, kereszték és temetők Kunszentmártonban*. Szeged: Néprajzi Tanszék /Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 4./

JUHÁSZ ANTAL ID.

1978 *Sándorfalva története és népélete*. Sándorfalva.

KEPÉNE BIHAR MÁRIA – LENDVAI KEPE ZOLTÁN

2006 *A vendvidéki útmenti keresztek „kálváriája”* [előkészületben]

KOVÁCS ÁKOS SZERK.

1990 *Haláljelek*. Budapest.

KOVÁCS JÓZSEF

1999 *Fa haranglábak, harangtoronyok*. Budapest.

KUNT ERNŐ

1983 *Temetők népművészete*. Budapest: Corvina.

KÚTVÖLGYI MIHÁLY – NAGY ANDRÁS

1982 *Magos a rutafa*. Budapest: Helikon Kiadó.

KÜRTI LÁSZLÓ – HAJDRIK SÁNDOR

2001 Lajosmizsei keresztek és szakrális szobrok. *Cumania* 17, 271–302. p.

LACKOVITS EMŐKE, S.

2002 „Ó, áldandó Szentháromság”... A szentháromság tisztelete és ábrázolásai a bakonyi és a Balaton-felvidéki vallásos népeletben. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 22, 159–177. p.

2004 *Szentkutak a Bakonyban és a Balaton-felvidéken*. Előadás „A néprajz szegedi műhelye” c. konferencián, Szeged, október 8.

LANTOSNÉ, IMRE MÁRIA

1996 Szakrális táj és kultusz a pécsi egyházmegyében. II. Kálváriák és a passió emlékei. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 40, 139–158. p.

2003 Szentháromság ábrázolások ikonográfiája a Dél-Dunántúlon. In „Óh, boldogságos Háromság”. *Tanulmányok a Szentháromság tiszteletéről*. Szerk. Barna Gábor. h. n.: Paulus Hungarus – Kairosz Kiadó, 139–156. p.

1997 Kőfaragó műhelyek és a kőfaragás emlékei a Dél-Dunántúlon. *Ethnographia* 108, 29–58. p.

1998 Szakrális táj és kultusz a pécsi egyházmegyében. III. Kápolnák. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 41–42, 115–147. p.

2002 Szakrális táj és kultusz a pécsi egyházmegyében. IV. Szentháromság emlékek és útmenti szobrok. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 44–45, 151–163. p.

LEGEZA LÁSZLÓ

2003 *Burgenland. Várvidék és az Őrség*. Budapest.

LENGYEL ÁGNES – LIMBACHER GÁBOR

1997 *Népi vallásosság a Palócföldön* Balassagyarmat.

LIMBACHER GÁBOR

1989 Búcsújáráhely a Szentpéterhegyen. *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve* 15, 367–383. p.

1991 Máriácska Káponkája. *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve* 17, 245–283. p.

1994 Palócföldi kis-kápolna tárgyai tükrében. *Ház és Ember* 9, 135–160. p.

2001 Kápolnák és kápolnagondozók Nógrádban. In *Népi vallásosság a Kárpát-medencében* 5: 1. Szerk. S. Lackovits Emőke – Mészáros Veronika. Veszprém: Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, 403–417. p.

2003 A Szentháromság kultusza Nógrádban különös tekintettel a szabadtéri ábrázolásokra. In „Óh, boldogságos Háromság”. *Tanulmányok a Szentháromság tiszteletéről*. Szerk. Barna Gábor. Budapest: Paulus Hungarus – Kairosz Kiadó, 101–138. p. /Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 12./

LUKÁCS LÁSZLÓ

1988 Szent Orbán kultuszának emlékei a székesfehérvári egyházmegyében. In *A székesfehérvári egyházmegye ünnepi névtára*. Szerk. Sulyok János Ignác. 99–113. p.

LÜKŐ GÁBOR

1983 *Kiskunság régi képfaragó és képmetsző művészete*. Kecskemét.

MAGYAR ZOLTÁN

1996 A széphavasi Sz. László kápolna és búcsújáróhely. *Néprajzi Látóhatár* 5, 99–105. p.

1998 *Szent László a magyar néphagyományban*. Budapest: Osiris.

MAJOR ANNA EDIT – MÓD LÁSZLÓ

2005 *Megszentelt határ. Szentesi és Szentes környéki útmenti keresztek*. Szentes.

MALONYAI DEZSŐ

1907–1922 *A magyar nép művészete I–V*. Budapest.

MÁRKUSNÉ VÖRÖS HAJNALKA

1997 Kálváriák a Bakonyban és a Balaton-felvidéken. In *A Balaton-felvidék népi építészete*. Szerk. Cseri Miklós – S. Lackovits Emőke. Szentendre – Veszprém: Szabadtéri Néprajzi Múzeum – Laczkó Dezső Múzeum, 245–276. p.

MÓD LÁSZLÓ – SIMON ANDRÁS

2003 A szőlővédőszentek tisztelete. *Rubicon* 14, 32–36. p.

NOVÁK LÁSZLÓ

1978 A Duna-Tisza köze temetőinek néprajza. *Cumania* 5, 219–305. p.

OLASZ FERENC

1975 *Fejfák*. Budapest: Európa Könyvkiadó.

1978 *Mindörökké*. Budapest.

1989 *Dicsértessék*. Budapest: Optimum Kiadó.

ORBÁN BALÁZS

1868 *A Székelyföld leírása*. Pest.

PATAI PÁL

1977 *Régi harangok*. Budapest.

PERGER GYULA

1993 Képoszlopok a Kisalföldön. In *A Kisalföld népi építészete*. Szerk. Cseri Miklós – Perger Gyula. Szentendre – Győr: Szabadtéri Néprajzi Múzeum – Xantus János Múzeum, 357–384. p.

PÉTER ATTILA

1994 *Keresztek Székelyudvarhelyen*. Székelyudvarhely.

RÉTHELYI JENŐ

1984 Útszéli keresztek Keszthely környékén. *Ethnographia* 95, 53–79. p.

SÁGHY MARIANNE

2005 *Isten barátai*. Budapest.

SÁROS LÁSZLÓ – VÁLI DEZSŐ

1993 *Tanú ez a kőhalom* h.n.

SCHOPPER TIBOR

1982 *Őrség*. Budapest.

SCHWARTZ ELEMÉR

1943 Vallási néprajz. In *A magyarság néprajza III*. Budapest, 424–426. p.

SÜMEGI GYÖRGY

1980 A kiskunsági Madonnák. In *A Kiskunság népművészete*. Szeged, 37–42. p.

SZAKÁCS BÉLA ZSOLT

2002 A Fájdalmas Szentháromság (Notgottes) ábrázolásai a középkori Magyarországon. *Ars Hungarica* 30, 5–24. p.

2003 Szentháromság-ábrázolások a középkori Magyarországon – kutatási helyzetkép. In *„Oh, boldogságos Háromság” Tanulmányok a Szentháromság tiszteletéről*. Szerk. Barna Gábor. Budapest: Paulus Hungarus – Kairos Kiadó, 13–36. p. /Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 12./

SZÉKELY LÁSZLÓ

1995 *Csíki áhítat. A csíki székelek vallási néprajza*. Budapest: Szent István Társulat.

2002 Hédervár barokk-kori szakrális emlékei *Arrabona* 40, 119–180. p.

SZILÁGYI ISTVÁN

1980 *Kálváriák*. Budapest: Corvina.

1995 Vörös kereszték Vas megyében. In *Nyugat-Dunántúl népi építésze*. Szerk. Cseri Miklós. Szentendre – Szombathely, 415–422. p.

2000 A pozsonyi kálvária topográfiája. *Néprajzi Látóhatár* 9, 275–283. p.

2001 A kálváriakutatás helyzete Magyarországon. In *Népi vallásosság a Kárpát-medencében* 5. Szerk. S. Lackovits Emőke – Mészáros Veronika. Veszprém: Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, 53–58. p.

TÁM LÁSZLÓ

én. [2000 ?] *Kereszték, szentek, kálváriák, temetők*. H.n.

TÓTH ANTAL

2004 Szakrális emlékek a röszkői tanyavilágban. *Szegedi Műhely* 44, 187–204. p.

TROGMAYER OTTÓ

1980 A magyarcsanádi kőkereszt. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1980–1981/1 (1984), 91–95. p.

TÜSKÉS GÁBOR

1977 Kereszték, fészületek, kálváriák. *Ethnographia* 88, 195–197. p.

1979a Steinerne Weg- und Friedhofkruzifixe in Ungarn. *Österreichische Zeitschrift für Volkskunde* 33, 267–281. p.

1979b Középkori kőlámpás. Múzsák. *Múzeumi Magazin* 4.sz., 20–21. p.

1980 Útmenti és temetői kőfeszületek Abaliget-Orfű környékén. *Ethnographia* 91, 98–113. p.

1981 Religiöse Volkskunde in Ungarn. Literaturbericht und Problemaufriß. *Jahrbuch für Volkskunde* 4, 207–224. p.

1984 A barokk kori szenttisztelet rétegei. In *Történeti antropológia*. Szerk.: Hofer Tamás. Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport, 138–151. p.

- 1986 A népi vallásosság kutatása Magyarországon. Tudománytörténeti áttekintés. In „*Mert ezt Isten hagyta...*” *Tanulmányok a népi vallásosság köréből*. Szerk.: Tüskés Gábor. Budapest: Magvető Könyvkiadó, 18–62. p.
- 1993 *Búcsújárás a barokk kori Magyarországon a mirákulumirodalom tükrében*. Budapest: Akadémiai Könyvkiadó.

TÜSKÉS GÁBOR – KNAPP ÉVA

- 1988 Nepomuki Szent János tisztelete a szabadtéri emlékek tükrében. Kvantitatív elemzési kísérlet. *Ethnographia* 99, 330–356. p.

VAJKAI AURÉL

- 1939 Adatok a népi orvosláshoz a Bakony-Balaton vidékén *Ethnographia* 50, 65–69. p.
- 1942 Népi orvoslás a dunántúli búcsújáróhelyeken. *Magvarságtudomány* 1, 116–139. p.

VARGA FERENC

- 1985 Domaszéki viharharangok és körösztok. *Szegedi Műhely* 24, 67–86. p.

WIRTH PÉTER

- 1985 *Itt van elrejtve. Tokaj-hegyaljai zsidó temetők*. Budapest.

## Výskum malých sakrálnych pamiatok v Maďarsku

(Zhrnutie)

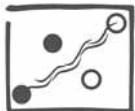
Text tohto príspevku odznel na konferencii s názvom Znaky v priestore, ktorú usporiadalo komárňanské Výskumné centrum európskej etnológie Fórum inštitútu pre výskum menšín a Pedagogická fakulta Univerzity Jánosa Selyeho v Komárne dňa 27. októbra 2006. Predstavuje výsledky výskumu malých sakrálnych pamiatok v Maďarsku.

## Erforschung der sakralen Kleindenkmäler in Ungarn

(Zusammenfassung)

Der Text dieser Abhandlung wurde an der Konferenz *Zeichen im Raum* am 27. Oktober 2006 in Komorn vorgetragen. Die Tagung wurde unter Mitwirkung des Forum Instituts für Minderheitenforschung – Forschungszentrum für Europäische Ethnologie und der Pädagogischen Fakultät der János-Selye-Universität veranstaltet. In der Abhandlung werden die Ergebnisse der Kleindenkmalforschung in Ungarn vorgestellt.





## A szabadban álló szakrális kisemlékek kutatása Lengyelországban<sup>1</sup>

(A 20. század első feléig)

BÓDI ERZSÉBET

Lengyelországot jelenleg közel 39 millió ember lakja, 93-94%-uk katolikus (Hunyadi 1995, 287). Egy hazai egyházi felmérés szerint 2000-ben a lakosság 91%-a vallotta magát, hogy istenhívő. A lengyel nép s országa történetét jól ismerők nyomán bátran lehet állítani, hogy Lengyelországban a katolikus vallásnak szinte minden korszakban példaértékű volt nemzetmegtartó és nemzetmegújuló szerepe. Az első világháború előtt 123 évig háromféle idegen (orosz, porosz és osztrák uralmi) elnyomás alatt a lengyelséget egy-egyben csak a katolikus egyház és általa irányított vallási lelkeségi mozgalmak őrizték. A katolikus egyház lépett fel a ruszifikáció és a német hatás ellen, de ha úgy ítélte meg, az osztrák római katolikus hatalmi rendelkezésekkel is szembefordult. A második világháború alatt a hazai katolikus egyház irányításával nem egyszer fegyvert fogva védtek az egyszerű lengyelek az ártatlan emberek (köztük pl. a zsidók) életét. Mindennaposak voltak mentő akcióik. Rengeteg embert bújattak és mentettek meg az éhínségtől, a tragikus haláltól. A háború sújtotta Európában már a harcok idején elismerően szóltak, s példaértékűnek tartották külföldiek is a lengyel katolikus egyház ellenálló mozgalmát.

A világháborút követő szocialista államhatalom éveiben a lengyel katolikus egyház nem gyengült, hanem inkább megerősödött. Hiába mondta fel 1945-ben a konkordátumot Vatikánnal az akkori politikai hatalom, Stefan Wyszyński kardinálissal, majd primással az élen több egyházfő vállalt nyílt ellenszegülést az ateista ideológiával és gyakorlattal szemben<sup>2</sup>. Meggyőző magatartással, templomépítő mozgalmakkal a tartós keresztény alapot tovább szilárdították. Ez az alap olyannyira kiterjedt és megszilárdult, hogy az egész lengyel nemzettel éreztetni tudta a katolikus hit szükségyszerű létjogosultságát, és biztosította a folyamatos vallásgyakorlást az egész 20. századon át.

1 A dolgozat szövege a Fórum Kisebbségkutató Intézet komáromi Etnológiai Központja és a Selye János Egyetem Tanárképző Kara által szervezett, Jelek a térben című konferencián hangzott el 2006. október 27-én Komáromban (vö. Liszka 2007b). A szerző az MTA-DE Néprajzi Tanszék Kutatócsoportjának munkatársa. Tanulmányát akadémiai és az OTKA T 049349 pályázat támogatásával készítette.

2 A szocialista lengyel állam 1948-tól nyílt harccal lépett fel az egyház ellen. Papokkal szemben perek sorozatát indította el. 1951-ben 900 egyházi személy volt börtönben. 1953-ban *Stefan Wyszyński* bíborost letartóztatták. Erre nagy tiltakozás: *non possumus* (nem tehetjük) bontakozott ki. Ezt követően még történtek kísérletek a lengyel katolikus egyház intézményes leválasztására a Vatikántól. Több püspököt, papot és szerzetesek ezreit tartóztatták le. Betiltották lapjaikat arra hivatkozással, hogy megtagadták Sztálin dicséretét. A társadalom úgy reagált az egyházat ért támadásokra, hogy vallásosságával visszavonult a magánszférába, a családi és baráti körbe. A lengyelek katolikus vallásosságát oly annyira nem sikerült megtörni, hogy a hatalmon levő Lengyel Egyesült Munkáspárt (LEMP) a hatvanas, hetvenes években kénytelen volt belenyugodni és elfogadni a templomba járó vallásos párttagságot. Sőt az államhatalom is csatlakozott az 1000 templom építéséhez a kereszténység lengyel felvételének 1000. évfordulójára, 1966-ra (Arnold – Żychowski 1965, 209–227; Szokolay 1996, 203–227).

A határozott és széleskörű társadalmi bázissal rendelkező lengyel katolikusságnak természetesen nagyon sok és sokféle külsőleg kiemelkedően látható ismérve van. Értékes templomokon, rendházakon kívül különleges élményt nyújtana az a felelet, amely arra a kérdésre válaszolna, hogy a lengyel országutak mentén és máshol is, falvakban, városokban kint a szabadban mennyi szakrális emlékhely ékesíti az épített környezetet illetve a domborzathoz illően simul bele a lengyel tájba.

A lengyelek életében a szabadban álló szakrális kisemlékeknek ugyanúgy megvan a maga rendeltetése, mint más egyházi épületnek. Természetesnek tartják, hogy hazájukban utak mentén, hídfőnél, források felett, a lombos fák koronái alatt, a faluba vezető és onnan kivezető utak mentén, a határ bizonyos pontjain stb. keresztet, kápolnát, szenteket ábrázoló szobrok állnak. Meg vannak győződve arról, hogy azoknak ott kell lenniük. Valaki valamiért azokat oda állította. Mindegyik tartozott vagy jelenleg is tartozik valaki(k)hez. Ugyanakkor másoknak is felkínálják a keresztényi cselekedeteket. A falusi lengyelek el sem tudnák képzelni azt a helyzetet, hogy ezeket az objektumokat valamilyen okból elmozdítanák helyükről, pl. korhadás miatt múzeumban restaurálnák, s ott felállítanák a múlt emlékeként. Számukra ezek a szent helyek és ott álló szent emelvények nem lehetnek holt múzeumi tárgyak, mert azokat valamilyen okból odaállították, de ha nem is tudjuk az okát megfejtetni, azt mindenki vallja, hogy magának Jézus Krisztusnak örök ígéjét hirdetik a földön: *ha látsz, gondolkodj el és fohászkodj.*

A konkrét személyes érintettségen és egyben közösségi transzcendens világhoz való kapcsolatteremtésen túl a lengyel nép még a legegyszerűbb út menti keresztben is megérzi és tudatosan hirdeti azt a rendkívüli erőt, mely hite szerint fenntartja a lengyelséget az egyetemes világban, a világtörténelemben. Hogy ez a hit ilyen legyen, nagyon sok (jeles) ember cselekedett érte. Már régóta tudatosítják, hogy mit is érnek ezek a szabadban álló szakrális kisemlékek a lengyel nemzetnek, hogyan lehetnek tartós oszlopai országukat átölelő, egységbe fogó nemzeti tudatuknak.

Csak egy közismert példa a sok közül: II. János Pál pápa 1997. június 6-i zakopanei látogatásán a következőket mondta:

*„A keresztéről szóló tudomány, mely másoknak lehet, hogy badarság, nekünk maga az Isteni Erő. Nagyon jól tudták ezt maguk a podhaleiek is. Ugyanis, amikor a 19. század véget ért és megkezdődött az új, a jelenkori, az Önök apái a Giewont csúcsán felállítottak egy keresztet. Ez a kereszt azóta is ott áll, kitartóan, némán, miközben a mi időnk legfőbb sokattudó tanújává vált. Ez a századfordulós kereszt Zakopane és Krakó felé néz. Lehet, hogy még távolabbra is: Varsó és Gdańsk irányába, végiglát hazánkon a Tátrától a Balti-tengerig. Az Önök elődei akarták így. Hogy eképpen kereszt uralja Lengyelországnak ezen szép táját. Az akarat valóra vált. Az Önök városa, Zakopane felépült, a dolgok természeténél fogva a kereszt lábánál; Zakopane város és vidéke, Podhale (Tátraalja) létezik és fejlődik a maga útján. Ezt fejezik ki a gondosan ápoltt, szépen faragott útszéli kápolnák és keresztet. Jézus ott van Önök mellett hétköznapi módon, dolguk végzésénél és hegyi vándorútjaikon egyaránt.”<sup>3</sup>*

3 [http://www.Jezuci.krakow.pl\(am\)arc.](http://www.Jezuci.krakow.pl(am)arc.); Az új (20.) évszázad küszöbén, 1900 decemberében a zakopanei egyházközség egy 12 méteres fakeresztet állított a Tátra Giewont csúcsára, 1894 m magasán. Ezt a fakeresztet azonban a szélvihar egyhamar megrongálta. Helyére egy év múlva 15 m magas és vízszintben 11 m fesztávolságú 2 tonnás fémszerkezetű keresztet rögzítettek. A hozzávaló szerszámokat, alkatrészeket 500 ember hordta fel a csúcsra. Ez a fémkereszt ma is ott áll a Giewont csúcsán. Erről a keresztről beszélt II. János Pál pápa 1997. június 6-án Zakopane-ban, a nevezetes miséjén. L. még: Strauchmann 1992, 76.; Továbbá minden lengyel tudja, hogy Zakopane hogyan lett, hogyan fejlődött várossá, világhírű üdülőhellyé a 20. század elejétől.

A pápa szavait mindenhol hallhatták országszerte. Az írott sajtó megörökítette, sőt magyarázta, hogy mit is jelent az ország majd legmagasabb pontján, jól látható helyen felállított kereszt. Ez a kereszt nemcsak véd és oltalmaz, fejleszt egy települést, az egész országgal is azt teheti, ha népe folyamatosan a kereszt által kijelölt úton jár (akkor) még az előttük levő új érában is, a 21. században.

A lengyel katolikus egyház a szabadban állított szakrális kisemlékekről, történetükről, jelenükről tehát úgy vélekedik, hogy azok mint vallási objektumok egyben a haza, a hazafiasság érzésének szimbólumai, a lengyel nép sorsát, kultúráját és hitét tükrözik, a maguk formái, szellemi és érzelmeiket kiváltó valóságukban.

„Védjük kápolnáinkat, mert benne lakoznak faragott szentjeink, bádoglemezre rajzolt madonnáink, és ott láthatók azok az olajnyomatok, melyek a kis Jézust szoptató Szűzanyát szemből ábrázolják. Ez a mi jelenünk, történelmünk, kultúránk, saját és őseink hite. Ne engedjük meghalni.”<sup>4</sup>

A fentiekből világosan láthatjuk, hogy a lengyel katolikus egyház és a civil társadalom között nincs eltérés a tekintetben, hogy miképpen vélekednek a szabadban található, legtöbb esetben népi kezdeményezésre állított szakrális kisobjektumokról. Az egyház nem sajátítja ki magának, megengedi, hogy kultuszát az egész nemzet, annak minden társadalmi rétege, tagja szabad akarata szerint nézze, csodálja, használja és hasznosítsa, ha kell az egész múlt, a lengyelség szimbólumaként. Ezért is válik az érdeklődés középpontjává, és ezért is takar már annyi meglevő, de új helyzetekhez igazodni tudó különlegességet.

A szabadban álló szakrális kisemlékek kutatását, nyilvántartását, tudományos feldolgozását, népszerűsítését Lengyelországban már régóta több szakterület végzi. Ezek között vannak művészettörténészek, néprajzkutatók, művelődéssel foglalkozók, honismereti történészek, műemlékvédők, teológusok és nem kis számban fotósok, művészek, festők, szobrászok.

Az alábbiakban időrendi sorrendben követjük nyomon a szabadban álló szakrális kisemlékekről szóló írásokat, hogy fokról-fokra lehessünk tanúi egy sokoldalúan értelmezhető, populáris témakör tudományos igényű feldolgozásának Lengyelországban.

A legkorábbi feljegyzések a 19. század második feléből származnak. Oskar Kolberg (1814–1890) írta 1871-ben, hogy a hívő falusiak egészségük megővására, haszonnal járó gazdálkodás reményében vagy néhol jeles személyek emlékére kereszteteket és kápolnákat állítottak, főleg útkeresztvezdéseknél, a falun kívül, de bent a faluban is.<sup>5</sup> Az 1878-ban kiadott *Encyklopedia kościelna* (Egyházi Enciklopédia) ideillő címszava szerint máshol sehol sem látható annyi kereszt utak mentén, határban és temetőekben, mint a lengyeleknél (Nowodworski 1878). 1900-ból szintén egy enciklopédiában olvashatjuk a következőket: „A módosabb nemesek, polgárok és parasztgazdák mindenféle kápolnákat és kereszteteket állítanak. Kisvárosokban, uradalmak központjában, falvakban, elágazó utak mentén számtalan ilyen látható.”<sup>6</sup>

Az első részletesebben magyarázó, tudatos felmérés összegzése 1907-ben jelent meg Krakkóban akadémiai folyóiratban. Szerzője Michał Brenstein, akiről most még csak annyit tudunk, hogy Vilniusban tartózkodott, és innen Krakkóba küldte dolgozatait az antropológia, archeológia és etnográfia közös folyóiratába. Lengyelül írt lengyeleknek, és len-

4 Stanisław Groń római katolikus pap felhívása: <http://www.jeznici.krakow.pl/am/arc/arc015.htm>, 2003.09.02.

5 Oskar Kolberg (1814–1890), a székely Orbán Balázshoz hasonlóan, személyesen bebarangolta a tájakat, felbecsülhetetlen értékű lengyel néprajzi forrásanyagot hagyott maga után (Kolberg 1871, 12, 291–293).

6 Ezt az enciklopédiát Zygmund Gloger (1845–1910) állította össze, aki mint korai korszakok történésze érdeklődött a lengyel népi kultúra iránt. Címe: *Encyklopedia strypolska* [Régi lengyel enciklopédia], négy kötetben jelent meg (Gloger 1900–1903).

gyel tudós kortársak közé tartozott. Ezt azért kellett megjegyezni, mert a szabadban, út mentén álló szakrális kisemlékekről szóló első feldolgozás nem kizárólag lengyelek lakta vidékről szólt, hanem a jelenlegi Litvánia Balti-tengermellékéről. Onnan, ahol az un. *zsmud* etnikum él. A külhoniak ezt a tájat nevezik Žemaitijának, latinul Samogitianak. A lengyeleknek ez a Žmudž-föld. A történelem során bárhová is tartozott, mindig valamilyen önállóságot élvezett. A litván nép 1413-ban vette fel a kereszténységet. Žmudž-föld mindjárt önálló püspökséget kapott Vilniusztól<sup>7</sup>. Közigazgatásilag is megmaradt fejedelemségnek, a vele járó kiváltságokkal. A lengyel-litván állam 1795-ös megszűnte után ez a terület az orosz cári birodalom alá került. Ezután vált ez a lengyelek is lakta Žmudž-föld szó szerint litvánabbá a litvánná, és a néprajzi érdeklődés előtt egzotikus tereppé. Ugyanis az orosz cári birodalommal szemben a katolikus vallásosság megnyilvánulásaival és tősgyökeres kultúrájával védte (arany) szabadságát. Žmudž úthálózatát egymástól alig pár méterre egymás után sorakozó keresztek szegélyezték,<sup>8</sup> mikor kezdtek azokra felfigyelni, és írásban nevezetessé tenni.

A Vilniusban székelő, de Krakóban publikáló Michał Brenstein már annyi adatot birtokolt, hogy a žmudž-i szabadban álló szakrális kisemlékeket tipizálta formai szempontok szerint. Az általa megkülönböztetett típusokhoz igazodtak később a lengyel kutatók, megfigyelők is. Brenstein szerint az alaptípushoz tartoznak a latin fakeresztek, amelyeknek végeit háromszögletű tető vagy nyeregtető szerkezet zárja, és a tetőcsúcsot kisméretű fa- vagy vaskereszt díszíti. Ezeket vélte Žmudž-földön a legkorábbiaknak.

A következő típust már fejlettebbnek tartotta. Kétféle formájú építményből állították össze. Egy vagy kettő esetleg négy tartóoszlopból és a rá rögzített szekrényből, fadobozból. A szekrény alaprajza lehetett négy- vagy hatszögletes. Mindenképpen volt teteje, és hiányzott egyik oldalfala. Ebbe helyzeték a szentet ábrázoló szobrot. Ide tartoztak a Žmudž-földön gyakori, mindössze 2 méter magas, viszonylag alacsony tartóoszlopokon nyugvó faházak is, ahová rendszerint Jézus Krisztus életét, főleg szenvedését megjelenítő szobrokat vagy passióra emlékeztető tárgyakat raktak be. Michał Brenstein szerint ezek a szakrális kisemlékek valójában *kiskápolnák*, típusukat el is nevezte *valódi kiskápolnáknak* (kapliczki *właściwe*).

A harmadik típusba tartóznak vélte a még összetettebb építményeket, amelyeknek berendezése is több elemből áll. Maga az építmény 1–2 m magasságú, szabályos ablakkal, ajtóval ellátott házikó, aminek a belsejében oltárt képeztek ki. Az oltár mellé adománygyűjtő perselyt tettek. A hívó ember az oltár előtt bent a házikóban imádkozhatott. Ilyen kápolnákat különleges terméskövekre vagy nagy lombkoronájú öreg tölgyfa alá építették. Illetve – a nép elmondása szerint – közelükben ilyen képződmények voltak. Brenstein arra a következtetésre jutott, hogy ilyen típusú kápolnákat olyan helyen létesítettek, amit a nép saját hite szerint is szent helyként tisztelt, kultikus célból gyakorta felkeresett. Amikor már maga Brenstein végezte a felméréseket, az általa természeti vallásnak nevezett szertartások-

7 Jerzy Tyszkiewicz az egyik legnevezetesebb Žmudž-földön szolgáló lengyel püspök 1637-ben Gordy kisvárosban a lengyel Zebrzydowski Kálvária mintájára felépítette a *Žmudzka Kalwariát* (Matuzas 2001, 84).

8 Itt kell megjegyezni, hogy Žmudž-földön található az a híres szent hely, melyet a litvánok *Jurgaičiai*nek, lengyelül *Góra Krzyży* (Kereszthegy), *Święta Góra* (Szenzthegy), *Góra Zamkowa* (Várhegy)-nek ismernek. Ez a „hegy” a valóságban egy kicsiny domborulat, de az oda zárandokolóknak nagyon fontos szent hely. Jelenleg megszámlálhatatlan mennyiségű kereszt, szentet ábrázoló szobor fedi, rájuk aggatott olvasókkal. 14 stációból álló keresztút vezet közelébe. 2000-ben felépített és megszentelt kolostorban szolgáló ferences szerzetesek gondozzák. A lengyel-litván szent hely viszontagságos történetéből ma már egyre gyakrabban esik szó (pl. Motuzas 2004, 91–104).

ról csakis ilyen kápolnák alapzatai emlékeztették őt.<sup>9</sup> Ezeket az építménytípusokat kiskápolnáknak (a szerző szavával *kapliczkinak* ~ *kiskápolnának*) nevezte el.

Negyedik típuscsoportot alkotnak azok az egy méternél mindenképpen kisebb szerkezetek, melyeket út menti fák törzsére vagy udvarokon magában álló tölgyfára, máshol erdeifenyőre függesztettek fel. Az ilyen élő fás szekrény-kápolnák előtt nyitottak. Leggyakrabban szomorú Krisztust (*Chrystus „smutny”*, azaz *Smutkelis*) vagy Szűz Máriát ábrázoló szobrot őriztek benne. Előfordultak olyanok is, ahol bennük csak kereszt volt látható.

M. Brenstein önálló, ötödik típuscsoportba sorolta a helyi, vagyis a *žmudzi* jellegzetességeket: azokat a gazdagon díszített latin kereszteteket, amelyek szemmel láthatóan, formailag is eltértek a lengyel és a szomszédos fehérorosz kereszttektől. Rájuk vették Krisztus szenvedésének jelképeit. A keresztet csúcsait vagy pelikánt vagy kakast vagy harsonát fújó aranyalt vagy kis zászlót ábrázoló faragvány zárta. Ezen típushoz illeszthetők – a szerző szerint – a kettős kereszt is, amelyek járványtól óvták a *žmudzi* embereket (Brenstein 1907, 1–16).

Michał Brenstein tanulmányát 9 évvel később követte előbb francia nyelven<sup>10</sup>, majd 1922-ben lengyelül is olvasható írás Bronisław Piłsudski (1866–1918) megfogalmazásában. Piłsudski utazó volt. Nyugat-Európa országaiban megtapasztalta, hogy ezen a téren milyen kutatások folytak. Ezért, amikor már számításába jöttek a lengyel nemzeti tudományok, elsőként hívta fel az érdeemben is számontartott hazai néprajzkutatók figyelmét az utak mentén található keresztet, kápolnák tudományos kutatására, akkori állapotuk megörökítésére. Szerinte elsősorban a néprajztudomány feladata ennek a témakörnek a felkarolása, a szabadban álló keresztet, kápolnák eredetének kibogozása, történelmi fejlődésük felrajzolása, történetük megírása teljesen a kereszténység kezdetéig. A külföldi írások hatása alatt felvetette, hogy az egyetemes kereszténység történetében a keresztállítást szokását Szent Ambrus (339-97) milánói püspökségeig (374-97) lehetne visszavezetni<sup>11</sup>. Piłsudski felhívta a figyelmet, hogy a kora középkorban a franciák jártak élen a keresztállításban. (Ez valószínűleg így is volt a kontinensen). Utcasarkokon, a települések bevezető útjainál állítottak keresztet. Az ő írásából olvasható először lengyelül az az állítás, miszerint általában előbb voltak út menti keresztet, mint temetői kereszt-sírjelek<sup>12</sup>.

9 Azt is meg kell jegyezni, hogy a második világháború után, miután a Szovjetunió fennhatósága alá került *Žmudzi* lengyel-litván terület, a római katolikus szakrális kisemlékeket a hivatalos központi kultúrpolitika kereszténységet megelőző szláv mitológiai alakokkal, így pl. *perkunassal*, *wiedmaval* s kultuszával magyarázták (Bojtár 1997, 205–257). Hivatalosan a római katolikus vallásra utaló szakrális kisemlékeket folyamatosan pusztították, a szabadban álló kereszteteket felszedték.

10 Bronisław Piłsudski (1866–1918) litván területen született lengyel etnológus volt. Kutatott többek között az ajnóknál. Keresztről szóló tanulmányában elsősorban litván területekről hoz példákat. Franciául írta meg: *Les croix lithuanienes* 1916. Lengyelül a szerző halála után jelentették meg Krakkóban egy másik azonos témájú tanulmánnyal együtt (Piłsudski 1922, 1–15). A lengyel kollegák úgy vélekednek, hogy *Br. Piłsudski* inkább mások írásaira támaszkodott, mintsem saját megfigyeléseire (Łopatkiewicz 1983, 223).

11 A keresztény gondolkodás történetét és a kereszt szimbolikus tartalmát vizsgáló szakírást a szabadban felállított pozitív jelentésű kereszteteket szintén a 4. századtól jegyzik. Ehhez az is kellett, hogy eltöröljék a keresztet feszítés büntetését, és a keresztet elfogadják győzelmi jelképpé (Ziehr 1998, 158–166).

12 Bronisław Piłsudski azt is vallotta, hogy a 15. században Krakkó és az akkori érseki székhely Gniezno közötti országút mentén már álltak kápolnák és keresztet. Ugyanis legendák szólnak arról, hogy miképpen emlékeztek ezeken a helyeken Adalbert volt prágai püspök emlékére (Piłsudski 1922, 10–12). Adalbertől tudjuk, hogy főúri cseh családból származott. Püspök lett hazájában, de belharcok miatt elkergették országából. Magyarországon is tevékenykedett. Az akkor uralkodó lengyel király – Vitéz Bolesław (11. sz.) – meghívta udvarába, és hittérítő feladatokkal poroszok lakta földre küldte, ahol meggyilkolták. Testét a lengyel király a vértanú súlyának megfelelő arannyal kiváltotta. Gnieznoban helyezte örök nyugalomba. Vértanúsága nagy hatással volt a lengyel államiság és az önálló lengyel érseki egyháztartomány (Gnieznoban történő) megteremtésében. A gnieznoi érsekség patrónusa lett. A gnieznoi érsekség megalakulása pedig nyomatékos érvet adott a független lengyel állam létrejöttéhez, elismeréséhez az európai közösségeken belül.

Piłsudski arra a következtetésre is jutott, hogy Lengyelországban kezdetben magas fakeresztekkel állítottak, mégpedig rezgőnyárfából ácsolták össze. Járványok, betegségek ellen nyújtottak védelmet. Majd ezt követően terjedtek el az élő fákra, főleg tölgyfák törzseire aggatott képek és keresztek. Ha ezeken a képeken Szűz Máriát ábrázolták, akkor azokat valahogyan felülről levédték. Úgy gondolta, hogy nem véletlenül kerültek az élő fákra ezek a keresztény vallási jelképek. Ezek a fák már korábban is kijelölt helyei voltak valamilyen mágikus cselekedeteknek. A lengyelek ezért is akasztanak szent képeket tölgyfákra és magányosan álló fára, mert ilyen fák alá hantolták el halottaikat, mígnem az egyház fellépett e szokás ellen.

Bronisław Piłsudski felhívására még 1922-ben reagált Jan Wiktor művészettörténész, aki hosszabb időt töltve egy tátraaljai kis faluban, Szczawnicában, megtapasztalta, hogy nemcsak a történelmi Lengyelország északkeleti csücskében van számtalan kereszt és kápolna a határban, hanem máshol is, pl. ott, ahol ő most körülnézett, Podhalen (Tátraalján). Úgy gondolta, ha már a Krakóból elindult Młoda Polska (Ifjú Lengyelország) művészeti-társadalmi mozgalom felkarolta Podhalet, az ott élő *góralok* (gurálok, hegyi lakók) hagyományos kultúráját nemzeti szintre felemelte, akkor a képzőművészek vegyék pártfogásuk alá, a művészettörténészek meg tanulmányozzák a szabadban látható szakrális kisemlékeket, mint út menti keresztek, kápolnákat, szentek szobrai. Nemesak az kíváncsi, hogy írjanak azokról, hanem azokat tudatosan óvni, védeni kell a természetes enyészettől. Ezek a szabadban látható szakrális objektumok ugyan olyan bizonyítékai egy-egy történelmi kornak, mint a múzeumokban elhelyezett tárgyak. Valós értéküket csak akkor lehet megérteni, ha a néprajzkutatók összefognak a művészettörténészekkel, a népművészetet megértő képzőművészekkel, festőkkel és szobrászokkal, s együttesen alkotnak véleményt.

Wiktor számára pl. rögtön kiderült, hogy mit jelentettek a kőbányák Podhalen a szabadban álló szakrális kisemlékek történetében, milyen különbözők díszítésben, anyagában. Annyi ilyen objektum van az ország területén, hogy csak egy irányított összefogással lehetne tudományos célra felmérést készíteni. A munkából nem mellőzhetik a lelkipásztorokat. Csak a részletek megismerése után szabadna kijelenteni, hogy melyik lengyel táj gazdag szakrális kisemlékekben. Ilyen célból rajzolt le és fényképezett le néhány szepeségi kápolnát (Wiktor 1922, 23–51).

Az 1922-es tematikus feldolgozásokat és Jan Wiktor elképzeléseit számos ott-itt publikált rövid utalás, megjegyzés követte<sup>13</sup>. A lengyel néprajztudomány azonban Európa más országaihoz hasonló elven kutatta a népi kultúrát. Központi kérdései távol estek a szabadban álló szakrális kisemlékek szisztematikus kutatásától. Arra vártak feleleteket, hogy a hagyományos kultúrának melyek azok a részei, amiknek története már a kereszténység felvétele előtt kezdődött, és ezen az alapon ki lehet jelteni, hogy a társadalom alsó rétegének, a népnek sajátja. Hiszen a kultúrának ezen összetevőit, azok sokféleségét kell előbb megismerni, mert azokról eddig semmit sem tudott a tudomány.

A napjainkban továbbra is egyedülálló tudományos szintézisként kezelt *Kultura ludowa Słowian* [A szlávok népi kultúrája] Kazimierz Moszyńskitól (1887–1959) csak ott szól az út menti keresztekéről és kápolnákról, ha közvetlenül hiedelem kapcsolódott hozzájuk. Érinti az állatok áldozati helyeit, a hársfa (lipa) és az előzőekben már többször említett tölgyfa (*dąb*) kultikus növényeket. Példákkal magyarázza, hogy miképpen él tovább tiszteletük a keresztény hitben. Moszyński csak azokat, a főleg hiedelmi motívumok tár-

13 Korpala 1923, 72–74; Kutrzeba 1929, 62–66; Zwalakiewicz 1929, 126–129; Wiktor 1931, 183. Egységes szempontú adatrögzítéshez 1936-ban kérdőívet publikáltak az *Orli Lot* nevű honismereti lapban.

gyi vetületeit vette figyelembe, amelyek biztosan léteztek már a kereszténység felvétele előtt, és azokat a kereszténység befogadta ill. más esetekben megtúrta. A tudós szemében mindenképpen mint profán elemek léteznek a népi kultúrában (Moszyński 1967: II, 251–259; 519–529; 661).

Stanisław Poniatowski (1884–1945) szintén a két világháború között megjelent összefoglalójában írta: „Mindaz, ami az Egyházhoz kapcsolódik, egy korábbi korszak mitológiájából ered. A nép most a keresztben látja a mindenható erőt. Maga előtt keresztet vet, mikor dolgához lát. Épületeire keresztet rak. Ezzel védi vagyonát a bajtól. Keresztet állít az utak mentére, útkereszteződésekhöz, oda ahová a népi mitológiában ártó szellemek gyűlnek, a keresztényi hitben pedig ördögök. Tehát nincs abban semmi különös, hogy most az ott álló keresztelnél zajlanak mitikus, mágikus cselekedetek. A keleti vidékeken pl. Podlasien a keresztet kendőket, ruhadarabokat, rongyokat aggatnak, ha baj van. Mások meg feldíszítik a keresztet vagy felöltöztetik a szenteket ábrázoló szobrokat. Ha valaki megbetegedett, akkor ruháját kiviszi a házból, és azt a közelben álló keresztre akasztják. Így szabadulnak a betegségtől, és várják a kereszt gyógyító hatását a betegnek.”<sup>14</sup>

Stanisław Poniatowski is csatlakozott ahhoz az állásponthoz, miszerint az út mentén elhelyezett szakrális kisemlékek sorsa a katolikus egyházhoz tartozik, és mint ilyenek, tudományos kutatásukat a keresztényművészethez kellene sorolni. A néprajztudománynak ott van feladata, amikor az ilyen szakrális objektumokkal kapcsolatban észre veszi a pogány szertartások nyomait, pl. a korábbi temetkező helyeket, bálványoszlopokat, kapukat és különféle mágikus cselekedeteket. Ez a nézet uralta a lengyel néprajztudományt mindaddig, míg 1958-ban megjelent az első néprajzi feldolgozású monográfia a szabadban álló lengyel szakrális kisemlékekről: *Kapliczki i krzyże przydrożne w Polsce* [Út menti kápolnák és keresztet Lengyelországban] címmel<sup>15</sup>.

Az első korszak lezárásaként elmondható, hogy a lengyelek a szabadban álló szakrális kisemlékekről (a legújabb lengyel tudományos terminológiával: *małe formy architektury sakralnej* ~ szakrális építészeti kisformáiról) a 19. század második felétől már folyamatosan közöltek adatokat. Először utazók beszámolóiban és az egész lengyelséget átfogó művelődéstörténeti összefoglalásokban. Látszik, hogy elsősorban az olvasókat kívánták meglepni formai és esztétikai érdekességekkel, másrészt felhívták a céltudatosan érdeklődők figyelmét arra, hogy az ilyen, kereszténycivilizációhoz közvetlenül kapcsolódó objektum történeti háttérben eredetileg ott szunnyad az ősi (népi) hit. Ha ezt sikerül felfedezni, még értékesebb sajátosság tudható meg a nemzetet éltető nép kultúrájáról. Ezért figyelmük különleges történetű, földrajzilag és társadalmilag is izolált területekre irányult: kezdődött Żmudz-földdel és folytatódott Podhale régióval.

A leírásokon túl logikusnak tartották a típusok megjelölését. Némely szerző írásában észrevehető a lineáris fejlődést hirdető evolucionista gondolatmenet sémája. Eszmetörténetileg több irányból bizonygatták, hogy a téma igenis tartozhat tudományos kutatások kategóriájához. Külföldi hatások közül a francia követhető nyomon.

Az elég sok tételből álló sokféle lengyel írás áttekintése után már ezen a szinten kiderült, hogy a valóságnak ez olyan időtálló, élő és múlttal összefüggő, sokszínűen kiterjeszkedő része, amit egy tudomány szak nem képes átkarolni, és nem is sajátíthat ki magának.

14 Stanisław Poniatowski (1884–1945) jeles kultúrtörténész volt. Megírta a Lengyelország néprajzát, az *Etnografia Polski* című összefoglalást (Poniatowski 1932, 276–277).

15 Szerzője Tadeusz Seweryn (1894–1975) festőművészből lett muzeológus-néprajzkutató, aki hosszú időn át a krakkói néprajzi múzeumban dolgozott (Seweryn 1958).

## Irodalom

- ARNOLD, STANISŁAW – ŻYCHOWSKI, MARIAN  
1965 *Zarys historii Polski*. Warszawa.
- BOJTÁR ENDRE  
1995 *Bevezetés a baltisztikába*. Budapest.
- BRENSTEIN, MIHAL  
1907 Krzyże i kaplice na Żmudzi. In *Materiały Antropologiczne, Archeologiczne i Etnograficzne*. Kraków, 1–16. p.
- GLOGER, ZYGMUND (RED.)  
1900 *Encyklopedia staropolska ilustrowana*. Warszawa.  
1900–1903 *Encyklopedia staropolska I–IV*. Warszawa.
- HUNYADI LÁSZLÓ  
1995 *A világ vallásföldrajza*. Budapest.
- KOLBERG, OSKAR  
1871 *Lud. Jego zwyczaje, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusła, zabawy, pieśni, muzyka i tańce Krakowskie*. Kraków.  
1971 *Studia, rozprawy i artykuły. Dzieła Wszystkie*. T. 63. Wrocław – Poznań.
- KORPALA, JÓZEF  
1922 Kapliczki i krzyże przydrożne w ziemi bocheńskiej. *Orli Lot* 4, 72–74. p.
- KUTRZEBA, ANNA  
1929 Kapliczki, krzyże i figury przydrożne w Zawoi. *Orli Lot* 10, 62–66. p.
- ŁOPATKIEWICZ, TADEUSZ  
1983 Małe formy architektury sakralnej jako przedmiot zainteresowań poznawczych. *Lud* 67, 219–231. p.
- MATUZAS, ALFONS  
2001 Muzyka Kalwarii Żmudzkiej w Gordach (Samogitia) i Kalwarii Zebrzydowskiej zbieżność i różnice. *Lud* 85, 83–105. p.  
2004 Kult Góry Krzyży znakiem walk Polaków i Litwinów o walność religijną i narodową. *Lud* 88, 91–104. p.
- MOSZYŃSKI, KAZIMIERZ  
1965<sup>2</sup> *Kultura ludowa Słowian. Kultura duchowa I–II*. Warszawa.
- NOWODWORSKI, MICHAŁ (RED.)  
1878 *Encyklopedia kościelna*. Warszawa.
- PIŁSUDSKI, BRONISŁAW  
1916 Les croix lithuaniennes. In *Architect suisses des tradition popular*. I. XX.  
1922 *Krzyże litewskie*. Kraków, 1–15. p. /Biblioteka Orlego Lotu Nr 3./
- PONIATOWSKI, STANISŁAW  
1931 *Wiedza o Polsce. Etnografia Polski*. Warszawa.



SEWERYN, TADEUSZ

1958 *Kapliczki i krzyże przydrożne w Polsce*. Warszawa.

STRAUCHMANN, KRZYSZTOF

1992 *Tajemnica skalnej ziemi. Nie tylko przewodnik*. h.n.

SZOKOLAY KATALIN

1995 *Lengyelország története*. Budapest.

WIKTOR, JAN

1922 Kapliczki i krzyże przydrożne jako dzieła sztuki ludowej i potrzeba ich ochrony. *Orły Lot* 4

1931 O twórczości ludowej na Orawie. *Ziemia*, 183. p.

ZIEHR, WILHELM

1995 *A kereszti. Jelkép és valóság*. Budapest.

ZWOLAKIEWICZ, HENRYK

1929 Krzyże żelazne szczytowe i ozdoby krzyżów przydrożnych z okolic Łęcznej. *Orli Lot* 10, 126–129. p.

## Výskum malých sakrálnych pamiatok v Poľsku

(Zhrnutie)

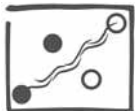
Text tohto príspevku odznel na konferencii s názvom *Znaky v priestore*, ktorú usporiadalo komárňanské Výskumné centrum európskej etnológie Fórum inštitútu pre výskum menšín a Pedagogická fakulta Univerzity Jánosa Selyeho v Komárne dňa 27. októbra 2006. Predstavuje výsledky výskumu malých sakrálnych pamiatok v Poľsku.

## Erforschung der sakralen Kleindenkmäler in Polen

(Zusammenfassung)

Der Text dieser Abhandlung wurde an der Konferenz *Zeichen im Raum* am 27. Oktober 2006 in Komorn vorgetragen. Die Tagung wurde unter Mitwirkung des Forum Instituts für Minderheitenforschung – Forschungszentrum für Europäische Ethnologie und der Pädagogischen Fakultät der János-Selye-Universität veranstaltet. In der Abhandlung werden die Ergebnisse der Kleindenkmalforschung in Polen vorgestellt.





## **Kegyes adományok: tipológia és topográfia<sup>1</sup>** (A bánffyhungyadi templom térszimbolikájához)

SZACSVAY ÉVA

Az elmúlt időben több alkalommal is foglalkoztam a bánffyhungyadi templom szerepével a város református népességének ünnepeiben (Szacsvay 1998, 173–193; Szacsvay 2006/a, 226–248; Szacsvay 2006/b, 73–83). A megközelítésekben a templom liturgikus szerepeinek és szimbolikus tételrendezésének kérdéseit is felvettem. A rítusok közül a konfirmációnak, mint sajátos református identitást képző alkalomnak kiemelt szerepe van a társadalmi eseményként értelmezhető ünnepségek között, amelyek nem „liturgiás istentiszteletek”. A konfirmáció leválasztva róla a rátapadt elemeket (hittan-vizsga, kátéoktatás, úr vacsoravétel,) fogadalomtétel és áldás, a hithez (hitvallás) és a (református) felekezethez való tartozásról és befogadásról. Ilyen módon a fogadalomtétel a református templomi ünnepek sorában különösen nagy jelentőségű, és a társadalom szervezésében a református felekezetiesség megerősítése. Identitás szempontjából a reformáció (egyetemes) ünnepének lokális és közösségi, társadalmi rendezvénye, ünnepe, szemben az egyetemes reformáció napjának ünnepével.

A konfirmáció tárgyi világán keresztül került tárgyalásra a templom tárgyi világa, azaz az ajándékozott tárgyak kérdése. Ez felvetette a templomok berendezése és eszközkészlete kérdését, a tárgyak lehetséges megjelenéseit, és szerepeit.

E korábbi vizsgálatokban az ünnepek és templomhasználat jelentései, valamint szimbólumai felől közelítettünk.

A vizsgálat alapkérdéseként publikáltam a bánffyhungyadi templom tárgyait. A tárgyszemle a református templomi művészet és a népművészet keletkezésének kérdéseit emelte ki, ebben már áttekinthető volt a bánffyhungyadi templom tárgyi világának egésze. Az ún. háziipari mozgalom kívülről került a templomi művészet anyagába, a népművészet 19. század közepi forrásainál nem állnak a templomi tárgyak. Az összefüggés a funkcióban fedezhető fel, pontosabban a tárgyak felirataiban és dedikációiban. A kapcsolat nem a tárgyi világ technikai sajátosságaiban, hanem azoknak szellemi dimenzióban érhető tetten. A jelenség középpontjában eredetileg a felajánlás – offerálás, másodlagosan – emlékezet állítás áll.

<sup>1</sup> A dolgozat szövege a Fórum Kisebbségkutató Intézet komáromi Etnológiai Központja és a Selye János Egyetem Tanárképző Kara által szervezett, *Jelek a térben* című konferencián hangzott el 2006. október 27-én Komáromban (vö. Liszka 2007b).

## Templomi tárgytípológia

Megkülönböztetjük a *prédikációhoz kötődő*, és a *rituális* tárgyakat, azok használata, illetve a szakrális kommunikációban betöltött szerepük szerint. A protestáns templom nem Isten háza, hanem a gyülekezés helye. Szakrális szerepét meghatározza a rítusban a prédikáció elsődlegessége. A használatban levő tárgyak a protestáns egyházművészet tárgyai, „igehirdető” tárgyak, a művészeti stílus felett, vagy alatt a bibliai idézetek határozzák meg a tárgyat, mint szakrális eszközt, a rajta levő szöveg a dekoráció is.

A református templomok belsőjét az egyházi reform szellemében tervezte átalakítani már Luther is, és a korai észak-európai országokban új formájú templomok épültek. Két dolognak kellett megfelelniük: a hang jó terjedésének, és a tanácskozások (egyházi, vagy világi) befogadásának. Amint azt Révész Istvántól tudjuk, Luther a gótikus templomokat az ördög műveinek tartotta, amelyekben éppen az a szent kommunikáció, érintkezés nem valósulhat meg, amelyért az emberek egybegyűltek: Az igét olvasó és magyarázó hang nem jutott el a hallgatókhoz. A reformáció a csendes képi meditációból a hangos szóbeliség terévé alakítja a templomot, így tehát már az építészeti elemek is a legfontosabb szakrális funkciónak a szellem szóbeli közvetítésének eszközei. A gótikus mennyezeteket nem csak akkor fedik be famennyezettel, ha azok leomlottak, hanem tapasztalják, hogy a befedett térben a hangzás előnyösebb. A református templomban ennek megfelelően a tér középpontját a lelkész helye, a szószék jelenti. A katolikus templomoknak egyetlen középpontja az oltár, amely a képi felidézés és a szentség tartásának a helye, ahol a papi beszéd és a rítus a képi környezettel együtt van. A reformációban az oltár eltűnik, mellékes, alárendelt helyre kerül, ahogyan pl. a korai evangélikus templomokban a *szószék alatti teret* foglalja el, a kálvini megoldás még ennél is kisebb hangsúlyt ad a rítust kiszolgáló berendezésnek, egy asztalnak, amely megtartja a rítus tárgyait (alsó szekrény részében) és lehetővé teszi a szentség kiszolgálását. A református templomokban így két centrális pont van jelen, elsődleges a szószék, amely a prédikáció helye, másodlagos az úrasztala, amely a rítusok helye. A református templomokban a szószéktől való távolság határozza meg a hívek állandó helyét a templomi térben, amelyet sok generáción keresztül stabilizálnak, és az úrasztala rendezi el azokat a távolságokat, amelyek az ünnepek alkalmával, rítusos és társadalmi istentiszteletek en megvalósulnak. A kettő közötti összefüggésekben jelennek meg a helyi, lokális tradíciók, megegyezések lelkész és gyülekezet között, illetve a gyülekezet „szereplői”, tisztségviselői között. A korai idők dogmája szerint, majd később a házi istentiszteletek felerősödésének idején a rítus elsődlegesnek tűnik a szakrális hely, a templommal szemben. Noha a templomnak szimbolikus jelentése van (lásd a német nyelvben) az egyházat magát jelenti, jelképezi és a vallásháborúk idején ez a szimbólum még fel is erősödött, ugyanakkor a hangsúly áttevődött az egyház mint Krisztus gyülekezete gondolatra, amelynek igei alapját – „Ahol az én nevemben ketten-hárman összegyűlnek, én ott vagyok” – vallják. Ehhez társul az egyetemes papság elve, bárki lehet az igét olvasó és magyarázó pap.

A reformáció papjai, csupán pásztorok, a nyáj pásztorai, kiemelkedésük a közösségekben a gyülekezet jóváhagyásával történik. A papság által használt eszközök között a legjelentősebb az „írás maga”, a *Biblia*, amely ugyan valamennyi hívó számára a legfontosabb hit-tárgy, és olvasása az anyanyelvű Bibliákkal már korán lehetővé válik, mégis annak szövegét elsősorban szóban ismerik meg, a lelkész közvetítésével. Ezért is a templomi tárgyak között talán a legfontosabb maga a Biblia, és más könyvek, a káték, hitvallások, és énekeskönyvek, a liturgia szempontjából csupán az énekeskönyvek vannak hasz-

nálatban a szertartásban. Énekeskönyveket is csak a legújabb időben tesznek elérhetővé a templomok tereiben, elhelyezve azokat a bejárat melletti polcon, ahova használat után visszakerülnek.

A lelkész öltözte a reformációban megváltozik. A lutheri egyházak tovább viselik a rítusok alkalmával a régi albát és kazulát is, de a prédikáló lelkész Luther mintájára az egykori tudós tanárok öltözetében áll a szószékre, fekete palástjukban, alatta Luther-kabátban. A kálvini reformáció megmarad a diákos fekete tóga, palást viseleténél, ma a református egyházakban a papi palást számít a legfontosabb templomi textíliának, amelynek fontos szerepe van a szakrális miliő megteremtésében, és az igemagyarázó személyének a közösségből való kiemelésében. Az evangélikus úrvacsora osztásnál a két lelkész szereplő közül az, aki csak az úrvacsoraosztásban vesz részt még ma is fehér albát ölt magára.

A lelkész által használt Biblia helye lehet a templom, az Úrasztala, vagy a templom melletti helyiségek. Csak a legutóbbi időben jelenik meg az úrasztalán egy Biblia, amelyet inkább az asztal szakrális szférába emeléseként értelmezhetünk, a református oltár szimbolikus meghatározásaként, mint értelmezés egy oltárként használt hétköznapi berendezési tárgyhoz, egy szimpla asztalhoz. Ritkán használja ezt a nagyméretű Bibliát a lelkész, talán csak azoknál a rítusoknál, amelyek az úrasztalhoz kötöttek, akár társadalmi, akár szentségi istentiszteletről van szó. A lelkész ünnepi, szertartáshoz tartozó öltözte egy emelkedettebb, ünnepi alkalom hangsúlyozása, egy szereppel történő azonosulás jele, a közösség által elfogadott, sőt általa megvásárolt, fenntartott holmi, vagy a lelkésznek ajándékozott érték-tárgy. Mindkét megoldás ismeretes. A protestáns lelkészek öltözteinek kialakulása a leginkább tükrözi a sokféleséget, a lokalitást, vagy az újkortól a „nemzeti” jelleget.

Sokféleségüket a protestáns kisegyházak dolgozták ki, ezzel is hangsúlyozva az eltérést azoktól az egyházaktól, amelyekből kiváltak. A templomi tárgyak a *szakralitás szempontjából* leginkább *kiemelt* darabjai a lelkészhez kötődnek, személyében nyilatkozik meg az ige, kezében tartja ennek forrását, a Bibliát, és a prédikációk szövegeit, kátékat, énekeskönyveket. Mindennek megjelenési helye a templom terében a szószékhez kötődik.

Az úrasztalának használatbavétele mindenkor egy profán tárgy beiktatásával történt, oltár szerepét funkcionális okok emelték ki, és „rejtetten”, a dogmáknak ellentmondóan hordozza ezt a szerepét. A katolikusoktól átvett templomokban a szentély és a gyülekezeti tér között áll, hasonlóan a katolikus oltárok elhelyezéséhez. De struktúrája, térbeli helyzete teljesen eltérő, nincs architektonikus jellege, még akkor sem, amikor kőből, egy lábra téve készítik el. Nem fő pontja az épületnek. Szakrális jellegét a rátett felirat igazolja, amelyet a bútor készítettők tetettek rá, igék, amelyek az úrvacsoravétellel kapcsolatosak. Az asztal leterítése textíliával a világi használatnak megfelel, ennek szakralizálása szintén a ráhímzett vagy rászórt szöveg, illetve ábrázolás révén történik. Az asztal, többnyire a templomberendezés asztalosmunkáinak része, a mennyezet és karzatdeszkák, valamint a szószék készítőinek munkája, ilyen módon a szent tér használatához történő berendezésének része. Az asztalra helyezett tárgyak ennek fokozására szolgálnak, így a terítők, takarók, abroszok és kendők, újabban a Biblia és a váza virágcsokorral.

Az egyházművészetben megkülönböztetjük továbbá a klenodiumokat és a parafernumokat.

A Krisztus szent véré és testét tartó edények a klenodiumok, helyük és szerepük a református templom másodlagos középpontjához az úrasztalához kötődik. A református gyakorlatban a bor és a kenyér emlékfelidéző jelképek, a szakadás a katolikus egyházzal éppen a szentségben jelenlévő Krisztus vére és teste kérdésében történt, e szimbolikus át-

értelmezés nem teszi indokolttá a szent edények szakrális védelmét kövekkel és motívumokkal, későbbi értelmezésben túlzott feldíszítését. És nem kívánja meg a tisztátalan olyan mértékű távoltartását sem, mint pl. az edények kézzel történő megérintését sem, azaz nem szükséges fehér gyolccsal vagy kendővel megfogni. A reformáció zsinatai azonban megengedték, hogy a katolikus templomi edényeket használatba vegyék. Kiemelkedett közülük a kehely, amelyet a reformáció szimbolikus jelként használt már a 16. századtól. A jómódú városi gyülekezetek díszes és drága ötvösmunkákat rendeltek, nemcsak az úrvacsorára, hanem a keresztelésre vonatkozóan is. Ez utóbbi, mint a meghagyott egyik szentség kiemelt jelentőségű volt, a templomok nyugati bejáratánál elhelyezett keresztelő medencéket sok helyen használatba vették és hagyták. Különösen az evangélikus templomokban, ahol a medencére tett ábrázolások (Keresztelő Szent János) értelmezték a tárgyat, annak használatát. E két szentséget tartotta meg a reformáció. A tárgyak szakrális rendjében ezeket azért tartjuk kiemeltnek, mert a gyülekezeti élet megvalósulásának elemi feltételei, noha fa kelyheket és tálakat is ismerünk, és más olcsó paraszti tárgyi anyag is megfelelt a szentséghez jutás céljának. Ajándékozásuk a református egyház alap gondolatának felel meg, amelyben minden Isten dicsőségére ajánlanak fel, és minden eszköz az ő követésére szolgál. A rituális edényeken megjelennek az ajándékozó választása szerinti igék, az ornamentális díszítmények között, valamint a jegyes ajándékozó neve és az ajándékozás ideje. A protestáns egyházművészet mint „igehirdető” művészet, a templomi edényeken és textíliákon a bibliai forrásokat idézi fel a szertartásokkal kapcsolatban. A tárgy üzeneteit a kor művészeti stílusában annak emócióival juttatják kifejezésre, még akkor is, ha ezt mértéktartó módon, visszafogottan teszik. A nálunk kevésbé kibontakozó barokk díszítés hiányát a vallási gondolkodás más irányai és formái alapozták meg. A késő reneszánsz ornamentikát teológiai racionalizmus célszerűsége tisztította meg, itt nem tapasztalhattuk a 16–17. század, Luthert is magával ragadó barokk érzelmességet, lendületet, amelynek megfelelt a korai lutheránus díszítőművészet barokk jellege. *„Ez a művészet nem descriptív, leíró művészet, hanem inspiratív és szuggesztív, amely éppen azt akarja kifejezni, amit már szóval mondani nem lehet”* (Dr. Gyimesy 1944, 343). A teológiai racionalizmust a kálvini reformációban a puritanizmus formálja át, ott, ahol a lelkészek külföldi tanulmányútjaikról visszatérve ennek hatása alá kerülnek, Lorántffy Zsuzsanna környezetében például. Az ötvös, fa, cserép, egyéb olcsó fém tárgyakat a rítusban való szerepük teszi e templomok nélkülözhetetlen tárgyaivá.

Ezzel szemben a templomban használt textíliákat a kezdeti időkben teljesen nélkülözhetette a gyülekezet. Az oltárok leterítését fehér gyolccsal a mágikus gondolkodás szerint a szentségnek érinthetetleniségével hozzák kapcsolatba, a korai 4–6. századi ábrázolásokon látható amint két kezén tartott kendővel veszi át Szent Pál a szent tekercset Krisztustól. Később a liturgiában használt oltárterítő már nemcsak a szent elemek megóvását de a reprezentatív szimbolizmust mutatja, amikor a kendőt Jézus halotti leplével hozzák kapcsolatba. Az oltárterítők több rétegét a bor és kenyér, mint Krisztus valóságos teste, értelembe a vér átszivárgásának megakadályozására használták, egy francia zsinat (1289) például öt réteget ír elő (Révész 1944, 393).

A reformáció dogmatikai váltása az úrvacsorában szimbolikus jelenlétet, az esemény felidézését, mint a megemlékezés részét fogalmazza meg, így a mágikus gondolkodás számára a tárgyak megfoghatósága, kitisztíthatósága imával és benedíkciónal majd később funkcionális használatban, teaurálás és emléktárgyként is elfogadásra kerül. Az úrasztalának leterítését a protestáns egyházak a vacsora tényleges felidézésével indokolják, a korai gyülekezetnek a templom hajójában hosszú asztalt terítettek meg az úrvacsorázók pe-

dig leültek. Az asztalt tehát az általános nemesi és polgári szokások szerint terítették le abrosszal, korai úrasztalterítőkünk egy része méretei alapján is, csak a rájuk tett szöveg és ábra szerint térnek el a világi abrosszoktól. A polgári élet eszközei a kendők és terítők, szőnyegek, kárpitok, elhelyezésük a díszítés és oktatás-tanítás eszközeivé váltak, ahogyan ezt a híres Luther kárpit mutatja, amely a lutheri tanítás elemeit rendezi el a képen annak belső logikája szerint, a feltámadó Krisztus lába alatt az ördög többféle formájában a pápai tiarával díszes sárkány a démoni ördög és kígyó és a szövegtábla a bibliai idézetekkel, az 1560-as évek lutheri világképét foglalja össze.

A templomokban az ülésrendet eredetileg az egyház képviselőjével egyetértésben alakították ki. Ennek nyomait az egyház által büntetendő vétségek felsorolásánál találjuk, a „vétkes között, amelyeket eklézsiakövetéssel büntetett az egyház ott találjuk a szitkozódást, a szidalmazást, az elsőbbségűzést vagy székrendsértést, a vallástalanságot, a veszekedést, a paráznaságot, a különélést, a vadházasságot (Tárkány Szűcs 1981, 807; Szócsné Gazda 1999, 316; Ambrus 2006, 79). A templomi ülésrend jogi jellegét több forrásból eredeztethetően Tárkány Szűcs Ernő a közhatóság és az egyházi hatóság egybeeséséből vezeti le, annak rendi jellegét megjegyezve. Az egyháznak tartozó járandóságok (adók, adományok) ellentételezése képen egyetlen jog kötődik a gyülekezetek tagjaihoz, a templomba történő beülés, és az istentisztelet vagy mise meghallgatásának joga (Tárkány Szűcs 1981, 100).

Kresz Mária közölt először Kalotaszegről templomi ülésrendet, ahol ő a nemzetiégi szervezet rendjét látta megjelenni a padokban (Kresz 1975, 421). Tárkány Szűcs Ernő vagyoni összefüggést lát az első padok elfoglalásában, a társadalom úri részének padjai a társadalmi rétegződés szerint szintén az első sorokban vannak.

A templom terében elhelyezkedő tárgyak, eseményeket, azok emlékeit, családok neveit és emlékeztétét őrzik. Őrzik továbbá az eseményhez kötődő, az ajándékozó által választott ígét, vagy kegyes feliratot. Ez egy másik konnotációt jelent, egy vallásos prezenzációt, amely a vallásosság tárgyasult megjelenése is. Az esemény és a személy, akihez kapcsolódnak a tárgyak a vallási élet eseménye, részese. A konfirmációs ajándékok fokozottan az egyházhoz tartozás megerősítésének emlékét, a református identitást jelentik ki, a temetéssel, halállal kapcsolatos ajándékok az öröklét, de legalábbis a gyülekezeti közösségben fenntartható emléket kívánja fenntartani, e két aktus „fizikailag” a gyülekezetbe lépés, és az onnan eltávozás eseményét rögzíti. A családok nevei megjelennék tehát a tárgyakon és a tárgyakkal bizonyos templomi tér-részekben. A templomozók tehát elhelyezik ajándékaikat azokon a szakrális pontokon, ahol a tárgyak a rítus helyein a használatban, vagy mint dekoráció megjelennék, használatba kerülnek. Ez egy szimbolikus jelenlét, amely felerősíti a gyülekezet közösségében ülők személyét, kiemeli őket a templomi közösségből. Nemcsak a közösségben, hanem a kegyességben való fokozottabb részvételt mutatja, különösen a tárgyakra tett bibliai idézetek vagy felajánlás szövegek révén. Az egykori osztatlan közösségi hit szempontjából ez az önmegjelölés egy individuális hit felé történő mozdulás volt, amelynek a puritanizmusban már megjelennék a gyökerei, a templom-alapítók és építők, a patrónusok, a rítus-tárgyak ajándékozási felfokozottan támogatói, és fenntartói a templomi életnek és példamutatói a kegyességnek. Az egyház fenntartásban való részvétel racionalizmusát felülírta az offerálás, az ajándékozás gesztusa, mint a lemondás, áldozathozatal megnyilvánulása. Természetesen mindez a szakrális erő megnyeréséért, a folyamatos segítségért és végső soron a megbocsátásért, kegyelemért történik, amely az örök élet ígéretével azonos. Az egyéni vallásosság megjelenése a puritanizmus idején még szórványos, és olyan teológiai ismeret és program tervet kíván, mint amilyen csak a főnemes családok tagjai élhettek a 16–17. század folyamán. Azoknál a

főnemes asszonyoknál vagy férfiaknál, kiknek oktatásában a protestáns vallásos és erkölcsi ismeretek kiemelten jelentek meg, és ahol a puritanizmus, mint életforma megvalósítható volt. Péter Katalin Lorántffy Zsuzsanna életrajzából kitűnik milyen szokatlan volt egy nő részéről a teológiai érdeklődés, milyen nagy szerepet kapott gondolkodásában az iskolai oktatás, a munka megbecsülése, amelyhez a leányoknál a kézimunka is tartozott a többi, háztartási ismeret mellett (Péter 2000, 9–67). Az életben tett kegyes felajánlások, amelyek az Istennek tetsző puritán élet elemei, a példaadással hathattak a köznépi mentalitásra, ott, ahol erre a lelkes és a patrónus figyelme kiterjedt. A prédikáció, mint erkölcsi és hitbeli tudás és a tárgyak felajánlásai, mint a lemondás és erényes élet példái hatottak a templomozókra.

A tanítás a reformáció hitformája, amelyet a tárgyak és környezet, és a dekoráció sugároz, ennek a tanításnak válik részévé az ajándékozó, maga is tanít az áldozathozatalra, a kegyes életre és az egyéni jobbulás útjára léphet a Krisztusnak tett ajándékozás révén, és tanít az igével, amelyet az ajándékozott tárgyra tett. A templom szakrális térének súlypontját a mennyezet festésben elhelyezett feliratos tábla is erősíti, amely a templom piactere fölötti területen van megőrizve a berendezést szervező lelkes és kurátor neveit, és a készülés időpontját, és még az adományozó nevét is.

## Topográfia

Az egyéni megjelenés állandósága folytonossága „dinasztikus” jellege van jelen a templomi ülésrendben. Eredetileg talán még kevésbé az individualizálódás, mint egy nemzeti közösségi közösségben való megjelenés, illetve annak társadalmi súlya van jelen.

A templomi ülésrend kialakításának különféle szempontjai lehetségesek, amelyek mentén a falu társadalma szerveződik, a nem, az életkor, a társadalmi helyzet, a társadalom életében betöltött szerepek, és ezek kombinációi.

A templomban a családoknak örökölt helyeik vannak. Ezeknek eredetileg feltehetően racionális oka lehetett, de valamiféle, a kegyességben való részétel mértéke és anyagi áldozat áll mögötte. Azért nevezik örökölt helyeknek, mert az egyházi adófizetésében kialakult tized-rendszer az egyház tagok eltérő jövedelmeit követve eltérő fenntartói erőt képviseltek, és ezt a leszármazás fenntartja. A legnagyobb jövedelműek tizede a legnagyobb részvételt jelentette az egyház fenntartásában. A tized-fizetés rendje egészen 1945-ig fennállt, már természetesen pénzben átszámolva.<sup>2</sup> Ezt a polgárosodó rétegek évi jövedelmük, vagy bérük szerint számolták ki. A befizetés így az egyházfenntartásban vállalt eltérő részvételt fejezte ki, a ki-ki a maga ereje szerint, de arányosan, és természetesen kialakult egy sorrend a templomi ülésrendben, elhelyezkedésben.

Amikor még a templomban a lelkes hangjának a hallása, megértése az építmény méreteivel, belső akusztikájával szoros összefüggésben volt, az ige hallása és megértése je-

2 A dunabogdányi Kristóf család nőtagjai a hímzésért kapott bevételeiknek pontosan 10-edét fizették be az egyháznak, amelyet a hímzés megrendeléseket és bevételeket rögzítő füzetben meg is örökítettek, ezt az egyházi adó befizetési rendet ma is tartja a leszármazott Kiss Ida, és tartották az idők egészen életük végéig, hogy valamennyi bevételük 10-ét befizessék az egyház kasszájába. Tárkány Szűcs Ernő a tizedet a katolikus egyházhoz köti, más egyházak földekkel rendelkeztek, amelynek megművelését rótták ki a hívőkre, ezen kívül bevételeket, hasznokat szerezhettek, adókat vethettek ki, mint pl. a párbér (Tárkány Szűcs 1981, 100). Ennek emléke él a bánffyhunyadiak között. Mértékéről kevésbé jók a visszaemlékezések. A tized fizetésnek bibliai gyökerei vannak, ez erősebb, mint rendi szabályozás volt.



lentette a valódi részvételt a templomlátogatásban, (a szent élménye) ennek kiemelt helyei a szószéktől való távolság szerint kerültek értékelésre, a szent ige jó hallása, a szenttel való kapcsolat-teremtés legfontosabb mozzanata a nagyobb befizetőket, vagy fenntartókat természetesen megillette.

Hasonlóképpen a szent úrvacsora vétel sorát a régi „álló” úrvacsoravétel rendje szerint az úrasztalához közel ülő illetve a padokban kor szerint ülők sorrendjében szolgálta ki a lelkész, kijőve a padokból, a középponttól kifelé haladva, korszerinti sorban álltak meg, és így hordozta el mindenkihez a lelkész, először a kenyeret, majd a bort. A szentségben való részesülés sorrendjét tehát két dolog határozta meg, az adófizetés mértéke, azaz a vagyoni helyzet, a padban elhelyezkedett között pedig az életkor. A templomban két középpontot jelentő hely van, a hang forrásának helye, a szószék, és az úrvacsoravétel kiosztásának kiinduló helye, az úrasztal. Ez utóbbi a társadalmi istentiszteleteknek is a középpontja, ha nincs a templomban a középkortól megtartott keresztlő medence, a keresztlés is az úrasztalánál történik, és ide áll a házasságot kötő pár is. Ilyenkor a rítusokat megelőző és követő istentiszteleti részeknél helyet kapnak az első padokban, ahonnan, az abban ülők hátrább, üres padokba húzódnak. Így a szertartások érintett családjai esküvőn vagy keresztlőn az úrasztalának közelébe kerülnek, és az esemény főszereplőiként végig ott maradnak. Ennek olyan kiemelt szerepe van, amely automatikusan megvalósul, keresztlőn, esküvőn, és temetéskor a rokonság tölti meg az első sorokat, ilyenkor hátrább, az üresen maradt helyekre ülnek le a padokban szokásosan ülő családok.

A családok helyei állandóak, és örökléssel fenntartottak. Noha a leszármazottak anyagi helyzete változhat, földek elosztódása, elszegényedés, vagy gazdagodás, parasztból iparossá válás, stb. az emlékezet egy korai állapot, talán a jobbágyfelszabadulásra már megrogzott, kialakított rendet őrzött meg. Kivételként említhetjük a családi padból az „úri padba” kerülést, ez a helybeliekből kiemelkedett tanítókat, tanárokat és más értelmiségieket jelenti, (amennyiben át akarnak ülni a családi padból az „úri padba”).

2005–2006-ban Papp Márton presbiter és Szabó Papp Katalin összeállították a bánffy-hunyadi templomi ülésrendet, és abban bejelölték az „eredeti”, a leszármazással, beházassodással és a „beköltözéssel” elhelyezkedő személyeket.<sup>3</sup> Így láthatóvá válik, hogy a leszármazás- férfi ágon a vők is, női ágon a menyek is férjük szerinti családi padokba átkerülnek, esküvőjük után. Férjük szerinti padba ülnek akkor is, ha a menyasszony más faluból származik. A más faluból származók egyébként a hátul üresen maradó padokat foglalhatják el, vagy bekérezkedhetnek pl. szomszédság címén egy családi padba is. Ez ritkán fordul elő.

A kegyes adományokat jelentő templomi tárgyak is az egyház vagy gyülekezeti élet fenntartását szolgálják. Ennek értelmében a patrónus szinte kötelezően vállalja a templomi edények megvásárlását és a nemes asszonyok a terítők, kendők adományozását. Ha nincs patrónus a gyülekezetek együtt vásárolják meg a legfontosabb edényeket, közadakozásból, a bánffy-hunyadi tárgyak között mindkettőre van példa.

3 Táblázatunkban ezt most nem jelöltük következetesen, mert a jelölés hiányosnak tűnik és további finomításra szorul. A dőlt betűs nevek „beszármazottak” a padokba.

A reformáció korai idejében (pl. árvaegyházak) a szentségben való részesülésnél elsődlegesnek tartották a rítust, és csak másodlagosnak magát a templomot, vagy az abban történő elhelyezkedést. Így előfordul, hogy a templomi edények korábbiak a templomnál, vagy a templom használatbavételének idejénél. A reformáció álláspontja az üldözések idejéből, „ahol ketten, hárman az én nevemben összejönnek, én ott vagyok” a rítust teszi elsődlegessé, és a templom és az abban való elhelyezkedés másodlagos, és időben lehet későbbi. Így a templomi ülésrendnél szigorúbb rendnek számíthatott az úrvacsora osztás rendje, amely ma is az ülésrenddel azonos sorrendben történik. Természetesnek tartják, hogy a templomban elfoglalt hely szerint lépnek az úrvacsora-vételkor a pap elé. A templomban ma ülők névsorát összevetettük egy, az 1856-ban készült jegyzékkel, amely a volt úrbéreseknak az erdőjogban való részesülését állapította meg, az egykori úri szolgálat iga-ereje szerint. Ennek a jegyzéknek az alapján meghatározható a családokról, hogy nemesek- voltak-e, (mert akkor nem szerepelnek a jegyzékben,) és hogy igaerő szempontjából milyen méretű gazdasággal bírtak az erdőjog osztása idején<sup>4</sup>. A birtokosok helyzetében beállt változásokat az erdőjoggal kapcsolatosan az államosítást megelőző 1947-es erdőhasználati jegyzékben lehet regisztrálni, amely az eredeti 1865-ös irat alapján készült, de tartalmazza a változásokat is.<sup>5</sup> Ez alkalommal csak a 19. század közepi állapottal vetettük egybe a templomi ülésrendet. Rendelkezésünkre áll a templomi tárgyak leírása, ily módon az adományozók neve és az adományozás ideje (Szacsavay 2006/b, 76–81).

A ma leltárban lévő templomi tárgyakat az alábbiak ajándékozták:

Csoma György 1681  
 Böndi András-Juhász Ilona 1743  
 Bánffyhungyadi Nagy Ferenc 1761  
 Szabó Sámuel-Szabó Zsófia 1764  
 BL Bánfi Kisztina 1768  
 Gyulay Gizella 1890  
 Kovács Kata 1896 konfirmáció,  
 Buzás Zsófi püspök 1905 konfirmáció  
 Gyulay Margit 1907  
 Albrecht Lajosné Bónis Irén 1911  
 Telegdi Erzsike 1915  
 Makfalvi Ferencné, Lőrincz Buzás Erzsébet 1926  
 Albrecht Lajosné, Bónis Irén 1926  
 Újvári Csilla Hajnal, 1986  
 Újvári Melinda 1986

A templomi tárgyak száma 70 körül van, természetesen a gyülekezet ismeri a magukat meg nem jelölt ajándékozók is, és számon tartja a csupán évszámmal jelölt közösen szerzett edényeket is, amelyek a közösségi vallásosság példái. Az 1960-as évektől jelentősen megnő az ajándékozott textíliák száma. Ezek többsége a templomban elhelyezve, haszná-

4 Sz. 1847-910 Polgári Per ítélete, nyomtatott irat, 64. oldal, A kolozsvári törvényszék mint birtokrendező bíróság ítélete, 1865 . p. 67 Az irat Papp Márton presbiter tulajdonában van, Bánffyhungyadon. Szabó Papp Katalin gyűjtése

5 Gépelt irat, román nyelvű, Papp Márton tulajdonában 31 oldal, a bánffyhungyadi polgármesteri hivatal és a telekkönyvi hivatal ellenjegyzésével, Bánffyhungyad, 1947. Szabó Papp Katalin gyűjtése

latban van. Elmondható, hogy a történeti időkben egykor ajándékozók státusza, helye a társadalomban kiemelkedő volt. A családnévek és családok ma is ismertek. Ugyanakkor sok jelentős család nem szerepel az első között, mint birtokos, viszont sok család neve már nincs a templomozók között. A 2005-ben elkészült templomi ülésrendben tehát az egykori ajándékozó családoknak mai státuszára vonatkozóan kaphatunk eligazítást. Igaz, ez a reformátusok közösségében kialakított társadalmi hierarchia bizonyára egy korai társadalmi hierarchiának egyházi rendjéből maradt fenn, és valószínűleg egy korábbi hierarchiát őriz, mégis ebben meg jelennek az elmúlt 150 év templomi ülésrendjében rögzített változások is. Így az ülésrendben már nincsenek meg a korábban homogénebb, egy család vezetéknévvel szereplők pad-sora, a változásokat a házasság révén történő átülések megbolygatják, amennyiben pl. a nő tényleg átül férje családjá mellé, hiszen előfordul, hogy megmarad anyja mellett a családi szerinti ülésrendben. Az ülésrendet Szabó Márton presbiter jegyezte le, presbiterek és családtagjai segítségével. A jegyzéket szinte betűhíven adjuk közre, bemutatva, hogyan él a nyelvi állapotban a ragadványnevekkel körülírt családok megjelölése, hogyan váltja fel a régieket a leszármazás növekedése miatt az újabb jelzős meghatározás, hogyan öröklődik a ragadványnev is, a név és a személy pontos beazonosításához. Ugyanezért, nem javítottuk ki, azaz nem írtuk hozzá a fiak felsorolásánál a vezetékek neveket, ha az eredetileg sem szerepelt, ha tehát vezetékek név után több keresztnév következik, ezek többnyire a fiak. A szóbeliségből írásbeliségbe kivételesen kerülő ragadványnevek tehát a szóbeszédben megszokott megnevezéseket tartalmazza. A szöveg világosan tagolja a templom-teret, és a leírás sorrendje megfelel a tér-preferenciának is, azzal a megszorítással, hogy a női padoknál a folyamatosság értelmében a déli oldal padsorait írták össze először, de világosan érezhető, hogy az északi templomtérben szereplők számítanak a lakosság társadalmában „kiemeltebbnek”.

### A templomi ülésrend

Férfiak-északi oldal (az egykori szentély)

- I. sor: Czuczsa Anrás, Ferenc, Cz. Ferenc, veje *Okosrigó András* 1. András, 2. Ferenc, (suci, Cs.), Czuczsa István (tört.tan.Tyityi), Cz.Árpád, Czuczsa Feri tyityi, Csőregi János püspök, Cs. János, Csőregi András cunga, veje *Bartha Ferenc*
- II. sor: Mátyás János bruma, Buzás János püspök, Buzás Pál, püspk, Buzás. püspök, Buzás András püspök, Veres János, Buzás István dikhesz, sógora *Imre István*. Veres István, piki, István putu, János, Pál piki, Veres János csiszár, fia János András és Attila, *Lázár Tibor*, Böndi István szabó–fia István, Böndi Ferenc szabó, *Bálint János*, Lakatos István bárdi, fia István, András, Márton, Veres András puju
- III. sor: Bálint Márton doszka, András, Ferenc doszka, János Kudor János, -András, Ferenc fia Zoltán és Ferenc, *Buzás Ferenc tuku*, *Incze György*, Veres András, Veres Öcsi, Kudor Márton kiskudor, Ferenc, István
- IV. sor: Bethlendi Márton bíró, fiai István és Pál, Márton és Gábor, Bethlendi Pál szőnyi, fia Bethlendi Pál szőnyi, István, Bethlendi István, szőnyi gyórfala, István, István fia András, Kudor István, veje Vincze Sándor, Bethlendi István szőnyi ujutca, Totlos Árpád, Bethlendi István koma, fia István, Pál, Bethlendi János koma, Bethlendi András, szőnyi, András buzás
- V. sor: Papp Márton rajbi, Márton, András, rajbi, Ferenc rajbi, János pipás, Márton, István, Miklós Ferenc, Csőregi János káplár, veje *Kozma Jenő*, Csőregi

István, Káplár K.V. László, *Nagy Károly*, Vincze István fiánc, fia István, Budai András gypü, veje *Korpos Ferenc*, K. Feri, Kudor János, Szabó Gyula, Gyula és fia Gyula, Miklós Márton, Csőregi Ferenc, László, Juhász Ferenc, fia Ferenc, László, Kovács Ferenc andré, István veve, Kovács Gyula andré, fia Sándor

- VI. sor: Péntek András, Valkai Ferenc ripi, fia Ferenc és István, Valkai István nános, fia János és István, Valkai Márton tonka, veje *Szőke Miklós*, veje Győr Sándor, Valkai János nános
- VII. sor : *Kulcsár István, István, Bogdán István, Kupa Ferenc, Ferenc*, Kálmán Ferenc, tyityus
- VIII. sor: Csüdöm Ferenc csulu, Ferenc, Öcsi Bernáth Lajos, Máté, Ferenc, Szabó János? Antal, Gimi
- IX. sor: Kudor Ferenc bandó, István, Ferenc
- X. sor: Szűcs András, *Vincze István, István, Okos György*
- XI – XIV. sor: üres

Férfiak, Déli oldal, Középrésze, a márvány táblák alatti rész, szemben a szószékkal

- I. sor: *Kispál József*, Dézsi Márton Dr. Major László
- II. sor: Török János, János Sinkó János *Sinkó István*
- III. sor: Kálmán László
- IV. sor: *Simon János*

Férfiak: Ablak alatti oldal

- I. sor: Bónai István, Böndi Ferenc, Búzás István jancsó (adó főnök), Borbély Árpád csöves, fia Árpád
- II. sor: Bálint János kurta, Bónai Ferenc vitéz, János, Bálint Ferenc kurta, Kacsá János fili, Bálint Bálint, Kovács Ferenc csuri Feri, Böndi János tajk, János, Ferenc, Zoltán, Kovács János, Zoltán nyinya
- III. sor: Kacsá Ferenc báró, István, Zsolt, Kacsá báró János, Ilána István szintye, Ferenc, István, János és István, Márton Mátéfi János paszola, Bálint Márton traktoros, Márton

Férfiak: Déli oldal

- I. sor: Bokor István makfalvi, István, István és János, veje *Bogdán János* Búzás Márton Jancsi, veje *Albert György* Búzás István jancsi, Márton, Ambrus János tímár, István, János, András,
- II. sor: Pócs László, László, Varga János beléb? Márton, András Vincze András minya, veje *Balázs László*, Pócs Márton macer, András, veje *Vincze Miklós* Pócs István macer, Zoltán Bota Pete János , István Pócs Ferenc piskuj, András, Csőregi Márton, Márton, Ferenc, Tamás Győző, Pál, Pócs Márton, Márton, Pál
- III. sor: Kelemen István, István, Pál, Kelemen Márton, Márton, Ferenc, Kovács Lajos tollas, Búzás Ferenc pityke, Búzás Ferenc kokolos, Bede Márton, Ferenc, Bede János, Kovács Ferenc boba, Kovács Ferenc, Levente, Kelemen Márton bérma, Bokor István heregyia, István, Ferenc dodó, Bocz Lajos, Lajos, Kelemen János kajla, János, Kovács portás
- IV. sor: Kudor István pete pityo, István, Kovács András vonó, *Antal Gyula* Búzás Márton mihály, Márton fia János, Sándor, és András, János, Búzás János Bogya

- Kamarás János, fia Andrés, Dézsi Márton, prekup, István, Dézsi Pál prekup, Búzás István bogya, István, András, fia István bogya
- V. sor: Bokor János kodoza, fiai Márton, fia Ferenc, fia Ferenc;, Ferenc;, János;, István *Bíró Lajos*; *Antal László*, Bokor István, kariko, Buzás István bojár, Ferenc, *Péter Árpád*, *Kudor Sándor*
- VI. sor: *Ziebe István*, Zsolt, *Kudor Gyula*, Levente, Attila, *Topai György*, *Kudor Árpád*, Árpád, Bálint Mihály, Mihály Böndi Ferenc csinos, Ferenc, veje Török Ferenc, Böndi András, pula, András, János
- VII. sor: Dézsi János, János, Dézsi János duni, András, veje *Balázs János* és Attila, Dézsi Samu, Zoltán, András, Tihamér, László
- VIII. sor: *Benk András*, *Kovács Dezső nyárszai*, *Korpos Ferenc*, *Korpos*, *Kovács János*, *Miklós Albert*.
- IX. sor: *Mihály Csaba*
- X. – XII. sor: üres

Legény kar

Északi oldal: Nagy utcai legények

Déli oldal: A többi utcából életkor szerint, elől az idősek.

Nők: déli oldal

- I sor : Kántorné, *Dr.Kupa Éva*
- II. sor: Kajla Kató, Kovács Mártonné mogyorosi, -Kovács Zoltánné Erzs, Kovács Árpádné (Ilonka) mogyorosi, Kajla Erzsébet Pantelné? Tiba Kati, trajan, Kelemen Erzs, kajla,
- III. sor: Kovács Katika Kovács Leventéné (Kozma *Tünde*), Czucza Istvánné (Kovács Erzsébet) Kovács Andrásné (Budai *Olga*) vonó
- IV. sor: Bajkó Anna szintjei, Csöves Ilus, Borbélyné
- V. sor: Bethlendi Jánosné Lakatos Ilona, Lakatos Istvánné *Piri*, Kudor Ferencné *Piroska*, Kudor Istvánné *Ilonka*
- VI. sor: Kodra, Nánosd, Kovács, Dézsi, Antal (korozsi), Bokor Mártonné Erzsika, Bokor Ferencné *Erzsika*, Dészi Tihamérné *Marika*, Dr.Kovács Éva chisne, Antal Istvánné Kötözsi Kudor, Bethlendi Istvánné Bózsai (M. Mákos?)- (Valkai Erzsébet) Bethlendi Andrásné Enikő? Bokor Erzsébet Kodra Bubuka,
- VII. sor: *Szőke Jánosné*, Vincze Ferencné agg, Papp Gyuláné Busó Katalin, Csőregi Böbi
- VIII. sor: Búzás Mártonné Mihály Irma, Barta Sándorné Máté Julia, Pócs Piroska máder, Búzás Andrásné polya, Pócs Zoltánné mácer, *Kovács Erzsébet*, Kozma Kis Sándorné Bogya Kati, Bernáth Lajosné Pócs Ilus, Bajkó Csabáné Ildi, Búzás Jánosné Kovács Katalin, Vincze Pál Miklósné Pócs Emese, Pócs Jutka, Búzás Jánosné Veres Katalin, Búzás Istvánné, Búzás Enikő, Bokor Mártonné Kata Hergyia
- IX. sor: Juhász Piroska Ferencné, *Vincze Andrásné* Kudor Irénke, Kudor Istvánné Juhász Borbála, Juhász Ferencné *Balázs Erzsébet*
- X. sor: Papp Mártonné Babi Lukács Ibolya, Papp Istvánné Czucza Katalin, *Kulcsár Istvánné* Erzsike, Bokor Andrásné Bojtor Ilus?, *Török Péntek Piri*, Ambros Istvánné Erzsika, Ambros Istvánné *Erzsike*
- XI. sor: *Pászalávné?* *Czonai Ibolya*; *Bálint Mihályné*, *Kudorné?*

- XII. sor: Czucza Andrásné *Nagy Gyöngyi*, Bethlendi Andrásné *Bartha Anna*, Gergelyné Szikra Anna, Eger Imréné *Ambrus Katalin*, *Máté Andrásné Zsófi*, Szabó Báláné Szilágyi Erzsébet, Szilágyi Mártonné, Miklós Erzsébet, Miklós Erzsébet, Bokor Mártonné Papali Erzsi
- XIII. sor: *Vincze Anna Kozma Jenőné*, *Kozma Istvánné*, Csödönyi Ferencné csulu Erzsébet, *Kálmán Jánosné*, Csüdöm Istvánné csulu, Varga Istvánné Papp Katalin rajbi, *Vincze Istvánné*
- XIV. sor: Búzás Ferencné Bujér Erzsébet, Bálint Jánosné Kurta Ilona, vono Kovács Andrásné Valkai Anna, Böndi Istvánné kató, Buzás Istvánné Ilonka, Veres Istvánné putu Erzsébet, Búzás Ferencné Balogh Éva Bbenk Andrásné Böndi Ilona, Veres Éva putu, Kovács Andrásné Veres Árva Piki Veres Pálné *Török Borbála*
- XV. sor: Pócs Lászlóné Adélka? *Ujvári györgyné*, Margit Kovács Istvánné Ujvári Margit, Ujvári Andrásné *Boros Erzsébet*
- XVI. sor: Topai Jánosné, Szücs Katalin, Máté Attiláné, *Simon Jánosné Éva NagyIstvánné* Hada Katalin, *Kudor Istvánné Erzsébet*
- XVII. sor: *Sinkó Istvánné*, *Török Jánosné Vincze Berta Petres ferencné Török Erzsébet Imre Ferencné Erzsika*, *Török Jánosné*
- XVIII. sor : Csőregi Katalin, Papp Gézané, Mátéffy Erzsébet, Pop Vaszilené, Vincze Katalin
- XIX. sor: Korpos Aranka, Betlendi Ferencné, Vincze Irén, Salamon Lászlóné, Budai Éva
- XX. sor: Csere Istvánné, Lázár Tiborné
- XXI. sor: Lovász, Kispál Mátyásné

Nők, északi oldal

- XXII. Úri pad Búzás Irén
- XXIII. Úri pad Morvay Pálné, Erzsébet czira, Bíró Lajosné, Morvay Zsuzsa, Lakatos Andrásné, Polgár Edit, Fekete Károlyné Katalin
- XXIV. sor: Korpos Fencné, gypű, Budai Erzsébet, Bokor Istvánné, makfalvi, Kacs Erzsébet Bokor Istvánné makfalvi, Betlendi Márta szőnyi, Péntek Albertné, Bogdán Erzsébet, Bogdán Kati, Bokor Jánosné, Betlendi Márta Bogdán Jánosné, Bokor Erzsébet, Korpos Ferencné,
- XXV. sor: Búzás Istvánné, Erzsika, Imre Istvánné Erzsika, Bokor Istvánné, Ilonka, Kelemen Pálné Böndi Erzsika, Kovács Ferencné, Tollas Sinkó Ildikó, Kovács Lajosné, Böndi Erzsika, Mátéfy Erzsébet paszula, Moldován Bálintné, Mátéfy Kató, Moldován Zsófia, Salamon Jánosné, Bokor Éva, Liszják Józsefné, Fenkő Erzsika
- XXVI. sor: Bokor Sándorné kötinyes, Ilona, Cristea Emma
- XXVII. sor: Czucza Ferencné, Suci Bori Okosrigó Andrásné, Borika, Czucza Okosrigó Ferencné, Magdi, Bot Pete Jánosné Budai Erzsébet, Gál Béláné Pete Éva, Gál Zoltánné Sztranyák Noemi
- XXVIII. sor: Varga Bálintné, Kovács Jolán, Betlendi Pálné Kozma Mara fekete Imréné, Barga Erzsébet, Mártonné Borbély Márta, kelemen Jánosné Varga Kati, Leventéné Betlendi Julia
- XXIX. sor: Kozma Vig Jenőné, Lászlóné, Annus, Restamanné Viorel, Nagy Ilona
- XXX. sor: Ambrus Istvánné, Litinár Ági, Veres Jánosné Czonga Anna, Bokor Istvánné, Kuk Erzsébet, Ambrus Istvánné, Litinár Ági, Czonga Anna, Csőregi, Bokor

- Istvánné, Ambrus Andrásné Székely Ágnes, Veres Ági, Erzsike, Rác Ernőné, Ründe Ilon, Tuci, Ildi Ambrus Jánosné, Bálint Márta
- XXXI. sor: Szabó Tamásné, Annus, Böndi gyuláné, Erzsébet Bethlendi Andráné Patyu, Péntek Éva
- XXXII. sor: Kovács Erzsébet Mograi, Albert Attiláné, Dézsi Márta
- XXXIII. sor: Búzás Ferencné, Valkai, Pityke, Imre Kata, Budai Jánosné, Kovács Anna Dikány, Kun Károlyné Veres Anna, Schwarcz Tiborné, Böndi Katalin Valkai Jánosné Marosi Bethlendi Erzsébet, Schwarcz Andrásné, Kovács Erzsébet
- XXXIV. sor: Varga Andrásné, Bokor Ibolya, Ferencz Jánosné, Magdi, Böndi Jánosné, Garam Ilona, Zoltátné, Szigyártó Erzsébet Böndi Ferencné, Kata, Fenyő, Böndi Istvánné Fenyő, Erzsébet Dézsi Mártonné, Filep Erzsike, Harmati Jánosné, Bizsi Erzsébet Dézsi Mártonné, Varga Magda, Kudor Istvánné Kudor Márta,
- XXXV. Bethlendi Mártonné, Búzás Erzsébet (Bíró Öcsin), Bethlendi Gáborné, Pócs Márta, Miklós Erzsike, Piszkuj, Pócs Mártonné, Enikő, Piszkuj,
- XXXVI. sor: Valkai Istvánné, Veres Ilus, Gál Istvánné Erzsike, Dlipon Olivérné, Böndi Erzsébet, Böndi Jánosné, Erzsike, Pált, Bálint Jánosné, Böndi Anna Pula, Valkai Mártonné, Búzás Kata dujér, Sándorné, Juci szőke, Bálint Mártonné, Csele Erzsébet.
- XXXVII. sor: Boros Lajosné Bogdán Borbála, Kovács Ferencné, Bogdán Erzsébet, Dézsi Andrásné, Szősi, Szigyártó Anna, Dézsi Zoltánné, Juhász Erzsébet Kovács Dezsőné
- XXXVIII. sor: Kispál Józsefné Ibolya, Korpos Ferencné, Ilona, Kovács Jánosné, Erzsike, Kudor Árpádné, Magda, Lőrincz Andrásné, Péter Erzsébet Miklós Albertné, Balázs Erzsébet
- XXXIX. sor: Bálint Mártonné Ambrus Katalin, Tímár, Mártonné Balázs Csilla, Bálint Mártonné Duszka, Pócs Katalin, Böndi Ferencné, Tijki, Bálint Katalin, Zoltánné Péntek Erzsébet, Miklós Albertné Balázs Erzsébet
- XL. sor: Szabó Gyuláné Máté Erzsébet, Hada, Gyuláné Papp Katalin, Dézsi Jánosné Bolám Kolos, Jánosné, Rozália, Harmati Károlyné, Varga Erzsébet jó, Varga Jánosné Borai Anna, Gáborné, Katalin,
- XLI. sor: Kudor Andrásné, Margit, Kudor Mártonné, Markó Éva, Kacsá Istvánné báró, Both Ágnes, Kudor Istvánné hánzi, Lakatos Ilona Bárdi, Konsz Józsefné, Kudor Ilona, Kiss Csabáné, Koncz Ilona, Czondi Andrásné, Erzsébet, Antal Jánosné Péntek Erzsébet, Kudor Ferencné Murgoj, Kulcsár Katalin, Kudor Mártonné Szűcs Mária,
- XLII. sor: Kudor Gyuláné Füzes Katalin
- XXII. – XXIII. sor: üres

Ha most megvizsgáljuk az ajándékozók neveit és összevetjük az erdőbirtok-jegyzékkel a következőt láthatjuk: Az ajándékozó Csoma György (1680) neve nem szerepel egyik listában sem, nemesi adományozó lehetett. A tárgy kvalitása és értéke is erre utal. Böndi Ferencnek a Böndi család leszármazottjának helye a második sorban van, a szószerkehez közel, a hatodik sorban ül Böndi Ilona, a család ma is kiterjedt rokonsággal rendelkezik. Az 1865-ös jegyzékben 3 Böndi 6 egésztelekkel rendelkezik, a birtok alapján a hatodik legjelentősebb tulajdonnal rendelkezők. Ez az elhelyezés azt is mutatja, hogy a nők helyüket férjhezmenetelük után megváltoztathatják, átülhetnek férjeik családjának padjába.

*Bánffyhungyadi-Nagy* nevű család a 19. sz. utolsó harmadában már ismeretlen, lehetséges, hogy előneve nemesi eredetűre vall. Szabó nevű személyek szerepelnek az összeírásban, de nem biztos, hogy ugyanarról a nemzetségről, rokonsági körről van szó. A *Bánffy* és a *Gyulay* család főnemesi, nemesi családok, mint patrónusok ajándékoztak a templomnak a 18 században, amikor a templomok megjavítására, kibővítésére sor került. A kiemelkedően szereplő *Kovács* család neve, több helyen, az első három sorban is szerepel, az 1865-ös jegyzék szerint 8 Kovács nevű tulajdonosnak van egész telke, közös birtokuk 8 telek, ennek alapján a második legnagyobb földtulajdonosok Bánffyhungyadon. Hasonlóan kiemelkedő súlyú család a *Búzás* család, a férfiak oldalán a második sorban többen is ülnek, feltehetőleg ez lehetett a nemzetség padja, de más padokban is szerepelnek az ülésrendben. Az 1865-ös jegyzékben 9 Buzás 11, 1/8-ad telekkel bír, az első a közös birtoktulajdonlásban. Az Albrecht család értelmiségi családként van jelen a 20. század elejétől, Telegdi nevű személy nincs az ülésrendben, talán már a városias, polgári közönség tagja lehetett. Makfalvi, Lóricz, a jelen templomi névsorában hiányzik, mindkettő lehetett ma már kihalt, vagy ma már nem templomozó család tagja. Az Újvári család neve a 15. sorban szerepel a női oldalon, az 1986-ban konfirmált leányok családi nevét az 1865-ös jegyzékben nem találtuk.

Az 1950-es évektől divatossá vált konfirmációi ajándékozások tárgyai nem a leltározott tárgyak között, hanem még az eredeti templomi elhelyezés szerint a templom falán található. Az ajándékozók nevei tehát a templomban elhelyezett falvédőkön folytatható, a jelenig bezárólag. A templomban textíliákkal díszített padelők, karzat-mellvédek, úrasztala a szokásos díszítésnek felel meg, az első szokatlan emlék állítás az első világháború elesettjeinek táblája a templomban és az azt dekoráló fekete írásos falvédő. Talán ezzel vette kezdetét az írásos falvédők megjelenése és ajándékozása a templomban.

A bánffyhungyadiak 1865-re vonatkozó *vagyonossági sorrendjét* táblázatosan mutatjuk be. A táblázatban az alábbiakat rögzítettük: A templomi ülésrendben szereplőket megvizsgáltuk az 1865-ös erdőjogi végzés erdőhasználati jegyzékében: a jegyzék feltüntette az egykori telkesség viszonyait, (mert ennek alapján osztódott a jog). A jegyzékből kiválasztottuk az ismert neveket, az azonos neveket valamennyit, és összeadtuk valamennyi azonos nevű telekhányadát. Ennek alapján egy vagyonossági sorrendet állítottunk össze, ahol az azonos nevű valamennyi család jobbágysági telek-mennyiségét összesítettük. Ennek alapján láthatóvá vált a családok földhasználatának aránya, és az egyes családok (nemzetségi) súlya a jobbágy-telek birtoklása szerint. Ebbe a vagyonosságot bemutató táblázatba vezettük be a 2005-ben készült templomi ülésrend szerinti helyét az azonos neveknek, így jön létre az a háló, amely a mai templomi ülőhely és a 19.sz. közepi vagyoni helyzetet megmutatja.

A táblázat tanulságai között a legfontosabb, hogy ma is kiemelkedő családok kerülnek az első padokba, illetve ennek megbomlása a házassági és leszármazási helyzet alapján megváltozhat. Az 1865-ös vagyoni helyzet szerint az első 25 családból a Csonka, Kati, Király, Lukács Makfalvi családok már nem szerepelnek a templomi ülésrendben. Ugyanakkor az ülésrend szerint és egyébként is közsismert jelentős családok nem kerültek az első 25 gazda közé, mint. pl. a Korpos, az Antal, a Vincze, Valkai, Bogdán, ugyanakkor tudjuk, hogy ezek között többen a környező falvakból kerülhettek Bánffyhungyadra (Korpos, Vincze Kalotaszentkirály, Antal Körösfő stb.) Zömében tehát az első 25 gazda ma is jelentős számban és az első 5-6 sorban található az ülésrendben. A családtagok jelenlegi legnagyobb számát a templomban a Kudor család vezeti, a birtokosok sorát a Búzás család. Ugyanők templomi ajándékok adományozói is. A 33 Kudor nevűt a 25 Bokor nevű követi. Az 1865-ben első 10–11 gazda ma is a jelentős létszámú és a templomban elől elhelyezkedő család.



Sorsz. Telek- méret	név	azonos nevéük összes telke	azonos névük száma	Padszám Éffi← Dffi→	Padszám Énö↓ Dnö↑	Azonos nevéük a templom- ban 2005	1/2 telek	1/4 telek	1/8 telek	Össz telek
1	Búzás	11,1/8	9	2.s→	↑↓	19		5	1	1,3/8
2	Kovács	8	4	5.s→	↑	19	1,1/2	2,2/4		4
3	Bokor	7,7/8	5	1.s→	↑↓	25	1	1,3/4	5	2,7/8
4	Betlendi	6,1/4	4	4.s→	↓	21	2	5		2,1/4
5	Kudor	6,1/8	2	3.s←	↑↓	33	3	4	5	4,1/8
6	Böndi	6	3	2.s←	↑↓	22	2	2	4	3
7	Csőregi	4,3/4	4	5.s←	↑	14		2	2	3/4
8	Bálint	4,4/8	3			19	1	2	4	1,4/8
9	Kelemen	3,1/4	3	3.s→	↑↓	7	1			1/4
10	Mátyás	3,1/4	3	2.s←		1		1		1/4
11	Varga	3,3/8	3		↓	5		1	1	3/8
12	Csonka	3	3							-
13	Veres	2,1/2	2	2.s←	↓	18		1	2	1/2
14	Kati	2,1/4	2					1		1/4
15	Király	2	2							-
16	Lakatos	2	1	←		4		4		1
17	Lukács	1,1/2	1					2		1/2
18	Budai	1,1/2	1	←		4	1			1/2
19	Szabó	1,1/2	1	←	↓	3		2		1/2
20	Kacsá	1,5/8	1	→	↑↓	9		2	1	5/8
21	Pócs	1,1/4	1	→	↑↓	16		1		1/4
22	Dézi	1,3/8	1	→	↑↓	16		1	1	3/8
23	Makfalvi	1	1							-
24	Jámbor	1	1							-
25	Ref.egyh.	1								-

A templomi térben való elhelyezkedés és a tárgyakon szereplők a lehetséges legnagyobb családi súly szerint (minél többen vannak, annál nagyobb a fenntartó erejük, e mögött jó vagyon és nagyobb ráfordítás értendő) sok helyet jelentenek a térben és a szószerkezhez közeli helyeket. A meglevő ülésrend nem a jelen vagyoni helyzetét mutatja. Nagyon szegényes, vagyontalan emberek vagy családok (ma mások a földviszonyok a TSZ óta) ülhetnek tovább „az őseik által megszerzett” helyeken. A térhasználatot átalakította az un. álló úrvacsora osztás, amikor a lelkész megáll az úrasztalánál, és a hívők gyalogolnak el az asztalhoz, amely a kilencvenes évek újabb rendtartása, és amely fokozza az úrasztal oltár-helyzetét. A beköltözők megjelenése elsősorban az üres padokra irányul, de házasság révén bekerülnek a házastársak családi padjaiba. Ma választhat a hunyadi menyecske, hogy anyja mellé vagy anyósa mellé ül, mindkét megoldás megengedhető, sőt lehet váltakozva használni. A templomnak ajándékozott textíliákkal azonban a hatvanas évek divatja óta jól látható helyen, a bejáratnál szemben a templom nyugati falát beborítva helyezik el a falvédőket az adományozók neveivel. A falvakból beköltözők így templomi ülőhelyeikhez képest nagyobb prezentációval jelennek meg, és minthogy saját falujukból ismerik az ülésrend meghatározottságát és megbolygathatatlanágát, ezt a helyzetet nem kifogásolják. Mivel Hunyadon a lakosságnak csupán 20 százaléka magyar, a társadalmi együttlét, a „hunyadi magyarság” identitása csak a templomi eseményekkel, a templomban realizálódhat. A beköltözők házasságaik révén kerülnek be a hálóba, mások visszajárnak ünnepekre, vagy egy-egy vasárnapra egykori lakóhelyük, születési helyeik templomaiba és ott az eredeti ülésrend szerinti padban foglalhatnak helyet. Ebben a kettős templom-használatban megerősítik és fenntartják falubeli identitásukat, és résztvevőivé válnak a hunyadi magyar identitásnak is. A templomi ülésrendet Bánffyhunyadon a házasságok révén lazítja fel a beköltözők sora, és a demográfiai viszonyok miatt kényszerűen megbomlik majd ez a zárt szerkezetű térhasználat. Bár át-

szerkesztődik a padsorok használata még mindig egy zárt társadalom tükrét mutatják, a tér-használat messze van a nagyvárosok individuális templom-tér használatától, ahol érkezői sorrendben férfiak és nők, férj és feleség együtt foglal helyet, bárhol a templomban.

## Irodalom

AMBRUS JUDIT

- 2006 „Szegényes környezetben királyi gyermek – ez Vista...” Egyházi és közösségi értékrend viszonya egy kalotaszegi faluban. *Tabula* 9 (1), 69–90. p.

DR. GYIMESY KÁROLY

- 1944 Oltári felszerelések In *Evangélikus templomok*. Szerk. Kemény Lajos – Dr. Gyimesy Károly. Budapest: Athenaeum, 323–391. p.

PÉTER KATALIN

- 2000 Lorántffy Zsuzsanna. In *Lorántffy Zsuzsana album*. Szerk. Tamás Edit. Sárospatak, 9–67. /Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetek 39./

RÉVÉSZ ISTVÁN

- 1944 A templom belső tere. In *Evangélikus templomok*. Szerk. Kemény Lajos – Dr. Gyimesy Károly. Budapest: Athenaeum, 235–323. p.

SERGIO RONCHI

- 1991 *A protestantizmus*. Budapest: Gondolat.

SZACSVAY ÉVA

- 1998 Konfirmáció Kalotaszegen Egy szokás jelrendszerének értelmezési lehetőségei. *Néprajzi Értesítő* 80, 173–193. p.
- 2006a Tér, emlékezet, identitás. A kalotaszegi konfirmáció tere és szimbólumai. *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve*, 226–248. p.
- 2006b „.....Isten ditsősegere adta...” Református egyházművészet – népművészet. In *Lélek és élet. Ünnepi kötet S. Lackovits Emőke tiszteletére*. Szerk. Selmeczi-Kovács Attila, Veszprém: Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, 73–83. p.

TÁRKÁNY SZÜCS ERNŐ

- 1981 *Magyar jogi népszokások*. Budapest: Gondolat.

## **Pietne dary: typológia a topografia** (Priestorová symbolika bánffyhunyadského kostola)

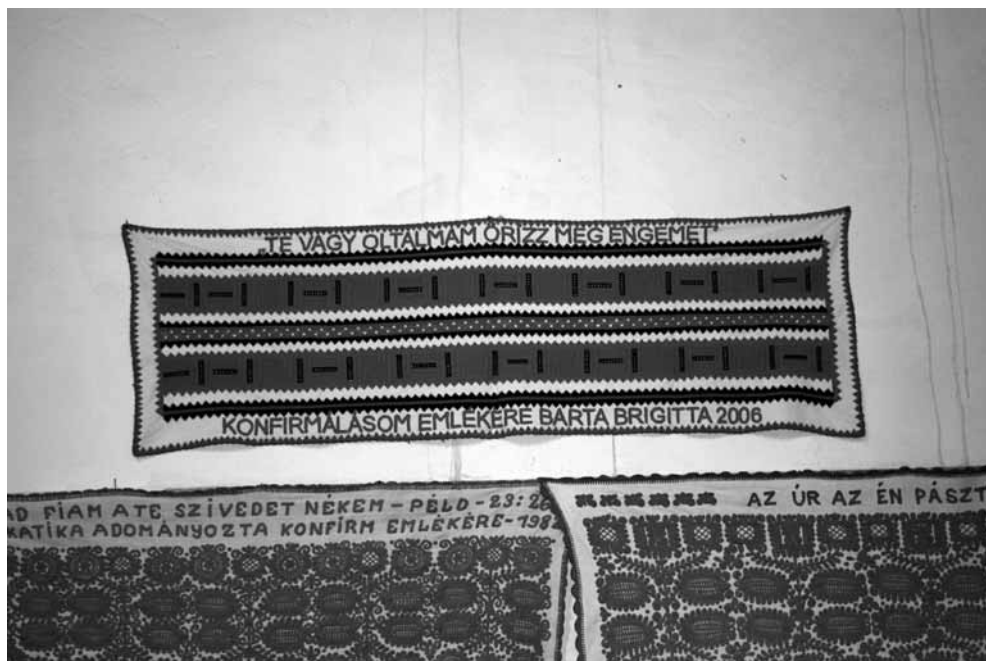
(Zhrnutie)

Milosrdnosť, ktorá prináša obeť v záujme získania milosti stavbou a zariadením kostolov vyznačuje v čase a priestore skutočnosti prinášania obete. Zakúpenie miesta v laviciach, klenódiá a kostolné textilie, jednotlivé kusy zariadenia interiéru s nápismi a dátumami zväčňujú mená donátorov a tým aj ich pamiatku. Odzrkadlenie náboženských stavov v sakrálnom priestore a čase činí kostol miestom histórie a konfesionálnej identity. V stopách puritánskej individuálnej zbožnosti sa od 18.–19. stor. stupňuje význam kostolu darovaných predmetov, ako aj ich umiestnenia v interiéri kostola. V priestore sa spája skutočná mapa spoločnosti so sieťou symbolických významov. Pridelené a získané miesta sa viažu k dátumu významných udalostí. Osnovu tohto systému sa pokúšame ukázať na príklade kostola reformovanej cirkvi v Bánffyhunyade pomocou dávnejších etnologických statí Tamása Hofera, zaoberajúcich sa touto otázkou.

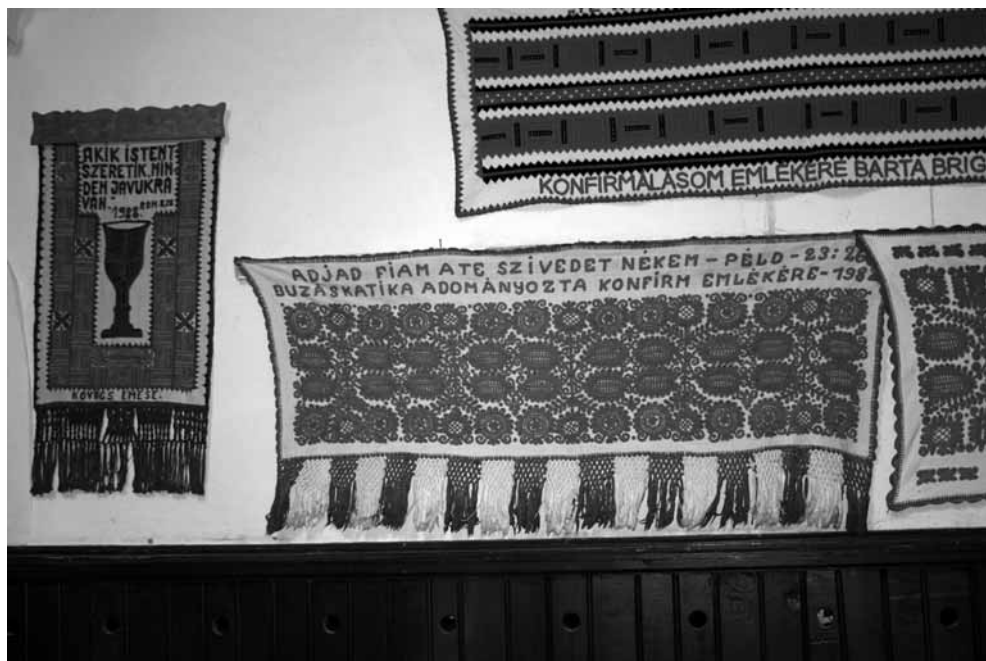
## **Milde Gaben: Typologie und Topographie** (Raumsymbolik der Bánffyhunyader Kirche)

(Zusammenfassung)

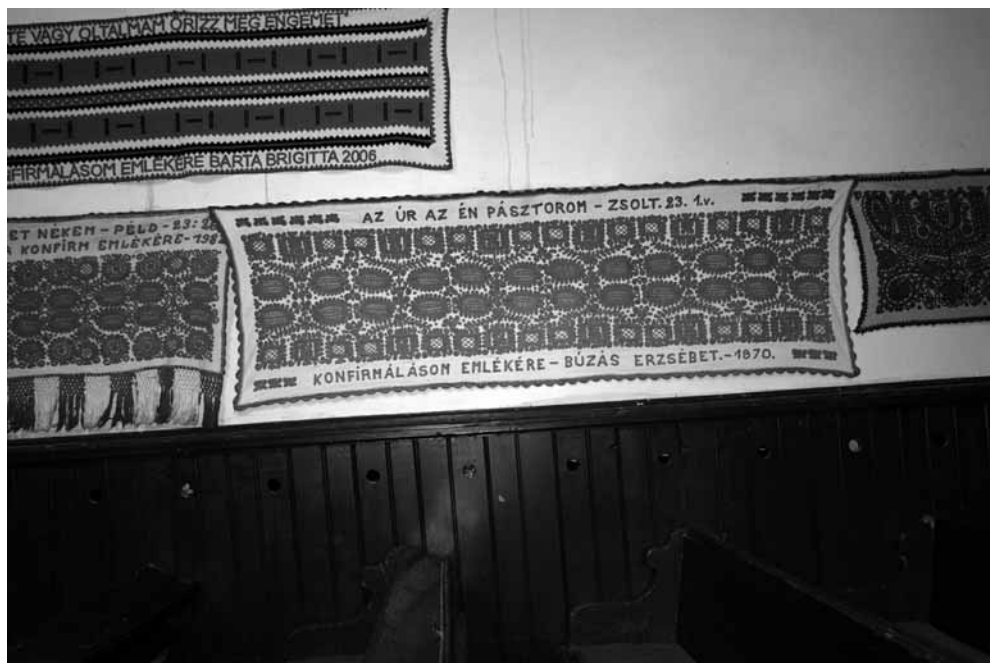
Die Frommheit bringt durch Bau und Einrichtung von Kirchen ein Opfer; dadurch werden auch die Fakten in Raum und Zeit bestimmt. Erkaufte Bankplätze, Klenodien und Kirchentextilien, Stücke der inneren Einrichtung bewachen mit Inschriften und Daten die Namen der Schenker und gleichzeitig ihr Andenken. Die Widerspiegelung religiöser Umstände in sakralen Raum und Zeit machen die Kirche zum Ort sowohl der Geschichte als auch der konfessionellen Identität. Durch puritane individuelle Frömmigkeit gewinnen seit dem 18.–19. Jahrhundert die der Kirche verschenkten Gegenstände bzw. ihr Platz in der Kirche an einer immer wichtigeren Bedeutung. Im Raum verknüpft sich das wahre Bild der Gesellschaft mit einem Netz symbolischer Bedeutungen. Bestellte und erkaufte Plätze knüpfen an Zeitpunkte äußerst wichtiger Ereignisse. Wir versuchen, den Abriss dieses Systems am Beispiel der Bánffyhunyader Kirche vorzustellen, mit Hilfe früherer ethnologischen Feststellungen von Tamás Hofer.



1. kép: Falvédők a templom falán, Berta Brigitta, 2006



2. kép: Konfirmáció, Búzás Katika, 1982



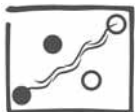
3. kép: Konfirmáció, Zsolt. 23. 1. v, Búzás Erzsébet 1970



4. kép: Konfirmáció, Ezs. 50. 9., Bálint Zsolt 2003



5. kép: Jób 19. 25, Szabó Attila emlékére, 2005



## A háború jelei

L. JUHÁSZ ILONA

A háború jelei kifejezés alatt a háborúban elhunytak sírjeleit, a katonasírokat, a háborús emlékműveket, emléktáblákat stb. értem, tehát minden olyan objektumot, jelet, amely valamilyen módon a két világháborúhoz kötődik. Tanulmányomban a Dél-Szlovákia magyarlakta vidékein található ilyen jellegű emlékeket mutatom be. Mivel a két világháborút, s az ezekhez kötődő eseményeket (pl. magyar–szlovák lakosságcsere) a helyi magyar és szlovák lakosság, valamint a „hivatalos” történetírás nem egyformán ítéli meg, bevezetesként szükség van egy rövid történeti vázlatra.

A kutatási területet az a Pozsonytól Szlovákia legkeletibb részéig hol vékonyodó, hol pedig szélesedő, elsősorban magyarok által lakott sáv képezi, amely az első világháború előtt (és alatt) az akkori Magyarország része volt. Az első világháború idején a mai Dél-Szlovákiából származó katonák a Magyar Honvédség kötelékében harcoltak, azonban a kutatott területen a háború során csaták nem zajlottak. A trianoni békekötés határozatainak értelmében, ez a terület 1920-ban az első Csehszlovák Köztársasághoz került. A csehek és a szlovákok tehát egy önálló állam létrejöttét köszönhetik a békeszerződésnek, míg a kutatott területen élő magyarok egyik napról a másikra egy idegen országba kerültek anélkül, hogy lakóhelyet változtattak volna. A hivatalos állampolitika és a szlovák lakosság ezt a döntést tehát elégtételként élte meg az egykori Magyarországon őket ért, vélt vagy valós nemzeti sérelmekért, míg a magyarok számára a trianoni döntés magával a katasztrófával volt egyenlő.

Az első bécsi döntés következtében 1938-ban ezt a területet visszacsatolták Magyarországhoz (tehát az innen származó katonák ismét a Magyar Honvédség kötelékébe kerültek) míg a mai Szlovákia többi része a Tiso-féle fasiszta Szlovák Államot képezte. A második világháború befejezése után nagyjából az 1920-ban meghúzott szlovák–magyar határ lett (Cseh)Szlovákia új déli államhatára, így több mint 600 000 magyar ismét egy idegen állam polgárává vált, s a Kassai Kormányprogram értelmében a Szlovákia területén élő valamennyi magyart a németekkel egyetemben, kollektíve háborús bűnösnek nyilvánították. A szlovák–magyar lakosságcsere értelmében Szlovákiából több mint 80 ezer magyart telepítettek át, illetve menekült el Magyarországra, egy részüket pedig Csehországba deportálták. A szlovákiai németek hasonló sorsra jutottak (a korábbi kb. 150 ezer németesgből mára alig 10 ezrenyi maradt), így az ország nemzetiségi összetétele jelentős mértékben megváltozott.

Az alábbiakban eddigi kutatási eredményeim alapján azt próbálom felvázolni, hogy Dél-Szlovákia magyarok lakta területein milyen „jelek” emlékeztetnek bennünket a két világháború eseményeire. Bemutatom a világháborúhoz szorosan kapcsolódó történelmi

események emlékére állított objektumokat is, tehát kitérek az első világháború utáni Tanácsköztársaság, a roma és zsidó holocaust, a második világháború végén a szovjetunióbeli kényszermunkatáborokba, az ún. „*málenkij robot*”-ra elhurcolt civil áldozatok, a szlovák–magyar lakosságsere emlékműveire, de bemutatom, miképpen őrzik a háború emlékét a privát szférában, azaz a síremlékeken. Szólok továbbá a monumentumokon szereplő feliratokról, s arról, milyen ünnepségek keretében avatták fel ezeket.

## Az első világháború emlékei

A mai Szlovákia területén a Szlovák Köztársaság Belügyminisztériumának központi nyilvántartásában 473 első világháborús katonai temetőt tartanak számon. Ezekben a temetőkben, valamint az ország más pontjain nyugvó elhunyt katonák számát 51 696-ra becsülik. Ez a szám területileg a következőképpen oszlik meg: Pozsonyban 841, a nyugat-szlovákiai régióban 34 025, a közép-szlovákiaiban 1549, s a kelet-szlovákiaiban pedig 15 281 személy. Az első világháború idején az általam kutatott Dél-Szlovákiában nem folytak harcok, azok a mai Szlovákia északkeleti részében zajlottak, ahol az utolsó hadicselekmények 1915-ben értek véget. Dél-Szlovákiában a háború idején hadifogolytáborok működtek, amelyekben a belügyminisztérium eddig még nem ellenőrzött adatai alapján feltehetőleg 21 993 személy hunyt el. Ebből 3970 magyar, 3557 román, 3525 orosz, 2595 olasz, 8346 szerb, horvát és szlovén. A legnagyobb szerb katonai temető Nagymegyeren (itt összesen 5464 szerb katona nyugszik), a legnagyobb olasz katonai temető pedig Somorján található.<sup>1</sup>

Az első világháború áldozatainak már a háború idején elkezdtek Magyarországon szerkezt emlékműveket állítani. A kezdeményező a 1915-ben megalakult HEMOB (Hősök Emlékét Megörökítő Bizottság) volt, s 1917-ben már törvény írta elő az első világháborúban elesettek emlékének kötelező megörökítését (Kovács 1985, 27). A kutatott területen, tehát a mai Szlovákia déli sávjában is számos emlékmű állítására került sor.

Az első bécsi döntésig, 1938-ig Magyarországon 1086 első világháborús monumentumot állítottak (Kovács 1985). Arról, hogy az 1920-ban Csehszlovákiához csatolt magyarlakta területeken hány készült, nincsenek adataink, de feltételezhetjük, hogy számuk valamivel alacsonyabb lehetett, mint Magyarországon.

A Nagy Ildikó által meghatározott, Magyarországon előforduló első világháborús emléktípusok közül Dél-Szlovákia magyarlakta vidékein a turulos emlékművek a legelterjedtebbek. A harcoló (pl. Nagytárkány), a gyászoló (pl. Zsitvabesenyő), a sebesült (pl. Keszegfalva) katona emlékműtípus ugyancsak megtalálható a térségben (Nagy 1985, 79–85). Több vallási jellegű szoborcsoportot is állítottak, ezeken általában Jézus alakja tűnik fel a sebesült vagy imádkozó katonával (pl. Pered, Vágsellye), de akad köztük Piéta-szobor is (pl. a csallóközi Sárosfán). A magyar nemzeti szimbólumok közül a magyar szent korona (Csécs)<sup>2</sup> és a szent koronás címer (Pered) is előfordul. Nagymagyar 1929-ben „hősök kápolniját” emeltek az áldozatoknak (*Somorja és Vidéke* 1929. augusztus 17., 4. p.).

1 Az adatok annak a bevezető előadásnak az anyagából származnak, amelyet Jozef Liška, a Szlovák Köztársaság Belügyminisztériumának egyik vezető tisztségviselője, a 2006. május 15–16-án, Smolenicében, a *Gondoskodás a katonai sírokról Szlovákiában* címen megrendezett nemzetközi konferencián terjesztett elő a témáról (<http://www.civil.gov.sk/archiv>).

2 Figyelemre méltó, hogy a szent korona elhelyezése óta helyén van, egyszer sem távolították el. A második világháború áldozatainak névsorát tartalmazó tábla is erre az emlékműre került.



Az egyik leggyakoribb forma az obeliszk, azaz emlékoszlopok állítása. Az első világháborús emlékművek egy részét neves szobrászművészek készítették. A csallóközi Gútán, vagy a mátyusföldi Vágssellyén például Rigele Alajos, Keszegfalván, Megyeresen, Udvardon, Nemesócsán, Diószegen, Komáromban stb. pedig Berecz Gyula alkotása található.



1. kép: Az első világháborús emlékmű Keszegfalván, Berecz Gyula alkotása (archív felvétel)



2. kép: Első világháborús emlékmű turullal Dunaradványon (L. Juhász Ilona, 2005)

Ebben az időszakban az emlékműveken kívül aránylag sok emléktáblát avattak, amelyeket az adott település templomának külső vagy belső falán helyeztek el. Az emléktáblák elhelyezését a templomokon főleg a keresztény egyházak képviselői szorgalmazták:

*„Hősök emléktáblája Dunamocson. Tudósítónk arról értesít, hogy már több egyház keretében mozgalom indult meg aziránt, hogy a hősök nevei a templomokban emléktáblákkal megörökíttessenek. Dunamocson, Komárom megyében Csiba Gyula ref. lelkész fáradozott eme ügyben és így augusztus havában nagy ünnepség keretében leplezik ott le a Hősök emléktábláját. Bizony jó volna, ha e példát a többi hitközségek másutt is mielőbb követnék.”*

(Csallóközi Lapok 1924. július 27., 2. p.)

Eddigi adataink alapján úgy tűnik, hogy Dél-Szlovákia-szerte számos településen követték ezt a példát. Somorján 1935. november 17-én leplezték le a Hősök emléktábláját a református, 1937. június 6-én pedig az evangélikus templomban, néhány településen (pl. a gömöri Borzován) a templom külső falán helyezték el az emléktáblát.

Arra is van példa, hogy az egyes vallási felekezetek külön háborús emlékművet is állítottak egyházközségük áldozatainak. Így volt ez például az Érsekújvárhoz közeli Perbetén is. Az itteni reformátusok által állított emlékmű abból a szempontból is figyelemre méltó, hogy az első világháború református áldozatain kívül az izraelitáknak is emléket állított. Komáromban a zsidó áldozatoknak külön első világháborús emlékművet avattak a nagytemplomban, amelyet később a temetőben álló ravatalozóba helyeztek át:

*„Az itteni zsidóság 45 áldozatának nevét tartalmazza a Berecz Gyula helyi szobrászművész által készített és a nagytemplom előcsarnokában elhelyezett márványtábla. E táblát a templom eladásakor a ravatalozóba helyezték át, ahol 1978-ban szakszerűen felállították. Az első világháború további 41 áldozata a helyi temetőben, egy tömegsírban alussza örök álmát.”*

(Raab 2000, 28)

Ritkaságnak számít az a dobsinai eset, amikor a gömöri településen egyszerre két emlékjelet is avattak, mégpedig egy köztéri emlékművet, valamint az evangélikus templomban az egyházközség háborús áldozatainak emléktábláját. Kutatásaim során más településen ilyen példával eddig nem találkoztam. A dobsinai háborús emlékmű abból a szempontból is figyelmet érdemel, hogy azt az egykori Kossuth-szobor talapzatán helyezték el:

*„Leleplezték a dobsinai hősök emlékművét. Vasárnap fényes ünnepség keretében leplezték le a világháborúban elesett dobsinai hősök emlékművét, amelyet a lerombolt Kossuth-szobor épen maradt talapzatán emeltetett Dobsina város társadalma. Az ünnepély reggel az evangélikus templomban kezdődött, ahol az egyház hősi halottainak emléktábláját leplezték le, majd a közönség kivonult a Sétátérre, ahol a hősök emlékművét Krausz Károly hadirokkant avatta föl lelkes beszéd kíséretében...”*

(Gömöri Lapok 1934. december 1., 4. p.)

Néhány esetben a háborús emlékmű egy kereszt, vagy pedig azzal kombinált emlékmű (pl. Nyékvárkonyon és Sülyben). Ipolyvarbón a temetőben álló hősök keresztjének költségeihez a helyiek mellett az Amerikában élő elszármazottak is hozzájárultak. Ennek a keresztnek gazdag története van:

*„A temető új, déli részében áll a hősök keresztje. Az alábbi latin nyelvű dedikáció olvasható rajta: »In memoriam heronum bellis mundis 1914–1918 et 1938–1945 – Occubitorium erexit pietas fidelium anno 1974.« Ez a kereszt néhány évtizede még a faluban, a mai kultúrház előtti téren állt. Egy 1918. évi keresztalapítási dokumentumban olvassuk, hogy Varbó falu közepén a hívek adakozásából, az Amerikában élő varbói magyarok 900 koronás hozzájárulásával 1915-ben egy új hősök keresztje állíttatott ama fakeszt helyén, melyet még Francia Janka 1848 III. 26-án tett keresztalapítványából emeltek.”*

(Csáky 2007)

Arra is van példa (pl. a Komáromhoz közeli Ímelyen), hogy már meglévő szakrális kismélekre, egy Mária-képoszlopra helyezték el az első világháborúban elesett katonák név-

sorát tartalmazó emléktáblát. Ebben az esetben a finansziális fedezet hiánya miatt választották a helyiek ezt a megoldást.

A Pozsonyhoz közeli Dénesden az első világháború áldozatainak emlékére 1928-ban egy Lourdes-i barlangot emeltek, s ebbe helyezték el a most közigazgatásilag Dunajská Lužná néven egy községet alkotó egykori három település (Dénesd, Misérd és Torcs) első világháborús áldozatainak névsorát tartalmazó két márványtáblát.

Kovács Ákos tanulmányából tudjuk, hogy az általa kutatott területen Magyarországon az első világháborús emlékművek helyett több településen is facsemeték ültetésével állítottak emléket a háború áldozatainak (Kovács 1985, 26). Dél-Szlovákiában erre a megoldásra csupán két adatot találtam, de ezek már az 1989-es rendszerváltás időszakára vonatkoznak. A gömöri Rudnán 1995-ben a régi temető szélére egy sorban annyi fenyőt ültettek, ahány helyi áldozata volt a két világháborúnak (L. Juhász 2002, 200), a gömöri Pelsőcön pedig a Holocaust emlékére ültettek el két emlékfát a temetőben már az 1989-es rendszerváltás után (*Új Szó* 1999. június 10., 3. p.).

Az emlékművek és emléktáblák állításához szükséges összeget általában közadakozásból teremtettké elő, különféle alapítványokat hoztak létre, de arra is gyakran volt példa, hogy rendezvényeket szerveztek, s az azokból befolyó összeggel járultak hozzá a költségekhez: „*Kispaka község lakósága közadakozásból, mulatságok és színdarabok rendezéséből emlék művet állít a világháborúban elesettek emlékére*” – tudósított róla a *Somorja és Vidéke* regionális hetilap (1933. május 6., 4. p.).

Ugyancsak ennek a lapnak egy későbbi számában olvashatjuk a hírt, hogy több környéki településről is „felülfizettek” a táncmulatságon az emlékoszlop alapjába (*Somorja és Vidéke* 1933. június 24. 4. p.).

A Rimaszombathoz közeli Balog településen a huszonhét, háborúban elesett katona hozzátartozói adták össze az emléktáblához szükséges 3000 koronás összeget (Rimavölgye 1927. október 5., 4. p.).

Arra is van példa, hogy egy módosabb magánszemély fedezte az emlékmű vagy emléktábla költségeit. Így volt ez például a csallóközi Nagylégen is:

*„Múlt vasárnap leplezték el Nagylég Kislég, Száz és Előpatony községek elesett hőseinek emlékére emelt gyönyörű szobrot, melyet özv. Petőcz Dénesné nemes áldozatkészsége teremtett meg, aki a szent célra 10.000 koronát áldozott.”*

(*Csallóközi Lapok* 1924. június 27. 3. p.)

Számos adattal rendelkezünk arra vonatkozólag, hogy a tűzoltó szervezet az első világháborút követően is jelentős szerepet töltött be a települések életében, sokszor éppen ők kezdeményezték az emlékművek felállítását, és az anyagiak összegyűjtéséből is kivették részüket. Az avatási ünnepségeken ugyancsak gyakran játszottak vezető szerepet. Így volt ez például a Pozsonyhoz közeli Gútoron is, ahol az ünnepség szervezésében még a környező falvak önkéntes tűzoltó szervezetei is aktív szerepet vállaltak:

*„A gútori önkéntes tűzoltótestület hálás kegyeletének adta tanújelét akkor, amikor e hó 23-án vasárnap délután az elesett gútori hősök emléksobrát, amely Gútor község áldozatkészségéből létesült, leleplezte.*

*Délután három órakor egybegyűlt az ünneplő közönség, mégpedig a község elöljárósága, a község lakossága, a vidéken lakó ismerősök és a körzet önkéntes*

tűzoltó testületei, számszerint mintegy 200 főre menőleg, akiket Nagy Vince parancsnok üdvözölt és fogadott.

Szívdobogtató jelenet volt, amikor az elesett hősök hozzátartozói gyászoló anyák, gyermekek, testvérek felvonultak az emlékmű mellé. Könnyeket csalt ki a szemekből, amikor szebbnél-szebb koszorúkkal közeledtek a testületek, az iskolás-gyermekek és Gútor község fiatalsga. Az elhelyezés után a dénesdi önkéntes tűzoltó testület zenekara gyászdalra zendített, melynek borongó akkordjai mellett kezdetét vette a felavató ünnepség (...)

(...) Majd Ax Tamás szemeti önk. tűzoltó parancsnok, ig. tanító mondott rendkívül felemelő imafóhászt és letette az emlékszoborra a szemeti önk. tűzoltó testület koszorúját. (...) A koszorúk letevése után Kaizs Erzsébet úrhölgy mondott záró emlékverset, mély átérzéssel. Ekkor a dénesdi önk. tűzoltó zenekar eljátszotta a himnuszt és Nagy Vince parancsnok vezetésével a jelenlévő tűzoltó testületek díszmenetben vonultak el az emlékszobor előtt. Később az egybegyűltek kivonultak a gútori ligetbe, ahol a gútori tűzoltó testület szépen sikerült mulatsággal fejezte be az emlékeztető napot."

(Somorja és Vidéke 1929. június 29., 1. és 2. p.)

A szintén felső-csallóközi Kispakán ugyancsak a tűzoltó egyesület szervezte az emlékmű-avatást, s az ehhez szükséges pénzösszeg előteremtésében, gyűjtésében is jelentős szerepet vállalt (Somorja és Vidéke 1933. június 24., 4. p.).

A Felső-Csallóközben általános szokásnak számított, hogy a háborús emlékművek avatásán egy-egy községben a többi környékbeli település önkéntes tűzoltó testületének tagjai is részt vettek. Így volt ez a bósi avatási ünnepségen is:

„1936. október 25-én leplezték le a bósi emlékművet, „A polgári társadalom színe-javán kívül ott láttuk a járási tűzoltószövetség számos reprezentánsát, valamint Bős, Baka Nádasd, Dercsika, Csiliznyárad, Szap, Bodak, Felbár önkéntes tűzoltóit, kik teljes díszben vonultak fel az ünnepség színhelyére! .

(Csallóközi Hírlap – Magyar Vidék 1936. november 1., 1. p)

Több adattal rendelkezünk arra vonatkozóan is, hogy 1989 előtt a Magyar Tanácsköztársaság, az Őszirozsás forradalom idején a Vörös Hadsereg kötelékében harcoló és életüket vesztett magyar áldozatoknak Dél-Szlovákiában emlékművet állítottak. Komáromban „A munkáshatalomért vívott harcban 1919. május 1-én elesett 102 névtelen forradalmár közös sírjának síremléke a városi temetőben. A síremléket a komáromi szervezett munkások állították közadakozásból a húszas években. A következő felirat olvasható rajta: »1919 MÁJUS HÓ ELSEJÉN A FORRADALMI HARCBA ELESETT SZÁZKÉT NÉVTELEN ELVTÁRSUNK EMLÉKÉRE«" (Mácsa 1985, 51).

Természetesen az első Csehszlovák Köztársaság idejében a cseh legionistáknak is állítottak emléket a mai Szlovákia területén. Érsekújvárott 1922-ben tették le egy ilyen emlékoszlop alapkövét. Az érsekújvári emlékoszlop további sorsa ismeretlen, azonban 2006-ban a helyi szlovákok ismét kezdeményezték egy ilyen emlékmű felállítását, de a városvezetés csupán egy emléktáblát engedélyezett. A táblát a kezdeményezők 2006 októberében akarták felavatni, azonban az nem készült el időre. Az érsekújvári magyarok körében nagy felháborodást váltott ki a szlovákok terve:

*„A Csemadok helyi alapszervezete csütörtöki évzáróján a résztvevők közül többen is aláírták azt a petíciót, amely kéri a város képviselőit: ne állítsanak szobrot Érsekújvárott a cseh legionáriusok emlékére (...). A petícióban a többi közt az áll, hogy a kényes történelmi kérdéseket feszegető emlékmű megépítése sértené a város magyar lakosainak nemzeti büszkeségét, és rossz hatással lenne a szlovákok és magyarok együttélésére... ha a szoboremelést indítványozó képviselők nem tesznek le szándékukról, a magyar polgárok is lépni kényszerülnek. Az 1919-es eseményeknek néhány halálos áldozata van, köztük az akkori polgármester fia, akit agyonlőttek“.*

(Új Szó – Régió melléklet, 2006. március 14., 5. p.)

A Magyar Tanácsköztársaság ún. északi hadjárata idején elesett magyar katonáknak az Érsekújvári járásban fekvő Kőbölküton és Párkányban, illetve Komáromban is állítottak emléket. A komáromi az önkormányzat 2000-ben újjátta fel. A kőbölküti temetőben nyugvó magyar vörös katonák sírhelyét jelölték meg egy nagyobb méretű folklorizmus-kopjafával 2005-ben.<sup>3</sup>

*„Gyászmisét tartottak az 1919-ben hősi halált halt magyar katonák emlékére a római katolikus templomban. A tiszteletükre állított emlékoszlopot Smidt Róbert szögyéni iparművész alkotását Lakner Ede ezredes, a Magyar Köztársaság főkonzulátusának katonai attaséja leplezte le a helyi temetőben, és Szabó Miklós római katolikus plébános áldotta meg... Az akkori kőbölküti vásártér területén felállított ágyúkkal lőtte a magyar sereg a légió Kültre érkezett páncélvonatát. Ezekben a súlyos harcokban halt hősi halált az a nyolc magyar katona, akiket a kőbölküti temetőben helyeztek végső nyugalomra.*

(Új Szó – Szőlőföldünk melléklet, 2005. november 9., 31. p.)

Párkányban a 6 magyar vörös katona és a 12 legionárius sírját a temetőben egyaránt rendbe hozták, és a megbékélés jegyében az eredetileg a legionáriusok emlékére még az első világháborút követően állított emlékkőre egy közös, magyar–szlovák nyelvű emléktáblát helyeztek el 1999-ben.<sup>4</sup>

A cseh legionáriusok által 1919-ben agyonlőtt udvardiak (Szokolay István és Vágner Béla) emlékére egy-egy emlékkövet állítottak, azonban ezt csak az 1989-es rendszerváltás után.<sup>5</sup>

3 Ez a temetői kopjafák, fejfák folklorizmussá válása során kialakult gazdagon díszített fából faragott emléktípus 1977-ben jelenik meg először Dél-Szlovákiában, majd az 1989-es rendszerváltás után terjed el nagy mértékben (L. Juhász 2005).

4 Pro memoria. Himmler György beszélgetése Jozef Slabákkal, a párkányi Szlovák–Magyar Baráti Társaság társelnökével. *Párkány és Vidéke – Štúrovo a okolie* 1999. április, 3. p.

5 A faluban előzőleg meggyilkoltak egy cseh csendőrt, ezt bosszulták meg a legionaristák (Saját gyűjtés, 2000).

Az 1938-as bécsi döntés után, még ugyanebben az évben több helyen is állítottak emlékművet az első világháború áldozatainak (pl. a Losonchoz közeli Vilkén, vagy a csallóközi Szentmihályfán). A második világháború idején ugyancsak sor került első világháborús emlékművek állítására. A belügyminiszter 1942 áprilisában rendeletet is hozott, amelyben elrendelte az emlékművek állítását és május 31-i dátummal megemlékezések szervezését is. A rendelet sok helyen visszhangra is talált. Az Érsekújvárott megjelenő regionális lapban ezzel kapcsolatban egy felhívás is megjelent:

*„A helybeli Frontharcos Főcsoport a következő beadvánnyal fordult Érsekújvár megyei város képviselőtestületéhez.*

*Tekintetes Városi Képviselőtestület!*

*Az Országos Frontharcos Szövetség Érsekújvári Főcsoportja f. hó 24-én tartott választmányi ülésén egyhangúlag kimondotta, hogy az 1914-1918, valamint a jelenlegi világháborúban elesett hősi bajtársai emlékének megörökítését és egy hősi emlékmű felállítását szükségesnek tartja és utasította a Főcsoport vezetését, hogy ebben a kérdésben a legsürgősebben forduljon a Tekintetes Képviselőtestülethez.*

*Tekintetes Képviselőtestület! Örömmel teszünk eleget a választmány utasításának annál is inkább, mert fájó érzéssel láttuk, miként emelnek a környező falvak örök emléket hazájuk védelmében hősi halált halt fiaiknak, hogy ezáltal áldozatos hazaszeretetre és az elesett hősök megbecsülésére neveljék a késő unokákat is.*

*Az a nemzet, mely nem becsüli meg hős fiait és a katonai érdemeket, halálra van ítélve.*

*Ma, amikor ez egész világ lángokban áll és e lángtenger közepén Isten kegyelméből a háború borzalmaitól még megkímélve áll Hazánk, de fiaink már vérükkel és életükkel adóznak, a hazafias szellem és a hősi erények megbecsülésének szimbólumaként feltétlenül szükségesnek tartjuk, hogy Érsekújvár megyei város közönsége is megemlékezzen hazájukért életüket áldozó hős fiairól.*

*Hogy mennyire kívánatos és szükséges ez, általános nemzeti szempontból, semmisem bizonyítja jobban, mint a m. kir. Belügyminiszter Úrnak f. évi április hó 17-én kiadott 28.282-1942. számú körrendelete, melyben egyenesen és nyomatékosan utasította a vármegyék alispánjait és a törvényhatósági jogú városok polgármestereit, hogy minden erejükkel hassanak oda, hogy ott, ahol még ez meg nem történt volna, a városok és községek anyagi erejükhöz méltó emléket állítsanak a haza védelmében életüket áldozó hős fiaiknak. Ugyancsak elrendelte, hogy az egész ország területén május hó 31-én megfelelő és méltó keretek között kell megemlékezni az 1914–1918. és a jelenlegi világháborúban elesett hős bajtársainkról.*

*Tudomásunk szerint a város érdemes Polgármestere egyidőben már foglalkoztatta a tekintetes Képviselőtestületet ezen kérrrel és jelenleg »Hősi Emlékmű Alap« elnevezéssel 5.000 pengő van tartalékolva és az 1942. évi költségvetés megfelelő rovatán újabb 3.000 pengő hitel van biztosítva.*

*Elesett bajtársaink emléke iránti köteles tiszteletből kifolyólag azon hazafias kérrrel fordulok a megyei város Tekintetes Képviselőtestületéhez, hogy a Polgármester Úrhoz benyújtott ezen kérelmünkkel a legközelebbi közgyűlésen érdemileg foglalkozzon és határozza el a Hősi Emlékműnek még ez évbeni felállítását.*

sát, vagy legalábbis megrendelését, hogy az emlékmű legkésőbb jövő év májusának utolsó vasárnapján, az elesett hősök emlékünnepe, megfelelő kegyeletes ünnepségek között a megyei város az 1943. évi költségvetésében gondoskodjon.

Ugyancsak javasoljuk a határozatban kimondani, hogy a megyei város polgármestere intézkedjék a határozatnak sürgős jóváhagyása iránti felterjesztéséről és a m. kir. Belügyminiszter Úrtól szerezzen előzetes ígéretet arra vonatkozólag, hogy a Hősi Emlékmű Felállítására a város közönsége által előirányzott összeget a megyei város jövő évi költségvetésében meghagyja és a város polgármesterét felhatalmazza, hogy az emlékmű megrendelését a jövő évi költségvetési hitel terhére még a f. évben eszközölhesse.

Tekintetes Képviselőtestület! Tudjuk, hogy az emlékmű felállítása, a város közönségének újabb megterhelését fogja jelenteni. Azt is tudjuk azonban, hogy a képviselőtestület ezen elhatározásával a város közönsége régi óhajának fog eleget tenni, mert ha nem is jutott írásban kifejezésre, de a város minden egyes polgára érezte, mintegy állandó lelkifurdalást, hogy elesett hős fiaival szemben fennálló adósságát mai napig nem rendezte.

Biztosan tudjuk, a város minden egyes polgára örömmel fogja vállalni ezt a csekély tehertöbbletet, hogy leróhassa el nem múlt örök háláját azokkal szemben, akik fegyverrel a kezükben a legdrágább kincsüket áldozták fel a harc mezején hazájukért és örök figyelemztetésül álljon és hirdesse ez az emlékmű az utódok számára a haza iránti szeretetnek és hűségnek mindannyiunkra háruló szent kötelességét.

Ebben a szent hitben és meggyőződésben vagyunk hazafias üdvözlettel,  
Érsekújváron, 1942, április hó 16-án  
Jókay János s.k., a főcsoport alelnöke  
Racska Imre s.k.,  
vezetőtiszt

(Érsekújvár és Vidéke 1942. május 2., 4. p.)

A második világháború idején az első világháborús emlékművek avatását egyben háborús propagandára is felhasználták. Az ünnepségen elhangzott beszédek ilyen szellemben születtek.<sup>6</sup> Rimaszombatban felkerült az 1942-ben felavatott háborús emlékműre Horthy István neve is:

„Az örök emlékezetül szánt emlékmű homlokzatára került a mai háborúk nagy hősi halottjának, vitéz nagybányai Horthy István, Magyarország Kormányzóhelyettesének neve is. Hiszen a Hadak-útján bizonyára Ő állott most az élére annak a seregnek is, mely egy negyedévszázaddal ezelőtt a világ négy táján bizonyította be a magyar katona halhatatlanságát...”

(Gömör 1942. november 8., 2. p.)

Több adattal is rendelkezünk arra vonatkozóan, hogy az állami szervek az első Csehszlovák Köztársaság idején nagy figyelemmel kísérték, valamint engedélyekhez kötötték a magyarlakta vidékeken az emlékműszenteléseket, illetve az ezeknél rendezett megemlékezé-

6 Az avatáson elhangzott korabeli beszédek részleteit lásd *Az emlékművek felavatása* c. fejezetben!

seket. Az ünnepségek forgatókönyvét le kellett adni az illetékes hivatalnak jóváhagyás, illetve engedélyeztetés céljából. A csallóközi Nemesócsán például az 1932. október 10-én megtartott megemlékezés alkalmával elhangzott valamennyi műsorszám szövegét csatolták a rendezvény kérvényéhez a helyiek, az ünnepi beszédőtől kezdve a gyászzénekekig<sup>7</sup>. Csallóközarányoson feljelentették a rendezvény szónokait, mivel nem a hivatalos politikai követelményeknek megfelelő beszédet tartottak, ezért büntető eljárás indult ellenük. Ennek az esetnek a dokumentumaiból azt is megtudhatjuk, hogy a háborús emlékműre a lakosok 1926-ban a hatóságok engedélye nélkül gyűjtötték a pénzt.<sup>8</sup>

Pozsonypüspökiben az államigazgatás képviselői beleszóltak a lakosság által kezdeményezett és közadakozásból állítandó háború emlékmű ügyébe, s maga az avatási ünnepséget is olyan program szerint tervezték, amellyel a lakosság zöme nem értett egyet. Az emlékműavatáson a lakosság nagy része távolmaradásával tüntetett. Külön érdekessége ennek az esetnek, hogy a kormánypártinak számító *Somorja és Vidéke* c. hetilapban egészen más hangvételű írás jelent meg az eseményekkel kapcsolatban, mint az ellenzéki *Csallóközi Hírlap – Magyar Vidékben*.<sup>9</sup>

A gömöri Tornalján a háborús emlékmű felavatása után egy feljelentés alapján vádat emeltek a sajjögömöri evangélikus lelkész ellen, akit bár első fokon felmentettek, az ügyész azonban súlyosabb ítéletet akart, így fellebbezett:

***Elítélték Egyed Aladárt.*** *Múlt év április 28-án leplezték le Tornalján az elesett hősök emléktábláját, mely alkalomból az összes felekezeti lelkészek ünnepi beszédet tartottak. A csendőrség Egyed Aladár sajjögömöri evangélikus lelkészt beszéde miatt feljelentette lázítás címén. A rimaszombati törvényszék a vádat nem látta beigazoltnak és Egyedet felmentette. Az ügyész fellebbezése folytán a kassai felsőbíróság tegnap tárgyalta az ügyet és Egyedet 6 havi fogházra feltétlen ítélte. – Az ítélet nagy megdöbbenést keltett mindenütt, ahol a közkedvelt lelkészt ismerik. – Az ítélet ellen dr. Törköly József semmisségi panaszt jelentett be.*

(*Tornaljai Újság* 1929. június 21., 3. p.)

Komáromban az Angol-parkban állítottak emlékművet a komáromi magyar királyi 22. gyalogezred hősi halált halt tagjainak emlékére 1941-ben. Az emlékmű lényegében két, egy menetelő katonákat ábrázoló domborműből és egy talapzaton álló, bronzból készült, emberi nagyságot meghaladó méretű zászlót tartó katona szobrából állt. Alkotója Pátzay Pál szobrászművész. Az emlékművet 1945-ben eltávolították, a domborművet összetörték, a katona szobrát pedig elszállították.

*„Az elmúlt rendszerben több helyen hevert, de mégis megőrizték. A sors különös iróniája, hogy éppen a rendszerváltást követő években tűnt el, amikor ismeretlen egyének teherautóra tették és elszállították. Igaz, ismeretlen tettes ellen feljelentést tett a város, az eddigi nyomozás azonban nem vezetett eredményre (...). Többen látni vélték, hogy hulladékanyag-felvásárló telephelyeken szétvágott szobor-*

7 Etnológiai Központ – Néprajzi Adattár: A–1346

8 Etnológiai Központ – Néprajzi Adattár: A–1348

9 A pozsonypüspöki emlékműállítással kapcsolatos eseményekről, valamint az előzményekről szóló korabeli újságcikkeket lásd a mellékletben!



*darabokat értékesítettek (...) Reméljük azonban, hogy nem a többmillió korona értékű szobor, amelynek újraöntése rengeteg pénzbe kerülne, mégsem került erre a sorsra..”*

(Dunatáj 2000/46, 3. p.)

Az első világháborús emlékművek egy részéről a magyar nemzeti jelképeket vagy pedig a magyar nyelvű, elsősorban hazafias jellegű feliratot az 1945 utáni rendszerváltás után eltávolította a hatalom, vagy pedig valamelyik túlbuzgó nacionalista rongálta meg. A mátyusföldi Alsószeleiben az első világháborús emlékművet 1945 után ugyan meghagyták, de a feliratot eltávolították. Ezt az eseményt a községi krónikában is rögzítették:

*„Az ágostai hitvallású evangélikus gyülekezet temploma előtt van az első világháború áldozatainak hősi emlékműve, amely Ferencz János losonci szobrászművész munkája. Az emlékmű térdelő honvédot ábrázol, egyik kezében zászlóval, a másikkban pedig eltört karddal. Az emlékmű feliratát: Halálotok hatalmas áldozat, felejteti titeket örök kárhozat.” A felszabadulás utáni túlkapások és magyarüldözések idején eltávolították az emlékműről. Az emlékművön csak az evangélikus hősök neve szerepel. A hősi halált halt alsószelei polgárok neve a következő: [itt a teljes névsor következik. A szerző megj. ].*

(Alsószelei községi krónika 10–11. p.)

A második világháború után egy mátyusföldi településen, Vágán az akkori plébános, Andrásfay Ödön az 1941-ben állított emlékmű talapzatán álló szobrot a templomban helyezte el, a címet és a turult pedig a kertben rejtették el. Az emlékművet a rendszerváltás után felújították, azonban a turul nem került vissza és a „*HISZEK EGY ISTENBEN, HISZEK EGY HAZÁBAN*” felirat sem.

A Kassához közeli Csécsen az első világháborús emlékmű tetején lévő hatalmas műkő-koronát rejtették el a helyiek, amely az 1989-es rendszerváltás után az emlékmű felújításakor került vissza ismét eredeti helyére:

*„Ha Rozsnyóról Kassa felé vesszük utunkat, Krasznahorka szépséges vára, majd több falu elhagyása után érintjük Csécs (Čečejovce) községet. Kis felvidéki falu ez. A műemlékként számon tartott templomon kívül legrangosabb emléke a község 1938-as visszatérése után emelt országhátság, amely mögött egy obelisztk áll, rajta műkőből készített Szent Korona.*

*Az emléket 1938-ban emelték, hogy körötte itt gyűljenek össze ünnepelni az emberek. A háború borzalmas pusztítását követő ki- majd áttelepítések idején titokzatos váratlansággal eltűnt az obeliszket díszítő korona. A szóbeszéd szerint egy kocsisaroglyában az egyik kitelepülő család magával vitte, de pontosat senki sem tudott.*

*Északi szomszédainknál lassan alább hagyott a nemzetiség üldözése, és amilyen titokzatosan eltűnt, olyan titokzatosan ismét a helyére került a korona. Ekkor tudta meg a falu népe, hogy bő négy évtizede a magyarságukat féltő legények keze emelte le és rejtette el az anyaföldben a műkő-koronát, hogy az immár meglett férfiak hozzák ismét a felszínre és helyezték el az őt megillető helyre.*

*Ez a szobor nem műemlék. Lehet vitatkozni a szépségéről is, de arról, hogy példát adó magasztos emberi érzelm bizonyítéka, aligha. Turista útjainkon mű-*

*emlékek sora előtt hajtunk főt, talán a csécsi emlék is megérdemelné, hogy egy pillanatra megállva főt hajtunk előtte és az elbűjtott névtelen magyarokra.*

(Matthaidesz 1999)

## A második világháború emlékei

A Szlovák Köztársaság Belügyminisztériumának nyilvántartása szerint a központi katonai temetőkön kívül a mai Szlovákia területén 4118 elesett katonát temettek el a települések temetőjében vagy azok valamelyik más pontján. Ebből a csehek és szlovákok száma 600, ezen kívül 2 amerikai, 3 angol, 5 belga, 60 francia, 10 spanyol, 9 olasz, 11 lengyel, 33 osztrák, 16 a volt Jugoszláviából, 240 román és 897 szovjet. A magyar katonák száma a legmagasabb, összesen 1725-öt tartanak nyilván, valamint több mint 500 elesett katona származása ismeretlen.<sup>10</sup>

A második világháború befejezése utáni kommunista Csehszlovákiában a hivatalos politika a nagyobb harcok színhelyén szorgalmazta a monumentálisabb, nagyszabású háborús emlékművek állítását. Ezek mindenek előtt a „felszabadító szovjet katonák” szerepét, valamint a fasizmus fölött aratott győzelmet voltak hivatottak hangsúlyozni. A legnagyobb szabású ilyen emlékművet a Duklai hágónál lezajlott harcok emlékére állították Svidníken, s a másik, még talán ennél is monumentálisabb emlékmű Pozsonyban a Slavínon áll, ahol 6700 elesett szovjet katona nyugszik. Az emlékműre még 1946-ban kiírták a pályázatot, de csupán 1957-ben született egy, a hatalom számára elfogadható művészi terv. Az emlékművet 1960-ban, a felszabadulás 15. évfordulóján avatták fel. Megépítése „nemzeti” ügynök számított, a sajtó nagyon sokat foglalkozott vele, s a szlovákiai magyarok kulturális folyóiratában is hozzászóltak a kérdéshez:

*„...szükséges, hogy a Szlavínon elhelyezendő emlékmű művészi módon fejezze ki hazánknak a hősi szovjet hadsereg által történt felszabadítását. Fontos, hogy a kompozíció állandóan emlékeztesse mind a kortársainkat, mind az elkövetkező nemzedéket a szovjet nép baráti segítségére, a szovjet hadsereg győzelmére és áldozataira. A Szovjetunió és a szovjet hadsereg iránti hála legyen a művészi gondolat vezérfonala. A feladatot művészileg úgy kell megoldania, hogy dolgozóink ezen a helyen hazánk új élete kezdetének kézzelfogható bizonyítékát kapják és erőt meríthessenek belőle korunk örömteli építő munkájához...”*

(Fáklya 1955/3, 41. p.)

Az általam kutatott terület magyarlakta településein is állítottak ilyen „központilag” támogatott háborús emlékműveket, például a Garam-menti Kéménd határában<sup>11</sup>, illetve a közeli Párkányban. Utóbbi helyen szintén található szovjet katonai temető is. A kerületi és járási székhelyeken, kisvárosokban vagy falvakban is megtalálhatók a különféle második vi-

10 Az adatok annak a bevezető előadásnak az anyagából származnak, amelyet Jozef Liška, a Szlovák Köztársaság Belügyminisztériumának egyik vezető tisztségviselője, a 2006. május 15-16-án, Smolenicében, a Gondoskodás a katonai sírokról Szlovákiában címen megrendezett nemzetközi konferencián terjesztett elő témáról (<http://www.civil.gov.sk/archiv>).

11 Az emlékműhöz vezető út mellett egy képoszlop található, amit vallási jellege miatt a hatóságok le akartak romboltatni, azonban egyetlen munkás sem vállalkozott erre a feladatra. A helyi hagyomány szerint az emlékmű hivatalos avatásakor vörös drapériával takarták be. A képoszlop még ma is áll, a közelmúltban újítták fel.

láháborús emlékművek. A gömöri Rozsnyó főterén a felszabadító szovjet hadsereg emlékét megörökítő alkotást, egy szovjet katonát és bányászcsaládot ábrázoló szoboresortot állítottak<sup>12</sup> az 1972-ben eltávolított gróf Andrássy Dénesné, 1905-ben közadakozásból emelt szobra helyére.<sup>13</sup> A kommunista időszakban a háborús megemlékezések és hivatalos koszorúzások ennél az új emlékműnél zajlottak, egészen 1993-ig az eredeti szobor visszahelyezéséig. A partizánok, s más kommunista ellenállók emlékének megörökítésére ugyancsak nagy gondot fordítottak az illetékesek. Rozsnyó főterén egy szobor Róth Ernő, helyi magyar partizán emlékét őrzi, ezt a Szlovák Nemzeti Felkelés tizenötödik évfordulójára avatták fel, 1959-ben. Számtalan példát hozhatunk Dél-Szlovákia különféle településeiről: a Nyitrához közeli Vicsápapátiban a Szlovák Nemzeti Felkelésben elesett három partizán számára készült egy emlékmű, amelyet az ötvenes évek elején avattak fel. Komáromban Steiner Gábornak (1887–1942) emeltek szobrot, amelyet 1980. május 15-én avattak fel az akkori járás pátbizottság, a mostani poliklinika melletti parkban. Őt 1942-ben a buchenwaldi koncentrációs táborban végezték ki. Az 1989-es rendszerváltás után a szobrot eltávolították, ám a talapzat még ma is a helyén van. Komáromban az antifasiszta ellenállás áldozatainak emlékére 1971-ben avatták fel „A mártírok emlékművét”, Emil Venkov szobrászművész alkotását. Ezen a forradalmi munkásmozgalom és az antifasiszta ellenállás 34 résztvevőjének neve is olvasható, akiket a fasiszták kivégeztek (Mácza 1985, 51.). A Komáromot felszabadító tengerészek ugyancsak kaptak emlékművet. A „Felszabadító tengerész szobra” az a várost felszabadító szovjet katonákra és matrózokra emlékeztet. Ludmila Cvengrošová szobrászművésznő alkotása. Ezt a város felszabadulásának 20. évfordulója alkalmával avatták fel (Mácza 1995, 51.). Ugyancsak Komáromban leplezték le a második világháborúban s az azt követő években meghurcoltak emlékművét is 1999-ben.

A központi szervek többek közt azt is szorgalmazták, hogy Csehszlovákia felszabadulásának kerek évfordulói alkalmával emléktáblákat helyezzenek el valamelyik középületen. Több településen fel is avattak ilyen táblákat, általában a helyi nemzeti bizottság<sup>14</sup> épületére, a kultúrházra, vagy pedig más középületre kerül. A rozsnyói járásban például a felszabadulás 30. évfordulója alkalmával avattak minden községben egyforma, fehér márványtáblát, amelyekre ugyancsak egyforma hivatalos szöveg került, csupán a dátum különbözött: mindig az adott településnek a Szovjet Hadsereg általi hivatalos felszabadításának dátuma kerül rá. A Rozsnyói járás településein elhelyezett táblákon a következő szlovák nyelvű szöveg olvasható: „*OBEC BOLA OSLOBODENÁ / SLÁVNOU SOVIETSKOU ARMÁDOU / ide került a település felszabadításának pontos dátuma / VEČNÁ VĎAKA OSLOBODITELOM*” [magyar fordítása: „*A községet a dicső szovjet hadsereg szabadította fel (pontos dátum). Örök hála felszabadítóinknak*”].<sup>15</sup> Az esemény kerek évfordulóiról általában meg szoktak emlékezni helyi szinten, ilyenkor az emléktáblákhoz koszorút is elhelyeztek.<sup>16</sup>

12 Rozsnyó bányaváros

13 Andrássy Dénesné (1938–1902) a szegények jótévedője volt, a környékbeliek halála után ezért emeltek hálából neki szobrot.

14 Szlovák neve *miestny národný výbor*, ma polgármesteri hivatal, vagy a községháza kifejezés használatos.

15 Egy másik példát lásd a későbbi, *Az emlékjeleken szereplő feliratok és versek* c. fejezetben.

16 Azokon a településeken, amelyek közel voltak az „ideiglenesen” Csehszlovákiában állomásozó szovjet hadsereg kaszárnyáihoz, az ünnepségen egy-egy orosz katonatiszt is részt vett.

A szocializmus időszakában a magyarlakta településeken helyi kezdeményezésre néhány esetben sor került a helyi áldozatok emlékéét őrző háborús emlékművet állítására is, azonban ezek száma nem volt túl magas.

A második világháború után az 1989-es rendszerváltásig felavatott objektumokat általában nagyfokú igénytelenség jellemezte, zömük kőből vagy betonból készült, és szinte minden esztétikumot nélkülöztek.

Néhányuk központi motívumát valamilyen második világháborúban használt harcászati eszköz, például ágyú vagy tank alkotta.<sup>17</sup> Az emlékművek állítását szigorúan engedélyhez kötötték, azonban a magyar többségű településeken megengedték (amennyiben a helyiek kérvényezték) a kétnyelvű (szlovák–magyar) feliratok elhelyezését. Arra is van példa, hogy az emlékműre csupán magyar felirat került (a kelet-szlovákiai Csarnahón).<sup>18</sup> Ezzel a megoldással a Csallóközben, Lakszakálson is találkozunk. Itt 1965-ben a helyi Vöröskereszt szervezete állított második világháborús emlékművet a helyi és a szomszédos Szilas településen elesett katonák emlékének.

Ahol nem sikerült elegendő anyagi fedezetet biztosítani, ott emléktáblákat helyeztek el valamelyik középület, falán. A templom falára ebben az időszakban csak ritka esetben kerülhetett ilyen tábla.<sup>19</sup>

Kelet-Szlovákiából a második világháború befejezése után visszavonuló szovjet hadsereg számos civil lakost hurcolt magával a Szovjetunióba kényszers munkatáborba, azaz „*málenkij robotra*”. Sokan közülük soha nem tértek vissza szülőföldjükre. Őket szintén a háború áldozatainak tekinthetjük, azonban 1989-ig erről az eseményről még beszélni is tilos volt. A rendszerváltást követően már számos megemlékezést tartottak az Ung-vidéken és a Bodroghözben, s emlékműveket is avattak. Nagykaposon 1991-ben avatták fel Ferencz György szobrászművész alkotását:

*„Az Ung-vidéki városkából közel kétszáz, többségükben katolikus, református és zsidó lakos vesztette életét a második világháború csatamezőin, valamint a munkatáborokban, koncentrációs táborokban, gázkamrákban. Az elmúlt vasárnap rájuk emlékezett a városka Fő utcáján, a református templom előtti téren a Csemadok helyi szervezetének kezdeményezésére – a város önkormányzatának támogatásával, közadakozásból készített emlékmű. Ferencz György képzőművész a gyötrelmet, a szenvedést, a kín és a fájdalom emberi kifejezéseit véste faoszlopba, az áldozatok nevét pedig rézlemezre.”*

(Új Szó 1991. október 23., 5. p.)

Azokon a településeken, ahol az egyik háború áldozatainak sem volt emlékműve, vagy emléktáblája, ott közös emlékművet készítettek mindkét háború áldozatainak. Arra is van példa, hogy mivel második világháborús emlék már volt a településen, az első áldozatainak külön egy újat emeltek. Azzal a megoldással is gyakran találkozhatunk, amikor a má-

17 A Kassához közeli Méhészken még mindig áll egy ilyen emlékmű.

18 Bár az egyszerű, betonból készült obeliszken „*A második világháború áldozatainak emlékére*” felirat olvasható, a helyiek elmondása szerint a Szovjetunió kényszer-munkatáboraiába elhurcolt áldozatok emlékének szánták.

19 Mivel az 1989-ig terjedő időszakot a vallásellenesség jellemezte az egyház képviselői semmilyen szerepet nem kaphattak az emlékművek vagy emléktáblák avatási ünnepségén.

sodik világháborús emlékműre helyezték el az első áldozatainak névsorát tartalmazó táblát. Ugyanezt a megoldás fordítva is előfordul. 1989 után a háborús áldozatok emléktáblája általában a temetőben álló ravatalozó falára került, de avattak ilyenet különféle középületek és templomok falán is. A legtöbb háborús emlékműnek szinte mindig része az áldozatok névsorát tartalmazó tábla. A medvesaljai Tajti településen a 2006-ban átadott harangláb falára helyezték el az első és második világháború áldozataira emlékeztető táblákat.

### A zsidó és roma holocaust emlékei

Nincs tudomásunk róla, hogy a holocaust zsidó és cigány áldozatainak emlékét 1989-ig akár egyetlen köztéri emlékmű is őrizte volna. Csupán az 1989-es rendszerváltást követő években avattak ilyeneket. Azt megelőzően csupán a zsidó hitközségek helyeztek el emléktáblákat a temetői ravatalozókban.

Még az 1989-es rendszerváltás előtt, 1978-ban áthelyezték a pusztuló ógyallai temetőből a holocaust környékbeli áldozatainak emléktábláját a komáromi ravatalozóba. A falon elhelyezett emléktáblakon a Szentpéterről, Ógyalláról, Bagotáról, Martosról és Madarokról származó áldozatok névsorát olvashatjuk. A komáromi Menház falán 1992-ben avattak fel egy emléktáblát, Kern Mihály pozsonyi szobrászművész alkotását, amelyen a következő szlovák és magyar nyelvű felirat állt:

*Z KOMÁRNA V ROKOCH 1942–1944  
DEPORTOVALI 1922 ŽIDOVSKÝCH  
OBČANOV DO KONCENTRAČNÝCH  
TÁBOROV CELEJ EURÓPY*

*NA VEČNÚ PAMIATKU UMUČENÝM*

*AZ 1942–1944-ES ÉVEKBEN KOMÁROMBÓL  
1922 ZSIDÓT DEPORTÁLTAK EURÓPA  
KONCENTRÁCIÓS TÁBORAIBA  
A MEGKÍNZOTTAK ÖRÖK EMLÉKÉRE  
1992*

1998 januárjában ezt a táblát ismeretlen tettesek ellopták. A zsinagóga bejáratának két oldalán most látható fekete márványtáblákat 2006-ban avatták fel. A jobboldalin magyar–héber, a baloldalin pedig szlovák és angol nyelven a következő felirat áll:

*„ÁLLÍTSON E TÁBLA ÖRÖK EMLÉKET  
A HOLOKAUST KOMÁROMI ZSIDÓ ÁLDOZATAINAK  
KOMÁROM VÁROS”*

A rendszerváltás után számos helyen avattak külön emlékművet vagy emléktáblát a zsidó holocaust áldozatainak. Több településen a háború többi áldozata mellé vésték fel a zsidó áldozatok nevét, vagy pedig a nevüket tartalmazó külön táblát helyeztek az emlékműre.



3. kép: Családi síremlék a párkányi izraelita temetőben, egy Auschwitzban meggyilkolt 84 éves asszony nevével (Baranyovics Borisz, 2007)

A felső csallóközi Gútoron az első és második világháborúban elesett katonák emlékműve közvetlen közelében egy kis emlékművet állítottak a holocaust két áldozatának, amelyen a következő szlovák és magyar nyelvű felirat olvasható: „Rodina Feigenbaum család / Gábor – Hedviga / obete holokaustu – holokaustu / áldozatai / 1944”. Az érsekújvári zsinagógában 1999-ben avatták fel az áldozatok nevét tartalmazó emléktáblát. Ipolyságon, a Honti Múzeum falán dombozművi síratófal – Kutak Adrienn ipolysági kerámiaművész alkotása – őrzi a több mint 800 meggyilkolt ipolysági és környékbeli zsidó nevét és emlékét. Nagyszelmenc központjában egy a jelképes sír állít emléket a második világháború helyi áldozatainak, továbbá a község határában elhunyt két magyar, valamint hat ismeretlen katonának. „Községünk zsidó áldozatainak emlékét kegyelettel megőrizzük” – hirdetik továbbá a márványtáblába véssett betűk. Alattuk pedig egy Radnóti-idézet olvasható:

„Ember vigyázz, figyeld meg jól a világot:  
ez volt a múlt, emez a vad jelen, –  
hordozd szívedben. Éld e rossz világot  
és mindig tudd, hogy mit kell tenned érte,  
hogy más legyen.”

A második világháború koncentrációs táboraiiban számos roma származású embert pusztítottak el, azonban ennek az eseménynek a rendszerváltásig sehol sem állítottak emlékművet, sem az általam kutatott területen, sem pedig Szlovákia más vidékein. A legelső ilyen monumentumot – egy fából faragott folklorizmus-kopjafát – Szlovákiában egy Garammenti településen, Csatán állított 2005-ben, a helyi cigányságot tömörítő Romano Jile Polgári Társulás:

„A Romano Jile Polgári Társulás már ötödik éve minden esztendőben megemlékezik a roma holokausztról.

Idén az tette különlegessé a szomorú évfordulót, hogy első alkalommal időtök a haláltáborba elhurcoltak emlékét a katolikus templommal szemben, a hősök emlékműve közelében felállított kopjafánál. A három méter magas bükkfából faragott kopjafa Oravecz János munkája, és a megemlékezés napján, augusztus 3-án reggel állították fel a szervezők a 61 évvel ezelőtti események áldozatainak emlékére. (...) Babindák István, a Romano Jile elnöke elmondta, hogy álmának beteljesülését látja az emlékoszlopban, hiszen „fontos méltó emléket állítani azok-

*nak, akik csak azért haltak meg, mert cigány volt a kezük, lábuk, mosolyuk, modoruk, viselkedésük és pusztá lényük. Lakatos Lajos, Csata polgármestere összefoglalta a 61 évvel ezelőtti történeteket, amikor az akkori Magyarországról hatvan-ezer romát szállítottak a komáromi Csillag Erődbe, hogy onnan zömében Auschwitzba és más haláltáborokba kerüljenek...”*

(Új Szó 2005. augusztus 5., 5. p.)

A másik, a roma holocaust áldozatainak emlékére állított emlékművet Dunaszerdahelyen avatták fel 2006-ban. A sajtóban tévesen úgy jelent meg, hogy a dunaszerdahelyi az első ilyen jellegű emlékmű, az állítatók is ebben a szellemben nyilatkoztak. Valószínűleg nem volt tudomásuk róla, hogy Csatán egy évvel korábban már avattak ilyet:

*„Dunaszerdahely. Első alkalommal történt Szlovákiában, hogy nagyszabású nyilvános ünnepség keretében tisztelegtek a roma holocaust áldozatainak emléke előtt. Dunaszerdahely központjában tegnap óta szoboralkotás emlékeztet újkori történelmünknek erre a tragikus eseményére. A dunaszerdahelyi Romológiai Kutatóintézet kezdeményezésére felállított emlékmű leleplezésén jelen volt Robert Fico kormányfő, Milan Čič államfő hivatalvezetője (...) Antonio Provenzano, Olaszország szlovákiai nagykövete, a roma civil szervezetek vezetői, a város és a megye vezetői, a szlovákiai zsidóság képviselői. Robert Fico beszédében nagy jelentőségűnek minősítette, hogy Szlovákiában emlékmű létesült az évtizedekig tabuként kezelt roma holocaust áldozatainak emlékére.”*

(Új Szó 2006. augusztus 5., 2. p.)

### **Az 1989-es rendszerváltás utáni időszakban állított egyéb monumentumok és jelek**

Az 1989-es rendszerváltást követően a kutatott területen eddig soha nem tapasztalt mértékben megnőtt a háborús emlékművek állításának a száma. Ezek az objektumok formai szempontból nagyon változatosak, és esztétikailag ugyancsak tarka képet mutatnak: vannak köztük művészi alkotások és minden ízlést nélkülöző emlékjelek is. Készültek méregdrága márványból vagy bronzból, de értéktelen, silány anyagból is. A rendszerváltás utáni emlékművekről gyakran visszaköszönnek az első világháború emlékére, a második világháború végéig állított emlékművek szimbólumai. Nagyon közkedvelt a turul, a szent korona vagy a szent koronás magyar címer. Ez a jelenség azzal magyarázható, hogy a szlovákiai magyar településeken állított háborús emlékműveket egyfajta nemzeti szimbólumnak is tekintik.

A mátyusföldi Deákiban a második világháború és a kitelepítés áldozatainak emlékművén szereplő szimbólumokról az alkotó a következőket nyilatkozta az avatásról tudósító újságírónak:

*„...Azoknak a vére, azoknak a láncszeme vagyunk mi, akik itt, ebben a földben nyugsznak. Nem azért szenvedték el az őket ért sérelmeket, hogy unokáik ne ismerjék anyanyelvüket! Helytelen volna, ha úgy tisztelnék őket, hogy hősi halálukból nem példát, erőt merítenénk, hanem gyáván, megalkudva eladnánk magunkat. A turult, ősi madarunkat formáztam meg, mert ez a madár vezetett és felemelt bennünket, most pedig kiszáll a kőből, elindul a szép, a más valóságba, egy igazság-*

*ba, amit annyit ígérték nekünk és valahogy csak övmeghúzások lettek belőle, amióta vagyunk. Ősi, honfoglaláskori módja ez a turul ábrázolásának, hogy emlékezzünk mindenkire, akik életét adta harc vagy munkája közben – ez lenne üzenetem a deákiak számára...”*

(Szabad Újság 1997. október 8., 5. p.)

Az emlékműveket általában közadakozásból állíttatták, de arra is van példa, hogy valamilyen pályázat útján biztosították az anyagiakat, vagy annak egy részét. Néha a település gazdagabb vállalkozói adták össze a szükséges pénzösszeget, vagy magyarországi pályázat útján biztosították az anyagiakat. Az állíttatók között egyaránt megtaláljuk a helyi önkormányzatot, valamelyik politikai pártot vagy társadalmi, esetleg kulturális szervezetet. Több helyen a felújításra szorult első világháborús emlékműveket is rendbe hozták, és valamilyen nagyobb szabású helyi rendezvény – általában a szintén 1989 után elterjedt és divatosá vált falunapok – alkalmával ünnepélyes keretek között avatták, illetve szentelték fel..

Amint arról a fentiekben, az első világháborús emlékművek kapcsán már szóltunk, a második világháború után több településen eltávolították, vagy megrongálták ezeket a világháborús emlékműveket. A Garam-menti Kálnán is így történt, ahol 2003-ban állítottak új, közös emlékművet a két világháború áldozatainak:

*„A Garam partján fekvő nagyközségben, Kálnán szeptember közepén emlékművet avattak. A falu központjában, a Béke utcában a három részből álló emlékműcsoportot – Gajdos Miroslav alkotását – leplezték le. A községben álló márványoszlop a világháborúban elesetteknek, a baloldali a holocaust áldozatainak, a jobboldali pedig a háború mohi áldozatainak állít emléket. ...Az emlékmű felállítását az MKP<sup>20</sup> alapszervezete szorgalmazta. Turay Lászlót kérdeztük, milyen előzmények után került sor az emlékműavatásra? – A faluban az idősebbek még emlékeztek arra, hogy Kálnán az első világháborúban elesett hősöknek volt emlékművük. Az emlékművön az első világháborúban elhunyt magyar katonák neve szerepelt, s ez bántotta némely túlbuzgó egyén önértékét, aminek az lett a következménye, hogy a második világháború után ezt az emlékművet szétverték. Azzal az ürüggyel tették ezt, hogy a futballpályát más irányba kell fordítani, s ennek az emlékmű az útjában állt. Helyben ástak egy gödröt, s beletemették az emlékművet. A szobor újrafelállítása az 1948-as események után történt meg a helyi lakosok követelésére. Csonkán a katolikus temetővel szembeni parkban áll, ahol ma már fák veszik körül. A Csemadok alapszervezete többször kérte, hogy újítsák fel, de ez a kérelem süket fülekre talált. Nem tudok olyan faluról az egész országban, ahol egy emlékművet ennyire meggyaláztak volna, mint a kálnait. Annak ellenére, hogy a szerencsétlen sorsú márványtábla megviselt állapotban van, a lakosok minden-szentek napján minden évben mécses, gyertyát égetnek az elesettek emlékére...A három emlékoszlop története pedig egyszerű: a középső a kálnai és kiskálnai hősökre emlékeztet, akik katonaként a harctéren veszítették életüket, ismeretlen sír-*

---

20 Magyar Koalíció Pártja



*ban, messze idegenben alusszák örök álmukat, s az áldozatokra, akiknek itthon a faluban oltotta ki életét egy-egy eltévedt golyó vagy aknarepesz.”*

(Szabad Újság 2003. október 8., 5. p.)

A kálnai emlékmű egyik oszlopát a ma már nem létező Mohi település egykori áldozatainak emelték<sup>21</sup>, s külön oszlopot avattak a holocaust áldozatainak is:

*„...Az atomerőmű építése miatt likvidált kis falu, Mohi jogutódja Kálna község, ezért a falunkban letelepedett egykori mohiak kérték, hogy az ő világháborús hőseiknek is szenteljünk egy emlékművet (...) A zsidó lakosok, akikből sajnos mára csak egy maradt a községben, az egykori zsinagóga helyén szerettek volna emlékművet felállítani, de mivel ez mára már magánterület, úgy gondoltuk, a másik két emlékmű mellett méltó helye lesz a holocaust áldozataira emlékeztető oszlopnak is.”*

(Szabad Újság 2003. október 8., 5. p.)

A háborús emlékművek kapcsán szólnunk kell a folklorizmus-kopjafák megjelenéséről is. Ezek a kopjafák/emlékoszlopok magyar nemzeti szimbólumként 1977-ben jelentek meg majd terjedtek el Dél-Szlovákia szerte a különböző szlovákiai magyarok által szerveztetett kulturális rendezvények befejezéseként. Egyfajta emlékműként állították ezeket. Az 1989-es rendszerváltást követően szinte robbanásszerűen megszorodott számuk és több helyen háborús emlékműként is megjelentek (vö. L. Juhász 2005). Gyakran kombinálják ezeket az emlékoszlopokat márványból vagy más tartósabb anyagból készült elemekkel is (pl. Dunaradvány, Hosszúszó, Csucsom, Komárom stb.).<sup>22</sup> Ipolyságon háborús emlékműként fából faragott kaput készítettek, amely a megbékélés kapuja nevet kapta, és a helyi temetőben, a katonasírok mellett állították fel. Nem funkcionál kapuként, s bizonyos évfordulók alkalmával koszorúkat helyeznek rá és mellé is.

Ugyancsak csupán 1989 után nyílt mód arra, hogy a szlovákiai magyarok a kitelepítésre és az ún. szlovák–magyar lakosságeserére emlékeztető különféle emlékműveket állíthattak. A legelső és legismertebb ilyen emlékmű, amely más kitelepítetteknek is emléket állít az Érsekújvár mellett fekvő Udvardon található:

*„...a kősziklából faragott kettétört fatörzs a kiűzetést és a hontalanságot szimbolizálja, a törzsből kinyúló emberi kéz az ég felé mutat, mely lehet áldást osztó, Isten felé nyúló és kérő, de a gonosznak megálljt parancsoló is. Benne egy szem és könnycsepp, mely a bánatot és szomorúságot jelképezi, az arany szemgolyó pedig Isten napját és a reményt fejezi ki. Az emlékmű talapzata körül márvány- és gránitkockák találhatók, melyekbe a kitelepítettek mai lakóhelyeinek a nevét vésték bele, illetve az elhurcolásuk célállomásait, Szudétavidéket, Mauthausent.”*

(Szabad Újság 1996. október 2., 9. p.)

21 Mohi egy református település volt, ahonnan az épülő atomerőmű miatt az 1970-es évek második felében kiköltöztették a lakosságot, a házakat pedig lerombolták. Csupán a temetőt és a templomot hagyták meg.

22 Ezek teljes listája megtalálható a folklorizmus-kopjafákról írott kötetemben (L. Juhász 2005, 183–211.)

Ma már számos emlékjelel őrzi a kitelepítés és lakosságcsere emlékét Dél-Szlovákia szer-  
te. A Rimaszombat melletti Zeherjén azok a szlovák lakosok állítottak emlékművet a szlo-  
vák–magyar lakosságcsere 50. évfordulója emlékére, akik önkéntesen Magyarországról te-  
lepültek át a faluból erőszakkal Magyarországra telepített magyar lakosság helyére. Az  
emlékművel a szlovákok örömeiket fejezték ki az esemény („a szülőföldre való hazatérés”)   
évfordulója kapcsán, míg ezzel szemben a magyarok az ebből az alkalomból emelt objek-  
tumokat mementónak szánták.

Figyelemre méltó kategóriát képviselnek a Matica slovenská<sup>23</sup> által 1998-ban Dél-  
Szlovákia több településén elhelyezett emléktáblák, amelyek az 1938–1938–1945-ös ún.  
magyar megszállás szlovák áldozatainak állítanak emléket. A következő felirat olvasható  
rajtuk: „*Občanom Slovenska, ktorí roku 1938–1945 počas maďarskej okupácie južného  
Slovenska trpeli a položili životy za suverenitu a územnú celistvosť Slovenskej republiky.  
Svetový rok Slovákov 1998.*”<sup>24</sup>

### Az emlékjeleken szereplő feliratok, versek

A világháborús emlékműveken majdnem minden esetben megtalálható az áldozatok név-  
sora. A névsor – ritka kivételtől eltekintve – nem csupán a háborúban elesett katonák ne-  
véből áll, hanem helyet kapnak rajta a háború helyi áldozatai is, valamint néhány esetben  
a koncentrációs táborokban megölt, vagy más erőszakos körülmények között elhunyt zsi-  
dó lakosok is, sőt arra is van példa, hogy a vallási szimbólumok közt – a kereszt és a ke-  
hely mellett – is helyet kap a Dávid-csillag. Néhány háborús emlékműként állított folk-  
lorizmus-kopjafán ugyancsak követték ezt a gyakorlatot.

A háborús emlékműveken szereplő szövegek, versidézetek egy része hazafias jellegű;  
ez elsősorban az első világháborús emlékművekre jellemző, mint ahogyan az is, hogy az  
elesett katonákat hősöknek nevezik (pl. a csallóközi Gellén: *Nyugosznak űk, a hűs fiak,  
dűlű csaták után*”), vagy a gömöri Osgyánban, illetve a mátyusfűldi Alsűszeliben: „*A hű-  
sűk álma felett virraszt a nemzeti kegyelet*”).

Tűbb felirat a katonák áldozatát nem tekintik hiábavalűnak. A Losonci járűsbeli  
Vilkűn az első világháborű áldozatainak emlékművűn ez áll:

*űű, ne sajnűld annak vűgzetűt  
Kű a hazűűrt adta életűt!*

Majdnem ugyanezeket a sorokat olvashatjuk nűhűnnal kibűvűtve az 1989-es rendszervűl-  
tűs után, Ipolypűsztűn, az első és műsodik világháborű emlékűre állított obeliszken:

*űű, ne sirasd meg  
Annak vűgzetűt,  
Kű a hazűűrt adta életűt!  
űűesen alszik anyja kebelűn,*

<sup>23</sup> Magyarul: Szlovák anyűcska; szlovák kulturűlis szervezet.

<sup>24</sup> A szűveg magyar fordűtűsa: „Szlovűkia polgűrainak, akik 1938–1945 kűzűtűt, Dűl-Szlovűkia magyar megszáll-  
lűsa idejűn szenvedtek űs életűket áldozták a Szlovűk Kűztűrsasűg fűggetlűnsűgűűrt űs terűleti sűrthetetlen-  
sűgűűrt. A szlovűkok nemzetkűzi űve 1998.

*S áldások őrzik  
Csendes nyughelyén.*

A második világháború idején állított első világháborús emlékműveken a hazafias jellegű feliratok mellett gyakoriak voltak az irredenta, és a harcra buzdító szövegek is. A mátyusföldi Vágán 1941-ben állított emlékműre a „Magyar hiszekegy” két sora került.

*HISZEK EGY ISTENBEN  
HISZEK EGY HAZÁBAN*

A szóban forgó emlékművet a második világháború után megrongálták, s csak jóval a rendszerváltás után újíttatták fel. Ekkor helyet kapott rajta a második világháború áldozatainak névsora is, de a fent idézett irredenta felirat nem került vissza.

A különböző felekezetek templomaiban elhelyezett világháborús emléktáblákon az esetek névsorán kívül szintén szerepelnek még rövidebb-hosszabb feliratok, idézetek. A kraszhanorkaváraljai római katolikus templomban elhelyezett első világháborús emléktáblán két oszlopban az áldozatok névsorát, valamint jobb oldalán a következőket olvashatjuk:

*„Vértől ázott harczmezőkön ifjú szívek porlanak,  
Tavaszi nyíltán hamvaikból új virágok hajtának  
Vérből fakadt vadvirágok tanítanak. Remélni...  
Dicső hősök áldott neve mindörökké fog élni!”*

A bal oldalon alul pedig a következő két sor található:

*„...Nyugosznak ők, a hős fiak, dűlő csaták után,  
Hazájok most bús temető, néptelen pusztaság!”*

Az Érsekújvárhoz közeli Zsitvabesenyőn a két világháború közös emlékművén az első világháború áldozatainak névsorát tartalmazó emléktáblán „*Dicsőséggel harcoltak, becsülettel haltak meg*” – felirat egy másik változatát a Komárom melletti Keszegfalva első világháborús emlékművén olvashatjuk azzal az eltéréssel, hogy itt már többes szám első személyben írták: „*Dicsőséggel harcoltunk, becsülettel haltunk meg*”.

A Kassa közeli Buzita első és második világháborús emlékművére Gál Sándor Kassán élő szlovákiai magyar költőtől származó idézet olvasható:

*Hazatalálni  
Hazát találni  
Otthon lenni  
Legalább a kőben,  
Sirok feletti magányban  
Bennem, bennünk,  
Ittlévőkben  
S eltávozottakban.*

A várhosszúréti második világháborús emlékműre Ratkó József sorait vették:

*„Amerre jártunk, holtakat hullattunk, százat ezreket. Hadd tudná aki megmarad,  
hogy haza melyik út vezet. „*

A Komáromhoz közeli Gútán álló első világháborús emlékművön (Rigele Alajos pozsonyi szobrászművész alkotása) vallásos jellegű feliratot helyeztek el:

*„Drága testvéreim! Poraitok a hideg földben „sokaké, messze idegenben pihen,  
emléketek azonban az életben maradtak és utódok szívében él, kiknek imája  
száll az ég felé, hogy hősi halálotok jutalma az örök boldogság legyen.”*

A gömöri Hárskút római katolikus templomában az áldozatok névsora alatt szintén vallásos sorokat véstek:

*„Élőknek s holtaknak Ura Kegyes Atyánk!  
Adj nekik örök nagy jutalmat...”*

A somorjai római katolikus templomban 1926. október 3-án elhelyezett első világháború áldozatait őrző két emléktábla szövege:

*„Rólatok emlékezvén csordulnak könnyeink. Búval harmatoznak mezeink! Isten legyen jutalmatok.”*

Valamint:

*„Mert szent emlékkért küzdve estetek el a harcok mezején, azért éltek örökké Istennél! Isten legyen jutalmatok!”*

Ahogy a már fentiekből is kitűnt, a feliratok általában utalnak arra, hogy az elesettek teste idegen helyen nyugszik. Azok a sorok sem hiányoznak azonban, amelyek emléküik megőrzésére utal az itthoniak szívében. Egyik jellemző példája ennek a feliratnak a dunaradványi első világháborús emlékművön olvasható:

*„Sírokat messze idegenben  
Nevetek e márványlapon  
Emléketek a szívében”*

Ahol csupán az 1989-es rendszerváltás után állítottak emlékművet a világháború áldozatainak, gyakran nehézségekbe ütközött a névsor összeállítása. Azokon a településeken, ahol a községi krónikát becsületesen vezették, általában mindig bekerült mind az első, mind a második világháborúban elhunytak neve, így ez a dokumentum pontos adatokkal szolgálhat. Sokkal problematikusabb, amikor a helyiek körében kell kutatást végezni ebben az ügyben, s már arra is volt példa, hogy egy-két név kimaradt, s utólag vésték az emlékműre.

Az általam kutatott területen az első világháború után állított háborús emlékművek szinte kizárólag magyar nyelvűek. Azokon a településeken, ahol a szlovákok már jelentékeny hányadát alkotják a lakosságnak, ott már legtöbb esetben megjelennek a kétnyelvű magyar–szlovák feliratok. Alsóbodokon az áldozatok névsora nem szerepel az emlékművön, csupán a következő szlovák–magyar felirat áll rajta: *„Az első és a második világháborúban elesett katonák emlékére. Na pamiatku vojakov, ktorí padli počas prvej druhej svetovej vojny.”*

A felső-csallóközi Dénesden, ahol a második világháború befejezéséig jelentős számú német lakosság élt, az első világháború áldozatainak emlékére emelt Lourdes-i barlang falára a háború áldozatainak magyar helyesírással írt névsora, valamint a következő kétnyelvű, magyar–német nyelvvű tábla került

*Isten dicsőségére a Szeplőtelen Fogantatás tiszteletére az  
1914–1918-világháború következtében áldozatul esett tagjainak  
emlékére állította Dénesd – Misérd – Torcs r.k. hitközsége  
Zur Ehre Gottes und der unbefleckten Empfängniss als auch zum  
Andenken an die Opfer des Weltkrieges 1914–1918. errichtet von  
der r. k. Kultusgemeinde Dénesd – Misérd – Torcs  
1928 VIII /15.*

A második világháború után a település német lakosságát kitelepítették, napjainkban már a lakosság túlnyomó részét az oda települt szlovákok alkotják.

A szóban forgó lourdes-i barlang falára az 1989-es rendszerváltás után a német kitelepítettek emléktáblát kívántak elhelyezni a kitelepítettek emlékére, azonban több nehézségbe ütköztek. Csupán egy szavazaton múltott a helyi önkormányzatban, hogy a tábla egyáltalán felkerülhetett a lourdes-i barlang falára, ráadásul nem is az a szöveg, amelyet a németek eredetileg szerettek volna. A helyi önkormányzat a következő szlovák és német feliratot engedélyezte az 1997-ben felavatott táblán. A két szöveg bizonyos mértékben el is tér egymástól:

*NA PAMIATKU VŠETKÝM  
KTORÍ V DŮSLEDKU UDALOSTÍ  
POSLEDNEJ VOJNY STRATILI ŽIVOT  
ALEBO MUŠELI ZANECHAŤ DOMOV  
BOŽE OCHRAŇUJ NÁS OD  
TAKÝCHTO KATASTROF  
OBECNÝ ÚRAD  
DUNAJSKÁ LUŽNÁ  
AUGUST 1997*

Magyar fordítása:

„Mindazok emlékére, akik az utolsó háború eseményeinek következtében életüket veszítették, vagy pedig el kellett hagyniuk otthonaikat. Istenem, óvj meg bennünket az ilyen katasztrófáktól! Községi Hivatal Dunajská Lužná<sup>25</sup>.”

*ZUM ANDENKEN AN ALLE  
DIE IN FOLGE DER EREIGNISSE  
DES LETZTEN KRIEGES IHR LEBEN  
VERLOREN UND IHRE HEIMAT  
VERLASSEN MUSSTEN  
GOTT BEWAHRE UND BESCHÜTZE  
UNS VOR SOLCHEN KATASTROPHEN  
KARPATENDEUTSCHEN VEREIN  
REGION  
BRATISLAVA - - PRESSBURG*

25 Dunajská Lužná-nak nincs magyar megfelelője, lényegében egy 1945 után mesterségesen létrehozott elbevezés, amely Dénesd, Misérd, valamint Torcs település mai közös elnevezése.

A német szöveg megegyezik a szlovákkal, de a szlovák táblán szereplő állítató, azaz a községi hivatal helyett a „Kárpáti Németek Szövetsége, Bratislava (Pozsony) – Pressburg Régio” szerepel.

Figyelemre méltó, hogy a szóban forgó dénesdi Lourdes-i barlang falára 1998-ban egy egynyelvű, szlovák emléktáblát helyeztek el a következő felirattal:

K 70. VÝROČIU  
POSTAVENIA  
LURDSKEJ JASKYNE  
VĎAČNÍ FARNÍCI  
AUGUST 1998

Magyar fordítása:

„A Lourdes-i barlang állításának 70. évfordulójára a hálás lelkészek. 1998. augusztus”

A Lourdes-i barlang feliratainak változásai híven tükrözik, hogyan változott meg az idők folyamán a település nemzetiségi összetétele, azaz mely nemzetiségek voltak túlsúlyban a településen.

A fentiekben már szóltunk róla, hogy a településeken kötelezően meg kellett örököteni a felszabadító szovjet hadsereg emlékét, mégpedig úgy, hogy valamelyik fontos középületre egy emléktáblát kellett elhelyezni. Ezek a táblák általában csak szlovák nyelvűek voltak (mint pl. a Rozsnyói járásban), de néhány településen kétnyelvűekkel is találkoztunk (mint pl. az Érsekújvár melletti Udvardon). A felszabadulás 25. évfordulója alkalmából a községházára elhelyezett emléktáblán a következő kétnyelvű feliratot olvashatjuk:

„Na večnú slávu SOVIETSKEJ ARMÁDY, ktorá  
pred 25rokmi oslobodila našu obec  
od fašistických okupantov,  
vojakmi maršala MALINOVKÉHO ktorého  
generálny štáb sídlil v našej obci v apríli 1945.

A dicső SZOVJET HADSEREG emlékére  
amely MALINOVSKIJ marsall vezetése alatt  
1945. március 22-én felszabadította községünket  
a fasiszta megszállás alól”

Az udvardi első és második világháború áldozatainak közös emlékművén<sup>26</sup> a két világháború áldozatainak névsorát tartalmazó táblák mellett egy magyar és egy szlovák felirat olvasható, az egyik Buda Ferenc magyar, a másik pedig Samu Chalupka szlovák költőtől származik:

„KEDVESEK ÉS SZERELMESEK  
HITVESEK ÉS JEGYESEK, APÁK ÉS  
FIAK, HOZZÁTARTOZÓK, HŐS ÉS  
NEM HŐS KATONÁK, HAZÁNKFIAI  
EMLÉKÉRE, AKIK NEM TÉRTEK VISSZA  
SZERETTEIKHEZ TÖBBÉ A HÁBORÚBÓL.  
BUDA FERENC

<sup>26</sup> Az emlékművet eredetileg az első világháború áldozatainak emelték 1937-ben, s mivel a második világháborúban megsérült, felújították, majd a rendszerváltás után, 1993-ban ismét felújították.

LEŽ VEČNÉ MENO TOHO  
NECH OVENČÍ SLÁVA,  
KTO SEBA V OBEŤ  
SVATÚ SVOJ NÁROD DÁVA.  
SAMO CHALUPKA“

## Az emlékművek felavatása

Az emlékműavatásokról és megemlékezésekről a (cseh)szlovákiai magyar sajtó rendszeresen tudósított, gyakran közölt előzetes hírt, majd a rendezvény után hosszabb képes beszámolókat is. Ez az Első Csehszlovák Köztársaság idején, az 1938-as visszacsatolás után, s napjainkban elsősorban az 1989-es rendszerváltás óta is ugyanígy van. Ezek ösztönzően hatnak más településekre is, hogy kövessék a többi példáját. A szocializmus időszakában is közöltek híreket ezekről a rendezvényekről, azonban ezek nem voltak olyan részletesek, mint az azt megelőző korszakban, vagy pedig napjainkban. A regionális lapok gyakran tették közzé az emlékműavatás egész forgatókönyvét, s az ott elhangzott beszédet is. Ezek a sajtótermékek rendkívül sok fontos információt őriztek meg számunkra ezekről az eseményekről. A Pozsonypüspökiben 1936-ban megvalósult emlékműavatásról eltérően tudósított a bizonyos fokig kormánypártinak minősíthető *Somorja és Vidéke* c. regionális lap, valamint a *Csallóköz – Magyar Vidék* c. másik regionális sajtóorgánium.<sup>27</sup> Az első világháborús emlékműavatások műsorának általában része volt az elesett katonák árváinak szavalata, vagy éneke is:

*„Pünkösöd hétfőn szentelte fel a világháborúban elesett hét kispakai katona emlékére állított obeliszket Simon Lajos nagypakai plébánoshelyettes. Óriási szám, ha elgondoljuk, hogy e község egyike a legkisebb csallóközi falvaknak.*

*A beszentelés és ünnepi beszéd után, melyet Simon Lajos, a beszentelő plébános mondott, a kispakai közönség változatos, s az ünnep jellegének megfelelő műsorral kedveskedett a megjelenteknek. Lengyel Lajos annál őszintébb szívvel szavalta az Árva könnye című költeményt, mert az ő édesapja neve is ott fénylik a márványtáblán. A kispakai lányok, valamint a nagypakai énekkar mind arról tettek tanúbizonyságot, hogy Szelle Kálmán kántortanító érti a dolgát... Rendkívül megható volt a két Mikóczy testvér szavalata, akik együttesen mondták el Soós Károlynak Hol pihen apám? című költeményét. Ifj. Sárközy Ferenc bandája szépen muzsikálta a gyászindulót, s a tűzoltóknak, valamint a régi csallóközi őrsők üstgombos mentekötös viseletébe öltözött Földes Vilmos vezette délceg lovasbandériumnak díszmenete katonás volt és szép...”*

(Somorja és Vidéke 1933. június 10., 2. p.)

A Magyarországhoz való visszacsatolás időpontjáig – 1938-ig – az emlékműavatások szerényebbek voltak, mint a visszacsatolást követő időszakban. Amikor Magyarország a né-

<sup>27</sup> A részletes tudósítást lásd a mellékletben!

metek oldalán belépett a második világháborúba, az emlékműavatásokat háborús propaganda céljaira is felhasználták, így a szónokon gyakran hangsúlyozták a hősiesség fontosságát, s azt, hogy a hazáért harcolni és esetleg meghalni nem hiábavalóság, sőt kötelesség. Az ekkor zajlott avatások kimondottan hazafias jellegűek voltak és sohasem hiányzott a himnusz, de Szózat, vagy a Hiszekegy is gyakran elhangzott. Az avatásokon egyaránt szerepet kaptak leventék, és a frontharcosok, s nagyon gyakran követte az eseményt gazdag díszbéd is.<sup>28</sup>

*„A lepel lehullása után Andód közkedvelt főjegyzője gondolatgazdag beszédében a következőket mondotta:*

*Idézem az elesett hősök szellemét. A muskátlis ablakú kis házakban itt találjátok özvegyeiteket, árváitokat, akiket 28 év előtt, virággal, katonasapkátonok 1914-ben otthon hagyatottak. Vértízataros csatákban a legdrágábbat: az Életet áldoztátok fel a Haza oltárára. Hősi példátok utat mutatott nekünk! Ezen ünnepélyes pillanatban megfogadjuk, hogy mi is küzdeni és élni akarunk a Hazáért. Ha kell, követni fogunk titeket a vértanúságban. Ez a község hősöket nevelt és a sokgyermekes anyákban vezet: ennek joga van egy szebb, gazdagabb élethez!*

*A leleplezett emlékmű talapzatára az első koszorút a könnyesszemű hadiözvegyek tették le. A hadiárvák nevében Vigh Etelka helyezte el koszorúját. Vitéz Szőke Lajos az andódi tűzharcosok, Bresztyánszky Anna a leventelányok és vitéz Kiss Gyula Andód község nevében helyezték el koszorúikat. .. A koszorúk elhelyezése után a tűzharcosok, a leventék és leventelányok díszlépésben tisztelegve vonultak el a leleplezett szép emlékmű előtt.*

*A lélekemelő ünnepség után a jelenlévők az elemi iskola egyik termébe vonultak. Itt az andódi gazdák kitűnő zamatú csirkepaprikással vendégelték meg a meghívottakat. Az ebédet magyarruhás leventelányok szolgálták fel. Az ebéd alatt számos felköszöntő hangzott el...*“

(*Érsekújvár és Vidéke* 1942. szeptember 12., 3. p.)

Rimaszombatban 1939-ben még nem őrizte az első világháború áldozatainak emlékét sem emléktábla, sem pedig emlékmű, így a Hősök emlékünnepé c. rendezvényen a köztemetőben, a háborús áldozatok sírjainál tartották meg az ünnepséget. Az 1939. június 4-én tartott rendezvény a következőképpen zajlott:

*„A hatóságok, hivatalok és egyesületek testületileg – az utóbbiak zászlóik alatt – a tanuló ifjúság tanítóik-tanáraik vezetése mellett – gyülekeznek a Horthy Miklós téren délután fél három órakor. Ugyanott helyezkednek el a hadirokkantak, front-harcosok, a katonaság, s a nagyközönség is. A frontharcosok a „Polgári Olvasókör –ből indulnak a Horthy Miklós térre. 3 órakor felvonulás hármassorban a temetőben lévő hősi halottak sírkertjéhez, ahol*

- 1. a Rimaszombati Magyar Dalegylet idb. Halász József vezetése mellett éneкли a „Hiszekegyet”.*
- 2. Emlékbeszédet mond dr. Gabonás János.*

<sup>28</sup> Lásd az Érsekújvár melletti Tardoskedden 1941-ben zajlott emlékműavatásról szóló újságcikket a mellékletben!



3. Szaval Bikki János V. o. elemi isk. tanuló.
4. A hősi halottak névsorát felolvassa Márkus László.”

(Gömör 1939. június 11., 1. p.)

Három év elteltével, 1942-ben már Rimaszombatban is felavatták a Hősök Emlékművét a következő, az előzőhöz viszonyítva sokkal gazdagabb program szerint, amelynek egyes pontjai állandó részét képezték a mai Dél-Szlovákia visszacsatolt magyar falvaiban megvalósult emlékműavatásoknak is ebben az időszakban:

*„Rimaszombat felszabadulásának emléknapján, 1942. november 10-én, kedden zászlódiszbe öltözik a város és vasárnapi munkaszünetet tart. Dél előtt 9 órakor a keresztény felekezetek templomaiban ünnepi istentiszteletek lesznek...*

*...Fél 12 órakor kezdődik a Horthy Miklós-téren a Hősök Emlékművének leleplezési ünnepélye a következő műsorral:*

1. Magyar Hiszekegy. Előadja a levante- és cserkészenekar...
2. A keresztény egyházak lelkészei megáldják az emlékművet
3. Alkalmi költemény, szavalja a szerzője: Kun György.
4. Ünnepi felavató beszéd. Tartja: vitéz kövecsesi Lukács Béla m. kir. Titkos tanácsos, tárcanélküli miniszter, Rimaszombat díszpolgára.
5. Himnusz. Előadja a Rimaszombati Dalegylet...
6. A Hősök Emlékmű-Bizottsága nevében Sichert Károly elnök átadja az emlékművet Rimaszombat megyei város polgármesterének.
7. Éva László polgármester az emlékművet átveszi.
8. A Hősök Emlékművének megkoszorúzása.
9. Szózat. Előadja a Rimaszombati Magyar Dalegylet.”

(Gömör 1942. november 8., 2. p.)

A második világháborút követően megvalósult emlékműavatásoknak egészen más ideológiai követelményeknek kellett megfelelniük. A magyar katonák hősiességéről már szó sem lehetett, csak áldozatokról beszéltek, s ha a helyiek között voltak ellenállók vagy partizánok, akkor az ő szerepüket emelték ki, valamint a hős felszabadító Szovjet Hadsereg, a hős szovjet katonák említése volt a program fő pontja. Az emlékműavatásokon már nem a cserkészek, hanem az úttörők vagy a Szocialista Ifjúsági Szövetség tagjai szavaltak a szocialista ideológiai követelményeknek megfelelő alkalmi verset. Az emlékműavatásokon 1968 után gyakran részt vettek a szovjet hadsereg „ideiglenesen Csehszlovákiában állomásozó” tisztjei, valamint az egykori partizánok is.

Több városban, s néhány faluban is azoknál a második világháborús emlékműveknél tették le az esküt a szikrák az úttörők, de a gyakran a SZISZ-tagok is, amelyeket 1945 után állítottak a felszabadító szovjet hadsereg, vagy pedig az ellenállók, partizánok emlékére.<sup>29</sup> Később, 1975-ben első alkalommal a szocialista hazának tett hűségesküt is ott mondták el a kilencedik osztályt elvégzett diákok.<sup>30</sup> Arra is volt példa, hogy a középiskolák és gimnáziumok diákjai ballagásuk napján virágot helyeztek el ezeknél az emlékműveknél (Rozsnyón például Tóth József, helyi kommunista mártír emlékművéhez tették a csokrokat).

29 A szikrák magyarországi megfelelői a kisdobosok, a SZISZ, azaz a Szocialista Ifjúsági Szövetségé pedig a Kommunista Ifjúsági Szövetség, a KISZ tagjai voltak.

30 A hatalom lényekében a konfirmálás és a bérmálást akarta ezzel a rituáléval ellensúlyozni, illetve helyettesíteni.

A Pozsony környéki települések több iskolájának szikrái és úttörői a pozsonyi Slavínon, a szovjet felszabadítók emlékére állított monumentális emlékmű mellett tették le az esküt. A szlovákiai magyar napilap (akkoriban Csehszlovákia Kommunista Pártja Központi Bizottságának a hivatalos lapja), az *Új Szó* 1972-ben megjelent egyik vasárnapi száma fényképet is mellékelve tudósított egy ilyen eseményről:

*„Újabban egyre több pionírszervezet rendezi a pioníratatást a szovjet hősök bratislavai emlékművénél, hogy az esemény a pajtások számára még ünnepélyesebb és emlékezetesebb legyen. Felvételünkön a Velký Biel-i (Magyarbél) pionírok láthatók.”*

(*Vasárnapi Új Szó* 1972/21, 18. p.)

Az 1989 utáni időszakból rendelkezünk arra vonatkozó adattal, hogy a Komáromhoz közeli Marcelházán a háború áldozatainak emlékére állított emlékoszlop (kopjafa) mellett tették le az esküt a helyi cserkészcsapat tagjai:

*„A marcelházi temetőben lévő kopjafánál pedig letette fogadalmát a 35. számú cserkészcsapat – ők természetesen marcelháziak. Hivatalos nevük Baranyay János Cserkészcsapat. Ezt megelőzően hosszú sorban kígyóztak a »tett« színhelyére az egyenruhás fiatalok (...) Itt azután fogadalomtétel, zászlóáldás, zászlószentelés (pap és lelkész által), nemzeti imádság és himnusz-töredék, meg számomra kissé édeskés (cserkész?) dal...”*

(*Hét* 1993/43, 10. p.)

Az 1989-es rendszerváltást követően ismét megváltozott az emlékműavatás rítusa és szellemisége. Fontos megemlítenünk, hogy 1989 után az egyházak képviselői is kiemelt szerepet játszanak az emlékműavatásokon, általában ők avatják, illetve szentelik fel az emlékműveket, s gyakran része a programnak a mise vagy az istentisztelet, a többfelekezetű településeken az ökumenikus istentiszteletek, s már arra is volt példa, hogy a zsidó egyház képviselői is tartottak beszédet (pl. a csallóközi Nemesócsán):

*„Az emlékművet s református, a római katolikus és az izraelita hitközség szertartásai szerint szentelték, ill. áldották meg”.*

(*Csallóköz* 1994/47. sz., 2. p.)

A Duna melletti Ebeden 2001-ben szentmisével vette kezdetét az első és a második világháború áldozatainak emelt emlékművek felszentelési ünnepe:

*„...Május 8-án az ebediek azért gyűltek össze, hogy szentmisében imádkozzanak az első és a második világháború áldozataiért. A szentmise főcelebránsa Beer Miklós esztergom-budapesti segédpüspök volt, aki Burián László helyi esperes plébánossal együtt mutatta be a szentmisét. Beszédében megosztotta saját fájdalma is az emlékezőkkel, elmondta: az ő édesapja sem tért vissza a háborúból. A szentmise után került sor a párkányi Németh László által gránitból ké-*

szült emlékmű megáldására. Az emlékmű felállítását a falu önállósulásának idején<sup>31</sup>, a kilencvenes évek derekán a hívek, valamint az egyház kezdeményezte, és az önkormányzat segítségével most ez megvalósulhatott...”

(Remény 2001/21, 5. p.)

A mátyusföldi Vágkirályfán a felújított római katolikus templom újraszentelésének ünnepét, valamint a bérálás szentségének kiszolgáltatását, a falu jelképeinek megáldásának ünnepségét kötötték össze a második világháború emlékművének felszentelésével. Ezen a rendezvényen felcsendült a Szózat is, s a műsornak kimondottan ún. „magyar nemzeti jellege” volt.

„A szentmise befejeztével a templomkertben folytatódott az ünnep: ott került sor az első és második világháborúban elesett vágkirályfaiak emlékművének megáldására. Az emlékműnél a Kodály Zoltán Daloskör Kodály Zoltán: Ének Szent István királyhoz és Bárdos Lajos: Boldogasszony anyánk című műveit adta elő, majd Tóth Pál, a falu polgármestere mondott beszédet. Az emlékmű megáldásának szertartását a püspök atya végezte. A galántai kórus szereplése és Boráros Imre színművész szavalata a szertartást még színesebbé tette.

Az ünnepség a községháza előtt ért véget a falu lobogójának felvonásával és címerének felavatásával. A kórus ajkán Kodály Zoltán Felszállott a páva című kórusműve és Erkel Ferenc Szózata csendült fel...”

(Remény 1998/45, 5. p.)

Említettem már, hogy az 1989-es rendszerváltást követően az úttörők szerepét a cserkészek vették át. Amely településen cserkészcsapat működik, ott aktív részesei a emlékmű-avatásnak. Szógyénben díszőrséget álltak: „a helyi cserkészcsapat díszőrsége mellett folyt a »jelképes temetés«. Egy-egy szál szegfű, egy-egy égő gyertya elhelyezése és egy harangkondítás kísérte az áldozatok nevének felolvasását...” (Hét 1994/50, 9. p.).

A tudósításból azt is megtudhatjuk, hogy a hozzátartozók egy része járt a Don-kanyarban, ahol szeretteik elesetek a második világháborúban:

„...A Don-kanyarnál elesettek hozzátartozói hoztak abból a földből, amelyben szeretteik csontjai porladnak. A doni földet Czuczor atya megáldotta, és elhintette az emlékmű körül.”

(Hét 1994/50, 9. p.)

Amint arról már a fentiekben szoltunk, az első világháborús emlékművek avatásánál általában aktív szerepet kaptak a hozzátartozók, vagy az elesett katona árvái és a bajtársak. Az 1989 után állított második világháborús emlékművek esetében – mivel már nagyon sok év eltelt közben, sokan elhunytak – csak nagyon ritka esetben fordult elő, hogy az elhunytak bajtársai még részt vettek az emlékmű-avatáson. A csallóközi Pódafán katonaként vett részt a második világháborúban egy idős férfi, akinek három testvére is elesett a háborúban. Ezt a mozzanatot az emlékmű-avatásról szóló tudósításban is megörökítették:

31 Ebed előzőleg Párkány része volt.

*„Az emlékmű előtt. Július közepén leplezték le Pódafán a II. világháború áldozatainak községi emléktábláját. Rajta Tizenegy név... Póda Benő bácsi emlékeibe merülten és megrendülten állt az emlékmű előtt. Három testvére nevét őrzi az emlékmű... Az elesett testvérek. Maga is ott volt a pokolban. Megmaradt, túlélte... Az élők emlékezzenek, hiszen bennük élnek tovább a halottak... Mindez csak átfutott Póda Benő bácsin, miközben megrendülten állt az emlékmű előtt, és régi időkre emlékezett.*

(Csallóköz 1994/31, 3. p.)

A Garam-menti Oroszkán az 1993-ban felavatott második világháborús emlékműre egy magyar nemzeti színű szalaggal átkötött koszorút hozott Magyarországról az egykori bajtárs, aki így kívánt emlékezni katonatársai emlékei előtt. Az avatási ünnepségen egy másik életben maradt bajtárs, Orosházy Lajos helyi nyugdíjas tanító olvasta fel az elesettek neveit és mindenkiért egy-egy szál gyertyát gyújtottak“ (*Garamvölgye* 1993/22, 2. p.).

Ugyanúgy, mint Oroszkán, más településeken is előfordult, hogy az emlékműavatás része volt az elhunytak nevének felolvasása és a harang megkondítása. Így volt ez az Érsekújvári járásbeli Udvardon is:

*„Megható volt a hősök szimbolikus temetése. Miközben felolvasták az elesettek nevét, minden név elhangzása után egyet kondult a harang, a kis cserkészek pedig egy-egy gyertyát és fehér szegfűt helyeztek az emlékmű talapzatára.“*

(*Vasárnapi Új Szó* 1993/41, 10. p.)

A gömöri Ajnácskőn hasonló módon zajlott az esemény:

*„Huszonötösör kondult meg tegnap délután az ajnácskői templom harangja, és huszonöt méces gyűlt azon a hálaadó istentiszteleten, amelyen a második világháborúban elesettekről emlékeztek meg a falu és a környék lakói.“*

(*Új Szó* 1994. november 28., 2. p.)

A csallóközi Csicsón nem csupán a harangok, hanem a falu szirénája is megszólalt, jelezvén az emlékműavatás kezdetét:

*„Pontban háromkor megszólalt a Duna menti falu szirénája, és megkondultak a harangok, majd ökumenikus istentisztelettel megkezdődött a bensőséges ünnepség, mely annak a közel másfélszáz áldozatnak szólt, akik a két világháborúban veszítették életüket ebből a községből, illetve ebben a községben, s akiknek a nevét ezen túl – tekintet nélkül nemzetiségre, vallási hovatartozásra – egymás mellett őrzi két márványtábla.“*

(*Új Szó* 1993. június 28., 2. p.)

Nyékvárkonyban az emlékmű leleplezése után „a helyi erdészet alkalmazottai díszlövéssel emlékeztek a halottakra... a rövid műsorban szavalatok és énekszó hangzott el. Fellépett a helyi alapiskola énekkara is.... Kitettek magukért az óvodások,

*a férfikar pedig háborús dalokat adott elő. A cserkészfiatalok koszorút helyeztek el az emlékmű talapzatánál, majd gyertyagyújtás következett. Az emlékműavatás végén felhangzott az ima, a hálaadás Istennek és köszönet mindazért, hogy ez megvalósulhatott.*“

(Csallóköz 1992/24, 3. p.)

Ipolyszakálloson az emlékműre vésett 88 második világháborús áldozat emlékére a helyi fiatalok egy-egy szál égő gyertyát helyeztek el“ (Honti Lapok 1992. október, 3. p.).

Az egykori Hont megyéhez tartozó Kisgyarmaton élő Mikony Ignác (szül. 1920-ban) 1993-ban a következőképpen számolt be a falujában lezajlott emlékműavatásról Danter Izabella néprajzkutatónak, a galántai honismereti múzeum néprajzkutatójának írt 1993. december 29-én keltezett levelében:

*„...Szeptember 19-én nagy esemény volt kis falunkban. Az első és második világháború áldozatainak emlékművét avattuk fel és szenteltük fel. Rajta vannak a háromhónapos téli front civil mártírjai. A hátsó oldalon pedig több mint 20 zsidó mártír polgártársunk.*

*Negyven évet vártunk rá, hogy a turulmadár szárnyai alatt őrizhessük neveiket, nálunk minden családnak van valamelyik csoportban valakije. Ünnepi engesztelő szentmisével kezdődött. Utána kivonultunk az emlékműhöz. A polgármester nő ismertette a falu múltját és a turulmadár dugdosását s felkérte a helybeli plébánost, hogy szentelje fel. Majd az ünnepi beszédet a nálunk nagyon tisztelt Csáky Pál országgyűlési képviselő szavai tették ünnepélyessé. Egy kislány elszavalta a magyar miatyánkot és Jónás József Gyóni Gézától Csak egy éjszakára küldjétek el őket. A koszorúzással ért véget az ünnepség, a helyi vadászok díszlövészei figyelmeztettek a háború borzalmaira. És nem maradt száraz szempár.*”<sup>32</sup>

Ugyanerről az eseményről a sajtó is tudósított, mégpedig a következőképpen:

*„Az egész falu népét megmozgató ünnepségre került sor Kisgyarmaton. Állampolgári kezdeményezésre – Henczy Béla – a falu lakossága 1993. szeptember 19-én emlékművet szentelt fel és koszorúzott az I. és a II. világháborúban elesett kisgyarmati polgárok tiszteletére. Az emlékmű megőrökíti azon kisgyarmati zsidó polgártársaink neveit is, akik a II. világháború áldozatai lettek.*

*A délelőtti ünnepség istentisztelettel kezdődött 10 órakor. Az emlékműavatáson Csáky Pál parlamenti képviselő mondott ünnepi beszédet. Az emlékművet Szeif Ferenc plébános úr szentelte fel, majd koszorúkat helyeztek el rajta a volt harcostársak, az özvegyek, a falu önkormányzata és lakói. Az ünnepség a Szózat és a Himnusz eléneklésével ért véget.*“

(Párkány és Vidéke – Štúrovo a okolie 1993. november, 13. p.)

Alsószeliben a második világháborús áldozatoknak állított emlékmű avatási ünnepségének programját a helyi nemzeti bizottság 1993. 10. 10-én tartott tanácsülésén is megtárgyal-

ták, s határozatban hagyták jóvá az avatási ünnepség programját, valamint említést tettek a feliratról is. Ezt az eseményt a községi krónikába is bejegyezték:

*„Az ülés napirendi pontján szerepelt a II. világháborúban elesett alsószeli hősök és áldozatok tiszteletére állított emlékmű leleplezése alkalmából szervezett ünnepi műsor jóváhagyása, mely a következőképpen alakult:*

*Időpont: 1993. október 30-án (szombat) 14.00 órától*

*Az ünnepi műsor*

*Alsószeli Magyar Dalkör fellépése. Vezeti Szabados László*

*K. Szimonov: Várj reám! Szavalja Kovács Anikó*

*Ünnepi beszéd – tartja Szabados László*

*Az emlékmű leleplezése*

*Leleplezi: Alsószeli polgármestere Pleva László*

*Az emlékmű felszentelése – felszentelik:*

*Dr. Miroslav Kýška – alsószeli evangélikus lelkész*

*Mgr. Ludovít Kováč – felsőszeli evangélikus lelkész*

*Valamint Tt Lengyel Sándor felsőszeli római katolikus plébános*

*Az emlékmű megkoszorúzása. Az ünnepi műsor és a következő versidézet is az önkormányzat által szétküldött értesítőn szerepelt.:*

*„Sokáig vártunk, s nem jöttetek,*

*Idegen földben porlad szívetek*

*Elvesztetek mint hulló csillagok*

*Csak Isten tudja, hol a sírotok...”<sup>33</sup>*

Az emlékműavatások kapcsán meg kell jegyeznünk, hogy általában elhangzik a magyar Himnusz, vagy a Szózat, de gyakran mindkettő. Az emlékművekre elhelyezett koszorúkon általában magyar nemzeti színű szalagok vannak. A háborús emlékműveket minden településen rendszeren évente egy alkalommal megkoszorúzzák, ez legtöbbször a falunapok műsorának egyik fő programpontját képezi, mint ahogy az áldozatok lelki üdvéért tartott emlékmise, illetve istentisztelet is. A magyar többségű településeken ezek a rendezvények szinte kivétel nélkül egynyelvűek, azaz magyarul zajlanak. Ebből következik, hogy a rendezvények egyben akár a nemzeti hovatartozás egyik prezentáló eszközének, lehetőségének is tekinthetjük, hiszen a Szózat és a magyar Himnusz – mint említettem – egyre gyakrabban része ezeknek a megmozdulásoknak. A szónokok is gyakran utalnak a „dicső magyar múlt”, a magyar történelem ismeretének fontosságára, valamint a nemzeti identitás megtartásának fontosságára is. A helyiek általában igyekeznek meghívni az emlékműavatásokra és koszorúzásokra valamilyen vezető magyar politikust a Magyar Koalíció Pártjából. Amíg az említett párt tagja volt a szlovák kormánynak, különösen nagy megtisztetésnek számított, ha magasabb funkciót betöltő magyar politikus leplezte le az emlékművet, vagy pedig koszorúzott a már korábbi években felavatott emlékműnél. Amint már a fentiekben többször is szó volt róla, a magyar szent korona, valamint a koronás magyar címer több emlékművön is megtalálható, s nem csupán az első világháború utáni időszakból származóakon, hanem az újabbakon is (pl. a Kassához közeli Komárocon 2002-ben

<sup>33</sup> Községi krónika, II. kötet 532. o.

állított első és második világháborús emlékművön). Az emlékművekre elhelyezett koszorúk nagy része magyar nemzeti színű szalagokkal vannak díszítve.

Mindenszentek, illetve halottak napján a háborús emlékműveknél és más monументumoknál, általában a mai napig gyűjtanak gyertyát az áldozatok hozzátartozói – leszármazottai és a település többi lakosai is. Arra is van példa, hogy ilyenkor gyakran misét (istentiszteletet), vagy valamilyen megemlékezést is tartanak ebből az alkalomból.

### Katonasírok és a Holocaust áldozatai a temetőben és a települések más pontjain

Szólnunk kell azokról az objektumokról is, amelyek nem a helyi áldozatok, hanem a kutatott területen harcoló és ott életüket vesztett idegen katonák emlékét őrzik. Dél-Szlovákia szerte több ilyen emlékművet, illetve temetőrészt, vagy külön katonatemetőt találhatunk. Az első világháborúban sok hadifogoly hunyt el a nagyobb városok hadikórházai-ban. Ezeket a halottakat mindig a helyi temetőben helyezték örök nyugalomra. A csallóközi Nagymegyeren az első világháború alatt ott létesített hadifogoly-táborban elhunyt 5500 szerb katonának egy külön temetőt alakítottak ki. Komáromban, a katonakórházban elhunyt szerb katonák, korábban jeltelen tömegsírját 2000-ben jelölték meg egy emlékművel. A katonákat eredetileg a pravoszláv temetőben helyezték örök nyugalomra, de mivel egy lakótelep építése miatt ezt a temetőt 1974-ben felszámolták, a katonák földi maradványait a református és katolikus temető közti területen hantolták el újra:

*„...a közös sír éveken át jeltelen volt. A városi önkormányzat azonban törlesztette régi adósságát, háromnyelvű, azaz szerb, szlovák és magyar felirattal ellátott síremléket készíttetett a közös sír fölé (...). A szerb ortodox vallásban nincs halottak napja. A hívők szombatonként emlékeznek elhunyt szeretteikre, így a kegyeletes megemlékezést is szombaton tartották meg...”*

(Komáromi Lapok 2000. november 10., 2. p.)

A komáromi zsidó temetőben egy fekete márványtábla jelzi annak a 114 zsidó lakosnak nyughelyét, akiket szinte a második világháború legvégén a komáromi nyilasok gyilkoltak meg. A tömegsír jelölő fekete márványtáblán a következő felirat áll:



1945  
TÖMEGSÍR

ITT ALUSSZA SZOMORÚ ÁLMÁT  
114 ZSIDÓ ÜLDÖZÖTT  
AKIK ÉLETÉT A SZABADSÁG HAJNALÁN  
KIOLTOTTA A GYÜLÖLET  
EMLEKÜKET MEGŐRZI A SZERETET

4. kép: A nyilasok által legyilkolt zsidó áldozatok tömegsírja a komáromi izraelita temetőben (L. Juhász Ilona, 2007)

Az első világháborúban, a komáromi hadikórházban elhunyt 41 zsidó katonát a fent említett tömegsír mögött helyezték örök nyugalomra.

Komáromban 1921-ben a katolikus temetőben egy obeliszket is állítottak az első világháború idején a komáromi hadikórházban elhunyt 950 magyar katona emlékére is. A közös síremléket jelző emlékmű a római katolikus temetőben látható.

Somorja köztemetőjében az első világháborúban elhunyt olasz hadifoglyok emlékére egy obeliszket emeltek amelyet a Pozsonyban élő olasz kolónia tagjai – s több alkalommal maga a pozsonyi olasz konzul is – minden évben megkoszorúzták:

*„A somorjai olasz sírok megkoszorúzása. Az olasz konzul, a csehszlovák hadsereg pozsonyi tisztjei és a pozsonyi olasz kolónia tagjai Somorján.*

*Megható ünnepségben volt része annak a néhány, vasárnap délután a somorjai temetőt látogató közönségnek, kik jelen voltak a somorjai temetőben nyugvó olasz foglyok sírkeresztjének megkoszorúzása alkalmából.*

*Vasárnap volt ugyanis az olasz nemzetnek egyik nemzeti ünnepe, mely alkalommal a pozsonyi olasz konzulátus minden esztendőben kegyeletes megemlékezéssel fordul az itt, nálunk nyugvó honfitársak sírjai felé s helyezi el azokra a megemlékezés koszorúját.*

*Az idén is eljöttek Somorjára, nemcsak az olasz konzulátus tisztviselő kara, hanem az egész olasz kolónia s a csehszlovák vezérkar Pozsonyban székelő tisztjeinek küldöttsége... Alberto Palmieri olasz konzul olasz nyelvű beszédében emlékezett meg a hazájukért messze idegenben elhalt katonák emlékéről, kik az olasz nemzet nagyságáért vívott harcokban fogságba esve itt fejezték be földi életüket... Majd a csehszlovák és olasz barátságot hangoztató és a nagy Olaszországot életető szavakkal zárta be beszédét.“*

(Felsőcsallóköz 1929. november 17., 3. p.)

Ezt a temetőrészt az 1989-es rendszerváltás után részben átalakították, rendbe tették, s az első világháború után állított obeliszken kívül ma már egy monumentálisabb emlékművet állítottak ezen a helyen. Ugyanebben a temetőben áll az első világháborúban elesett orosz katonák emlékműve is. Számos további példát sorolhatnánk fel a többi magyarlakta vidékekről is, mind az első, mind a második világháborúval kapcsolatban, hiszen a kutatott területen több hadikórház is működött, s a második világháború nagyobb harcainak színhelyéhez közel eső települések mindegyikén találhatunk ilyet.

Katonasírok előfordulnak a templom mellett, vagy a település határában is. Ezek között egyaránt megtalálhatók az elesett magyar, szovjet, illetve német katonák sírjai. Rudnán például a református templom kertjébe temettek el német katonákat, míg a gömöri Licén elesett szovjet katona kapott külön sírhelyet kétnyelvű (orosz–magyar!!!) felirattal ellátott síremlékekkel együtt:

*„ITT NYUGSZIK EGY ISMERETLEN  
SZOVJET KATONA AMELY LICE KÖZSÉG  
FELSZABADULÁSÁNÁL  
1945 JANUÁR 16-ÁN ESETT EL  
EMLÉKE ÖRÖK DICSŐSÉG  
1979. V. 9-ÉN”*





5. kép: Egy szovjet katona sírja a licei temetőben (L. Juhász Ilona, 2004)



6. kép: Ismeretlen német katona sírja Karva és Csenke között (L. Juhász Ilona, 2004)

Több település határában (pl. Ipolyfödémes, Tesmag) német katonák sírját gondozták a helybeliek a rendszerváltás előtt is. Meg kell említenünk a partizánokat is, akik számára sok esetben hivatalos utasításra kisebb-nagyobb emlékműveket emeltek. Ilyet láthatunk például a gömöri Rudna határában, vagy pedig a szintén gömöri Hárskúton (a templom mellett!). Ez utóbbin a felirat szlovákul és magyarul is olvasható: „1919–1945 / Örök emlékül / községünk hős fiának / Máté Bélának/aki életét áldozta / a mi szabadságunkért / a fasizmus elleni harcban”.<sup>34</sup>

Az 1989-es rendszerváltást követően a temetőn kívül található német katonasírok zömét felszámolták, mivel egy központi rendelet értelmében exhumálták őket, és a kelet szlovákiai központi katonai temetőben, Svidníken egy közös sírba helyezték a földi maradványokat, illetve többet a katonák leszármazottai szállították haza. Így volt ez például a Párkányhoz közeli Muzslán, ahol három német katona egykori nyughelyén az elesett katonák hozzátartozói köszönetük kifejezéséeként a sírok gondozásáért egy háromnyelvű (német–szlovák–magyar) emléktáblával jelölték meg: „Itt nyugodott 1945.2.19-től 2001.4.8-ig három német katona: Bernhard Krause ezredparancsnok és két ismeretlen. Köszönet Muzsla községnek. Muzsla 2002.4.8.”

Egy ismeretlen német katona sírja a fent említett Muzslától pár kilométerre Csenke és Karva település közti határrészben, a Duna-gátjának közelében még ma is megvan. A sírhelyet egy betonlap fedi, a mellette álló fakereszten lévő fémtáblán a következő felirat olvasható: „Deutscher Soldat”. A betonlapra a következő rövid, magyar nyelvű verset írták:

„Utolsó sóhajom elnyelte a Duna zajló jege, / Szeretteim, így kerültem az ismeretlenbe / Porlad itt a testem a folyó hús vizénél / Megbocsájja az Isten bűneimet szenvedésemért”.<sup>35</sup>

34 A község temploma mellett álló, 2002-ben a második világháború áldozatainak felszentelt emlékművön az áldozatok nevei között a fent említett partizán neve is megtalálható.

35 Saját gyűjtés, 2003.

A gömöri Csetnek temetőjében eltemetett német katonáknak 1989 után hozzátartozóik állítottak az elhunytak névsorát is tartalmazó közös síremléket, a földi maradványokat nem szállították haza. Még tovább sorolhatnánk a példákat, hiszen a kutatott területen nagyon sok község temetőjében nyugszanak az első vagy a második világháborúban elesett idegen katonák. Elmondhatjuk, hogy sírjukat szinte mindenütt folyamatosan gondozták, teljesen függetlenül attól, hogy éppen milyen nemzetiségű katonáról volt szó.<sup>36</sup> Sok helyen mindenszentekkor vagy halottak napján gyertyát is gyújtottak rajtuk. Nem az ellenséget, hanem a szeretteiktől távol nyugvó fiút, férjet stb. látták bennük. Ugyanúgy áldozatoknak tekintették őket, mint az első, vagy a második világháborúban sokszor ismeretlen helyen nyugvó saját hozzátartozóikat. Egyik adatközlőm a következőképpen fogalmazott:

*„Ha már az én testvérem sírjára nem tudok virágot vinni, akkor ennek a katonának viszek, mert úgy gondolom, hogy valahol az ő sírját is gondozzák valakik, s néha tesznek rá virágot is. Hát úgy gondolom, mindenhol akadnak jó emberek, mert hát a katonák nem tehetnek róla, hova mentek harcolni, nekik teljesíteni kellett a parancsot, ők nem tehettek róla.”<sup>37</sup>*

A második világháború befejezése után Dél-Szlovákiában is sokan kutattak az idegenben nyugvó hozzátartozójuk sírja után. Voltak, akik ráakadtak egy-egy településen, de sokan máig sem tudják, hol esett el, s hol nyugszik szerettük. Az 1989-es rendszerváltást követő években a magyar és német katonák hozzátartozói is kutattak, s közöttük is akadtak olyanok, akik sikerrel. A szlovákiai magyar sajtó néhány alkalommal megható történetekről tudósított a megtalált katonasírokkal kapcsolatban.

A csallóközi Nagyabonyban 1945. március 19-e éjszakáján tizenkét német katona esett bombatámadás áldozatául. A támadás másnapján a faluközösség annak rendje és módja szerint megadta a végtisztességet az elesett katonáknak és sírjaikat azóta is rendszeresen gondozzák:

*„...szerte a világon megejtő, valós embermesék játszódnak le, amikor az évtizedek óta gyászoló gyermek, immár tisztas korú felnőttek »találkoznak« elvesztett szüleikkel. Ez év márciusában egy ilyen, ötvenhat évvel ezelőtt megkezdett, s eledig befejezetlen történet zárult le egy Dunaszerdahely melletti község, Nagyabony temetőjében.*

*Az 1990-es évek elején a Nemzetközi Vöröskereszt programot indított, hogy feltérképezzék a világháborús áldozatok sírjait. Egyrészt, hogy azok utódait értesíthessék néhai szeretteik sorsáról, másrészt azért, hogy ahol erre szükség van, gazdát találjanak a síroknak, esetleg kihantolva a földi maradványokat méltó helyen temessék el azokat... A kelet-szlovákiai Eperjesen székelő szervezet aktivistái személyesen meg is tekintették a mai napig, rendszeresen, illő kegyelettel gondozott sírokat, amelyek sírkövein vezetéknév, rangjelzés is fel van tüntetve, no és az elhalálozás pontos dátuma. Így jutott el Nagyabonyba Richard Herbert Scheller ez év március 19-én. Aki édesapja sírját kereste a faluban... Scheller látogatása idején is friss virág volt a sírkövek tövében... Scheller három napig volt a köz-*

36 Kivételt néhány nagyobb város, mint pl. Királyhalmec, Kassa vagy Komárom stb. képez, ahol a faluközösségekkel ellentétben nem törődtek a sírokkal.

37 Várhosszúréti katolikus adatközlő, nő, 82 éves. Saját gyűjtés, 1999.

ség vendége, s hálával telve intett búcsút Nagyabonynak. Azzal a döntéssel, hogy édesapja földi maradványit nem kívánja kihantoltatni és Németországba vinni. A sírt a továbbiakban is az abonyiakra bizza, hiszen évtizedeken keresztül példaadó kegyelettel ápolták azt.”

(Csallóköz 2001. május 22. 3. p)

Az Érsekújvár és Nyitra között található Nagykéren az óvodások is vittek virágot az ismeretlen katona sírjára:

„Nagykéren egy eléggé elhagyatott helyen található a falu becsületes embereinek jóvoltából betonkeresztel ellátott sír táblával, melyen ez a szöveg olvasható: »Ha ismeretlen katona vagyok is, gondolj néha rám!« Ennek az ismeretlen katonának a sírjára vitték kicsi virágcsokraikat, és gyújtottak néhány gyertyát a magyar óvodások mindenszentek tiszteletére. Kis kezüket összetéve szép imádsággal köszönték meg az ismeretlennek, hogy fölládozta életét az emberiség szebb, boldogabb és békésebb jövőjéért. Ez a gyertyagyújtás maradandó és emlékezetes marad minden gyermek számára. Mert amit a gyermek óvodás korában átél és tapasztal, az egész életén át elkíséri. Mali Katalin, Nagykér.”

(Új Szó 1996. november 8., 2. p.)

A gömöri Várhosszúrét katolikus templomának kertjébe körülbelül 130 katonát temettek a második világháborúban. Nyughelyüket egy közös háborús emlékmű jelöl, de néhány síremléssel ellátott katonasír is található. A nyíregyházi néhai Nagy Ferenc sírját egy folklorizmus-kopjafa jelöli. A második világháborúban elesett apa sírja után fia, a nyíregyházi levéltár igazgatója hosszú ideig kutatott, míg végre megtalálta.<sup>38</sup>

„A hozzátartozók már nem akarják, hogy Magyarországra kerüljenek Nagy Ferenc földi maradványai. Úgy érzik, Várhosszúréten itthon van, rendes körülmények között. Ez mindenképpen a helyiek gondosságát dicséri. Ráadásul hálából a nyíregyházi levéltár-igazgató minden évben 60 ezer forint jutalmat ad a helybéli kisiskola legjobb tanulóinak.

A többi három sírba temetett hozzátartozótól már rég semmi hír nincs. Ez előtt harminc évvel voltak még magyarországi rokonok, ők készítették a keresztet és a táblákat ( ...) A rokonok lassan elmaradtak. Nem tudni, vajon kivesztek-e Évek óta ezeken a sírokon is gyertyát gyújtanak a várhosszúrétiak...” – nyilatkozta a polgármester az újságírónak 2003-ban (Új Szó 2003. május 7., 3. p.).

Hosszúréten arra is van példa, hogy a katonasírok kapcsán új földrajzi név is keletkezett a határban:

38 Az erről szóló történetet lásd a mellékletben!

*„A falu környékén a hegyen még három sír található. Azt a helyet azóta úgy hívják, hogy Három-sír. Ott szintén magyar katonák nyugodnak, ismeretlenül. Ezt a három sírt és még kettőt a rakattyaít egy helybéli önkéntes gondozza évek óta. Minden sírt egyszerű fakereszttel jelöltek meg.”*

(Új Szó 2003. május 7., 3. p.)

Aránylag kevés példa van arra, hogy elhanyagolják a katonasírokat, de azért előfordul. Eddigi kutatásaim alapján úgy tűnik, hogy ez inkább a nagyobb településekre jellemző. Királyhelmeccen a helyi temetőben magyar és német katonákat temettek el a második világháború után. A magyar katonák sírját a „régí helmecciek” gondozták, azonban már hosszabb ideje senki se törődik velük. A német katonák sírját 1989 után keresték a németek, de már nem találták meg, a magyar katonák sírjára pedig már rátemetkeztek. A helyi sajtóban 2005-ben a címlapon foglalkoztak az üggyel:

*„Igen, akadt család, aki nem átalította saját halottját a magyar Katona Sírjára fektetni, aki még meg is haragudhat, sőt mi több, bosszút állhat, ha valaki figyelmezteti arra, hogy méltánytalanságot követ el azokkal szemben, akik életüket áldozták a magyar hazáért, a magyar jövőért!”*

*„A Mailáth Kör nevében tehát azzal a kéréssel fordulunk a város vezetőségéhez, az egyház képviselőihez és az MKP helyi szervezetéhez, hogy segítsenek a Magyar Katona Sírjának méltó rendbehozatalában és gondozásában, valamint keressük meg együtt, mi a lehetséges módja annak, hogy a megmaradt sírokon emléket állítsunk a Magyar Katonának.”*

(Helmeci Hírek 2005/5, 1. p.)

Komáromban ugyancsak előfordult ilyen eset: egy dúsgazdag vállalkozó nyughelyéül a hozzátartozók egy fekete márványból készült mauzóleumot építettek önkényesen 18 első világháborús katonasírra. Tették ezt annak ellenére, hogy a városi hivatal erre nem adott engedélyt, sőt határozottan megtiltotta (Új Szó 2001. január 25., 10. p.).

A háborús emlékek kapcsán szólnunk kell azokról a temetői síremlékekről, sírhelyekről, ahol az idegen harctéren elesett, helyi származású katonáknak, valamint a két háború egyéb áldozatainak földi maradványait, vagy jelképes sírként csupán emlékét őrzik.

A komáromi zsidó temetőben egy sírlapon a holocaustot túlélő apa síremlékén megörökítették a koncentrációs táborban elpusztított kisfia, valamint felesége emlékét is:

ITT PIHEN  
WILHELM SÁNDOR  
1905 – 1996  
AKI ÉLETE VÉGÉIG GYÁSZOLTA  
KISFIÁT IVÁNT 1932-1944  
S VOLT FELESÉGÉT BÖZSIKÉT 1918-1944  
KIKET A FASISZTÁK AUSCHWITZBAN KIVÉGEZTEK

Az a megoldás, hogy a hozzátartozók akkor is állítottak síremléket az elhunynak, ha távoli vagy ismeretlen helyen esett el, s földi maradványait nem szállíthatták haza, nagyon gyakori a temetőkben. Gömöralmágyon az első, és a második világháborúban elesett ka-

tona jelképes sírjára egyaránt találunk példát. Az első világháborúban lesett Nagy Bálint síremlékén ez áll:

*„Itt az Emlék, teste a harctéren nyugszik. Nagy Bálint. Élt 28 évet. Meghalt 1917. aug. 7. Béke poraira. Emlékedet kegyelettel őrzik édes szüleid.”*

Egy második világháborúban elesett 24 éves katona jelképes síremlékén a következőket olvashatjuk:

*Agócs D. Gábor (1920–1944)  
„Letört a halál a harcok mezején  
Huszonnégy szép tavasz virult elején  
Távol idegenben gyászos hideg sírja  
Találkozunk egykor odalent a sírban.”<sup>39</sup>*

Az alsószelei temető egyik családi síremlékén ugyancsak megtalálhatjuk mind az első, mind a második világháborúban elesett hozzátartozó emlékére utaló sorokat. A jobb oldalon az első világháborúban elhunyt apára utaló felirat:

*„Török Antal  
Emlékére, ki hősi halált halt 1915-ben.  
Idegen föld őrzi hamvait”*

A bal oldalon a második világháborúban elhunyt férjre utaló szöveg:

*„Dobosy Nándor  
emlékére ki hősi halált halt 1944-ben  
Elhantolva messzi idegenben.”*

Ipolyhídvégen a szülők síremlékén örökítették meg a második világháborúban elhunyt testvérük emlékét a hozzátartozók:

*„ifj. Dudás Pál  
1923 VI. 18. 1945. II. 22  
Messze idegenbe meghalt/testvérünk emlékére  
Meghaltál, de szívünkben/örökké élsz.”<sup>40</sup>*

A komáromi református temetőben a Lakatos család síremlékén olvasható feliratból megtudhatjuk, hogy a családnak két fiatal tagja is az első világháború áldozata lett, mindkető főhadnagyi tisztségben. Károly a háborúban esett el, Jenő mint sebesült Komáromban halt meg a hadikórházban. Sírján a következő felirat olvasható:

*„Haza vártunk, megjöttél.  
Büszkék vagyunk rád,  
Magyar tanító fia voltál.”*

39 Saját gyűjtés, 1998.

40 Saját gyűjtés 1998

A katonák síremlékein legtöbb esetben megtaláljuk az őket ábrázoló fényképet is (vö. L. Juhász 2004). Ha nem volt egyenruhás fényképe az elhunytnak, akkor a civil ruhában készült fénykép került a síremlékre. Arra is van példa, hogy a háborúban eltűnt katonák emlékére a szülők emlékkeresztet állítottak, amelyet vagy a temetőben, a templom kertjében, esetleg az út mentén állítottak fel. Ipolynyéken a római katolikus templom mellett álló emlékkeresztben a következő szöveget olvashatjuk:

*„Isten dicsőségére és felejthetetlen jó gyermekünk*

*SZÉLES FERENC*

*emlékére aki szül. 1922. VIII. 9-én*

*hősi halált halt 1944. X. 10-én.*

*Állították jó szülei Széles Ferenc Fritz Terézia*

*Nyugodj békében messze idegen földben.*

*Ne sirjatok drága szeretteim, mert minden úgy van jól, amint Isten végzi.*

*Vigasztald szeretteim szomorú napjait, dldd meg ezen hősnek porladozó hamvait.”<sup>41</sup>*



7. kép: A második világháborúban hősi halált halt katoná emlékkeresztje az ipolynyéki templomkertben (L. Juhász Ilona, 2005)

A tejfalui temetőben a nemes Sággy családból származó, az első világháborúban életét vesztett Sággy Alajos emlékét az a sírkereszt őrzi, amely édesanyja nyughelyét jelöli. Itt konkrétan megjelölik a helyszínt, ahol a fiú elesett:

*A VILÁGHÁBORÚ (VÉRES FORGATAGÁBAN/*  
*HAZÁJÁÉRT DOBERDÓN/ HŐSI HALÁLT*  
*HALT/ SÁGGY ALAJOS/ 1894-1916/ EMLÉKE-*  
*ZETÉT/ HIRDESSE A KERESZT/ KI SZERET-*  
*TEITŐL MESSZE / IDEGEN FÖLDBEN /NYU-*  
*GOSSZA ÖRÖK ÁLMÁT/ EMLÉKED GYÁSZO-*  
*LÓ SZÍVÜNKBEN/ ÖRÖKKÉ ÉLNI FOG*

Ugyancsak a tejfalui temetőben olvasható a következő felirat:

*Itt nyugszik istenben boldogult*

*Kocsis József (1901–1945)*

*E sírnál felszáll imánk*

*Jó testvérünkért az Úrhoz*

*És itt emlékezünk meg*

*A messze idegenben elhunyt*

*Kocsis István Testvérünkről*

Gyakran van rá példa, hogy a háborúban elhunyt férj neve a feleség síremlékére kerül, s legtöbbször arra is utalnak, hogy hol, esetleg milyen körülmények közt halt meg. A

<sup>41</sup> Saját gyűjtés 2002.

Somorja melletti Szemet község temetőjében egy elhunyt édesanya gyermekei által állított síremlékén a következő sorokat olvashatjuk:

*Itt nyugszik Istenben boldogult drága jó édesanyánk*

*ORBÁN MÁRIA*

*1911-1996*

*És háborúban elhunyt édesapánk emlékét őrizve.*

*Nyugodjanak békében*

A Komárom melletti Gadócon két fiútestvér életét 1945. március 29-én, Komárom bevételkor egy felrobbanó gránát oltotta ki. A tragikus eseményre a családi ház előtti kőkereszt emlékeztet, amelyet eredetileg a szülők hálakeresztként emeltettek, 6 éves kislányuk felgyógyulásáért, akit 1936-ban egy gépkocsi gázolt el. Miután a bombatalálat során ő is testvére is meghalt, az eredetileg állított kereszt haláljel lett. Az egykori tragédiára ma a kereszten elhelyezett második emléktábla és a kislányuk fényképei emlékeztetnek.<sup>42</sup>

## **Összegzés**

Az általam felvázolt kép még finomítható, mostani elsődleges célom az volt, hogy eddigi kutatásaim eredményei alapján nagy vonalakban szemléltessem, milyen objektumok képezik a kutatott területen a lakosság sorsát jelentős mértékben befolyásoló két világháború jeleit. Mivel térségünkben ez ideig még senki nem foglalkozott a témával, időszerűnek tartottam közzétenni eddigi kutatási eredményeimet. A képet persze akár tovább is tágíthatnánk, hiszen akár a temetőben található golyó vagy golyózápor nyomait magán viselő sírjeleket is a háború jelének tekinthetjük. Dél-Szlovákia több településének temetőjében, ahol hajdanán harcok folytak, még ma is több ilyen látható (pl. a Garam-menti Kéménden, vagy a gömöri Süvete temetőjében is). Ugyancsak a háború jelének tekinthetjük egy lengyel menekült által a Duna-menti Muzslán épített pincét, ahol 1945. szeptember 11-től október 8-ig bujkált.

A Fórum Kisebbségkutató Intézet komáromi Etnológiai Központja keretében zajló kutatóútjaink során, az utóbbi évtizedben dokumentáltuk a háborús emlékműveket is, s ennek köszönhetően aránylag sok információval rendelkezünk, azonban ez csak töredéke a Dél-Szlovákiában található objektumoknak. A kutatott területen található folklorizmus-kopjafákat/emlékoszlopok, valamint ezek kombinálásával készült háborús emlékjelek/ emlékművek feltérképezése 2005-el bezárólag megtörtént, ezek listája a témával foglalkozó kötetemben található (L. Juhász 2005, 183–218). A közeljövő elvégzendő feladatai közt tartjuk számon egy teljes adatbázis létrehozását annak érdekében, hogy egy komplex áttekintést és elemzést nyújthassunk a kutatott területen található valamennyi objektumról. Ugyancsak ehhez kötődik egy alaposabb kutatás a háborúk jeleihez kapcsolódó szokásokkal, rítusokkal kapcsolatban is.

<sup>42</sup> Saját gyűjtés, 1999.

**A szövegben szereplő települések szlovák (ill. német) elnevezése:**

Ajnácskő – Hajnáčka  
Alsóbodok – Dolné Obdokovce  
Alsószeli – Dolné Saliby  
Andód – Andovce  
Bagota – Hurbanovo-Bohatá  
Baka – Baka  
Bátorkeszi – Bátorové Kosihy  
Bodak – Bodíky  
Borzova – Silická Brezová  
Bős – Gabčíkovo  
Buzita – Buzica  
Csallóközaranyos – Zlatná na Ostrove  
Csarnahó – Černochoh  
Csata – Čata  
Csata – Čata  
Csécs – Čečejovce  
Csenke – Čenkovce  
Csetnek – Štítník  
Csicsó – Čičov  
Csucsom – Čučma  
Dargó – Dargov  
Dénesd – Dunajská Lužná (Schildern)  
Diószeg – Sládkovičovo  
Dobsina – Dobšiná  
Dunamocs – Moča  
Dunaradvány – Radvaň nad Dunajom  
Érsekújvár – Nové Zámky  
Felsőszeli – Horné Saliby  
Gadóc – Hadovce  
Galánta – Galanta  
Gelle – Holice na Ostrove  
Gömöralmágy – Gemerský Jablonec  
Gúta – Kolárovo  
Gútor – Hamuliakovo  
Hárskút – Lipovnik  
Hetény – Chotín  
Hosszúszó – Dlhá Ves  
Ímely – Ímeľ  
Ipolyfödemes – Ipeľské Úľany  
Ipolyhídvég – Ipeľské Predmestie  
Ipolynyék – Vinica  
Ipolypásztó – Pastovce  
Ipolyság – Šahy  
Ipolyszakállos – Ipeľský Sokolec  
Izsa – Iža



Karva – Kravany nad Dunajom  
 Kassa – Košice  
 Kéménd – Kamenín  
 Keszegfalva – Kameničná  
 Királyhelmec – Kráľovský Chlmec  
 Kisgyarmat – Sikenička  
 Kispaka – Malá Paka  
 Kiskovácsvágás – Kováčová  
 Kolozsnéma – Klížska Nemá  
 Komárom – Komarovce  
 Komárom – Komárno (Komorn)  
 Kőbölkút – Gbelce  
 Krasznahorkaváralja – Krásnohorské Podhradie  
 Kürt – Strekov  
 Lice – Licince  
 Losonc – Lučenec  
 Magyarbél – Veľký Biel  
 Marcelháza – Marcelová  
 Martos – Martovce  
 Megyeres – Čalovec  
 Méhészke – Včeláre  
 Misérd – Dunajská Lužná (Mischdorf)  
 Muzsla – Mužla  
 Nagybony – Veľké Blahovo  
 Nagyida – Veľká Ida  
 Nagykapos – Veľké Kapušany  
 Nagykeszi – Veľké Kosihy  
 Nagykér – Veľký Kýr  
 Nagymagyar – Zlaté Klasy  
 Nagymegyer – Veľký Meder  
 Nagyszelmenc – Veľké Slemence  
 Nagytárkány – Veľké Trakany  
 Nádasd, Csallóköz-nádasd – Trstená na Ostrove  
 Nemesócsa – Zemianska Olča  
 Nyékvárkony – Vrakúň  
 Nyitra – Nitra  
 Oroszka – Pohronský Ruskov  
 Osgyán – Ožďany  
 Ógyalla – Hurbanovo  
 Párkány – Štúrovo  
 Pelsőc – Plešivec  
 Perbete – Pribeta  
 Pered – Tešedíkovo  
 Pódafa – Povoda  
 Pozsony – Bratislava (Preßburg)  
 Pozsonypüspöki – Podunajské Biskupice  
 Réte – Reca

Rimaszombat – Rimavská Sobota  
 Rozsnyó – Rožňava (Rosenau)  
 Rudna – Rudná  
 Sárosfa – Blatná na Ostrove  
 Somorja – Šamorín (Sommerein)  
 Süly – Suľany  
 Süvete – Šivetice  
 Szap – Sap  
 Százd – Sazdice  
 Szemet – Kalinkovo  
 Szentmihályfa – Michal na Ostrove  
 Szentpéter – Svätý Peter  
 Szőgyén – Svodín  
 Tallós – Tomášikovo  
 Tardoskedd – Tvrdošovce  
 Tejfalú – Mliečno  
 Torcs – Dunajská Lužná  
 Tornalja – Tornaľa  
 Udvard – Dvory nad Žitavou  
 Vága – Váhovce  
 Vágkirályfa – Kráľová nad Váhom  
 Vágsellye – Šaľa  
 Várhosszúrét – Krásnohorská Dlhá Lúka  
 Vicsápapáti – Výčapy-Opatovce  
 Vilke – Velká nad Ipľom  
 Zeherje – Zacharovce  
 Zsitvabesenyő – Bešeňov

## Irodalom

- BOROS GÉZA  
 2005 Kitelepítési emlékművek Magyarországon (1989–2004). *Regio* 16, 2. szám, 93–110. p.
- CSÁKY KÁROLY  
 2007 Szakrális emlékek Ipolyvarbón. *Remény* 18, 12. sz., 13. p.
- JUHÁSZ ILONA, L.  
 2002 *Rudna I. Temetkezési szokások és a temetőkultúra változásai a 20. században.* Komárom–Dunaszerdahely: Fórum Kisebbségkutató Intézet – Lilium Aurum Könyvkiadó /Lokális és regionális monográfiák 2./
- 2004 Fényképek a dél-szlovákiai temetők síremlékein és az út menti haláljeleken. *Acta Ethnologica Danubiana* 5–6, 107–133. p.
- 2005 „Fába róva, földbe ültve...” *A kopjafák/emlékoszlopok mint a szimbolikus tárfoglalás eszközei a szlovákiai magyaroknál.* Komárom–Dunaszerdahely: Fórum Kisebbségkutató Intézet – Lilium Aurum Könyvkiadó /Interethnica 8./
- 2006 A halállal, halottakkal kapcsolatos hiedelmek és temetkezési szokások. In *Nagyvárkony I. Tanulmányok a község településtörténetéhez és néprajzához.* Szerk. Viga Gyula. Somorja–Komárom: Fórum Kisebbségkutató Intézet, 431–476. p. /Lokális és regionális monográfiák 5./

- KLČO, MARIÁN  
2006 *Pomníky padlým v 1. svetovej vojne na území Piešťanského okresu*. Piešťany.
- KOVÁCS ÁKOS (ÖSSZEÁLL. ÉS SZERK.)  
1985 *Monumentumok az első világháborúból*. A Múcsarnok és a Népművelési Intézet közös kiállításának katalógusa. Budapest: Múcsarnok – Népművelési Intézet
- MANNOVÁ, ELENA  
2002 Nemzeti hősoktól az Európa térig. A kollektív emlékezet jelenetei Komáromban, a szlovák–magyar határon. *Regio* 13, 3. sz., 26–45. p.
- MÁCZA MIHÁLY  
1985 *Komárom fejlődése képekben*. Komárno: Duna Menti Múzeum.
- MATTHAIDESZ KONRÁD  
1999 A csécsi korona. *Műemléklap*, 7. sz., hátsó borító
- NAGY ILDIKÓ  
1985 Első világháborús emlékművek. Esemény- és ideológiatörténet. In *Monumentumok az első világháborúból*. Összeállította és szerkesztette Kovács Ákos. Budapest: Múcsarnok – Népművelési Intézet, 74–81. p.
- RAAB FERENC, DR.  
2000 *A komáromi zsidók múltja és jelene*. Komárom: KT Kiadó.
- SINKÓ KATALIN  
1992 A politika rítusai: emlékműállítás, szobordöntés. In *A művészet katonái. Sztálinizmus és kultúra*. Szerk. György Péter – Turai Hedvig. Budapest: Corvina, 67–79. p.
- SÜLE, PETER, ING. – SÜLE PETER ML.(ZOST.):  
2005 *Encyklopédia miest a obcí Slovenska*. Lučenec: Vydavateľstvo P S Line.
- VOIGT VILMOS  
1985 Közvetítő átmenet = turul. In *Monumentumok az első világháborúból*. Összeállította és szerkesztette Kovács Ákos. Budapest: Múcsarnok – Népművelési Intézet, 55–63. p.
- 1977 *Vlastivedný slovník obcí na Slovensku* 1–3. Bratislava: Veda.

**Miklós János:**

***A világháborúban elesett hősök emlékének***

*Lelkem elszállott távol harctérre,  
Hősök sírjain mélézva, s nézve  
Kis keresztjeit.  
Följünk hitves s árva nem térdel,  
Senki nem gondol kis keresztjével,  
Senki nincsen itt.*

*De árva szellő surran keresztül,  
Letépve mindent a kis kereszttről,  
És pusztá marad.  
Most már nincs senki, aki gondozza,  
Elhagyatott az, mindegyik sorba  
Jószív nem akad.*

*Nézve Kárpátok sűrű erdeit,  
Ember nem járta rengetegeit,  
Oh, mily szomorú!  
Látok kikapart, csekély sírokat,  
Vadaktól rágott, emberi csontokat,  
Oh, mily iszonyú!*

*Vizsgálom az olasz harctér hegyeit,  
Naptól feketült szikla bérceit,  
Minden romhalom.  
Romfölkötti elhunyt hősök testei,  
Rajta élődnek varjak ezrei,  
Oh, ez a borzalom.*

*Vad kegyetlenség, amit itt látok,  
Én hálás szívvel gondolok rátok,  
Édes kedvessen,  
Mert a kegyelet szent kötelesség,  
A hálátlanság Istentelenség,  
Nincsen az Isten.*

*Virágot viszünk sírjaitokra,  
Áldást esdünk le hamvaitokra,  
Drága véreink,  
Hogy legyen béke, s örök nyugalom,  
Néfelejts nyíljon sírjaitokon  
Magyar hőseink.*

*Nagymácséd.*

(Mátyusföldi Lapok 1920/8, 8. p.)

## Hősök emlékművének leleplezése Püspökin

*A somorjai járás egyik legnagyobb községének, Püspökinek lakossága nagy ünnepre készül, holnap, szeptember 27-én leplezik le Ihriský Béla szobrász által készített „hősök emlékművét”, melyet a község népének és testületeinek adakozásából emeltek, az alábbi program keretében:*

*Délután fél 2 órától 2 óráig térzene. 2 órától fél 3 óráig vendégek, testületek fogadtatása. Szoboravatás. Állami himnuszok. Községi bíró üdvözlő beszéde. Granatier Antal ünnepi beszéde és az emlékmű leleplezése. Helybeli énekkar alkalmi dala. Hadiárvák és hadiunokák szavalatai. Kemény Vincze hadirokkant beszéde. Hivatalok, testületek, egyletek hódoló nyilatkozatai és a szobor megkoszorúzása. A szobor átadása a község gondozására. A helybeli énekkar záródala.*

*Az ünnepély után a helybeli tűzoltótestület műkedvelő gárdája színdarabot, a helybeli testgyakorlók köre pedig válogatott csapatmérkőzést fog bemutatni.*

*Az emlékmű kb. 7 méter maga, minden tekintetben méltón fogja hirdetni és megőrizni Püspöki község hőseinek emlékét s egyben kifejezésre juttatja a község lakosságának nemes gondolkodását, hű szeretetét, áldozatkészségét és kegyeletét a világháborúban elesett fiai iránt.*

(Somorja és Vidéke 1939. szeptember 26., 1. p.)

## Botrány a Püspöki hősi emlékmű felavatása körül

*Pozsony, szept. 22.*

*Az Egyesült Párt pozsonyi sajtóosztálya (Jakab városbíróér 16) közli:*

*A Pozsony melletti Püspöki községben a lakosság a háborúban hősi halált halt községbeliek emlékének megörökítésére mozgalmat indított, amely eddig kb. 12.000 korona összeget eredményezett. Értesülésünk szerint a községi vezetőjegyző, aki a bizottság vezetője, minden pályázat kiírása nélkül az emlékmű tervezésével és kivitelével Ihriský szlovák szobrászművészt bízta meg.*

*A vasárnapra hirdetett emlékmű leleplezés körülményei a lakosság körében nagy megütközést és általános felháborodást keltett Csallóközszerthe. A felavatáskor egyházi felszentelést nem tartanak. A tárgysorozatban a községi bíró üdvözlő beszéde szerepel, holott utóbbi e hó 13-án meghalt, helyettese pedig még nem lett megválasztva. Maga az emlékmű csehszlovák katonát ábrázol (háromszögletű paroli, antantsziji), holott köztudomású, hogy a világháború alatti községbeli elesettek mind magyar nemzetiségű katonák voltak.*

*A program szerint az ünnepi beszédet és az emlékmű leleplezését Grantier Antal, a Slovenská Liga központi titkára tartja. Az egész előkészítés és a leleplezési sorrend a Slovenská Liga ténykedését viseli magán. Tekintettel arra, hogy a program összeállításakor a magyarság kívánalmait nem vették figyelembe, helybeli és csallóközi magyarság előreláthatóan távoltartja magát az ünnepségtől.*

(Csallóközi Hírlap–Magyar Vidék 1936. szeptember 27., 2. p.)

## Hadiemlékmű leleplezése Püspökin

*Folyó hó 27-én megtörtént püspökii lakosok régi óhaja. E napon leplezte le a világháborúban elesett 92 hősenek emléksobrát.*

Az ünnepély az előre megállapított program szerint folyt le. Délelőtt fél 2 órától 2 óráig térzene volt, mit a jóhírű dénesdi tűzoltó zenekar adott elő.

Két óraker kezdődött a helyi és vidéki lakosság gyülekezése, valamint a szomszéd közösségek: Verecknye, Szunyogdi, Csölle közösségek tűzoltó testületei saját zászlójuk alatt.

A testületek vezényletét Jancsovics Rudolf II. h. jár. parancsnok látta el. A járési tűzoltó szövetség parancsnoksága is képviseltette magát, mivel a püspöki elesett hősök között sok bajtárs-tűzoltó volt.

Megérkezvén a járési főnök úr, két lovas bandérium kísért a kegyeletos helyre, kit ugyancsak a vezénylő parancsnok fogadott, majd jelentkezett nála a jár. tűzoltó parancsnokság.

A szokásos üdvözlések és jelentések után az állami himnuszok játszottak el, melynek elhangzása után a járési főnök úr emelkedett szólásra. Beszédében különösen kiemelte Püspöki község lakóságának áldozatkészségét, engedélyt adott a szobor leleplezésére.

Erre leesett a lepel s minden tekintet a szobor felé esett, általános tetszést aratott a mű, mely szépen domborítja ki a hadi árvát és az özvegy anyát, mint gondozzák az elesett hős sírdombját a kereszt tövében.

A szobor leleplezése után a községi bíró lépett a szobor elé, ki a község nevében meleg szavakban üdvözölte az ünnepélyen oly szép számban megjelent hivatalos személyeket és vendégeket. Majd Granatier Antal mondott ünnepi beszédet, mit a jelenlevők élénk figyelemmel hallgattak meg.

Ezt követte a helyi énekkar sikerült alkalmi dala, mit Tóth János helybeli tanító tanított be.

Következett Weibl Katóka, Kammer Ferenc és Szelepcsényi Maria hadiárvák, illetve unokák szavatai, mik oly meghatók voltak, oly szépen voltak előadva, hogy csak könnyek hullattak ki az érzékenykedett jelenlevők között.

A helybeli cserkészcsapat alkalmi párbeszédet mondott, melyben sok a békét óhajtatva. Elérkezésvitette az ünneplő közönséget Pikner Ferenc és Kemény Vince hadirokkantak szavata is.

Következett a szobor megkoszorúzása. Elsőnek a község elöljárója tette le a szép és értékes babérmegkoszorút.

Majd a járési csendőrség és a járési tűzoltószövetség nevében a járési tűzfelügyelő szólalt az érdekeltekhez, figyelmükbe ajánlotta a szobor ápolását, mely után gyönyörű koszorút tett le a szobor lábához. Ezután sorban következtek az egyes egyesületek, testületek hódolata és a koszorúk elhelyezése a szobor körül. Ez a felvonulás élénk emlékezetükben marad a lakosságnak.

A megkoszorúzás alatt a tűzoltó zenekar gyászdalokat játszott, amelynek befejezése után a dénesdi cigányzenészek a: „Lekaszálták már a rétet” játszották el, mi szintén élénk tetszést aratott. A szoborbizottság pedig a jelenlevő községi bírónak átadta a szobrot azzal a kéréssel, hogy azt megőrizni, megvédeni és fenntartani szíveskedjék, mit a bíró meghatott szavakban el is fogadott és tett rá ígéretet.

Az ünnepély zárószónoka Jancsovics Rudolf főjegyző volt, aki hálás köszönetet mondott a lakosságnak áldozatkészségéért, a hatósági kiküldötteknek, a tűzoltó testületeknek szíves megjelenésükért, mellyel az ünnepélyt oly széppé és emlékezetessé tették. Végezetül a felállított tűzoltó testületek jól sikerült díszmenetben vonultak el a szobor előtt. E.

(Somorja és Vidéke 1936. október 3., 2. p.)

**A püspöki hősi emlékmű sorsa. Hogyan semmizték ki a magyar képzőművészeket? – Légiionista szobrot emeltek a magyar lakosság közadakozásából. – Felháborodás egész Csallóközben**

*Az Egyesült Párt pozsonyi sajtóosztálya (Jakab városbíróter) közli:*

*A csallóközi Püspöki község világháborús hősi magyar halottai négy világtáj alatt, két világrész földjén, ezernyi kilométeres távolságokban, jeltelen sírjukban alusszák örök álmukat. Méltó gondolat volt emléküket kegyelettel megörökíteni, ami meg is történt 1925-ben, amidőn a túlnyomórészt róm. katolikus vallású magyar lakosság művészi kivitelű kálváriában adózott tragikus sorsú fiai emlékének. A múlt évben a püspökii önkéntes tűzoltóság kebelében újabb gyűjtési mozgalmat kezdeményeztek, azzal a céllal, hogy nyilvános helyen, méltó elhelyezésben, márványba vésett emlékmű hirdesse az utókornak a püspökii magyar hadbavonultak emlékeztétét. E gyűjtés eddig 12.000 koronás összeget eredményezett.*

*A szoborbizottság főleg a tűzoltóság kebeléből alakult és a vezetést Jančovič Rezső vezetőjegyző vette át, annál is inkább, miután tűzfelügyelő, az ottani tűzoltóság a rendelkezése alá tartozott. A közelmúltban az egyik napilap hasábjain Csallóköz magyarságához intézett cikk jelent meg, amely szirénhangokkal hívta fel Csallóköz magyarságát a felavatási ünnepségre. E cikk méltánytalan és elfogult támadást intézett az ottani esperes plébános ellen, aki jogosan nem volt hajlandó az akcióban és a felavatási ünnepségen közreműködni, miután a gyűjtési mozgalommal kapcsolatban az elmúlt karácsonyi ünnepen kegyeletsértő mulatozás folyt le ez egyik kocsmában, továbbá az esperesplébános magyar nemzeti szempontból előre is sérelmesnek látta a felavatási hivatalos ténykedést. Jelzett cikk aláírója, Adamecky, a Slovenská Liga ottani tagja volt.*

*A szoborbizottság, amelynek elnöke a községi vezetőjegyző, tehát exponált államhivatalnok volt, mellőzte az emlékmű elkészítésére vonatkozó nyilvános pályázat kiírását – ily pályázati felhívás sem a sajtóhoz, sem pedig képzőművészeti egyesületeinkhez nem érkezett – ellenben pályázatra hívtak fel öt szobrászművészt, akik között három szlovák volt. A bizottság tagjainak Ihrisky szlovák szobrász tervezeteit mutatták be és a bizottsági tagok Ihrisky mellett foglaltak állást, aki így elnyerte az emlékmű elkészítésére a megbízatást. Úgy a püspöki, mint a szlovenszkói magyarság elvárhatta volna nemcsak magyar szemszögből, hanem esztétikai szempontból, hogy kifejező szoborművel gazdagítsák a községet. Ezen megállapításunkat nem irányítjuk Ihrisky elismerten művészi munkálkodása ellen, mert az igazi művészet soha nem lehet szenvedő tárgya sovíniszta nemzeti tülekedésnek, és a magyarság mindenkor elismerte más nemzetek fiainak tényleges művészi jelentőségét. Sajnálattal vagyunk kénytelenek azonban megállapítani, hogy amíg a szlovenszkói és kárpátaljai magyar művészek nem a magyar nyelvterületeken úgyszólván mindenütt ki vannak zárva az állami, országos, községi és magánmegrendelésekből, illetőleg az ezekkel kapcsolatos pályázatok és megbízatások lehetőségétől, addig a tisztán magyar nyelvterületen fekvő Püspöki szoborbizottsága magyar művészeinket a pályázat lehetőségétől általánosságban kizárta, mert az öt személyre korlátozott pályázati meghívás bizalmas jellegű volt. Magyar képzőművészeink mint ilyenek elismerten magas művészi fokot képviselnek, a legsúlyosabb harcot vívják nemcsak érvényesülésükért, de elsősorban a száraz kenyérükért, tehát miért mellőzték őket ily kirívó módon? Tán azért, mert magyarok? Felmérül azonban még a belföldi művészköröket nemzetiségi különbség nélkül joggal érdeklő nyílt kérdés: kikből állt a „pályázatok” művészi értékét elbíró bizottság?*

*Ihrisky művészi feladatának megoldását nem hozta összhangba a pénzt összeadó magyarság közóhajával, sem pedig azzal a ténnyel, hogy a világháborúban elesett magyar*

katonák emlékének megörökítésére vállalkozott és így elgondolását csehszlovák légionista katonaszoborba öntötte.

Szeptember 20-án az Egyesült Párt püspökii régi magyar nemzeti párti szervezet választmányi ülésén foglalkozott a szoborüggyel és annak leszögezésével, hogy nyilvános pályázat nem volt kiírva, elhatározta, hogy a párttagok a felavatáson nem vesznek részt, miután abból a vallási és magyar nemzeti érdekek ki vannak zárva.

A Slovenská Liga szerepe az általa sorrendbe vett koszorúletétellel kapcsolatban mint köztestület részéről még érthető lett volna, ha ezáltal annak tiszteletteljes elismerésére szorítkozik, hogy Püspöki nagyközség fiai állampolgársági kötelességüknek életükkel és vérükkel való eleget tevésével pecsételték meg az európai kultúrnemzeti fegyelmezettségüket és törvénytiszteletüket. Ámde nem így történt. A magyar nép zömét képviselő Egyesült Országos Keresztényszocialista és Magyar Nemzeti Párt tartózkodott attól, hogy hivatalos képviselte útján politikai szint adjon a kegyeletes ünnepségen, amelyen így kétségkívül a Szmke, vagy más megfelelő magyar kultúregyesület vezetőségét illetve volna meg az ünnepi beszéd megtartása, ha már helybeli részről nem történt erre vállalkozás, de semmiképpen sem illette volna meg az ünnepi beszéd Granatier Antalt, a Slovenská Liga és a Csehszlovák Nemzeti Tanács exponensét. És a rendezés, amely a magyar nyilvánosságra országsszerte jeges zuhanyként hatott, azt a rosszul leplezett tényt igyekezett takarni, hogy ezt a kegyeletes magyar ünnepséget a magyar néptől távolálló megnyilatkozások és törekvések célkitűzései javára kiséreljék meg felhasználni.

A leghatározottabban tiltakozunk az ily kirívó politikai játék ellen!

A püspökii eset éles fényvel világít arra, hogy az ittélő magyar nép jogaival és kegyeletes érzésével mily összefüggésben állnak az elhangzott ígéretek és megtörtént tények. Az ily eset nem szolgálhatja az ország nemzetiségeinek lelki megbékélését mindaddig, amíg a mértékadó felső helyen nem érvényesül az a felfogás, hogy az államhatalom helyi megbízottai ne nyúljanak bele azokba az elidegeníthetetlen érzelmi megnyilvánulásokba, amelyek egyedül és kizáróan a magyarság belső ügyét alkotják.

Egyébként a felavatási ünnepség programszerűen, minden egyházi felszentelés nélkül végbement és a püspökii megjelenéken és a szűkebb környékről berendelt tűzoltótestületeken kívül Csallóköz magyar és német falvainak lakossága tartózkodott a megjelenéstől.

(Csallóközi Hírlap–Magyar Vidék 1936. október 11., 3. p.)

### **Nagyfalussy István: Fényes ünnepség között avatták fel az országzászlót és a hősök emlékművét Tardoskedden**

...Ennek a magyar szellemnek a megnyilatkozása volt a vasárnapi szép ünnepség, amelyre hónapok óta készült már a falu lakossága. Ez alkalommal fellobogózták a falu házaít és az öröm fény kiült a hosszú cseh rabság alatt sokat szenvedett arcokra. A

Az ünnepség délelőtt 10 órakor kezdődtek. A szentmise végén lelkeshangú és gondolatokban gazdag szentbeszédet mondott ft. Haliczky Z. Béla, pápai kamarás, tardoskeddi plébános. Mint mondotta: „A magyar nép történelmi hivatásánál fogva az áldozatok népe. Az Isten áldozatul kívánt tőle vért, vagyont, verejtéket és oltárt. Történelmi hivatásánál fogva tovább küzd és él a magyar. A hősi népben mélységes erők rejlenek és a szebb Jövőt a múlt nagy Ideáljainak kultuszában építi ki.”

A szentbeszéd elhangzása után a templom főkapuján vonultak ki zárt menetben a környékbeli és a tardoskeddi egyesületek és a felavatandó emlékmű körül helyezkedtek el.



*A jegyzői lak előtt zászlókkal és virágokkal díszített tribúnt állítottak fel. Itt helyezkedtek ez az ünnepségen megjelent előkelő vendégek:.....*

*A lélekemelő ünnepségek ragyogó nyári napsütésben kezdődtek. A leleplezett szobor felszentelését ft. Haliczky Z. Béla pápai kamarás végezte Békés Antal káplán segédletével. Majd a Himnusz-t játszotta el a solymári levante zenekar. Több alkalmi költemény elszavalása után Garamvölgyi Vince ig. tanító mondott hazafias szelleműtől áthatott szenvedélyes beszédet a tardoskeddi tűzharcosok nevében. Több dalt énekelt a tardoskedd-alsó-játói pusztai dalárda Ocskay Simon ig. tanító lendületes vezetésével.*

*A felavatott emlékmű Martinelli Jenő budapesti szobrászművész egyik legsikerültebb alkotása.(..) Majd az ünnepség egyik legszebb pillanata következett. A jelenlévők mély tisztelgése közben lendült fel a magasba az országzászló, hogy hirdesse Tardoskedd hű magyar népének is az akaratát, hogy addig nem nyugosznak, míg Szent István országának történelmi, Kárpátokkal koszorúzott szent határait vissza nem szerzik.*

*Az országzászló avató beszédét nagy szónoki lendülettel dr. Javorniczky Jenő miniszteri tanácsos, az ereklés és országzászló nagybizottság társelnöke tartotta meg. Majdnem egyórás beszédét többször megszakították a hallgatók lelkes tetszésnyilvánításai...*

*Majd Zsilinszky Géza, a község közismert költője lépett a szónoki emelvényre és mint a szoborbizottság elnöke átadta az emlékművet és az országzászlót a községnek. Mint mondom: „Mi tardoskeddiek bármikor megyünk el az emlékmű mellett, megilletődéssel fogunk rá tekinteni. Nagy agrárközség vagyunk, az édes anyaföld adja meg jobbra a mindennapi kenyerünk. Szeressük mindig ezt a szent magyar rögöt, amelyért életüket adták oda a világháború csatáiban elesett hősök, akiknek ma ők emléket emeltünk.*

*Az emlékművet és az országzászlót dr. Jankovics Miklós, Tardoskedd főjegyzője vette át, aki megígérte, hogy ezeket a szent erekléket mindig magyar hűséggel és szeretettel fogják őrizni. Végül a koszorú elhelyezése következett (...)*

*Az ünnepségek után a Katolikus Kultúrházban 200 terítékes ebéd volt, amelyen az első pohárköszöntőt Thuróczy Károly főispán mondotta, aki Kormányzó Urunk egészségére emelte poharát. Nagy sikere volt Prokopecz József országgyűlési képviselő felszólalásának, aki mint Tótmegyer község vezetője, beszédében Szent István országának visszaállítását hangoztatta. Több pohárköszöntő elhangzásával a közebed lelkes hangulatban ért véget.*

*Este a tűzharcosok vitéz Czako Ferenc vendéglőjében sikeres mulatságot rendeztek, amelyen a tánczenét az érsekújvári Dráfi Kálmán cigányprimás zenekara szolgáltatta.”*

(Érsekújvár és Vidéke 1941. június 14., 3. p.)

## Az obeliszk

*Padány 800 lakosú kis református falu a Csallóközben Aki nem ismeri a vidéket, azt sem tudja, hol keresse. A szarajevói merénylet után a vármegye hadba hívó parancsa és a második világháború S.A.S. behívók azonban Padányt sem kerülték el. A falu akkori lélekszámahoz mérten nagyon sok vért áldozott. Az elesettek névsorát a református gyülekezet és a falu krónikájából gyűjtötték össze.*

*Az új rendben nem számított hősi halottnak az, aki nem a győztesek oldalán esett el. Így a faluban korábban nem készült emlékmű, ahol halottak napján gyertyát gyújthattak volna...*

*De Peres Imre református lelkész és a községi önkormányzata kezdeményezésének köszönhetően tavaly karácsony óta Padányban is van hősi emlékműve, talapzatán a kegye-*

let örököldé koszorúival. A december 24-én délelőtt rendezett ünnepségen a lakosság megrendülve állta körül az obeliszket, melyen 46 név olvasható, s melyről a világháborút megjárt Szabó Géza bácsi távolította el a leplet.

A megemlékezés drámaiságát az unokák és dédunokák is átérezték. Erről tanúskodott Bartalos Tamás ágendázó kisiskolás szavalata és a református egyházközség énekkarának szereplése is.

(Új Szó 1992. január 31., 7. o.)

### **Kovács Ágnes: Felavatták a zsidóság emlékművét. A gyászoló túlélők kezdeményezése és adakozása révén készült el**

Rozsnyó. Jossi Steiner kassai főrabbi, valamint több, külföldre elszármazott polgár jelenlétében felavatták a rozsnyói zsidóság emlékművét a városi köztemetőben. Az emlékművet 2002 óta tervezte felállítani az önkormányzat, ám anyagiak hiányában ezt csak most sikerült megvalósítani. A kezdeményezők Strausz Lipót Sándor külföldön élő, a városból kényszerűségből elszármazott polgár, Ehrenfeld Tibor, a koncentrációs tábornak Rozsnyón Maradt túlélője, valamint Kardos László helytörténeti kutató volt. Strausz Sándor 18 évesen került koncentrációs táborba, majd onnan hazatérve a bolsevista rezsim tette lehetetlenné, hogy tanulmányait befejezze, valamint más, rozsnyói polgárhoz hasonlóan méltó életet élhessen. Elmondása szerint 1968-ban döntött úgy, hogy végleg elhagyja szülővárosát, amelynek temetőjében sok rokona nyugodott, mígnem a 70-es években az akkori városvezetés szanálta a zsidó temetőt és a zsinagógát. Ezzel az utolsó láncszem szakadt el, amely még a városhoz kötötte az elszármazottakat. 2005 szeptemberéig csak egy márványtábla jelezte a városháza falán, hogy rozsnyói áldozatai is voltak a holokausztnak. Holott 1944 júniusában több mint 400 zsidót hurcoltak el a haláltáborokba. Az elhurcoltak névsorát Kardos László helytörténeti kutató állította össze, s többek között az ő kitartásának az érdeme is, hogy az emlékmű felépült. Az emlékmű a tórát szimbolizálja, s Mózes tízparancsolata olvasható rajta. Elkészítéséhez 50 ezer korona értékben a besztercebányai Szlovák Hitközségek Központi Szövetsége járult hozzá.

(Új Szó 2005. szeptember 20., 4. p.)

### **Díószeg**

„2006. május 7-én, a fasizmus felett aratott győzelem ünnepének előestéjén ünnepi megemlékezésre és koszorúzásra került sor városunkban. Ezen a hagyományos rendezvényen a jelenlévőket Ing. Szabó Antal polgármester köszöntötte, az ünnepi beszédet Ing. Jaroslav Kmeť, a Szlovák Antifasiszta Harcosok Járási szervezetének elnöke tartotta. Beszédének egy része az alábbiakban olvasható:

Immáron 61. alkalommal emlékeznek meg a világ nemzeti a II. világháború befejezéséről, amely oly sok szenvedést okozott az emberiségnek. Olyan háború volt, amely bolygónk öt kontinensének nemzeteit vonta harcba. Nagyon jól tudjuk, hogy Hitler kihasználta a német nemzet nehéz helyzetét az I. világháborút követően, képes volt meggyőzni a németeket arról, hogy sérelem érte e nemzetet a vesztes háború után, és elhitette vele, hogy a német nemzet kivételes, hogy joga van más nemzetek területére, és arra, hogy az ott lakókból szolgák és rabszolgák legyenek. Sőt némely faj likvidálására is jogot érzett, mert szerinte az az emberi társadalom számára káros volt.

A német nemzetből sokan elhitték téziseit, és buzgón bekapcsolódtak azok realizálásába. Olyan háborút szított, amelyben mintegy 60 millió ember vesztette életét. Ez volt az embertelen fasiszta ideológia eredménye.

Tudatosítanunk kell, hogy ezt az ideológiát nemcsak a Német Birodalom vallotta, de más államok is csatlakoztak hozzá, akik ezekből a fegyveres hadjáratokból kellő nyereséget reméltek. Csatlakoztak (...) a szlovákok, hálából a kialakított vazallusi államért, a magyarok a szlovák, a jugoszláv, a román területekért, a románok Moldávia területéért (...)

A szlovákok a fasiszmussal szembeni ellenállásukat a Szlovák Nemzeti Felkeléssel bizonyították. A németekhez csak a szlovák állam kormánya, élén az elnökkel, és a magyarok hűek, akik még akkor a fasisztákkal voltak egy vonalban, amikor területüket már felszabadította a Vörös Hadsereg. (...)

Sajnos, a 21. században olyan problémák kerültek felszínre, amelyek megoldása érdekében az egyes vallások nevében is harcolnak. Ázsiában a moszlimok a hindukkal harcolnak, az utóbbi években pedig a moszlimok a keresztényekkel, ami nagyon veszélyessé kezd válni. Mindent meg kell tenni azért, hogy a demokrácia alapjelszava: Szabadság, egyenlőség, testvériség igazán mindenki számára érvényes legyen”.

(Élet Diószegen 2006/3. sz., 8. p.)

### Korcsmáros László: Magyar tölgy. Balladás történet egy sírhalomról

„...A várhosszúréti templomkert félreeső szegletében, szemben a mezőn túlról ide fehér-lő krasznahorkai Andrásy-mauzóleummal egy frissen faragott kopjafán ez a név olvasható: NAGY FERENC honvéd, 1945. A sírhalom mellett egy ötvenes éveiben járó férfi áll-dogál (...) ifjabb Nagy Ferencsel, a magyarországi Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei levéltár igazgatójával állok szemben, aki meghatóan szép történettel ajándékoz meg (...) Édesapám 1945. február 14-én halt meg (...) Aki a hirt hozta, csak annyit tudott, hogy Rozsnyó mellett, egy kis falu templomkertjében van eltemetve (...) Mintegy tíz évvel ezelőtt, amikor a múzeumhoz kerültem, egy közös kiállításon megismerkedtem a rozsnyói Bányamúzeum dolgozóival, és akkor újra felöltött bennem, hogy meg kellene próbálni a felkutatását. Megkértem a rozsnyói kollégákat, segítsenek nekem ebben, de nem segítettek. Viszont ekkor már erős nyugtalanság vett rajtam erőt és elkezdtem leveleket írni a Vöröskeresztnek, a hadügyminisztériumba, meg a honvédelmi levéltárba. Még a rozsnyói városi tanácsnak is írtam, de válaszra se méltattak (...) Végül is kizárásos alapon megtudtam egy Ibos nevezetű tisztelendő úr leveléből, hogy Rozsnyó környékén egvedül Várhosszúréti templomkertjében található sírok (...) Így erősödött bennem a bizonyosság, amely Várhosszúréti polgármesterének, Soltész Sándornak a segítségével teljesedett be. Felkutatva azokat, akik annak idején a falu határában elesett magyar katonák elhantolásában segédkeztek, és megtalálta azt az embert, aki emlékezett rá, és meg is tudta mutatni, hol állt édesapám fejfája. Így szereztem tökéletes bizonyosságot arról, hogy pontosan ezen a helyen van eltemetve édesapám. Halottak napján autóba ültünk, aggódván, miként fogja elviselni 72 esztendő szívbeteg édesanyám (...) Amikor pedig megérkeztünk, újabb meglepetés ért bennünket. A sírhalmon, a régi fejfa helyén egy művészi faragott kopjafát találtunk. Alkotóját is megismertük Ulman István helybéli fajaragó személyében, aki nekem nem tudom eléggé megköszönni az emberségét. Csak annyit tudok mondani, hogy ezt az embert – aki barátaival ugyanebben a templomkertben csodálatos emlékművet állított a többi, a második világháborúban elhunyt közel száz magyar honvéd tiszteletére – na-

*gyon meg kellene becsülni. Nem kértem rá, magától faragta meg édesapám kopjafáját. Azt mondta, kötelességének érezte, hogy legalább ezzel a gesztussal fejezze ki megbecsülését a magyar honvédek iránt...”*

(Szabad Újság 1994. december 21., 6. p.)

## **Znaky vojny**

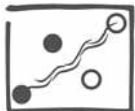
(Zhrnutie)

Vo svojej štúdií predstavujem pamätníky a iné objekty na území južného Slovenska, ktoré sa viažu k prvej a druhej svetovej vojne. Zaoberám sa aj objektmi, venovanými pamiatke udalostí, ktoré sa viažu k obom svetovým vojnám (Republika rád, Slovenské národné povstanie, odvlčenie civilného obyvateľstva na nútené práce do Sovietskeho zväzu, vysídlenie ako i výmena obyvateľstva) a venujem sa aj hrobom, náhrobným pamätníkom obetí vojny, nachádzajúcim sa na cintorínoch a v chotári obcí, alebo na verejných priestranstvách. Skúmam i to, ako ovplyvňovali stávanie pamätníkov zmeny spoločenského zriadenia, resp. politického a spoločenského systému.

## **Zeichen des Krieges**

(Zusammenfassung)

In dieser Studie stelle ich Denkmäler und andere Objekte auf dem Gebiet der Süd-Slowakei dar, die an den Ersten bzw. Zweiten Weltkrieg knüpfen. Ich befasse mich auch mit Objekten, die Ereignissen gewidmet sind, die mit beiden Weltkriegen zusammenhängen (Räterepublik, Slowakischer Nationalaufstand, Deportierung der Zivilbevölkerung zu Zwangsarbeit in die Sowjetunion, Aussiedlung bzw. Bevölkerungsaustausch). Aufmerksamkeit widme ich auch Gräbern, Grabdenkmälern für Kriegsoffer, die sich in Friedhöfen, Dorffluren bzw. in öffentlichen Räumen befinden. Ich untersuche, inwieweit diese Denkmäler das gesellschaftliche bzw. politische System veränderten.



## Az ágyú, mint az etnikai töltetű szimbolikus térfoglalás eszköze

Esettanulmány, Tornalja

PUSKO GÁBOR

Beszámolómban azt próbálom meg bemutatni, hogyan és miért vált egy emlékmű egyik alkotó része – egy ágyú – az etnikai jellegű szimbolikus térfoglalás eszközévé egy dél-szlovákiai magyar többségű településen, Tornalján. Egy olyan eseménysorozatról, konfliktushelyzetről van szó, mely az ideológiai színezetű ellentétektől az etnikai színezetű verbális összetűzésekkig vezet. Az is nyilvánvaló, hogy a folyamat végkifejlete – az etnikai színezetet kapott végjáték – mély játék. A tét esetünkben is olyan magas, hogy belemen-ni inkább tűnik vakmerőségnek, sem mint szolid haszonnal kecsegtető üzletnek (Geertz 1994, 126–169). Az erőviszonyok ismeretében a kezdeményezés – mint majd látni fogjuk – eleve sikertelenségre volt ítélve, s így logikusnak tűnhet az a feltételezés, hogy nem is a várható haszon / kedvező eredmény miatt indították el, hanem épp a borítékolható sikertelenség apropóján a saját körben történő népszerűség növelése miatt. Hogy végezetül az „ügy” meglepő fordulatot vett, ahhoz kellett néhány ember, akik az ágyút szintén saját céljaik eléréséhez használták fel, s a kérdést a nemzetiségi szintérről részben ismét az ideológiai porondra vezették vissza.

### Az előzmények

Önmagában a történet nem is lenne igazán érdekes, azonban jelen esetben egy 1938-tól tartó politikai folyamatról van szó, mely végül etnikai töltetet kapott. Az eset megértéséhez vissza kell utalni két, Tornalján folytatott kutatás eredményeihez, illetve néhány, a városkában lezajlott eseményhez is.

A Magyar Tudományos Akadémia Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete 2000 márciusában elindította a *Lokális identitás és interetnikus kapcsolatok elemzése Kárpát-medencei magyar településeken* című stratégiai programot. A program két nagy témakört foglalt magába. Nagyobb hangsúlyt kapott az interetnikus kapcsolatrendszer kutatása, míg a lokális identitások feltárása csak meghatározott jellegzetességekre figyelve kezdődött meg (Bakó 2003, 9). E vizsgálódáson belül került sor egy tornaljai kutatás elvégzésére is, mely munka rövidített változata a kutatást lezáró tanulmánykötetben látott napvilágot (Pusko 2003, 191–206). Az itt elvégzett vizsgálódás során rendszeresen visszatért egy gondolat a magyar adatközlők részéről – kinél erőteljesebben, kinél csak utalás formájában – mégpedig az, hogy az 1989-es rendszerváltást és az azt követő, a demokratikus normáknak megfelelő arányeltolódások, főleg az öngazgatásban, egyfajta „trianon-szindrómát” váltottak ki a helyi szlovák lakosságban. E vélekedések szerint – és egyébként a tapasztalatok is ezt mutatják – veszélyeztetve látták az addig számukra bebiztosított hivatalokat,

munkahelyeket, pozíciókat. Az első szabad önkormányzati választásokon még a számarányuknak megfelelő pozíciókat sem tudták elfoglalni, s emiatt veszélyeztetve érezték magukat (Pusko 2003, 204). A rendelkezésre álló adatok egyértelműen azt mutatják, hogy 1989 előtt a 73 százaléknyi magyarság nem rendelkezett arányainak megfelelő mértékű képvisellett a helyi és járási tanácsi rendszerben. Mindezek mellett a helyi (de nem csak a helyi) szlovákság egy részénél újabb traumát, vagy ha úgy tetszik, veszélyérzetet keltett a település eredeti nevének a visszaállítása. Érdeemes megemlíteni, hogy azon dél-szlovákiai magyar települések közül, melyek nevüket a második világháborút követően szlovák történelmi személyiségekről kapták, egyedül Tornaljának sikerült megszabadulni a Šafárikovo elnevezéstől (Jarábik 2001, 164). A szlovák Tornaľa elnevezés törvényileg 1990. október 1-én lépett érvénybe (Gaál 2001, 330) de még évek múltán is egyik viszázatérő eleme volt a szlovák–magyar konfliktusoknak.

A másik, véleményem szerint meghatározó tényező pedig az a tény, hogy a tornaljai szlovákság egészen 2004-ig nem rendelkezett olyan szimbolikus térrel, mely a szlovák jelenlétet, a terület feletti „szlovák fennhatóság” jogos igényét és történelmi tényekkel történő igazolását támaszthatta volna alá. Igaz, hogy etnikai töltettel bíró térrel a magyarság sem rendelkezett 1945-től 1989-ig. Az említett esztendőben nyújtotta be szándékát a Matica slovenská helyi szervezete egy Kuzmányit ábrázoló mellszobor felállítására. Az emlékművet a Templom téren, az evangélikus templom előtt szerették volna felállítani azzal az indoklással, hogy Kuzmányi evangélikus püspök volt és a közeli Sajógömör iskolájában tanult. A hely kiválasztását valószínűleg azonban az indokolta, hogy így ellensúlyozzák a parkban álló, a Csevadok helyi szervezete által állított milicecentáriumi emlékmű dominanciáját. A Matica kérvényét a helyi önkormányzat jóváhagyta, azonban az evangélikus gyülekezet elutasította. Így a Kuzmányit ábrázoló mellszobor a közelben álló, időközben Pavol Jozef Šafárik nevét felvevő szlovák általános iskola épületének falára került. Ezt követően 2006 októberében, a Tornaljai Városnapok ünneppsorozat keretei között egy emléktáblát leplezett le a Matica az egykori ipartestület épületének falán. A márványtáblával Mikuláš Senko koreográfusnak állítanak emléket, aki a 60-as években sikeresen tevékenykedő Čierťažn nevű szlovák néptáncegyüttes alapítója és vezetője volt évekken keresztül.

E két emlékhely kialakítását megelőzően a tornaljai szlovákok nem rendelkeztek olyan térrel, ahol szervezett keretek között mutatkozhattak volna meg a nyilvánosság előtt, csupán bizonyos helyeken és bizonyos alkalmakkor tudtak „tömegesen” jelen lenni, mint „*tornaljai szlovákság*” (Pusko 2005, 241–249).

Mindezek ismeretében úgy vélem, könnyebben megérthető, hogy miért is ragaszkodtak a tornaljai szlovákok egy emlékmű egyik alkotórészéhez, az ágyúhoz.

### A helyszín és az emlékmű

A mai városi parknak – tulajdonképpen a városka főterének – nagyobb része a 20. század derekáig piactérként funkcionált, csak a nyugati részén alakítottak ki egy parkot. Központi fekvésének köszönhetően azonban különféle politikai – társadalmi rendezvények helyszíne is, egészen napjainkig.

Tornalja 1938-as Magyarországhoz történő visszacsatolását követően ebben a parkban állítottak fel egy turul madaras emlékművet, s helyezték el mellette az országzászlót is. Ez az emlékmű azonban nem sokáig állt a téren. 1945-ben lebontották (más állítások szerint beleépítették a szovjet emlékműbe), s helyére (vagy ennek a helynek a közvetlen

szomszédságában) megépítették a városban folytatott harcok során elesett szovjet katonák emlékművét. Ehhez a márványlapokat a Kiss család villájából „szerezték be”, s az emlékművet még a háború befejezése előtt, 1945. április 28-án egy ünnepség keretein belül leplezték le (Gaál 2001, 305). Az emlékmű elé egy páncéltörő löveget is elhelyeztek. Egyesek úgy vélik, hogy egy 1938-ban készült magyar ágyúról, mások viszont állítják, szovjet fegyverről van szó. Később egy tribünt is emeltek az emlékmű elé, s ez a komplexum egészen 1989-ig színtere volt a különféle állami ünnepségeknek, pioníratadásoknak, de '89 novemberében – decemberében a rendszerváltás helyi „levezénylői” is eleinte – amíg nem jutottak be a művelődési ház színháztermébe – itt szervezték a különféle nagygyűléseket, lakossági fórumokat. A rendszerváltás során és azt követően a térnek éppen az ideológiai funkciója váltotta ki a legnagyobb ellenszenvet.

### **Forradalmi hangulatban**

A Független Magyar Kezdeményezés helyi csoportja a város eredeti nevének visszaállítása mellett épp a szovjet emlékmű-komplexum – emlékmű, ágyú, tribün – eltávolítását és a második világháború tornaljai áldozatainak emlékére egy emlékmű építését tartotta a legfontosabb olyan teendőnek – természetesen az egyéb gyakorlati tennivalók mellett – melynek szimbolikus üzenete is van. Az ágyút viszonylag gyorsan, már 1991-re eltávolították és a városi kommunális üzem egyik raktárában helyezték el. Ekkor került lebontásra az emelvény is. Az emlékmű azonban a helyén maradt, s később egy államközi szerződés is garantálta annak sértetlenségét. Az ágyú eltávolítása ebben az időben elsősorban az egykori partizánoknak (?), antifasiszta harcosoknak és a kommunista párt helyi vezetőinek nem tetszett, a lakosság nagy általánosságban azonban elfogadta ezt az állapotot.

Az önkormányzat 1992-ben kezdett foglalkozni a tornaljai áldozatok emlékművének gondolatával. Ekkor olyan elképzelés is született, hogy ezt az emlékművet építsék rá a szovjet emlékműre. Az emlékmű megtervezésére és elkészítésére kiírt pályázatra benyújtott pályamunkák közül végül egy másik tervet kellett elfogadásra. Ennek értelmében a park hosszanti tengelyén, annak keleti szélén, a szovjet emlékművel szemben épült meg, majd került leleplezésre 1995-ben. Az emlékmű felavatása nem maradt visszhang nélkül: a Szlovák Nemzeti Párt és a Matica helyi aktivistái olvasói levekben, illetve több lap tudósításokban, kommentárokból számolt be az eseményről. Az ünnepséggel kapcsolatban elsősorban a magyar himnuszt, az emlékművel kapcsolatban pedig az áldozatok névsorából a szlovák neveket kérték számon. Ezekkel a megnyilvánulásokkal is azonban nagyban erősítették azt a nézetet, mely szerint ez egy magyar emlékmű, s valóban, ez így is épült be a helyi köztudatba. A teljességhez hozzátartozik, hogy a névsorban olvasható néhány szlovák név is – egykori tornaljaiak – egyúttal az emlékmű emléket állít a Tornaljáról elhurcolt zsidó lakosságnak is. Mindenesetre a „magyarrá” minősítés egy újabb okot adott a helyi magyar nemzetiségű döntéshozóknak arra, hogy az ágyú visszahelyezését célzó későbbi kezdeményezéseket ne támogassák.

Az 1998-as parlamenti választások után alábbhagytak a „verbális nemzetiségi csatározások”, az etnikai jellegű szóváltások megszűntek Tornalján is. Az ágyú kérdése szűkebb körben azért időről-időre felbukkant, s voltak kezdeményezések annak visszahelyezésére a szovjet emlékmű elé. A képviselő-testület egy alkalommal szavazott is az ágyú visszahelyezését célzó javaslatról, mely azonban nem kapta meg a szükséges támogatást, s a kérdés kikerült a köztudatból. Ezek és a korábbi próbálkozások is politikai – ideológiai lépéseknek tekinthetők, nem volt etnikai színezetük, egészen 2002-ig. Ekkor az ön-

kormányzat márciusi ülésén a Demokrata Párt egyik képviselője a következő javaslatot terjesztette elő: „Tisztelt képviselők, tisztelt polgármester úr, tisztelt jelenlévők! Kérem az önkormányzatot, hogy helyezze hatályon kívül azt az 1991-ből származó önkormányzati határozatot, melynek értelmében az ágyú el lett távolítva a Főtéren álló, városunkat a fasiszta iga alól való felszabadítás során elesettek márvány emlékműve elől. Ez az ágyú az emlékmű része, a fasizmus elleni harc jelképe, melyhez csatlakozik a Szlovák Köztársaság is. A javaslat elfogadását megígérték, s a szavazás során a kezdeményezést támogatni fogják az SDKÚ, a DS, az SNS, a HZDS, a KSS, az SDL, a KDH képviselői és a független képviselők, vagyis az összes képviselő, leszámítva az MKP képviselőit. Amennyiben a Magyar Koalíció Pártja képviselői is megszavazzák ezt a javaslatot, akkor ez az önkormányzat valamennyi képviselőjének az érdeme lesz és egyik politikai párt sem sajtáthatja majd ki az ágyú eredeti helyére való visszahelyezésének érdemét. A támogatást előre is köszönöm!”

A kezdeményezésre választ Mészáros Gyula, a MKP képviselői csoportjának elnöke adott: „Tisztelt, polgármester úr, tisztelt képviselő-testület, az ágyúnak az elesett szovjet katonák emlékművéhez való visszahelyezésével az önkormányzat egyszer már foglalkozott. Akkor titkos szavazás során a képviselők érvényben hagyták az 1991-ben elfogadott határozatot. Az ágyú visszahelyezésének kérdése rendszerint választások előtt kerül terítékre, legyen szó parlamenti vagy önkormányzati voksolásról, azzal a céllal, hogy egyes pártok vezetőiből álló csoport ebből politikai tőkét kovácsoljon. Az MKP tornaljai szervezete hajlandó erről a már így is túlpolitizált kérdésről valamennyi párttal, mozgalommal, szövetséggel tárgyalni, de csak az idej választások után. Az önkormányzat mai ülésén a kérdés megnyitását nem támogatjuk.”

Annak ellenére, hogy az MKP képviselői csoportja, melynek többsége volt a testületben, felszólította a többsieket, hogy a javaslatot ne terjesszék be, a voksolásra mégis sor került. A beterjesztett javaslatot titkos szavazás során 11 képviselő támogatta, ellene senki sem szavazott, s 12 képviselő tartózkodott a szavazástól. Ezt követően a javaslat beterjesztője a kisebbség többség általi elnyomásáról beszélt, utalva ezzel az MKP-ra, illetve rajta keresztül a helyi magyarságra, bár később ezt cáfolta. Az ominózus ülésről és a szavazásról a *Tornalja és Vidéke* helyi lap is beszámolt, s a javaslatot beterjesztő képviselő kirohanására is itt reagált a magyar párt képviselői csoportjának vezetője: „A szavazásra az MKP felhívásának ellenére sor került. B. képviselő úr javaslata titkos szavazás során el lett utasítva. A képviselők többségének nagy meglepetésére B. képviselő úr az eredményre – véleményünk szerint – elhamarkodottan és antidemokratikusan reagált akkor, amikor kijelentette: magasabb helyeken fog beszámolni arról, hogy Tornalján hogyan bánt a többség a kisebbséggel. Erre a kijelentésére a következő képen reagáltam: Városunkban a szlovákok, magyarok és cigányok együttélése példaértékű. Ebbe az együttélésbe elmentet és gyűlölködést vinnie egy demokratikus képviselőnek elítélendő dolog.”

Ezzel azonban az ügy koránt sem ért véget, s a helyi lap következő számában a javaslat beterjesztője újságcikkben hozta nyilvánosságra álláspontját „*Újabb sikertelen kísérlet*” címmel. Emellett a cikk mellett azonban ugyanennek a szerzőnek a tollából egy másik írás is olvasható, melynek címe: „*A szlovák önrendelkezés harcosa*”. A Demokrata Párt önkormányzati képviselője első írásában előbb a második világháború szörnyűségeire utal, illetve a harcok során elesett katonák emlékére állított emlékművekről ír. Aztán számon kéri a korábbi önkormányzatot azt a döntést, melynek értelmében az ágyút eltávolította, bár bár tettnek, az emlékmű megcsonkításának nevezve ezt a cselekedetet. Ezt követő okfejtésében az antifasiszta küzdelmen keresztül eljut a kisebbség többség általi elnyomásának



gondolatahoz, s mindezért a MKP helyi képviselőit teszi felelőssé. Másik írásában – melyet a *Demokratické slovo* 2002 márciusi számában található cikkből állított össze – Štefan Osuskýról emlékezik meg, mint olyan egyéniségről, akinek jelentős szerepe volt az első világháború utáni Európa elrendezésében, s aki a trianoni szerződést is aláírta.

A cikkek megjelenését követően újabb pengeváltásra került sor a *Tornalja és Vidéke* hasábjain, mellyel – miután kellő mértékben medializálva lett az ügy, s a lakosság / választók látóterébe került a kérdés – mindkét fél lezárta a vitát. Közben az ágyú 2003-ig egy raktárban volt elhelyezve, mikor egy kérvény érkezett a helyi reedukációs intézet (javító intézet) vezetésétől, hogy azt szívesen rendbe hozná és elhelyezné az intézet előtt. Erre az engedélyt meg is kapták. Ugyanakkor nem véletlen a kérvény, hiszen itt dolgoznak többen is azok közül az egykori önkormányzati képviselők közül, akik kezdeményezték az ágyú visszahelyezését.

### És a végkifejlet (?), amire senki sem számított

A 2002-ben lezajlott önkormányzati választásokat követően úgy tűnt, az ágyú végképp kikerül a lakosság látóköréből. Leszámítva a beavatottakat, arra senki nem számított, hogy az ágyú-ügy még koránt sem ért véget. A 2006-ban lezajlott önkormányzati választások a korábbi, majd újraválasztott polgármester igen intenzív, minden eszközt bevető kampányát hozta. Mivel a választások előtt az összes, Tornalján alapszervezetet működtető politikai párt összefogott ellene, s egységesen az MKP jelöltjét támogatta (még a Szlovák Nemzeti Párt is!), a város polgármestere mindent elkövetett az újabb választási siker érdekében. E kampány része lehetett az a megállapodás is a kommunista párt néhány tagjával, s valószínűleg további csoportokkal is (becsléseink szerint ez a megállapodás egy – két tucat szavazatnál nem hozott többet a konyhára), hogy amennyiben kedvező eredmény születik, úgy a főtér rekonstrukciója során az ágyú visszakerül a szovjet emlékmű elé. Mindez a 2007 május 8-án, a fasizmus fölött aratott győzelem napján derült ki, amikor a helyi lakosság jelentős részének legnagyobb megdöbbenésére az ágyú teljes pompájában visszakerült a szovjet emlékmű elé, pontosan célba véve a háború helyi áldozatainak, a „magyaroknak” az emlékművét...

### Összegzés

Adott egy szovjet emlékmű, melyet egy korábbi – magyar – emlékmű helyére építettek egy köztisztelőben álló helyi magyar közszereplő házából „beszerzett” márványlapokból. Az emlékmű része egy tribün, melyről évtizedeken keresztül különféle kommunista vezetők szónokolnak a néphez, illetve az ifjúsághoz és egy ágyú, mely egyes vélekedések szerint szovjet, mások szerint magyar gyártmány. A rendszerváltás idején kísérlet születik a szovjet emlékmű eltávolítására, végül csak az ágyú kerül elszállításra és az emlékmű lebontásra. Néhány évvel később megépül a tér túlsó végén – a Matica és a Szlovák Nemzeti Párt tiltakozása ellenére – a második világháború tornaljai áldozatainak emlékműve, mely a köztudatba magyar emlékműként kerül be. Szlovák politikai pártok képviselői kezdeményezik az ágyú visszahelyezését a szovjet emlékmű elé. A második kezdeményezés elutasítását követően az ágyú „szlovák nemzetiséget” kap azáltal, hogy nemzetiségi kérdést kreálnak az ügyből (lásd: a szlovákok magyarok általi elnyomása). Az önkormányzaton belüli vitát követően az ágyú visszahelyezésének lehetősége a minimálisra csökken a presztízsvesztés veszélye nélkül a szimbolikus / etnikai töltet miatt (legalább is

amíg az MKP illetve olyan független magyar képviselők vannak többségben a képviselő-testületben, akik számára ez a kérdés nem mellékes). Ugyanis hogyan nézne az ki, hogy a szovjet emlékmű előtt álló ágyú azt a magyar emlékművet veszi célba, mely épp az orosz fronton elesetteknek állít emléket? Arról pedig meg már végképp szó sem lehet, hogy egy „szlovák” ágyú csöve meredjen egy „magyar” emlékműre... Mert egyébként ezek a gondolatok mindkét oldalon jelen vannak. Mivel azonban „a politikában soha ne mondd, hogy soha” illetve „a cél szentesíti az eszközt”, az ágyú, azt követően, hogy már szinte senki nem foglalkozott vele – visszakerül a szovjet emlékmű elé, annak az egykori önkormányzati képviselő hathatós közreműködésének köszönhetően (immár alpolgármesteri minősítésben), aki annak idején ellentmondást nem tűrve állt ki a korábbi határozat mellett, s utasított vissza minden politikai és nemzetiségi támadást, melyek az ágyú kapcsán merültek fel.

Az eset legfőbb tanulsága, hogy az etnikai/nemzeti feszültségeket a lokális közösségekben (is) rendszerint egyének vagy szűk érdekcsoportok gerjesztik saját céljaik elérése érdekében. Mellettük ott vannak azok a szélesebb tömegek, csoportok – ez esetben a magyar és szlovák nemzetiségű lakosság egy-egy része – akik komolyan veszik „vezetőik” (a hangadók) e kérdésben történő megnyilatkozásait, és mintegy vezényszóra reagálnak a történésekre. A kérdés mindig az, hogy az etnikai konfliktus útjára lépő spontán tömegek (csoportok) meddig hajlandóak alávetni magukat a velük manipuláló egyének/érdekcsoportok felhívásainak, utasításainak? Amennyiben ugyanis valamelyik érintett csoport kivonja magát a „manipulátorok” irányítása alól, s a kollektív cselekvésnek ez esetben csak rájuk vonatkozó logikája (vagy éppenséggel „logikátlansága”) mentén kezd el tevékenykedni, olyan reakciókat válthat ki a másik félből, melynek végkimenetele magában hordozza egy súlyosabb konfliktus lehetőségét is.

## Irodalom

BAKÓ BOGLÁRKA

- 2001 Lokális identitás és interetnikus kapcsolatok a Kárpát-medencei kisebbségi magyar közösségek nemzeti tudatában. In *Ezredforduló. A tudomány jelene és jövője a kisebbségben élő közösségek életében c. konferencia előadásai*. Szerk. Tóth Károly. Dunaszerdahely: Lilium Aurum, 74–81. p. /Nostra Tempora 3./

GAÁL IMRE

- 2001 *Száz év Tornalja történetéből (1848–1948)*. Somorja: Méry Ratio.

GEERTZ, CLIFFORD

- 1994 *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások*. Budapest: Századvég Kiadó.

JARÁBIK BALÁZS

- 2000 Az új modell. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 2, 1. sz., 99–108. p.

PUSKO GÁBOR

- 2003 Szlovákok, csehek, magyarok Tornalján. In *Lokális világok. Együttélés a Kárpát-medencében*. Szerk. Bakó. Budapest: MTA Társadalomkutató Központ.
- 2005 A szimbolikus térfoglalás, mint az etnikai önmeghatározás eszköze a gömöri Tornalján. In *Etnikai kontaktiónak a Kárpát-medencében a 20. század második felében*. Szerk. Klamár Zoltán. Aszód: Pest Megyei Múzeumok Igazgatóságának Petőfi Múzeuma, 241–249. p. /Múzeumi Füzetek (Aszód) 53./

# **Delo, ako prostriedok symbolického obsadenia priestoru etnického charakteru**

(Zhrnutie)

V malom mestečku na juhu Gemera – v Tornali – v rokoch 1990–2007 vznikol unikátny konflikt medzi obyvateľmi maďarskej a slovenskej národnosti, resp. medzi politickými stranami, ktoré v meste a v mestskom zastupiteľstve zastupujú tie dve etniká. Predmetom sporu bolo delo, ktoré bolo / je súčasťou sovietskeho vojnového pomníku. Jedná sa o zbraň, ktorá podľa jednej strany je sovietskou výrobou, podľa druhej strany ide o maďarský protipancierový kanón, vyrobený v r. 1938. Okrem toho treba pripomenúť, že na mieste, kde stojí tento komplex, stál pomník maďarských vojakov padlých v prvej svetovej vojne. Na návrh poslancov mestského zastupiteľstva za Maďarskú nezávislú iniciatívu delo bolo odstránené (pôvodne sa mal odstrániť celý pomník), proti čomu protestovali najprv komunisti a Zväz antifasistických bojovníkov. V roku 1995 na námestí, oproti sovietskemu pomníku bol odhalený pomník tornaľčanov, obetiam druhej svetovej vojny, ktorý sa považuje za maďarský. Nezrovnalosti dosiahli svoj vrchol v roku 2001/2002, pred komunálnymi voľbami. Vtedy v zastupiteľstve zástupcovia tzv. „slovenských“ politických strán sa spojili a vyzvali poslancov SMK, aby delo vrátili na pôvodné miesto, čo klub SMK odmietalo. Po hlasovaní poslanci za SDKÚ v miestnych novinách zverejnili rôzne články, v ktorých sa píše a diskriminácii menšiny väčšinou. Oponoval im predseda poslaneckého klubu SMK (k tejto téme sa vyjadroval táto osoba, či na zasadnutiach zastupiteľstva, ako aj v tlači). Samozrejme, jednotlivé skupiny obyvateľstva – maďarské a slovenské – túto rétoriku osvojili a otázka silne ovplyvnila aj verejnú mienku. Vďaka zainteresovaniu politických strán do riešenie tohto problému (samozrejme každá strana v svoj prospech) a vznášanie národnostného podtónu do celého diania, problém dostal interetnický charakter. A keď už každý myslel, že delo ostane na nádvorí reedukačného ústavu, po komunálnych voľbách v roku 2006 nové zastupiteľstvo súhlasil s návrhom staro-nového primátora, a 8. mája 2007 delo vrátili k pomníku.

## **Kanone als Mittel symbolischer Besetzung im Raum ethnischen Charakters**

(Zusammenfassung)

In der Kleinstadt Tornalja in Süd-Gömör entstand in den Jahren 1990–2007 ein unikater Konflikt zwischen den ungarischen und slowakischen Einwohnern, bzw. zwischen den politischen Parteien, die in der Stadt und der Stadtleitung diese zwei Ethniken vertreten. Objekt des Streites war die Kanone, die Bestandteil eines sowjetischen Kriegsdenkmals war / ist. Es geht um eine Waffe, die nach der Meinung der einen Seite ein sowjetisches Erzeugnis ist; nach der Meinung der anderen Seite geht es um eine ungarische Gegenpanzer-Kanone, hergestellt im Jahre 1938. Es muss erwähnt werden, dass an dem Ort, wo dieser Komplex steht, stand früher ein Denkmal für ungarische Soldaten, die im Ersten Weltkrieg gefallen sind. Nachdem es die Stadtabgeordneten der Ungarischen unabhängigen Initiative vorgeschlagen hatten, wurde die Kanone beseitigt (ursprünglich sollte das ganze Denkmal beseitigt werden), wogegen zuerst die Kommunisten später auch die Mitglieder des Verbandes antifaschistischer Kämpfer protestierten. Im Jahre 1995 ist auf dem Platz gegenüber dem sowjetischen das Denkmal für Tornaljaer Opfer des Zweiten Weltkrieges enthüllt worden, das für ein ungarisches Denkmal gehalten wird. Die Missverständnisse erreichten ihren Höhepunkt in den Jahren 2001/2002 vor den Kommunalwahlen.

Damals vereinigten sich die Vetreter der so genannten „slowakischen“ politischen Parteien und riefen die Abgeordneten für die Partei SMK auf, die Kanone auf ihrem ursprünglichen Ort aufstellen zu lassen, was diese jedoch verweigerten. Nach einer Abstimmung veröffentlichten die Abge-

ordneten für die Partei SDKÚ in der regionalen Zeitung verschiedene Artikel über eine Diskrimination der Minderheit gegenüber der Mehrheit. Der Vorsitzende des Abgeordnetenklubs der SMK opponierte ihnen (zu diesem Thema äußerte sich diese Person, ob in den Sitzungen oder in der Presse). Die einzelnen Gruppierungen der Einwohner – sowohl slowakische als auch ungarische – eigneten sich diese Rhetorik an und diese Problematik beeinflusste auch die öffentliche Meinung äußerst stark. Da die einzelnen politischen Parteien (selbstverständlich jede in ihrem eigenen Interesse) in die Lösung dieses Problems eingegriffen hatten und da in das gesamte Geschehen ein nationaler Unterton gemischt wurde, erhielt die Problematik interethnischen Charakter. Und als schon alle dachten, die Kanone bleibe auf dem Hof des Reedukationsinstituts stehen, war die neue Stadtvertretung nach den Kommunalwahlen im Jahre 2006 mit dem Vorschlag des alt-neuen Bürgermeisters einverstanden: die Kanone wurde am 8. Mai 2007 dem Denkmal wieder hinzugefügt.



1. kép: Az Országzászló egy 1939-ben készült képes levelezőlapon (archív)



2. kép: *A szovjet emlékmű az ágyúval egy, az 1960-as években készült képes levelezőlapon (archív)*



3. kép: Az emlékmű az ágyú nélkül (Pusko Gábor felvétele, 2006)



4. kép: *A szovjet emlékmű – ismét az ágyúval (Pusko Gábor felvétele, 2007, május)*



## Premeny vo využívaní krajiny v Medzibodroží

VIGA GYULA

*Pamiatke Ivána Balassu*

Medzibodrožie – podobne ako iné vodnaté oblasti maďarskej Dolnej zeme – vedecký záujem dlho považoval za relikť archaických postupov, „prastarých“ náradí a techník, celkove za relikť starodávneho spôsobu života. Toto chápanie posilňovala aj skutočnosť, že po vytýčení trianonských hraníc (1920) sa výskum sústreďoval viac na južnú, k Maďarsku patriacu časť kraja, prekrývajúc tým aj regionálnu členitosť Medzibodrožia a kladúc do popredia výskumného záujmu predovšetkým dávnejší vodný svet Dlhej lúky (Hosszúrét). Za uplynulé polstoročie neobyčajne mnoho vedeckých výsledkov spestrilo paletu tohto dávnejšieho poňatia a popri faktoch z oblasti histórie osídlenia, agrárnej histórie, prírodnej a spoločenskej geografie ako i národopisu, výskum iných krajov s podobnými danosťami slúžil systémovému chápaniu problému.<sup>1</sup> Rané dejiny osídlenia Medzibodrožia a výsledky novších archeologických výskumov sa zdajú potvrdiť skoré „obdobie rozkvetu“ tohto kraja a jeho ľudu, čo však neznamená, že by sa zatiaľ neformovali prevažne len teoretické názory o tejto otázke.<sup>2</sup>

K premenlivým povrchovým formám krajiny sa vzájomne striedajúce generácie ľudí v Medzibodroží rôznymi spôsobmi prispôbovali. Formy činnosti sa organizovali v komplexných formách stratégie spôsobu života, ktoré v jednotlivých mikroregiónoch, dokonca i v jednotlivých dedinách vytvárali charakteristické, ale i podľa skupín osídlení modelovateľné typy. Žiaľ, sieť historických výskumov dnes ešte nie je dosť hustá na to, aby sme takýmto spôsobom mohli zobrazit prevádzkový systém jednotlivých lokalít: ručne zhotovené mapy informujú len o využívaní krajiny z 18., ale najmä z prvej polovice 19. storočia. K ohraničeniu krajinno-historických formácií ja sám považujem za prijateľné členenie Balázsa Borsosa, ktoré – popri skorších mikroregionálnych členeniach – využíva charakteristické znaky nadmorskej výšky, reliéfu terénu, sídelno-geografickej situácie, typu osídlenia, priemernej ročnej teploty a množstva zrážok ako aj lokálnych typov pôdy a na základe toho vyčlenil desať typov využívania krajiny. Myslím, že mikroregióny *Bodrogzug-Szigetköz*, *Potisie*, *kopcovitý kraj pri Rozvágyi*, *povodie riek Karča*, *Bodrog*, *Tice*, *Chlmecká pahorkatina*, *Hosszúrét* ohraničujú zároveň aj mikroregionálne formy spôsobu života. Borsos dospel aj k tomu záveru, že pred reguláciou vodných tokov ovplyvňovali územné členenie hospodárenia predovšetkým tri geografické činitele:

- 1 Dóka 1977; Dóka 1987; Valter 1974; Balassa 1975; Boros 1980; Boros 1980; Boros 1997; Frisnyák 1990; Frisnyák 2005; Andrásfalvy 1973; Bellon 1989; Bellon 1991; Bellon 2003; Borsos 2000; Siska 1986; Viga 1996; Sumarizujúca bibliografia: Nagy 1999.
- 2 Révész 1996. 193–206; O dávnom hospodárení v záplavových oblastiach detailne: Andrásfalvy 1973. O problematike sumarizujúc: Frisnyák 1990. 227–245; Dankó 2001. 89–109.

1. Rôzna nadmorská výška a z toho vyplývajúce vodnatosť
2. Charakter reliéfu usadlosti
3. Príslušnosť ku geografickému mikroregiónu.

Na základe prvých dvoch rozlišuje *ostrovnú usadlosť*, *usadlosť na brehu rieky a usadlosť pri úpätí vrchu* (maď. *szigettelepülés*, *folyóparti település*, *hegylábi település*), ktorých zaradenie sa podľa jeho názoru môže vyriešiť pomocou tretieho činiteľa, a to na základe geografických mikroregiónov<sup>3</sup>. Nezaškodí ovšem upozorniť na dôležité ponaučenie ekologického prístupu, že rovnaké geografické prostredie neznamená v každom prípade aj rovnakú koreláciu, rovnakú kultúru.<sup>4</sup> Z hľadiska našej témy je rozhodujúce zdôraznenie toho, že geografické danosti neboli v Medzibodroží nemenné. Formovanie krajiny, pretváranie jej detailov tu bolo dlhým, niekoľkostoročným procesom, ktorého zavŕšením a – dodnes pôsobiacim – ukončením sú veľké zásahy do krajiny v druhej polovici 19. stor., úprava vodných tokov a odvodňovanie, ktoré vo viacerých etapách pretvárali systém dovtedajšieho hospodárenia.

Lud, žijúci v Medzibodroží sa svojím spôsobom života prispôboval danostiam krajiny, zároveň však časť jeho činnosti – predovšetkým produktívne hospodárenie a pracovná kultúra – boli v ambivalentnom vzťahu s ekologickým prostredím. Produktívne hospodárenie a bezprostredné formy využívania okolitej krajiny sa v živote jednotlivých usadlostí vzájomne dopĺňali. Tento dvojaký vzťah historicko-geografický a národopisný výskum zjednocuje v systéme hospodárenia v záplavovej oblasti, rozlišujúc pritom jeho ranú, *diferencovanú* (13.–15. stor.) a neskoršiu, *komplexnú* formu. Podľa Sándora Frisnyáka sa Medzibodrožie pod zdanlivo homogénnym povrchom členilo na dve morfológické úrovne: na *záplavové oblasti* a na *bezzáplavové piesočné ostrovy*. Lud, žijúci v tejto oblasti sa obe snažil racionálne využívať. Od obdobia príchodu Maďarov do Karpatskej kotliny do konca 19. stor. bolo využívanie krajiny veľmi rôznorodé, v podstate sa však členilo na *obytnú* a *hospodársku funkciu*. Obytná funkcia sa obmedzovala na miesta bez záplav, na úrovne tzv. pradávnych usadlostí, kým hospodárska činnosť sa rozprestrela na celý kraj. Zhodne s prírodno-geografickou diferenciáciou sa členili aj hospodársko-geografické javy.<sup>5</sup> Hoci pred reguláciou vodných tokov veľké plochy pokrývala voda (príležitostne i trvalo zavodnené plochy), predsa bolo hospodárenie rozmanité, diferencované. Popri mysoch, potokoch, mŕtvych ramenách, močiaroch, rozvetvujúcich sa z riek, sa prevádzalo diferencované záplavové hospodárenie (rybárstvo, čikárstvo, získavanie pálky a trstiny), lesné hospodárenie. Na rozľahlých lúkach a pastvinách sa chovali zvieratá, na vyšších, bezzáplavových úrovniach hlavnú formu obživy znamenalo orné hospodárenie, na svahoch kopcov a pieskových dún vinohradníctvo a ovocinárstvo.<sup>6</sup> Rôzne formy využívania krajiny sú historické procesy, ktoré sa môžu pochopiť v rámci dejín jednotlivých obcí a mikroregiónov. Toto všetko je oveľa zložitejšia štruktúra, než aby sme sa ju pokúsili vysvetľovať postupujúc od starších postupov smerom k modelu zložitejšej pracovnej kultúry a roľníckeho spôsobu života. Tradícia prechovávala rôzne spôsoby prispôbovania sa, z ktorých si dané spoločenstvo každej doby v určitej usadlosti mohlo zvoliť – hoci aj periodicky sa meniacu – stratégiu prispôbovania sa k podmienkam svojho životného prostredia. Toto prostredie bolo naviac aj spoločensky diferencované: počnúc stredovekom bolo cieľom

3 Borsos 1994, 310–326. Vid' Ébner (Gönyey) 1925.

4 Kroeber 1931, 250; Frake 1962, 53–55.

5 Frisnyák 1990, 227.

6 Boros 1994.



poddaných–roľníkov, základom ich feudálnych služieb produktívne hospodárenie, korystný spôsob života sa čoraz viac – najvýraznejšie po regulácii vodných tokov – obmedzoval na spôsob života menších skupín a ľudí v marginálnej situácii. V období, kam siahajú recentné doklady, už takmer poldruha storočia je jednoznačné, že pre človeka žijúceho v Medzibodroží – podobne ako pre roľníkov v iných oblastiach – bolo cieľom získať pôdu a dobytok, možnosť roľníckeho spôsobu života, čo bolo vzorovým modelom. Myslím, že toto bolo najdôležitejšou hybnou silou ľudského života aj v predchádzajúcich storočiach. V súlade s tým pojednávam o formách využívania krajiny v takom slede, aký bol ich význam a akú hospodársku úlohu mali v roľníckom živote a v organizácii hospodárstva.<sup>7</sup>

## 1. Pastierstvo, chov dobytky

Pred úpravou vodných tokov a meliorizáciou boli rôzne danosti pasienkov v Medzibodroží bohatým zdrojom krmovín pre extenzívny chov dobytky.<sup>8</sup> Je isté, že prispôbiac sa danostiam krajiny a charakteru vegetácie, štruktúra chovu dobytky nebola homogénna ani pred reguláciou vodných tokov a zodpovedajúc tomu zložitá boli aj chovateľské ciele.<sup>9</sup> So stádami hovädzieho dobytky, chovaného na mäso i na prácu, ktoré zabezpečovali najväčší zisk zo zemepanských a poddansko-roľníckych hospodárstiev, vandrovali s malými amplitúdami medzi trávnatými pastvinami, prispôsobujúc sa k práve aktuálnemu stavu hladiny spodných vôd. V dobrých rokoch na pasienky v Medzibodroží prijímali aj stáda zvierat z oblasti Potisia a Nyírségu, v tejto súvislosti nemožno od seba oddeliť tento kraj od extenzívnych pasienkových plôch v oblastiach pri rieke Ondave, resp. Uhu a horného Potisia. Doplnkovým krmivom pre chovanie náročnejších koní – v záprahoch v Medzibodroží až do polovice 20. stor. sa zachovala dominancia volských záprahov s jarmom.<sup>10</sup> – rovnako ako v jednej časti roka v stajniach chovaných dojníc, bolo aj v minulých storočiach seno z bohatých lúk. Moho archívnych údajov dokazuje význam žaluďov z dubových lesov v záplavových pásmach pri jesennom kŕmení v extenzívnom chove stád ošípaných, od prelomu 18.-19. stor. bolo kŕmenie doplnené kukuricou, ktorá sa objavila na pieskovitých kopcoch<sup>11</sup> Ovčiarstvo bolo vytisnuté na vyššie položené oblasti Horného Medzibodrožia, jeho význam sa po regulácii vodných tokov zvýšil, v neposlednom rade aj kvôli zlepšeniu kvality pôdy „košarovaním“.

Pastvinová báza pastierskym spôsobom chovaných zvierat v Medzibodroží bola príznačným spôsobom dvojpolová: lúky i lesy mali v nej rovnako dôležitú úlohu. (Neboli od seba ostro oddelené.) Úbytkom lesov sa stala dominantnou úloha lúk a pasienkov v záplavovom pásme, ktorých význam sa zachoval – dokonca vzrástol po regulácii vodných tokov. (Početné údaje naznačujú, že majere – pomocou násilného zaberania pôdy – zaberali rozsiahle lúky a pastviny od poddaných<sup>12</sup> ale čoraz prísnejšie boli aj nariadenia na ochranu lesných plôch, ktoré poskytovali dôležité pasienky. Čize nielen rozsiahle kľo-

7 Iné riešenie sleduje napr. Balázs Borsos, ktorý v slede starších postupov pojednáva o rôznych formách využívania krajiny. Viď Borsos 2000.

8 Bodó 1992; Viď Frisnyák 2005, 238–240.

9 K súvislostiam pasienkov s rôznymi danosťami a spôsobov pasenia, ako i k otázke lúčneho hospodárstva: Borsos 2000, 106–120.

10 Bodó 1986.

11 Balassa 1973, 53–79; Szabadfalvi 1970.

12 Podľa Sándora Gyimesiho v usadlostiach Zemlinskej župy ku koncu 18. stor. násilne pripojili 23–59% roľníckej pôdy k majorom. Gyimesi 1970, 37.

vanie lesov, ale aj ochrana lesov stále viac zmenšovala možnosti pasenia<sup>13</sup>). Od začiatku prvej tretiny 18. stor. máme už mnoho údajov o tom, že v chotári jednotlivých obcí v Medzibodroží sú veľmi rozdielne veľkosti i kvalita pasienkov a že ľud z usadlostí, ktoré mali malú rozlohu pasienkov, dával svoj vonku chovaný dobytok jednak do obcí s väčšou rozlohou, jednak do susedných žúp, najmä do žúp Užhorodskej, Szabolcs a Bereg.

Krmivovú bázu rozsiahleho chovu dobytky v Medzibodroží teda do polovice 19. stor. znamenalo rastlinstvo lesov a záplavových pastvín, resp. úroda sena na nezriedka zavodených lúkach. Vyklčovanie lesov ako aj zmeny pomerov pasienkov a trávnatých porastov potlačilo do úzadia toto odvetvie hospodárstva. Neskôr, keď – koncom 1880-tych rokov – sa zmenila celková štruktúra využívania pôdy, sa popri extenzívnych pasienkových plochách (napr. *Eszenke* v povodí rieky Latorica, v blízkosti obce Zátin) ktoré sa zachovali ako relikty a popri spoločných obecných pasienkoch sa stalo čoraz charakteristickejšie zimné ustajnenie dobytky. Po regulácii vodných tokov sa nezmenila predovšetkým štruktúra chovu dobytky, ale teritoriálne sa diferencoval význam tohto odvetvia: hospodársky predstih obcí s veľkými, prevažne pri vode sa rozprestierajúcimi pastvinami vzrástol oproti usadlostiam s malými pastvinami. Chov dobytky vo väčšej časti dedín obmedzovala malá rozloha pastvín, tieto sa spojili s blízkymi usadlosťami – sprostredkovaním urbárskych spoločenstiev, resp. pastevných združení – na pasenie dobytky v chotároch iných obcí. Dediny pri Latorici si prenajali pastviny, resp. právo na pasenie aj *za vodou* /Beša, Čičarovce a v chotároch iných dedín pri rieke Uh). Podobné spoločenstvo usadlostí Horného Medzibodrožia a oblasti pri Uhu vzniklo od druhej polovice 19. stor., ktoré sa týkalo lúk, resp. obchodu so senom, pretože súčasne s úpravou vodných tokov sa rozširujúca plocha siateho krmiva nevyriešila celkom problémy s chovom krmných zvierat, resp. jaloviny, ktoré šli na trhu dobre na odbyť. Takmer každú možnú plochu sa snažili využiť na pasenie a na kosenie sena: v dobe dvojpoľného a trojpoľného systému pásli na úhore, do zavedenia kolektívneho hospodárenia bolo všeobecne rozšírené pasenie na *strnisku*, ktoré najviac využívali na konci žatvy na pasenie teliat. V mnohých súvislostiach závisel na lokálnych podmienkach pasenia a lúčneho hospodárenia proces zmeny plemena chovaných zvierat.

V priebehu rekonštrukcie *stavu pred* reguláciou vodných tokov, podobne aj v súvislosti s využívaním zmenenej krajiny musíme upozorniť na to, že štruktúru tradičného roľníckeho hospodárenia v Medzibodroží si musíme predstaviť ako pružný systém. Podľa môjho chápania, činnosť roľníkov pred reguláciou vodných tokov v Medzibodroží mohla charakterizovať akási „pulzujúca“, vodnému režimu, periodicky sa meniacim lokálnym podmienkam zodpovedajúca a k nim sa v detailoch prispôbujúca hospodárska stratégia, čiže je podstatne zložitejšia, rôznorodejšia než ten statický obraz, za aký ho naša národopisná veda o hospodárení na vodnatých územiach – včetně s rozličným využívaním – považuje<sup>14</sup>. Zatiaľ môžeme len tušiť, že pomery pasenia a získavania krmiva sa tiež mohli meniť, prispôbiac sa vodnému režimu v jednotlivých rokoch a k cyklom počasia. Podrobnejšie objasnenie týchto javov však bude úlohou ďalších výskumov.

13 Viga 1996, 11–41.

14 Údaje Tibora Bellona dosvedčujú, že v 18. stor. aj v Nagykunságu menilo predstavenstvo – zodpovedajúc vždy aktuálnemu stavu pasienkov – pre stáda rozlohu na pasenie (Bellon 1996, 111–141).

## 2. Poľnohospodárstvo

Možnosti poľného hospodárenia v Medzibodroží pred reguláciou vodných tokov boli mimoriadne obmedzené: Podľa Zoltána Borsyho a Enikő Félegyházyovej len 10 % tohto kraja bolo nad hladinou povodňovej vody.<sup>15</sup> Toto však neznamená, že by sa medzibodrožskí roľníci nesnažili rozšíriť plochu svojej ornej pôdy: spomienka na obilniny s krátkym vegetačným obdobím svedčí pravdepodobne práve o príležitostných obsadeniach pôdnej plochy.<sup>16</sup>

Historické pramene, ktorých je v 18.–19. stor. čoraz viac, obsahujú – síce nie konkrétne a okrem toho ťažko interpretovateľné – údaje, vzťahujúce sa na to, že rôzne vodné režimy, každoročne i podľa ročných období sa meniace podmienky zabezpečovali aj rozdielne možnosti pre hospodárenie. Vyzdvihnem tu len niekoľko príkladov, ktoré snáď postačia na dokázanie toho, že „prispôsobenie sa“ nie je meravé ani nemenné a periodické stavy geografických mikroprostredí zabezpečujú pre činnosť dedinských spoločenstiev, resp. roľníckych hospodárstiev neustále meniaci sa rámec. V materiáloch urbárskeho priznania (investigatio) dedín regiónu Bodrogzug podávajú správu o nasledovnom. (Kurzívou vyzdvihujem z hľadiska našej témy najpodstatnejšie informácie.)<sup>17</sup> Zalkod: „Chotár je rozdelený na dve časti (*két nyomásra*), urodí sa v ňom raž, ovos, ľan, kukurica a konope. Má lúky, na ktorých sa urodí seno a keď nie je povodeň, možno z nich získať seno, vhodné na chov dobytká, a vtedy možno kosiť aj mládku...“ „*Okrem obdobia veľkých povodní* je tu dostatok pasienkov pre kŕmenie rôzneho dobytká. Pri domoch sú záhrady, v ktorých sa urodí dobrý tabak, kapusta, kukurica a k živobytiu potrebná zelenina.“ Viss: „Chotár je rozdelený na dve časti, urodí sa v ňom raž, ovos, ľan, konope a kukurica. Má lúky, na ktorých sa urodí seno a na ktorých *ak dlho neleží povodeň*, kosia seno, vhodné pre kŕmenie dobytká. V záhradách pri dome sa urodí tabak, kapusta a iná zelenina, ako i dostatočné množstvo rôznych semien. Obec má so zvoľením panstva lúku, nazývanú obecná lúka, na ktorej sa urodí asi 20 vozov sena, mala aj jeden rybník, nazývaný Tökös, ale ten panstvo asi pred polrokom pre dedinčanov zakázalo.“ Pozrime sa ešte na urbárske priznanie jednej charakteristickej medzibodrožskej dediny Bodroghalom (Luka). „IV. Zisky: 1. Chotár obce je v dvoch častiach, ktorých obidve časti, *keď Pán Boh na úrodu zeme vhodné počasie poslal*, zvykli niečo zasívať, všetko sa urodí. Tu siali aj obilie, ovos, jačmeň, kukuricu, ktorých úrodou pomáha k dostatku chleba. A viac takýchto, predovšetkým obilie, také, z ktorého aj cestovinové jedlá môžu s chuťou zjesť. 2. Lúky sú z väčšej časti také, na ktorých sa urodí tráva, z ktorej bude seno, vhodné na zimné kŕmenie hovädzieho dobytká. A sú aj také lúky, na ktorých by mohli kosiť aj mládku *v suchom počasí*, keby sa dodržiaval poriadok a nevyhnali by na ich lúku aj dobytok z vidieka. Ale väčšinou, *ak nevládne povodeň*, aj sena sa im urodí toľko, že mládku ani nepotrebnú, preto ani nikdy nebolo u nich zvykom...“ Investigatio vymenúje aj nepriaznivú situáciu a danosti usadlosti: „1. *Pri mimoriadne veľkých povodniach voda poškodzuje aj niektoré nižšie položené polia*. A pšenica sa aj tak neurodí v chotári. 2. Ich

<sup>15</sup> Cituje: Frisnyák 2005, 237–238

<sup>16</sup> Borsos 2000, 121–134

<sup>17</sup> Cituje: Boros 1980, 121–132; K premenne rádovosti bodroghalomskej (Luka) poddansko-roľníckej spoločnosti: Tóth 2000, 945–954.

lúky zaleje aj *obyčajná povodeň* a ak *dlho na nich stojí voda*, ani seno nie je také vhodné pre kŕmenie dobytky, vtedy aj mláďzu je nemožné kosiť. 3. Pretože táto usadlosť je na ostrove, nech idú kamkoľvek za svojimi záležitosťami, všade sú nútení zaplatiť clo, dokonca pri Tokaji počas povodne na hrádzu v Rakamazi dvojnásobné. 4. *V čase mimoriadne veľkých záplav* ich dobytky uviazne v tomto chotári.“ Výpovedný je pojem „*horšie ornice*“ (maď. „*alább való szántók*“), čo taktiež predpokladá viac stupňov hospodárenia, rôzne hospodárske stratégie, sled činností. Podľa môjho poňatia mohla činnosť poddaných-roľníkov pred úpravou vodných tokov v Medzibodroží charakterizovať akási „pulzujúca“, vodnému režimu, periodicky sa meniacim lokálnym podmienkam zodpovedajúca hospodárska stratégia, t.j. podstatne zložitejšia, rozmanitejšia, než ten statický obraz, za aký ho naša národopisná veda o hospodárení na týchto vodnatých územiach – spolu s ich mnohorakým využitím – považuje.

Na začiatku 19. stor. už každý svah, každá vyvýšenina slúžila ornému hospodárstvu a je isté, že usmernenie stekania vody malo od počiatkov za cieľ aj zväčšovanie teritória, nielen údržbu vodných systémov. O tomto však môžeme vedieť pomerne málo, viac svetla prinášajú do hmlistej minulosti poučenia z neskorších období roľníckej produkcie.

Pod vplyvom činnosti, formujúcej krajinu pomer ornej pôdy vzrástol (kvôli reliéfu terénu v horných, resp. dolných oblastiach Medzibodrožia nie rovnakou mierou). Kým – podľa výpočtov *Sándora Frisnyáka* – roku 1865 z celého pôdneho fondu v Hornom Medzibodroží bol podiel ornej pôdy 37,4 %, v Dolnom Medzibodroží len 19,6 %, zatiaľ výsledkom prác v súvislosti s reguláciou vodných tokov, ochranou proti povodňam a melioráciou bol tento pomer už 57,1 %, resp. 49,2 %. Trávnatá plocha v Hornom Medzibodroží klesla z 31,0 % na 21,6 %, v Dolnom Medzibodroží – v dôsledku odvodnenia močiarov – z 24,7 % vzrástla na 34,7 %. Najvýstižnejšia je však zmena v nevyužitelných priestoroch: zo 17,2 %, resp. 42,9 % na 7,5 %, resp. 9,9 % sa scvrkol pomer neobrábateľných častí. Vzrástla schopnosť krajiny užiť obyvateľstvo a prvky hospodárenia v záplavovej oblasti možno čoraz viac vykážať len ako relikť popri výrobnom hospodárení.<sup>18</sup>

Nie je však zanedbateľné, že vyššie uvedené, sumarizujúce štatistické údaje v prípade jednotlivých usadlostí v sebe skrývajú veľmi odlišné zmeny. V analýzach obvykle nie je reč o osobitej situácii v jednotlivých obciach, ale o charakteristických znakoch celej historickej oblasti Medzibodrožia. Ak sa však detailnejšie pozrieme na zmeny vo využívaní pôdy v jednotlivých usadlostiach (tabuľky viď v tomto zväzku v štúdiu *Sándora Frisnyáka*), nedostaneme len presnejší obraz, ale aj odpovede na vytvorenie skupín osídlenia v krajine, vznik variantov výrobných techník a regionálnych spôsobov života. V dedinách Medzibodrožia sa v polovici 19. stor. menil pomer ornej pôdy k celej rozlohe chotára v jednotlivých obciach v rozmedzí 6% a 62,5%. Samozrejme, k najmenším orniciam pripadá najväčšie nevyužiteľné územie: napr. v chotári obce Tiszakarád bolo 6% ornej pôdy a 76% neobrábaného územia, rovnako aj v Luke (Bodroghalom) to bolo 8,2 resp. 50,4%, kým napr. v Bačke (Bacska) bolo 62,50% ornej pôdy a 14,5% nevyužiteľnej plochy. Po regulácii vodných tokov, roku 1897 bol pomer oboch v Tiszakaráde 40,70 a 6,10%, v Luke 61,6 a 8,30% a v Bačke sa zmenil na 79,5 a 5,4%.<sup>19</sup> Bez toho, že by sme si automaticky vysvetľovali číselné údaje, rozdiely v národopisnom charaktere spomenutých obcí, odlišnosti v spôsobe života, výrobných tradíciách, načrtáva varianty mikroregionálnych tradícií.<sup>20</sup>

18 Výpočty *Sándora Frisnyáka* cituje: Boros 1997, 224–232

19 Boros 1997, 227

20 Viga 1999; Viga 2002.

Pred reguláciou vodných tokov boli najlepšie využiteľné plochy vyvýšeniny, ktoré – pretože mali piesočnatú pôdu – zabezpečovali predovšetkým produkciu raží. Pretváraním krajiny – diferencie medzi využívaním bezzáplavových plôch a záplavových oblastí sa stávali druhotnými – vzrástla aj úloha pestovania pšenice oproti tradičnému pestovaniu raží na pieskových vyvýšeninách. Postupným vynechávaním úhora sa od prelomu 19.–20. stor. rozširovalo aj pestovanie okopanín a siatych krmovín, tieto však na mnohých miestach – v medziach používania dvojpoľného systému, dostali miesto na piesčitých pôdach striedavo s ražou. Aj v inej súvislosti sa menila funkcia predtým dominantných pieskových vyvýšení: zo záhrad v intraviláne sa sem dostal tabak, melón a iné okopaniny, ktoré aj v iných miestach vytlačili predtým životne dôležité zemiaky.<sup>21</sup> Po vzniku kolektívnych hospodárstiev a rozpade roľníckych hospodárstiev sa na týchto piesočných kopcoch, sotva vystupujúcich z krajiny objavujú drobné vinohrady, ktoré sa aj na takých miestach pokúšajú rozšíriť túto intenzívnu kultúru, kde ju predtým nepoznali.

### 3. Ovocinárstvo

Výskumy Márie Belényesyovej dokazujú, že na území Maďarska bolo už v dobe Árpádovcov jedným z najdôležitejších miest výskytu ovocných stromov záplavové územie väčších riek, predovšetkým Dunaja a Tise, kde sa popri – takmer divo rastúcich – slivkových a hruškových pobrežných hájov najskôr objavujú aj ohradené ovocné sady. Tieto pestovateľské strediská mali v podstate až do regulácie vodných tokov v 19. stor. rozhodujúci význam a vo východnej polovici kraja mohol náš ľud využívať takmer len divo rastúce skupiny ovocných stromov v záplavových alebo pobrežných úsekoch.<sup>22</sup> Podľa *Károlya Galgócziho*: „Pobrežie Tise na oboch brehoch počnúc hore od Máramarosu v oblastiach Beregh-Ugocsa, Užhorod, Zemplín, potom aj v Szatmári a Szabolcsi vytvára celé jablčné sklady...“. Vlhkú záplavovú pôdu obľubovali najmä slivky, jablone a hrušky.<sup>23</sup> V Medzibodroží – ako sa o tom zmieňuje *János Lippai* roku 1667<sup>24</sup> – sa urodilo veľa ovocia, avšak v početnom stave ovocných stromov boli v jednotlivých usadlostiach veľké rozdiely: oproti hojnosti v dedinách pri vode alebo pri rieke ľud v usadlostiach, ktoré neboli pri vode sa dostal k ovociu nanajvýš pre vlastnú spotrebu, ale určite boli odkázaní aj na dovoz. Na existenciu ovocných sádov v stredoveku stačí spomenúť niekoľko údajov. Napr. o Malom Újlaku (Kis-Újlak) sa v Liber Redituum roku 1623 spomína: „Je jeden pekný ovocný sad pri rybníku, ktorého susedom je na jednej strane záhrada Pána, na druhej strane potôčik.“<sup>25</sup> Ten istý prameň spomína z Radu miestny názov *Kortleves* z Bačky *Gywmölts kőzöt*. Ovocné sady sa však mohli vyskytovať už aj v dávnejších storočiach na portách, gazdovstvách, resp. na pozemkoch. Podľa urbárskeho priznania z Veľkých Trakanov (1772): Niektorí majú ovocné stromy mimo svojho pozemku, viac-

21 Piesočnaté vyvýšeniny boli uchovávatelmi (depozitmi) roľníckeho hospodárenia, silu ich pôdy bolo nutné neustále posilňovať prísunom živín. Ja osobne preto nepovažujem za prijateľný názor Balázsa Borsosa – prevzatý od Samu Borovszkého, podľa ktorého pred reguláciou vodných tokov by maštalný hnoj nemal veľký význam. Viď Borsos 2000, 128, 348. pozn.

22 Belényesy 1955, 25

23 Galgóczi 1855, 283; Andrásfalvy 1975, 252

24 Cituje: Kuknyó 1973, 59

25 Liber Redituum Ecclesiasticorum Comitatus Zempleniensis, 122. pag. Výpisky Jánosa Romána mi poskytol Iván Balassa.

erí na pozemku...“ Ten istý prameň z malých Trakanov: „Obyvatelia tejto obce majú takmer všetci slivkový sad a každý má na pozemku, kde má kapustnísko alebo tabak.“<sup>26</sup> *Matej Běl* za zmieňuje o Čiernej nad Tisou (Ágcsenyő), že okolo nej sú ovocné sady“, o vinohradoch a ovocných sadoch v chotári Kráľovského Chlmca vyslovene s nadšením píše: v chotári mesta je veľa hrozna a ovocia a „svahy tak zatieňujú vinné révy a ovocné stromy, že si skoro myslíš, že tu vidíš nádherné okolie Champs Elysées“.<sup>27</sup>

Aj na miestach v nami skúmanej oblasti, kde sa urodilo ovocie, pestovali jeho rozdielne druhy. Kým väčšina slivkových sádov bola v blízkosti vody, popri niekdajších záplavových územiach, ako i v záhradách, zatiaľ čerešne sa skveli na slnečných stráňach vinohradov. Čerešne zo Svätuš (Szentes), Malého Horeša (Kisgères), Zemplína (Zemplén) a na druhej strane Bodrogu z Černochova (Csarnahó) boli zväšť preslávené. András Molnár vo svojom opise župy z roku 1799 sa zvlášť zmieňuje o Svätuši: podľa neho táto usadlosť má z čerešní väčší zisk ako z hrozna.<sup>28</sup>

Ťažiskom ovocinárstva však zostali záplavové oblasti, zachovajúc si ešte aj po regulácii vodných tokov viaceré tradície dávnejšieho spôsobu pestovania. Aj vo vnútri hrádze podobne ako zvyšky dávneho vodného sveta žilo ďalej aj ovocinárstvo, zachovajúc si početné archaické techniky a extenzívne formy využitia. Pred zavedením kolektívneho hospodárenia na slovenskej i maďarskej strane údolia Tise boli v majetku súkromných gazdov sady, tzv. Tisza-kertek, charakteristické reliktné územia hospodárenia v záplavovej oblasti. Popri Veľkých a Malých Trakanoch boli v Medzibodroží podobné aj v oblasti obcí Zempénagárd, Révleányvár, Tiszakarád a Cigánd. Tieto boli ešte aj v našom storočí zanedbané slivkové sady, ovocné háje.<sup>29</sup>

Ovocné sady pri Tise (*Tisza-kertek*) sa postupne stávali viacúčelovými, na ich území prebiehajúce kľčovanie pravdepodobne neznamenovalo úplné vyrúbanie ovocných sádov v záplavovej oblasti. V ich najdávnejšom stave – podobne tým, ktoré medzi dvomi vojnami v Tiszakaráde a Cigánde ešte existovali – to boli najčastejšie slivkové sady. Po regulácii Tise sa vytvorilo ich konečné miesto a takmer divo rodiače ovocné sady sa od prelomu 19.–20. stor. premenili na skutočnú kultúrnu krajinu. Z výhonkov, vyrašených zo semena gazdovia ponechali len silnejšie a z tých vypestovali stromy, postupne ich usporiadajúc do radov. Pretože záplavy ich pravidelne navštívili, viacerými spôsobmi sa ich snažili upraviť tak, aby z času na čas sa objaviacich záplav mali nielen škodu, ale aj úžitok. Najvhodnejším prostriedkom k tomu bolo udomácnenie ovocných stromov s vysokými kmeňmi: stromy hoci aj 3–4 m vysokými kmeňmi v tomto čase usporadúvali do radov, riedili ich, aj preto, aby miesto medzi nimi a pod nimi mohlo byť využité aj iným spôsobom.<sup>30</sup> V týchto sadoch pri Tise až do ich likvidácie stáli také dávne, staré stromy, ktorých pôvod ani odrodu už nikto nepoznal, nik sa o ne nestaral. V tejto dobe niekdajšiu dominanciu slivkových sádov prevzali jablone: v 1930-tych rokoch sú už približne 1 počtu stromov jablone, asi 20% slivky a ostatné boli hrušky.<sup>31</sup>

26 Takács – Udvari 1995

27 Opis Mateja Bela uverejnil : Püspöki Nagy 1977, 909, 915

28 Opis Andrása Molnára sčasti uverejnil: Udvari 1992, 80, 83

29 Csíkvári (red.) 1940. 63., O trakanskom sade Tisza-kert: Viga 1993, 423–434.

30 Andrásfalvy 1963, 271–305; Andrásfalvy 2001, 493–527; Károlyi – Nemes 1975, 107–109; Bellon 2003, 109–138

31 Viga –Viszóczy 2006, 307–314

Najdôležitejšou podmienkou úžitku bola *dobrá* záplava: povodeň, ktorá pri jarnom odmäku priniesla bohaté nánosy, v podstate pohnojila stromy i sady. Zvlášť vtedy, ak rýchlo ustúpila a nemáčala dlho pôdu, ale živila stromy. Od 1950-tych rokov sem už neprichádzajú dobré vody, skôr škodia pôde: V oblasti, v ktorej sa vlievali vodné toky do Tise, zlikvidovali lesy a voda už neprináša niekdajšiu sprasňu, rašelinovú pôdu, ale neúrodné bahno.

Zmeny pestovaných druhov ovocia, rozšírenie náročnejšej ovocnej kultúry nie je jednoduché sledovať, ani názvy odrôd ovocia nám nepomôžu orientovať sa v tejto otázke. Tieto zmeny totiž jednotliví gazdovia neprevádzali v rovnakom čase, ovocné sady nezohrávali rovnakú úlohu v hospodárskej stratégii jednotlivých roľníckych statkov. Isté je, že najvýznamnejšie zmeny môžeme pozorovať pri odrodách jabĺk. Tradičné odrody boli neskoro zrejúce: oberali ich tvrdé, sotva dozreté a stávali sa konzumovateľnými počas jesene, resp. zimy.<sup>32</sup> Najznámejšie odrody jabĺk boli: *batul*, *bilaj piros*, viaceré odrody *rozmaring* /*rozmarín*/, obľubovali hlavne *húsvéti rozmaring* /veľkonočný rozmarín/, *kormos sadzové*/, *lapos alma* /ploché jablká/, *tarka piros* /strakaté červené/, *paraszt sóvári* /sedliacke solivarské/, *beregi sóvári*, *nemes sóvári*, *ján` csecsz*, *zöd lapos* /zelené ploché/, *ontário*, *parmin*, *rétesalma* /štrúdlivé jablká/, *törökbálint* a *jonatán*. Hrušky: *búzával érő* /s pšenickou zrejúce/, *szőkekörte* /plavé hrušky/, *mézkörte* /medové hrušky/, *császárkörte* /cisárske hrušky/, *vilmoskörte* /viliamky/, *muskotály*, *disznószar körte*. Odrody sliviek: *berbenci* (*berbencei*), *besztercei* /bystrické/, *duránci*, *veres szilva* /červené slivky/, *ringló* /ringloty/. Aj dnes takmer divo rastie *gömbölyű szilva* /gulatá slivka/ – zhotovovali z nej hlavne pálenku, každý rok bohato rodí

*Sušenie* bolo pred prvou svetovou vojnou obvyčajným konzervačným spôsobom. V sadoch *Tisza-kert* pripravili do zeme vyhlbené sušičky – tieto sa neskôr znovu objavili na dvoroch, resp. v záhradách pri obytných domoch.<sup>33</sup> *Varenie lekváru* bolo bežné až do 1970-tych rokov. Hoci vojenský opis Zemplínskej župy z roku 1780 spomína vo Veľkých Trakanoch *murovanú pálenicu*,<sup>34</sup> o pálenie bol väčší záujem skôr len po druhej svetovej vojne.

S ovocím z Medzibodrožia bol intenzívny obchod jak smerom k susedným oblastiam, tak i smerom k regiónom Dolnej zeme, chudobným na ovocie. Na začiatku 1990-tych rokov starší informátori ešte spomínali z čias svojho detstva na plte, plávajúce po Tise, prichádzajúce od Máramarusu a Rahó a viezli náklad dreva až dole po Segedín. Pltníci kúpili ovocie od medzibodrožských gazdov a v košoch ich viezli ďalej predávať na Dolnú zem. Po viedenskej arbitráži nastal pokus o modernizáciu ovocinárstva v sadoch *Tisza-kert*, avšak pre vojnu a neskôr pre nové vytýčenie hraníc nepriniesol výraznejšie výsledky.<sup>35</sup>

Aj kolektívne hospodárstva zdedili ovocinársku kultúru sádov *Tisza-kertek*: Na konci 1960-tych rokov bolo ešte asi 15.000 ovocných stromov na približne 100-hektárovej rozlohe týchto sádov v Trakanoch. Bol taký rok, že len družstvo v Malých Trakanoch predalo z *Tisza-kertek* 15-20 vagónov sliviek a asi 100 vagónov jabĺk (1000 metrických centov). Aj v čase JRD obnovovali ovocné stromy, pretože staré odrody ovocia sa na trhu

32 Vid. Viga 1986, 181

33 Dobrossy 1969.; Trejbal 1973

34 Csorba 1990, 171

35 O obchode s ovocím sumarizujúc: Viga 1986, 175–205

predávali čoraz ťažšie. Nové odrody si vyžadovali väčšiu starostlivosť, bolo ich treba postrekovať, ich pestovanie nebolo také úspešné ako u ovocných odrôd z predchádzajúcich dôb. Roku 1976 zošatnili družstvo v Malých Trakanoch, vtedy sa začalo zničenie ovocných stromov. Za dva roky stromy povytahovali zo zeme, buldozénom spustošili.

#### 4. O vinohradoch v Medzibodroží

Historické a hospodársko-geografické údaje o vinohradníctve a vinárstve v Medzibodroží zhrnul *László Boros*,<sup>36</sup> tu len naznačím niekoľko hlavných rysov daného okruhu problémov.

Medzibodrožie oddeľuje od seba podstatne rozdielne kraje a na pravej strane rieky, z nížiny pri rieke sa vyvyšujúcich plochách na úpätí Zemplínskej vrchoviny vznikla vinohradnícka kultúra primárneho hospodárskeho významu. Tento vinohradnícky kraj poskytol aj obživu obyvateľom dedín, ležiacich na ľavom brehu Bodrogu, ktorí si len veľmi tvrdou prácou vedeli zabezpečiť živobytie a oni sami – v porovnaní s pravým brehom – pestovali vinohradnícku kultúru iba sekundárneho významu.<sup>37</sup>

Vinohradnícka kultúra usadlostí Medzibodrožia a pozdĺž rieky Bodrog reprezentuje dve historické obdobia. Jedna je pravdepodobne vrstva stredovekého pôvodu, ktorá sa tiahne na vyvýšeninách vulkanického pôvodu, vynímajúcich sa z rovinatého kraja (zemplínske vrchy, Csókás, Határ-hegy, Lapos-hegy, Simon-hegy, Nyír-hegy, Középső-hegy, Pilis, Borz-hegy atď. Napr. vinohrady, rozprestierajúce sa na kameneckom vrchu sa spomínajú už v listinách z roku 1323, vinice vo Svätušiac (Szentés) v roku 1423.<sup>38</sup> Trňa (*Toronya*) patrila roku 1737 do uzavretej *tokajskej* vinohradníckej oblasti Tokaj-Hegyalja,<sup>39</sup> v 20. stor. sa sem zaradili aj vinice vo Viničkách (Szőlősk). Z opisu *Andrása Molnára* z roku 1799 už zreteľne vyplýva, že na zvetrávajúcej sa hornine vyvýšenín vulkanického pôvodu, na svahoch kopcov sa radia vinné révy: *Zemplín* má vinohrady, dávajúce dobré stolové víno ...*Viničky* majú mnoho viníc vzhľadom k veľkosti usadlosti a dávajú dobré, čisté, stále vína, *bohato rodí aj hrozno „aszú“* (aszúszőlő). Vinohrady v *Strede nad Bodrogom* (*Szerdahely*) dávajú dobré stolové víno. V Malom Kamenci (*Kiskövesd*) je veľmi málo vinohradov. Vo *Veľkom Kamenci* (*Nagykövesd*) sa urodí priemerné víno. *Svätúše* majú málo viníc, víno vypijú už okolo sviatku Svätého Michala.<sup>40</sup> *Matej Bel* sa už skôr zmienil o vrchu v Kamenci, kde sa podľa neho husto zelenajú vinné révy a ktorý dáva dobré víno, taktiež on sa zmieňuje o extraneus vlastníkoch vinohradov v Kráľovskom Chlmci: „Na tomto mieste majú viacerí šľachtici a zemanovia kráľovstva svoje vinohrady. Obyvateľom mestečka sotva ostáva pre vlastnú spotrebu malý kúsok. [Jeho obyvatelia] sú s Ruténmi zmiešaní Maďari, ktorí pestovanie viniča prevádzajú za peniaze.“<sup>41</sup>

Podľa *Pála Magdu* je *Malá Trňa* (*Kistornya*) súčasťou oblasti Tokaj-Hegyalja, súčasne však zaraďuje vína *Kamenca*, *Svätúši*, *Chlmca*, *Zemplína*, *Bary* (*Bári*), *Ladmoviec* (*Ladamóc*), ako aj *Veľkej Trne* (*Nagytoronya*) do druhej triedy. Poučné je aj jeho vymen-

36 Boros 1994; V slovenskej literatúre sumarizujú: Drábiková 1989, 17

37 Dóka 1977, 106; Frisnyák 1994

38 Bogoly 1992, 8–9; Siska 1986, 206–208

39 Bodó 1979.

40 Uvádza: Udvari 1992, 80–84

41 Uvádza: Püspöki Nagy 1977, 909, 911



ovanie odrôd hrozna: na jeho zozname sú *Holyagos, Furmint, Madarkás, Török Gohér, Budai Gohér, Muskotály, Hárslevelű, Balafánt, Leányszőlő, Fejérszőlő, Polyhos, Rózsás, Gerset, Purtsin, Kecsecsecsű, Rumonya, Bogár szőlő, Király édes, Fejér boros, Gyöngy fejér, Zöld szőlő, Batai, Gatsai, Bakator*. Názvy sú zaujímavé aj preto, lebo spomedzi nich Bakator, Fejérszőlő, Bogár, Gatsai (Gacsai), Gerset, Gohér a Rumonya (Rumonya) sú spomenuté aj v zozname *Balázsa Fabriciusa Szikszaiho* z doby okolo 1570, naznačujúc tak vzťah vinohradníctva Horného Medzibodrožia k oblasti Tokaj-Hegyalja.<sup>42</sup> Ak možno veriť zhromaždeným údajom Pála Magdu, musíme si myslieť, že v skutočnosti sa odrazili vo vinohradníctve a v kvalite vína iba odlišnosti spôsobené danosťami oboch oblastí, teplotou, počtom slnečných hodín atď. a samozrejme aj spôsobom uskladnenia vína a rozdielmi vo vinohradníckych pivniciach.

V spomenutých usadlostiach možno aj v priebehu recentných výskumov zistiť ranú vrstvu vinohradníckej kultúry. Dokazujú to napr. názvy odrôd hrozna, z ktorých možno vycítiť aj zmeny v technike, rozšírenie vinohradníctva na piesočnatých územiach: *Bakó, Furmint, Hárslevelű, Delevár, Otelló, Izabella, Polyhos, Gersec, Balafánt, Gohér, Cájder, Noha* – často spolu, na jednom mieste. Ale chodiac v teréne možno dobre pozorovať aj stopy dávneho vinohradníctva. Terasy – často len v stopách –, *garády* (ohrady), poskladané viacerými generáciami z kameňa *lingó*, pivnice vyhlbené do svahu v Trni, Bári, Malom Horeši (Kisgéres), Chlmcí, Viničkách, miestami pravdepodobne stredovekého pôvodu, mnoho druhov zdivočenej, neobrobenej vinnej révy, to všetko sú stopy tradičného vinohradníctva.

Zároveň s rozšírením novších výsadiieb vinnej révy sa do určitej miery menila aj technika pestovania a spracovania hrozna. Dnes je už všeobecne rozšírené kordónové pestovanie. Postrekovanie sa v roľníckych vinohradoch objavilo prvýkrát v 1930–40-tych rokoch z *paliny obyčajnej*, prípadne z rastlín podobných vlastností zhotovenou metlou.

## 5. Les a drevo

Tak ako v iných oblastiach Európy, aj v našom kraji si vedel človek rozšíriť rámec svojej produktívnej činnosti na úkor lesov a vôd. Od 13. stor. sa priebežne klčovali lesy v Medzibodroží, podobne ako v iných oblastiach Karpatskej kotliny, ktorú v čase príchodu Maďarov do tejto oblasti bolo možné prirovnať k súvislému lesnému pásu. Les a vodný režim, resp. záplavové územie boli aj navzájom v tesnom spojení a historické obdobia regulácie vodných tokov a klčovania lesov sú v mnohých súvislostiach vzájomne spojené. Obetami sekier sa stali najprv vyššie položené dubiny v okolí usadlostí, ale význam dubových lesov, tiahnúcich sa na vyvýšeninách, nachádzajúcich sa najmä vo vnútri zemplínskeho horstva, sa zachoval až do polovice 19. stor. pri kŕmení stád ošípaných makovicami (makkoltatás). Najmenšiu škodu utrpeli do začiatku 19. stor. galerijné lesy na rovinách a v záplavových oblastiach, príčinou ich zničenia bola aj regulácia vodných tokov: posledný veľký úsek zničenia lesov sa vykonával súčasne s reguláciou vodných tokov v Medzibodroží.<sup>43</sup>

Lesy sa využívali rôznym spôsobom: od pasenia zvierat po zberné hospodárstvo, od základných materiálov pre drevené náradia hospodárstva a domácností až po drevo na

42 Magda 1819; Balassa 1991, 95–153; Boros 1994

43 Bogoly 1992, 20; Frisnyák 1996, 27–30; Viga 2002, 281–289

vykurovanie. Podstatná bola hodnota úžitkového dreva aj sama o sebe, hoci kvalita dubového dreva z dubín v záplavovej oblasti sa nepriblížila kvalite dreva z vyššie položených miest. Práve platné formy využívania lesov upravovali lokálne rámce vlastníctva, ako i vnútorný poriadok urbárskych spoločenstiev.

Zničením lesov v Medzibodroží bol ľud tunajšieho kraja čoraz viac nútený zadovážiť si drevo a drevené výrobky z iných oblastí. Kým na konci 18. stor. obyvatelia osád pri vode si v zime narúbali ešte mnoho *siahového dreva*, rezali tyče k vinným révam a pripravovali stavebné drevo, zatiaľ obce Vojka (Véke), Malý Horeš (Kisgéres), Malý Kamenec (Kiskövesd), Veľký Horeš (Nagygéres) už boli odkázané na dovoz dreva. Na začiatku 20. stor. v Zátíne (Zétény) vyrezávali *šlippy* (železničné podvaly) a dúhy sudov z lesa v majetku Fuxovcov, ale drevené náradia pre hospodárstvo a domácnosť si museli dovážať. V dedinách Medzibodrožia dnes už nenájdeme stopy po významnejšom drevárskom remeselníctve.

## 6. Tradičné formy koristného hospodárenia

Koristná činnosť je realizačnou formou komplexným spôsobom spleteného vzťahového systému krajiny a človeka, čo odzrkadľuje jednak hospodársku nutnosť, jednaj kultúrne dedičstvo a znalosti striedajúcich sa generácií. Aj v minulých storočiach Medzibodrožia stálo koristné hospodárenie v službách viacerých cieľov: záviselo od práve existujúceho stavu celej vegetácie, možností poľného hospodárenia, mikroregionálnych rámcov, v neposlednom rade od sociálnej situácie jednotlivých spoločenských vrstiev, či sa koristné hospodárenie doplnkovým spôsobom objavovalo popri produktívnom hospodárení, prípadne – v čase biedy – boli ľudia nútení konzumovať zberom získané statky bohatej rastlinnej a živočíšnej ríše, alebo sa tieto jednoducho včlenili do ich stravovacej kultúry. Iné zozbierané materiály sa ako suroviny alebo v spracovanej forme objavovali vo výmennom obchode so susednými oblasťami. Tie isté druhy rastlín, ktoré obvykle využívali ako krmivo pre zvieratá, sa objavovali aj ako núdzová potrava u človeka. Je isté, že živý svet Medzibodrožia poskytoval príležitosť pre mnohé koristné techniky, ktorých význam však po regulácii vodných tokov podstatne klesol. S týmto súvisí i fakt, že pamiatka starého vodného sveta, dedičstvo spoločenstiev, živiacich sami seba aj v macošských podmienkach sa včlenilo do miestneho kultúrneho obrazu o sebe samých, ako i do kultúrneho obrazu vodnatého Medzibodrožia. Postava „pákász“-a (človek, loviaci v lúčnych bažinách, zbierajúci vajcia vodných vtákov, liečivé rastliny atď. – pozn. prekl.) sama o sebe, ale napríklad i otázka veľkého počtu zozbieraných vajec vodných vtákov je v národopise dodnes predmetom diskusie a zdá sa potvrdzovať, že „dávny vodný svet“ dodnes uchováva mnoho ťažko dokázateľných, občas romantických obrazov o spôsobe života v močiaroch pred reguláciou vodných tokov.<sup>44</sup>

Rybárstvo v Medzibodroží – podobne tradíciám iných krajov – sledovalo dva hlavné spôsoby postupu činnosti a k nim vlastnilo aj náradie. Jedno je vykorisťovanie živých vôd, do čoho patrili aj rybolov v jazerách (piscina), živých prirodzenými alebo vyrytými kanálmi, stupňami. V oblasti Horného Potisia sa používanie už v stredoveku známej veľkej záťahovej siete (*gyalom*) pravdepodobne spájalo s činnosťou predovšetkým profesionálnych veľkých rybárov.<sup>45</sup> Zároveň však v dedinách v povodí Bodrogu a Latorice donedávna žila

44 Viga – Viszóczy 1997; O vtáčích vajčkách sumarizujúc: Szilágyi 1997, 92–103

45 Sumarizujúc: Szilágyi 1995

aj pamiatka na rybolov pomocou *zátvor* (*rekesztés*): po záplave, keď sa voda sťahovala späť do koryta, prepúšťali ju cez ohrady, upletené z prútia (*gereggye*), pričom pri jej voľne nechanej bráne čereňom chytali ryby.<sup>46</sup> Tento nástroj, spolu s rôznymi druhmi špeciálnych sietí a rôznych tvarov kováčsky zhotovených *harpún*, patril medzi príslušenstvo *malých rybárov*, prevádzajúcich rybolov len ako doplnkovú činnosť.<sup>47</sup> V národopisných opisoch močaristých oblastí sa často samostatne spomína *číkárstvo* a *číkári*, čo aj v dávnom Medzibodroží malo veľký význam.<sup>48</sup> Regulácia vodných tokov zmenila aj spôsob získavania koristi: so životným priestorom sa zmenili aj techniky lovu.

Rozkvet *včelárstva* v Medzibodroží sa taktiež skončil reguláciou vodných tokov: nie je to len dôsledkom zmeny vegetácie, ale popri dávnejšie takmer výlučným používaním medu sa v polovici 19. stor. objavil repný cukor, ktorého používanie sa veľmi rýchlo rozšírilo.<sup>49</sup> Náš kraj je bohatý a veľmi rozmanitý, v dlhom období roka takmer vzájomne sa striedajúce kvitnutie rastlínstva zabezpečovalo ideálne „pastviny“ (*méhlegelő*) pre včely, a aj z toho vyplýva, že – popri zámernom včelárstve – sa archaické postupy chovu včiel (koristné, zo živých stromov) dožili 20. storočia. Príbytky včiel, medzi ktorými koše pletené z pálky si taktiež dlho udržali dominantnosť, sa v priebehu 20. stor. preniesli na porty, súčasne s objavením sa siatych krmovín a vysadených ovocných stromov ako pastvín pre včely.<sup>50</sup>

Zber rastlinných materiálov je starobyľou činnosťou ľudských spoločenstiev a samostatnú štúdiu by si táto téma zaslúžila aj v Medzibodroží. Nepojednávam tu o rôznorodých rastlinách, ktoré v priebehu rôznych období roka, v rôznych stupňoch vývoja rastlinných jedincov, resp. vcelku alebo len v častiach – príležitostne alebo pravidelne – boli konzumovateľné. Spomeniem len úlohu *kotvice plávajúcej* (*Trapa natans*) v ľudovej strave: od európskych neolitických osídlení až po začiatok 20. stor. bol význam tejto svojráznej vodnej rastliny nezlomný.<sup>51</sup> Z hľadiska hospodárstiev i výmenného obchodu mal veľký význam zber a zužitkovanie *pálky* (maďarská pálka – *Typha angustifolia*). Obyvatelia dvoch dedín, Cigándu a Malého Horeša (Kisgéres) sa vo veľkej miere venovali podomáckemu remeslu tkaniu rohoží z pálky. Dlhو prisnu endogamii Horeša žartovne vysvetľovali tým, aby sa umenie tkania rohoží nedostalo von z dediny. Ploché kusy rohoží, používané ako rôzne prikrývky, predložky pred posteľ, nástenky sa práve tak dostali do susedných krajov ako z pálky zhotovené slamienky, úle, rohožky pred dvere. V dedinách v povodí riek Tice a Karča bolo rozšíreným podomáckym remeslom *pletenie z prútia*, čo v 20. storočí vykonávali najmä Cigáni. Popri rôznych košíkoch, napr. z Pribeníku (Perbenik) sa vo veľkom počte dostali von stoličky, stoly, záhradný nábytok z prútia. Hoci *trstina* (*Phragmites*) bola dôležitou rastlinou Medzibodrožia, ktorej úloha len rástla so zmenšovaním rozlohy lesov, resp. zvyšovaním cien dreva<sup>52</sup> jeho hospodársky význam znižovalo to, že v tejto oblasti nerástla na veľkých, súvislých plochách, ale členene, flakovito. V Medzibodroží bola *ostrica* na viazanie (*kötésás*) (*Carex elata*) vyhľadávaná na trhoch vinohradníckych oblastí, napr. Tokaj-Hegyalja.<sup>53</sup>

46 D. Varga 2004

47 Gönyey (Ébner) 1926

48 Balassa, 1975, 43–45.; Dankó 2001a, 107–115

49 Kisbán 1987, 239–264

50 Balassa 1971; Balassa 1973.

51 Sumarizujú: Szilágyi 1997, 86–92.

52 Balassa 1975, 30.

53 Takács – Udvari 1989, 368.

## 7. O medzibodrožskom kameni

Možno je to prekvapujúce, ale významný vnútorný obchod bol aj so surovinou z kameňolomov horstva Horného Medzibodrožia. V kameňolomoch dolovali *andezit*, *riolit*, *vulkanické tufy* a používali ich pri stavbe domov v okolitých dedinách. V chotári *Ladmoviec* (Ladamóc) v povodí Bodrogu už po stáročia dolujú vápenec a aspoň do polovice 18. stor. možno doložiť aj pálenie vápna, vápeníctvo<sup>54</sup> Piroxén-andezit (miestni obyvatelia ho nazývajú trachit) zo svätušského *Veľkého vrchu* a Malého vrchu (Nagy-hegy, Kis-hegy) a z Pilisa bol stavebným materiálom okolitých obcí.<sup>55</sup> Podľa jedného opisu z roku 1799: „Táto usadlosť je známa tým, že nad ňou je jeden vrch, na ktorom sú také ploché kamene, že ich bez akéhokoľvek kresania možno použiť na pádimentum.“<sup>56</sup> Obyvatelia obcí Biel (Bély), Veľké Trakany, Malé Trakany, Strážne (Örös), ako aj za Latoricou ležiacich dedín Beša (Bés) Čičarovce (Csicsér) stavali zo svätušského kameňa: vrstvenie plochých kameňov – od obytných domov cez hospodárske budovy až po ohrady – dodnes charakterizuje tvár Svätuši a okolitých obcí. Podobný kameň dolovali aj v Chlmci (Helmec) a Malom Horeši (Kisgéres).<sup>57</sup>

V rukách kamenárov, pracujúcich v kameňolome vo Svätušiach v našom storočí rozkvitalo svojrázne miestne remeslo, kresanie náhrobníkov. Na tvrdý kameň adaptovali dekory, symboly drevených náhrobníkov, vytvoriac tak svojrázny štýl lokálneho dekoratívneho umenia.

Sumarizujúc môžeme konštatovať, že vyššie spomenuté formy využívania krajiny sa uplatňujú v rámci rôznych lokálnych hospodárskych štruktúr a rôznorodých foriem hospodárstva. Ich meniace sa formy nevykresľujú iba historické procesy, ale aj mikroregionálne varianty tradičného spôsobu života a kultúry. Dnes je už neudržateľný ten obraz Medzibodrožia, ktorý tradičnú kultúru tohto svojrázneho kraja stotožňuje s tradíciou Dlhej Lúky (Hosszúrét). Potešiteľne sa množiace výskumy pomaly aj rozťlačia krajový rámec: v kultúre južnej časti Medzibodrožia v Bodrogzugu sú čoraz viac rozoznateľné rysy Rétközu, resp. skupiny dedín na druhej strane Tise, kým početné kultúrne črty dedín Horného Medzibodrožia pripomínajú usadlosti na pravom brehu Bodrogu. Detailný výskum týchto javov môže byť úlohou budúceho obdobia.

## Literatúra

- ANDRÁSFALVY BERTALAN
- 1963 Duna menti gyümölcsöskertek. Adatok a magyarországi déli Duna-szakasz népi gyümölcskultúrájának ismeretéhez. *Értekezések*, 271–305. p. Pécs
- 1973 *A Sárköz ősi ártéri gazdálkodása*. Budapest /Vízügyi Történeti Füzetek 6./
- 1975 Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig. *Tanulmányok Tolna megye történetéből VII.* Szekszárd.
- 2001 Gyümölcskultúra. In *Magyar néprajz II. Gazdálkodás*. Szerk.: Szilágyi Miklós. Budapest: Akadémiai Kiadó, 493–527. p.

<sup>54</sup> Bogoly 1992, 11.

<sup>55</sup> Schafarzik 1904, 369.

<sup>56</sup> Udvari 1992, 83.

<sup>57</sup> O staviteľstve v Malom Horeši (Kisgéres) sumarizujúc: Balassa 2000, 129–165.

BALASSA IVÁN

- 1973 Makkoltatás a Kárpát-medence északkeleti részében a XVI–XIX. században. *Ethnographia* 84, 53–79. p.
- 1975 *Lápok, falvak, emberek*. Budapest.
- 1991 *Tokaj-Hegyalja szőleje és bora*. Tokaj.

BALASSA M. IVÁN

- 1971 Méhesek a Hegyközben és a Bodroghözben. *Néprajzi Értesítő* 53, 83–104. p.
- 1972 A hegyközi és bodroghközi méhészet. A méhtartás egész évi menete. *Dissertationes Ethnographicae I.*, 113–150. p. Budapest.
- 2000 Kisgéres települése és építkezése. In *Kisgéres*. Szerk.: Viga Gyula. 129–165. Dunaszendrőhely: Lilium Aurum /Lokális és regionális monográfiák 1./

BELÉNYESY MÁRTA

- 1955 Szőlő- és gyümölcsstermesztésünk a XIV. században. *Néprajzi Értesítő* 37, 11–30. p.

BELLON TIBOR

- 1989 Ártéri gazdálkodás a Latorca mentén. *Néprajzi Közlések V.* 19–26. p. Bratislava.
- 1991 Ártéri gazdálkodás a Tisza mentén a XVIII–XIX. században. *Alföldi társadalom II.* 109–124. p. Békéscsaba.
- 1996 Beklen. A nagykunsági mezővárosok állattartó gazdálkodása a XVIII–XIX. században. Karcag.
- 2003 *A Tisza néprajza. Ártéri gazdálkodás a tiszai Alföldön*. Budapest.

BODÓ SÁNDOR

- 1979 Tokaj-Hegyalja, egy minőségi borvidék körülhatárolása. *Ethnographia* 90, 480–491. p.
- 1986 A mezőgazdasági termelés igaereje Magyarországon 1895-ben. *Agria – A Dobó István Múzeum Évkönyve* 22, 187–201. p.
- 1992 *A Bodroghköz állattartása*. Miskolc /Borsodi Kismonográfiák 36./

BOGOLY JÁNOS

- 1992 *Királyhalmec. Királyhalmec és a Felső-Bodroghköz természetrajza és történelme*. Bratislava: Madách Kiadó.

BOROS LÁSZLÓ

- 1980 Adatok a Bodroghzug agrárföldrajzához. *Szabolcs-Szatmári Szemle* 2. szám, 121–132. p.
- 1994 Adatok Felső-Zemplén 19. századi szőlő- és borgazdaságához. *Néprajzi Látóhatár* 3–4. szám, 205–218. p.
- 1997 A folyószabályozások hatása a Bodroghközben a társadalmi és gazdasági folyamatokra. In *Tokaj és környéke. Földrajzi tanulmányok*, 223–233. p. Tokaj–Nyíregyháza.

BORSOS BALÁZS

- 1994 A bodroghközi települések földrajzi és területhasznosítási típusai a XIX. század közepén. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 32, 307–344. p. Miskolc.
- 2000 *Három folyó között. A bodroghközi gazdálkodás alkalmazkodása a természeti viszonyokhoz a folyószabályozási munkák előtt és után (1840–1910)*. Budapest: Akadémiai Kiadó /Néprajzi Tanulmányok/

CSÍKVÁRI ANTAL (SZERK.)

- 1940 *Zemplén vármegye*. Budapest.

CSORBA CSABA (KÖZREADJA)

- 1990 *Zemplén vármegye katonai leírása (1780-as évek)*. Miskolc /Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltári Füzetek 32./

DANKÓ IMRE

- 2001 A Bodroglakó gazdálkodásának kérdései. In *Merítés. Néprajzi tanulmányok Szilágyi Miklós tiszteletére*. Szerk.: Bali János – Jávör Kata, 89–109. p. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet – ELTE BTK Tárgyi Néprajzi Tanszék.
- 2001a A Bodroglakó csikászata. In *Előadások a Bodroglakóról* Szerk. Balassa Iván – Dankó Imre – J. Dankó Katalin – Tamás Edit – Viga Gyula, 107–115. Sárospatak.

DOBROSSY ISTVÁN

- 1969 Az aszalás mint konzerválási mód a Zempléni-hegység falvaiban. *Ethnographia* 80, 514–536. p.

DÓKA KLÁRA

- 1977 A Bodrog szabályozása. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 16, 105–132. p.
- 1987 A vízi munkálatok irányítása és jelentősége az ország gazdasági életében (1772–1918). Budapest.

DRÁBIKOVÁ, EMA

- 1989 *Človek vo vinici*. Bratislava: Veda /Klenotnica slovenskej ľudovej kultúry 17./

ÉBNER (GÖNYEY) SÁNDOR

- 1925 A Bodroglakó lápi községeinek településföldrajzi vázlata. *Föld és Ember* 5, 65–102. p.
- 1926 Adatok a Bodrog halászatához. *Néprajzi Értesítő* 18, 11–20. p.
- 1929 Gyékényszövény a Bodroglakóban. *Néprajzi Értesítő* 21, 109–112. p.

FRAKE, O. CHARLES

- 1962 Cultural Ecology and Ethnography. *American Anthropologist* 64, 53–59. p.

FRISNYÁK SÁNDOR

- 1990 Adalékok a Bodroglakó történeti földrajzához (18–19. század). Separatum, Nyíregyháza.
- 2005 A Felső-Tisza-vidék ősi ártéri gazdálkodása. A földrajz dimenziói, 235–247. Budapest.

FÜGEDI MÁRTA – VIGA GYULA

- 1994 A bodroglakói sírkövek és díszítményeik. *Ethnographia* 105, 129–144. p.

GALGÓCZI KÁROLY

- 1855 *Magyarország, a szerb vajdaság s temesi bánág mezőgazdasági statisztikája*. Pest.

GYIMESI SÁNDOR

- 1970 A polgári átalakulás felé. In *Borsod–Abauj–Zemplén megye története és legújabbkori adattára*. Szerk.: Varga Gáborné, Miskolc, 35–40. p.

KÁROLYI ZSIGMOND – NEMES GERZSON

- 1975 *Az ősi ártéri gazdálkodás és a vízi munkálatok kezdetei*. Budapest /Vízügyi Történeti Füzetek 8./

KISBÁN ESZTER

- 1987 „Köleskását hoztam, mégpedig cukrozva...” A cukor bevezetése a parasztknál Magyarországon. *Agria Agria – A Dobó István Múzeum Évkönyve* 23, 239–264. p.

KROEBER, A. L.

- 1931 The Culture-Area and Age-Area Concepts of Clark Wissler. In *Methods in Social Science*. Szerk.: RICE, S. A., 248–265. p. Chicago.

- KUKNYÓ JÁNOS  
1973 A szabolcs-szatmári almatermő körzet kialakulása. *Acta Academiae Paedagogicae Nyíregyháziensis* 5. Földrajz, 57–80. p.
- MAGDA PÁL  
1819 *Magyar Országának és a' határ őrző katonaság vidékének leg újabb statistikai és geográfiai leírása.* Pest.
- NAGY GÉZA  
1999 *A Bodroghköz helytörténeti és néprajzi bibliográfiája, 1837–1997.* Sárospatak–Karcsa /Bodroghközi Füzetek 12–13./
- PÜSPÖKI NAGY PÉTER  
1977 (Fordította, bevezette, jegyzetekkel ellátta) Bél Mátyás a Bodroghkörről. *Irodalmi Szemle* 20, 904–920. p.
- RÉVÉSZ LÁSZLÓ  
1996 *A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez.* Miskolc.
- SCHAFARZIK FERENC  
1904 *A magyar korona országai területén létező kőbányák részletes ismertetése.* Budapest.
- SISKA JÓZSEF  
1986 A bodroghközi termelő gazdálkodás évszázadai. *Széphalom* 1, 199–221. p.
- SZABADFALVI JÓZSEF  
1970 *Az extenzív állattenyésztés Magyarországon.* Debrecen.
- SZILÁGYI MIKLÓS  
1995 *A tiszai halászat. Az eszközök és fogási módok történeti változásai.* Budapest.  
1997 A „régí vizes világ” néhány étele mint múlt-szimbólum. In *Morzsák. Tanulmányok Kisbán Eszter tiszteletére.* Szerk.: Kuti Klára, Budapest, 81–103. p.
- TAKÁCS PÉTER – UDVARI ISTVÁN  
1989 Adalékok a 18. századi zempléni vásárok és a vásároló zempléni lakosok történetéhez. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 27, 359–381. p.  
1995–1998 *A Zemplén megyei jobbágy-vallomások az úrbérrendezés korából. I–III. kötet.* Nyíregyháza.
- TÓTH ZOLTÁN  
2000 Luka. A paraszti társadalom folyamatossága a jobbágyfelszabadítás után. In *Magyar néprajz. VIII. Társadalom.* Szerk.: Sárkány Mihály – Szilágyi Miklós. Budapest: Akadémiai Kadó, 945–954. p.
- TREJBÁL, JIŘI  
1973 Susšárny ovoce na Slovensku I. *Zborník Slovenského národného múzea. Etnografia* 14, 107–178. p.
- UDVARI ISTVÁN  
1992 Molnár András: Tekintetes, Nemes, Nemzetes Zemplén vármegye leírása (1799). *Szülőföldünk, Borsod-Abaúj-Zemplén* 18, 80–84. p.

VALTER ILONA

- 1974 A Bodroghöz honfoglalás kori és középkori településtörténete. *Agrártörténeti Szemle* 14, 1–55. p.

VARGA LÁSZLÓ, D.

- 2004 *A halászház világa. Hagyományos halászat az Ung, a Laborc és a Latorca folyón.* Pozsony: Madách-Posonium.

VIGA GYULA

- 1986 A gyümölcs a népi árucserében. In *Árucseré és migráció.* Szerk.: Szabadfalvi József – Viga Gyula, Miskolc, 175–205. p.
- 1996 *Hármas határon. Tanulmányok a Bodroghöz változó népi kultúrájáról.* Miskolc /Officina Musei 4./
- 1999 A tradíció és a változás néhány jellemzője a Bodroghöz népi műveltségében (Karcas és Pácin példája). *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 38. 1127–1155. p.
- 2002 A tájformáló kultúra korszakai és a kultúrtáj változásai a Bodroghözben. In *A kultúra táji, térbeli változatai. Tanulmányok a 60 éves Kósa László tiszteletére.* Szerk.: Keményfi Róbert, 281–289. /Néprajzi Látóhatár 1–4. szám/

VIGA GYULA – VISZÓCZKY ILONA

- 1997 Adalékok a Felső-Bodroghöz vizeinek hasznosításához. *Széphalom* 9. 167–174. Sátoraljaújhely
- 2006 A hagyományos gazdálkodás jellemzői és változásai. In *Nagytárkány I. Tanulmányok a község településtörténetéhez és néprajzához.* Szerk.: Viga Gyula, Somorja–Komárom: Fórum Kisebbségkutató Intézet, 291–343. p.

## A táj hasznosításának változásai a Bodroghözben

(Összefoglalás)

A tanulmány egy történeti táj, a Bodroghöz (ÉK-Magyarország és DK-Szlovákia) területén vizsgálja a táj és a kultúrában élő ember viszonyát, elsősorban azt, hogy az ember egymást váltó generációi milyen módokon hasznosítják a tájak, s a tájhasznosítás történeti formái milyen módon hatnak vissza a népcsoport társadalmára és műveltségére. A Tisza, a Bodrog és a Latorca folyók által közrefogott, mintegy 50 települést magába foglaló vidék az első világháborút követő békeszerződés előtt Magyarország része volt, később két impérium osztozott meg a területén. A kiterjedt részein időszakosan vízjárta, nagy területén pedig állandóan vízállásos táj népe változatos módon igyekezett alkalmazkodni a földrajzi feltételekhez. Tevékenységében sajátos szimbiózisban élt a vízmentes térszínek földműveléssel való hasznosítása, az időszakosan vízjárta legelőkön való extenzív állattartás, valamint a zsákmányoló életmód. (A táj északi területei kevésbé voltak kitéve a vizek kártételének.) Századokon át elsősorban az erdők rovására tudták kiterjeszteni mezőgazdálkodásuk kereteit. A legnagyobb volumenű tájátalakítás azonban 1845 és 1900 között történt, a folyók medrének szabályozásával, gátak közé szorításával, valamint a vízállások lecsapolásával. A táj átformálása eltüntette a korábbi árvizes és az ármentes térszínek hasznosításának differenciáját, kiterjesztette a földművelő gazdálkodás területét. Ezzel párhuzamosan jelentősen megnőtt a népesség, átalakult a korábbi települési hierarchia is. Ezek a változások feltételei voltak a parasztüzemek fokozatos korszerűsödésének, egyszersmind a lassú társadalmi modernizációnak, a polgárosodásnak is. A táj falvainak életmódja azonban nem vált egységessé, s az új feltételek – hangsúlyosan a piacok és a közlekedés – a paraszti műveltségnek is újfajta kistáji változatait formálták meg.



A táj változatos felszíni formáihoz a bodrogi ember egymást váltó generációi többféle módon alkalmazkodtak. A tevékenységi formák komplex életmód stratégiákban szervesültek, amelyek kistájanként, sőt, falvanként is jellemző, de falucsoportonként modellezhető típusokat képeztek.

A Bodrogköz népessége életmódjával alkalmazkodott a táj adottságaihoz, kihasználta annak természet adta lehetőségeit, ugyanakkor tevékenységének egy része – elsősorban a termelő gazdálkodás és munkakultúra – ambivalens viszonyban volt az ökológiai környezettel. A termelő gazdálkodás és a táji környezet hasznosításának közvetlen formái komplementerként voltak jelen az egyes települések életében. Ezt a kettős viszonyt a történeti földrajzi és a néprajzi kutatás az *ártéri gazdálkodás* rendszerében egyesíti, megkülönböztetve annak korai, *differenciált* (13–15. század) és későbbi, *komplex* formáját. Frisnyák Sándor szerint a Bodrogköz látszólag homogén felszíne két morfológiai szintre tagolódott: az *ártérre* és az *ármentes homokszigetekre*. A táj népe mindkettőt racionális módon igyekezett hasznosítani. A honfoglalás korától a 19. század végéig a tájhasználat sokféle volt, alapvetően azonban *lakó- és gazdasági funkcióra* különült. A lakófunkció az ármentes mikro-térszínre, az ún. ősi települési szintre korlátozódott, míg a gazdasági tevékenység az egész tájra kiterjedt. A természetföldrajzi differenciáltságnak megfelelően, a gazdaságföldrajzi jelenségek is tagolódtak. Bár a rendezés előtt nagy területeket borított víz (időszakosan és állandóan elöntött területek), a gazdálkodás mégis változatos, differenciált volt. A folyókból kiágazó fokok, erek, holtágak, mocsarak mentén differenciált ártéri gazdálkodás (halászat, csikászat, gyékény- és nádtermelés), erdőgazdálkodás zajlott. A nagy kiterjedésű rét- és legelőterületeken állattartás, a magasabb, ármentes szinteken szántóföldi gazdálkodás, a dombok és a homokbuckák lejtőin szőlő és gyümölcs termesztése jelentette a megélhetés fő formáját.

A táj kiélésének különböző formái történeti folyamatok, amelyek az egyes települések és kistájak történetében értelmezhetők. Mindez lényegesen bonyolultabb struktúra annál, hogy a régiesebb eljárásmodok felől az összetettebb munkakultúra és paraszti életmód modellje felé haladva próbáljuk meg értelmezni őket. A tradíció az alkalmazkodás többféle formáját örökölte, amelyekből a mindenkorai közösségek „választhatták ki” az adott településen – akár periodikusan is módosuló – környezeti feltételekhez való alkalmazkodás stratégiáját. Ez utóbbi ráadásul társadalmilag is differenciált volt: a középkortól kezdve, a termelő gazdálkodás volt a jobbágy-parasztok alapvető célja, feudális szolgáltatásuk alapja, a zsákmányoló életmód kisebb csoportok, egyre inkább – a vízrendezés után hangsúlyosan – a marginális helyzetűek életmódjába szorult vissza.

(A tanulmány magyarul *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XLV. kötetében. Miskolc, 2006. jelent meg*)

## Changing patterns of land-use in the Bodrogköz region

(Abstract)

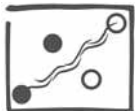
The study focuses on the interaction between land-use and human culture in the historical region known as the Bodrogköz (lying in north-eastern Slovakia and south-west Slovakia), the changing patterns of land-use during succeeding generations, and the impact of historical patterns of land-use on the society and culture of a particular population group. Enclosed by the Tisza, Bodrog and Latorca rivers, the Bodrogköz region and its roughly fifty settlements were part of Hungary before the conclusion of the peace treaty after World War I, after which the region was divided between two countries. The population settling in the region, large portions of which were seasonally flooded (with extensive parts being permanently covered with water), adapted to the geographic conditions in various manners. Subsistence patterns reveal a unique symbiosis between arable farming in water-free areas, the use of seasonally flooded areas for extensive pasturing, and hunting, fishing and gathering. (The northerly areas of the regions were less susceptible to damage by flooding.) The areas

drawn into cultivation were extended by forest clearance for many centuries. The most extensive transformation of the environment occurred between 1845 and 1900, with the regulation of rivers and the construction of embankments along watercourses and the draining of water-covered land. This transformation eliminated the differences between the exploitation of flooded and flood-free areas and increased the extent of land drawn into cultivation. A population growth occurred as a result and changes can be noted in the earlier settlement hierarchy too. These changes triggered the modernisation of peasant economies and led to a gradual social modernisation. However, there was no uniformisation in the lifeways of the region's villages; the changed circumstances – most notably the markets and transportation – led to the emergence of new micro-regional variants of peasant culture.

Successive generations of the Bodrogeköz population adapted to the varied environment in many ways. Various subsistence activities combined to form complex livelihood strategies, which could be modelled and categorised as types characteristic of a particular micro-region or village or a group of villages.

The lifeways of the population of the Bodrogeköz reflect an adaptation to the potentials of the environment. At the same time, a part of the subsistence activities – farming and work culture – show a rather ambivalent relation to the ecologic environment. Farming and direct forms of the exploitation of the environment complemented each other in the life of a particular settlement. This duality is reflected in the so-called floodplain economies as defined by historical geographical and ethnographical studies, which distinguish an early, differentiated variant (13th–15th centuries) and a later, complex variant. According to Sándor Frisnyák, the seemingly homogenous landscape of the Bodrogeköz region can be divided into two major morphologic units: the floodplains and the flood-free levees. Both were exploited rationally by the region's population. Although land-use took many different forms from the Hungarian Conquest period to the close of the 19th century, it can functionally be divided into two main types: the residential and the economic. Residential land-use was restricted to the flood-free micro-areas, the so-called ancient settlement areas, while economic land-use extended to the entire environment. The economic geographic phenomena reflected the environmental patterning. Even though extensive areas were seasonally or permanently covered with water, subsistence patterns showed a great variety and differentiation. A differentiated floodplain economy (fishing, specialised loach fishing, reed and mace production) combined with woodland management was practiced along the creeks, streams and oxbows branching from the rivers. The extensive meadows and pastures were exploited for stockbreeding, the higher-lying, flood-free areas were cultivated, while the hills and sand dunes were principally used for viticulture and fruit-farming.

The different modes of land-use reflect historical processes, which can be interpreted within the broader perspective of a settlement's or micro-region's history. These modes of exploitation form a complex structure and cannot be set in their proper perspective by simply proceeding from more ancestral subsistence techniques towards more complex models of work culture and peasant lifeways. Cultural traditions have preserved various forms of adaptation, offering a particular community a wide choice of strategies (perhaps periodically modified) for adapting to the environment. These strategies were socially differentiated from the Middle Ages on: serfs and peasant-tenants were generally engaged in farming, from which they fulfilled their feudal obligations, while fishing and gathering were generally practiced by marginal groups, especially after the river regulations.



## **Jegyzetek a Dél-Alföld agrárkultuszáról**

SILLING ISTVÁN

A címben megjelölt, viszonylag hatalmas tájat bemutatni, agrárvilágának kultikus vonásairól részletesen szólni nem lehet feladatom, ugyanis jómagam csupán a Duna és a Tisza közötti Bácskában vagyok otthon, s valamelyest ismerem a Vajdasághoz tartozó Nyugat-Bánságot, illetve szerény ismereteim vannak a történelmi Szerém megye keleti részén élő magyarok életéről.

Ez a három részből összetevődő széles vidék szinte végig síkság, a földművelő és állattartó parasztok világa. Kivételt csupán a Dél-Bánságba benyúló Kárpátok képeznek a Versec környéki hegyekkel, illetve a szerémségi Fruška gora hegység, melynek északi lejtőin fordította magyarra a 15. század első felében Tamás és Bálint, a prágai egyetemen tanult két szerémségi magyar huszita pap a Huszita Bibliát, s amelyen fejlett szőlőművelés folyt már Mátyás király uralkodását megelőzően is.

A 18. században vált e táj olyan színes konglomerátummá, amilyennek a 19. és 20. századi leírásokból ismerjük. A törökök feletti győzelmet követően, és a karlócai békekötés után jelenik meg a vidéken ismét a kereszténység és a földművelés. Azonban ettől az időtől kezdve ez a táj már a katolicizmus déli és az ortodoxia északi peremterülete, több-kevesebb protestáns színnel ötvözve. Ugyanis az újranépesítés során szerb, magyar, német, horvát, szlovák, ruszin, román, ukrán anyanyelvű lakosok egyaránt érkeztek a Dél-Alföldre.

A táj földrajzi adottságai leginkább a földművelő parasztságnak kínáltak megélhetést, s ha a 18. században még nem is, de a 19. században ezt a vidéket aranykalászos rónaságnak, az ország éléstárának nevezték el.

A nemzetiségileg vegyes népesség kultikus szokásai pedig az elmúlt századok alatt az élet sok területén érintkeztek, keveredtek, tarkítva így az ideérkezők autochton kultúráját.

A közös sors és a közös gondok sok hasonlóságot eredményeztek a magyarok, a szerbek, vagy a németek népeletében, így az agrárkultusz terén is megannyi hasonló jelenséget jegyeztek fel, illetve ismernek fel ma is a néprajzkutatók.

A legtöbb kultikus szokás – a lakosság főfoglalkozásából eredően – természetesen az agrártevékenységgel volt kapcsolatos, és java részük a tavaszi időszakhoz, az új élet megjelenéséhez kötődött, lett légyen szó termékenység- varázslásról, bajelhárításról, avagy krisztianizált szentkultuszról.

A kultusz megjelenési formái közül kiemelkednek a közösségi áhítatok, melyeknek az egész településre, falura, tanyavilágra kiterjedő ereje volt. Hiszen ha a falu és határa szerzett oltalmat vagy bőséget, akkor minden ott lakó részesült abból. Jung Károly *Régiek kalendáriuma* című könyvében írja a következőket: „... a szertartásos körmenetek, valamint falu- és határjárások az egyház által keresztényiesített jelleg és külső megnyilvánulások

mellett számos olyan mozzanatot is megőriztek, amelyek sokkal korábbi hiedelmekre vezethetők vissza. *Maga a körmenet is ilyen, hisz a varázskörvonás az egyik alapvető jellegzetessége, amelynek pedig egész sor változata figyelhető meg az élő néphagyományban is*“ (kiemelés Jung 2000, 65).

Egy újraterlepitett vidéken népszokások ősi gyökereit találhatjuk meg az ugyan keresztényiesített tavaszi határjárásokban, körmenetekben, amikor az egész település a természet, az égiek, az Isten kegyességét kéri a zöldellő gabonaföldekre. Így volt ez a II. világháború végéig az április 25-ei, Szent Márk napi búzaszentelési körmenettel, amikor a nyugat-bácskai Bezdán, Őrszállás, Kupuszina, Telecska, Gombos, Doroszló, a közép-bácskai Bajmok, Csantavér, Topolya, Szenttamás, a kelet-bácskai Martonos, Felsőhegy, Mohol, Péterréve, Óbecse, a dél-bácskai Temerin, a bánsági Csóka, Magyarcsernye, Szentmihály, Padé, Tóba, Torda, a dél-bánati Székelykeve, Fejértelep, Udvarszállás, a szerémségi Maradék katolikus népe a templomból lobogókkal, baldachinnal, az Oltáriszentséggel kivonult a falu szélén található búzaföldre, hogy ott a pap liturgiát végezzen, könyörgő imát mondjon, s minden égtáj felé megáldja és megszentelje a határt, oltalmat kérve így a mindennapi kenyeret jelentő búzára. A meglátogatott határrész évenként változott. A megáldott búzaföld zsenge búzájából kis koszorúkat fontak a nők, s azt otthon szentelményként tisztelték, vagy pedig megetették a jószággal, hogy egészséges legyen. Doroszlón az aszszonyok még az imakönyvükbe is tettek ebből a szentelt búzából a jobb termésért. A pravoszláv lakosságú falvak közül kevésben tartottak ilyenkor búzaszentelési körmenetet, ők inkább Szent György napjára tették ezt a tavaszi határjárási könyörgő szokást. Mivel a délszláv családok egyik legelterjedtebb családi védszentje, s annak ünnepe, a szlava éppen Szent György, ezért az egész Vajdaságban szokás volt a djurdjevdanski uranak, a Szent György napi reggeli ébresztés, határjárás, harmatszedés, ünneplés.

Magyar településeken pedig ritkább volt a virágvasárnapi körmenet, de például előfordult a szegedi kirajzású Rábén, Majdánban, Csókán, illetve a Szabadka szabad királyi városa által betelepített, s egymáshoz nem távoli két bácskai nagy faluban, Bajmokon és Csantavéren. Ugyanakkor a szerbeknél ez a kollektív könyörgés, jó termésért való imádkozás, a litija a virágvasárnapot megelőző szombaton, Lazareva subota napján szerte a vidéken ismert volt. Természetesen Jézus jeruzsálemi bevonulására emlékezik a keresztény egyház ezzel a tisztelettel, azonban ennek a tavaszi természetjárásnak, a templomon kívül történő áldozatnak apotropeikus jellege kétségtelen.

A vajdasági szerbek Szent György napján is tartottak körmenetet a búzaföldekre, valamint Urunk mennybemenetelének (*Spasovdan*) ünnepén, ami a doroszlói, kupuszinai magyar, az őrszállási német katolikusok áldozócsütörtöki keresztjárásával (*Bitstage*) rokonítható. Hiszen ők is ugyancsak a falu szélén, tehát a búzaföldek közelében található, feldíszített keresztekkel keresték fel, hogy ismét csak a szabadban, a termést ígérő föld közelében könyörögjenek az élelmet biztosító kedvező időjárásért.

A Fruška gora és a Dél-Bánság szőlőtermesztő szerb, illetve német falvaiban a szőlőskertekbe vitték a tavaszi körmenetet.

Jó időért, kedvező időjárásért könyörgő processzió pünkösdkor a bánati magyar Szajánban volt, illetve a bácskai szerb Sztapáron, ahol a szentkúti litija során megáldották a búzaföldet és a szőlőskertet. Szerb szokás, hogy a körmenetben a férfiak búzaszemeket dobnak a résztvevőkre, s ezek a szemek, paraliturgikus szentelményként termékenységet és egészséget jelentettek annak, aki elkapta őket.

Szent Orbán napján (május 25-én) ismét csak a szőlőlőről híres dél-bánati, jobbára németek lakta Versecen, Fehértemplomban, illetve a bácskai magyar Felsőhegyen, valamint

a magyar meg bunyevác lakosságú Palicsra volt könyörgő istentisztelet – illetve búcsú is, ha kápolnája is volt a védőszentnek – a szőlőskertekben, hogy az utolsó fagyosszent ne tegyen kárt a termésben.

Kukoricavédő pünkösdi másnapi körmenetet csak a bánáti szerbek körében figyeltek meg a népeletvizsgálók.

Az úrnapi körmenetet az Oltáriszentség ünnepének dicsőítéseként tartjuk számon. Ezen a napon a legtöbb vajdasági településen tartottak körmenetet (pl. Bajmok, Bajsa, Bezdán, Csantavér, Csóka, Doroszló, Fejértelep, Feketető, Felsőhegy, Gombos, Kupuszina, Ludas, Magyarcsernye, Majdán, Maradék, Martonos, Mohol, Óbecse, Órszállás, Padé, Péterréve, Rábé, Szaján, Székelykeve, Szentmihály, Szenttamás, Telecska, Temerin, Tóba, Topolya, Torda, Udvarszállás településről vannak adataink erről a körmenetről), és idős adatközlőink, akik még emlékeznek a szocialista időszak előtti körmenetekre, úgy vélekednek, hogy ez volt az év legszebb körmenete. Ilyenkor nem a határt járta a hívősereg az Oltáriszentséggel, hanem a települést, de mind a négy égtáj felől úrnapi sátrak álltak a faluban, improvizált oltárokkal, ahol a közösség papja dicsőítette a szent ostyát, áldást és oltalmat kért a falura. Jung Károly, Bálint Sándorra hivatkozva, megjegyzi a következőket: „...már a középkorban ismertek voltak azok a szertartások, amelyeknek a tengelyében a szentelt ostya tisztelete és varázserejébe vetett hit szerepelt... A középkorban például nagy viharok idején szentelt ostyát hordozva járták körül a falut, ami az etnológiai értelmezés szerint nem jelent mást, mint gonoszelhárító szer (eszköz) birtokában varázskört vontak a közösség tagjai és javai köré, hogy megmentsék a szélvihartól, jégveréstől, mennykőcsapástól.” S mivel úrnapija éppen a nyár elejére szokott esni, itt leginkább az akkor még fejlődésben lévő agrárnövények védelmezésére következethetünk.

Több mint kétszáz éves és napjainkig fennmaradt közösségi kultikus fogadalma a kupuszina katolikus magyarságnak a szombatszentelés. A falu határát a 18. század hetvenes éveiben több évben is jégverés pusztította, a gabonát és a konyhakerti növényeket megsemmisítette. Ennek elhárításáért megfogadták, hogy a Péter-Pál napja előtti, vagyis az aratás kezdetét jelentő jeles nap előtti kilenc szombatot miselátogatással, gyónással, áldozással megszentelik. Korábban délelőtt 10 órakor nagymisért tartottak ezeken a szombatokon, s utána már nem mentek a földekre dolgozni. Ma csak reggeli kismise van, de a pap minden alkalommal jelzi ennek az ősi fogadalomnak a jelentőségét.

A közösségi kultusz formái közé tartoznak a fogadalmi ünnepek is, melyek közül többnél kimutatható a földműveléssel való kapcsolat. Ahol Sárlos Boldogasszony, vagyis július 2. fogadott ünnep, ott teljesen biztosak lehetünk, hogy az érett búza megvédéséért kéri Isten segítségét. Ez jobbára a nyugat-bácskai magyar települések jellegzetes ünnepe: Gombosé, Doroszlóé, illetve ugyanott a magyarokkal együtt élő bunyevác és német lakosságú Csonoplya, Nemesmilitics, Órszállás falvaké, míg a Bánságban Padé és Székelykeve faluban tartják fogadott ünnepnek Sárlos Boldogasszony napját.

Érdemes megjegyezni, hogy míg a magyar katolikusoknál kétnaposak a nagy ünnepek, addig a pravoszlávoknál három napig tart az ünnep. Nos, a közép-bánáti magyar Szentmihály faluban húsvét és pünkösdi harmadik napja az említett fogadott ünnepek közé tartozik, hogy a falu lakossága ezáltal elhárítsa a vetést pusztítható jégverést. Ugyancsak jégverés ellen oltalmazó fogadott ünnepe a bánáti Szajánnak Szent Iván napja, míg a bácskai Temerinben Szent Illés próféta napját (július 20-át) ülik meg nagy pompával ma is ugyanebből a célból. A bánáti Szajánban és az onnan a Bácskába elszármazott telecskaiaknál is jégtől, zivatartól oltalmazó ünnep Illés napja. Ha az ünnep dátumát figyeljük, látható, hogy július 20. már nyárközépi jeles nap, de a búza cséplése akkor még

nagyban tartott korábbi időkben, s a keresztekben vagy a már összehordott asztagokban lévő búza megvédése szintén roppant fontos feladat volt.

Szent Illés prófétát a mennydörgés és a villámok szentjének, az időt meghatározó mennyei lénynek ismerik a vajdasági szerbek is, sőt náluk jóval erőteljesebb a kultusza. Napján jégveréstől, zivataroktól, vagy aszályos időben az érett, esetleg learatott gabonában keletkező tüzeztől tartottak. Ezért a szerbeknél tilos volt mindenféle mezőgazdasági munka ezen a napon. A dologtiltás kimondottan vonatkozott a lovak befogására, a szekér használatára. Zombor környéki szerb tanyák közelében a határban Szent Illés prófétának kápolnát is emeltek, s ott búcsút tartottak jóindulatáért. Ezen a napon szokás volt a kakasvágás: a legöregebb kakast vagy az elsőnek kukorékoló kakast vágták le s főzték meg a fogadott ünnep ebédjére. A hiedelem szerint ezt azért tették, nehogy a ház gazdája meghaljon, nehogy villámcsapás vessen véget az életének. A szokás mélyén valamilyen véráldozati kultusz nyomai sejlenek föl. Néhol pedig éppen tilos volt kakast vágni ezen a napon. Kakasütésről azonban nincs tudomásunk.

Aratás és cséplés után több vajdasági magyar faluban szokás volt, hogy a részes aratók búzakoszorút, búzakoronát ajándékoztak a gazdának. Ilyen búzakoronát, csak jóval nagyobbat vittek azután a templomba is, amikor az egész faluban kész volt a betakarítás, hogy meghálálják Istennek köszönetességét és segítségét. Ezt a koronát a templom mennyezetéről lógatták le, akár a csillárokat, s ott tartották legalább egy hónapig. Ha a gazdának nem voltak részes aratói, akkor a ház asszonyai fonták meg ezt a koszorút, vagy csak egyszerűen csomóba szedtek több búzakalászt, azt piros vagy fehér szalaggal átkötötték, s a fészert vagy a folyosó, a gang gerendájára akasztották, jelezve így, hogy ebben a házban befejeződött a búza betakarítása, és a házbeliék hálásak ezért Istennek.

A közösségi fogadalmak, vagy közösségileg elfogadott védekezési mechanizmusok közé tartozik a vetést védő harangozás is. Dél-alföldi katolikus falvaink legtöbbszörében ismert az a szokás, hogy a nagy, terhes, jégesőt is hozható felhők elé harangoznak a templomban a legnagyobb haranggal. Ez a harangozó dolga, és számon is kéri tőle, ha esetleg elmulasztotta a harangozást.

Ennek a kultikus szokásnak az említésénél át is térhetek az egyéni kultikus cselekedetekre, hiszen a hívő személy, ha ezt a vihar elleni harangozást meghallja, imádkozni kezd. Imádsága a nagy idő ellen való, melyet harangszó nélkül is hathatósan tart. Három Úrangyalát mond el, majd pedig a felhő felé fordulva megkereszteli azt a következő szavakkal:

*Atyának, Fiúnak, Szentlélekistennek nevében. Amen.*

*Környékezzon meg az Atya,*

*Környékezzon meg a Fiú,*

*Környékezzon meg a vigasztaló Szentlélek!*

*Oszlasson az Atya,*

*Oszlasson a Fiú, Oszlasson a vigasztaló Szentlélek!*

*Rontson el az Atya,*

*Rontson el a Fiú, Rontson el a vigasztaló Szentlélek!*

s miközben az isteni személyek nevét említi, keresztet vet a felhőre.

Ilyenkor szokás a tűzbe vetni a virágvasárnap megszentelt barkát is, hogy ennek a szentelménynek a felszálló füstje hárítsa el a közelgő bajt. Ugyancsak ilyen alkalmakkor gyűjtják meg a szentelt gyertyát, Magyarkanizsán például a János és Pál vértanúk napján (június 26-án) megszentelt gyertyát, s az mellett imádkoznak.

Mindeddig az agrárkultusz tavaszi-nyári jelenségeiről szóltam, de a téli napfordulóhoz is kötődnek termékenységvarázsló és bajelhárító szokások. Hogy csak a búzánál ma-

radjunk, szólhatunk a Luca-búzáról, mely karácsonykor a fa alatt vagy a karácsonyi asztalon a maga zöld színével az új élet eljöveteletét, a sötétség feletti győzelmet reprezentálja, meg a következő év gazdag búzatermését idézi meg. Ez a búza később a jószág elé kerül, s bár nem az, mégis szinte szentelményként varázserőt hordoz, egészséget biztosít a jószágoknak. A karácsonyi asztal alá helyezett szemes búza, kukorica, vöröshagyma, fokhagyma, krumpli is a jövő évi bőséges termést hívatott kieszközölni. Kupuszinán magára a karácsonyfára is kötnek a nyári aratásvégi búzakoszorúból néhány kalászt, s amikor a fát leszedik, ezt a búzát, ugyancsak paraliturgikus szentelményként elteszik, hogy vetéskor a többi közé keverjék. Mielőtt a szentesti vacsorát elköltenék, a gazda, égő gertyával és egy kevéske szalmával a kezében, így imádkozik napjainkban is Kupuszinán:

*Adjunk hálát a Jóistennek, hogy megadta élni ezt a mai szent estét. Adj meg még számos esztendőben, de ne ilyen szomorú, hanem öröndetesebb napokban. Adjon bőven bort, búzát, országunkban megmaradást, s ha valamelyikünket kiszólit ebből az árnyékvilágból, adjon neki örök nyugalmat.*

Topolyán és környékén a karácsonyi gazdag ág (Borbála-ág) virágainak helyéről jósolták a jövő évi időjárást és termést.

Karácsony harmadnapján, János-napkor borszentelést tartanak a katolikus templomokban. Régen minden gazda a maga borából vitt egy üveggel a szentelőre, s mise után a házbeliek mind ittak egy-egy kortyot abból, hogy egészségesek legyenek, majd a gazda kiment a szőlőjébe, s ott a kertnek mind a négy sarkán egy-egy tőkét meglocsolt ezzel a szentelt borral, hogy jövőre is legyen, és bőségben legyen.

A nyári szivárványok színéből pedig jósoltak az alföldiek az azévi búza-, bor- és szénatermeszre.

## Irodalom

- BARTHA ELEK  
1992 *Vallásökológia. Szakrális ökoszisztémák szerveződése és működése a népi vallásosságban.* Debrecen.
- BORÚS RÓZSA  
1981 *Topolya népszokásai.* Újvidék.
- BOSIĆ, MILA  
1996 *Godišnji običaji Srba u Vojvodini.* Novi Sad.
- JUNG KÁROLY  
2000 *Régiek kalendáriuma. Heti jegyzetek az esztendő népi hagyományvilágáról.* Újvidék: Forum Könyvkiadó.
- KÓS KÁROLY  
1999 *Népi földművelés Kalotaszegen.* Debrecen.
- KOVÁCS ENDRE  
1982 *Doroszló hiedelemvilága.* Újvidék: Forum Könyvkiadó.
- PENAVI OLGA  
1988 *Népi kalendárium. Az esztendő néprajza a jugoszláviai magyarság körében.* Újvidék: Forum Könyvkiadó.

- 1992 *Boldogasszony ablakában. Népi imádságok és ráolvasások Kupuszináról.* Újvidék: Forum Könyvkiadó.
- 1998 Kupuszinai mondák. In *Tegnap és ma. Adalékok Nyugat-Bácska néprajzához.* Újvidék: Jugoszláviai Magyar Művelődési Társaság, 133–146. p.

## Poznámky k agrárnemu kultu na južnej časti Dolnej zeme

(Zhrnutie)

Na úplne rovinatom kraji južnej časti Dolnej zeme bolo hlavným zamestnaním obyvateľstva poľnohospodárstvo. Základnou starostou o zaobstaranie živobytia, o zarábanie peňazí bolo zabezpečenie bohatej a zdravej úrody. V záujme dosiahnutia týchto cieľov vznikol celý rad rôznych náboženských alebo paraliturgických rítov. Na území dnešnej Vojvodiny, ktoré sa po tureckej nadvláde stalo mnohonárodnostným veľkoregiónom, spoločný osud a spoločné starosti mali za následok vytvorenie mnohých podobností v ľudovom živote medzi tam žijúcimi Maďarmi, Srbmi, Chorvátmi, Bunevácmi, Šokácmi, Nemcami, Slovákmami, Rumunmi, Bulharmi, Rusínmi.

Mnohé prvky agrárneho kultu sa viažu k jarnému obdobiu, napr. rímsko-katolícka procesia posvätenia pšenice, resp. pravoslávny zvyk zbierania rannej rosy podľa starého kalendára v deň sv. Juraja. Pred žatvou zachovávali Maďari v Kupusine svätenie soboty. V lete sa Srbi bránia proti lejakom, hrmeniu, krupibitiu „litijou“ (liturgickou obchôdzkou chotára) (napr. v deň proroka Eliáša). Príslušníci pravoslávneho vierovyznania prosili o bohatú úrodu hrozna vo svoj turíchny pondelok, kým katolíci posväcujú a tým si i uctia nové víno v deň sv. Jána. Obrady, ochraňujúce úrodu a tým zabezpečujúce živobytie možno nájsť u všetkých národnostných i konfesionálnych spoločenstiev.

Celá oblasť je popretkávaná posvätnými studňami „vodícami“, ktorých vznik zrejme tiež súvisí s agrárnym kultom.

Štúdia podáva obraz o agrárnom kulte v celej Vojvodine na základe údajov z publikácie (CD-ROM) *Vajdasági Magyarok Néprajzi Atlasza* (Národopisný atlas Maďarov vo Vojvodine).

## Beiträge zum Agrarkult im südlichen Teil der Großen Tiefebene

(Zusammenfassung)

Die im südlichen Teil der Großen Tiefebene lebenden Menschen arbeiteten hauptsächlich in der Landwirtschaft. Die grundlegendste Ernährungssorge war, sich eine ausgiebige und gesunde Ernte zu sichern. Um dies zu erreichen, entstanden verschiedene religiöse oder paraliturgische Riten. In dem Großraum (der heute Vojvodina genannt wird und der einst nach der Türkenherrschaft mehrnational geworden ist) hatten gemeinsames Schicksal und gemeinsame Sorgen viele Ähnlichkeiten im Volksleben der dortigen Ungarn, Serben, Kroaten, Bunjewazen, Schokazen, Deutschen, Slowaken, Rumänen, Bulgaren und Ruthenen zur Folge.

Viele Elemente des Agrarkultes sind mit dem Frühling verbunden, wie z. B. die katholische St.-Markus-Prozession mit Korntaufe, oder der pravoslavische Brauch Tausammeln am Tag des Heiligen Georgs (nach dem alten Kalender). Vor Ernte pflegen die Kapuszinser Ungarn Samstagweihe. Die Serben wehren sich im Sommer vor Gewitter, Blitz und Eisregen mit liturgischem Flurumgang (z.B. am Tage des Heiligen Propheten Elias). Um eine ausgiebige Weinlese beten die



Griechisch-Orthodoxen am Pfingstmontag. Die Katholiker ehren den neuen Wein am Tage des Heiligen Johannes. Solche Zeremonien, die die Ernte schützen und den Unterhalt sichern, sind bei allen Nationen und bei allen Religionen zu finden.

Das ganze Gebiet durchziehen heilige Brunnen, die auch mit dem Agrarkult zusammenhängen.

Anhand der Veröffentlichung *Volkskundeatlas der Ungarn aus Vojvodina* (CD-ROM) bietet die Abhandlung einen Überblick über den Agrarkult der Region.

I N T E R E T H N I C A 9

**ANDREAS SCHRIEFER**

## **Deutsche, Slowaken und Magyaren**

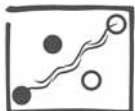
im Spiegel deutschsprachiger historischer  
Zeitungen und Zeitschriften in der Slowakei



Fórum Institut  
für Minderheitenforschung  
Forschungszentrum  
für Europäische Ethnologie



Fórum Institut für Minderheitenforschung



## **Szlovákok, németek és magyarok** Harcok és kiegyezés a szabadságharc alatt a Pressburger Zeitung tükrében

ANDREAS SCHRIEFER

Szlovákia történelmét a kezdetektől fogva egyfajta másodlagos szolgaszerep, árnyéklét jellemzi. Erre tán az ország egyedülálló történelmi fejlődése adhat magyarázatot. Hiszen míg Csehország, Morvaország és Szilézia már a 10. század elejétől fogva a Přemysl-család uralma alatt állott, akiknek kezdettől érdekük volt a frank birodalommal való konfliktusmentes kapcsolat, Szlovákia – 20. századi történelmétől eltekintve – sohasem alkotott önálló államegységet. A mai Szlovákia területe a 10. századi magyar hódító csapatok bevonulásától kezdve egészen 1918-ig a Magyar Királysághoz tartozott. Viszont éppen ez, a magyarok, szlávok – valamint a bajor missziós tevékenységeknek köszönhetően már a 8. századtól kezdve az országba érkező – németek szoros együttélése teszi a mai Szlovákia történelmét, néprajzát felettébb érdekessé.

A német bevándorlók javarészt a 13. században kaptak magyar hűbéruraiktól különféle kiváltságokat, privilégiumokat, hogy ezáltal is könnyebb legyen letelepedésük és mesterségük űzése – az akkori – Felső-Magyarországon. Többek között joguk volt rá, hogy saját, hazai jogrendszerük alapján hozzanak létre új településeket – ez esetben egy olyan előjog, amely kétségkívül kiemelte őket a többi nép sorából. Ezeknek az intézkedéseknek köszönhetően viszonylag rövid idő alatt egy virágzó életű városi lakosság fejlődött ki, melynek vezető és meghatározó rétege a német nyelvet beszélte. Ez a fajta városi lakosság (itt elsősorban a bányavárosokra és Pozsonyra gondolva) a 18. századig, áttételeiben pedig egészen 1945-ig meghatározó etnikai eleme volt a mai Szlovákia területének. A történelem során az egyes szomszédos népcsoportok (elsősorban a németek és szlovákok) együttélése nem volt mindig súrlódásmentes.

Mint akkoriban egész Magyarország területén, a kormány kultúrpolitikájának köszönhetően a nem magyar ajkú népesség a Felvidéken is az asszimilációnak volt kitéve. A szlovák és német lakosság egy része – különösen a nemesség – engedett a nyomásnak, és fokozatosan beolvadt a magyar tömbbe, míg más csoportok továbbra is megtartották anyanyelvüket, kultúrájukat. Ez a folyamat később számos feszültség, ellentét forrásává vált, és tovább bonyolította a térség társadalmi képét. Éppen ezért kell témánknál mindhárom nemzet korabeli helyzetét, státusát egymás mellett, kölcsönhatásukban, párhuzamosan vizsgálnunk.

Kutatásunk középpontja a korabeli Felső-Magyarország – nagyjából a mai Szlovákia – német, szlovák és magyar ajkú lakosságának egymáshoz való viszonya, helyzete az 1848/49-es forradalmi években. A vizsgált korszak jellemző vonása, hogy az egyes nemzetek és nemzetiségek mind egy liberálisabb társadalom- és kultúrpolitikáért szálltak harcba, ezzel is reagálva az összeurópai szabadságmozgalmak után bekövetkezett helyzetre – Magyarországon ez a folyamat az 1848/49-es szabadságharc eseményeiben teljesedett be.

Hogyan hatott a magyar önállósulási törekvés a nemzetiségek integrációképességére vagy egyáltalán kultúrpolitikai érdekeire? Léteznek-e utalások, források arról, hogyan reagáltak erre a folyamatra Magyarországon az egyes nemzetiségek? Hogyan tükröződik a korabeli német vagy német nyelvű sajtóban – esetünkben a Pressburger Zeitung, Pozsonyi Újságnak – a magyar valamint a szlovák lakosság helyzete, együttélése – és fordítva, a többségi, a magyar nemzet kapcsolatrendszere a német és szlovák lakossággal? Milyen formában jelennek meg a vizsgált újságban az egyes népcsoportok, és érzékelhető-e a szövegekben rokonszenv, indulat, vagy elfogultság?

A forradalmi évek különösen érzékelhető nyomot hagytak a magyar történelemben. Ebben az időszakban mutatkozik meg ténylegesen az érintett népcsoportok politikai álláspontja, szövetségrendszere, általános helyzete. A szabadságharc egyes eseményeinek nyomai mélyen bevésődtek az érintett népek kollektív öntudatába, és egy új alaphelyzetet teremtettek a rákövetkező évek eseményei számára.<sup>1</sup>

Az újság, mint történelmi forrásanyag használatánál érdemes felidéznünk Robert Prutz szavait a sajtó céljairól, lényegéről: „A sajtóirodalom lényegében egy magánbeszéd, melyet az idő maga alakít. A napi önkritika, melynek az idő folyása aláveti magát, hasonlóan egy naplóhoz, melybe a kor kézzelfoghatóan közeli, közvetlen jegyzeteit vési.”<sup>2</sup> Mindenesetre hozzá kell tennünk azt is, hogy a hírlapirodalom sohasem volt teljesen objektív, ez ma is így van. Mégis komolyan vehető a fenti idézet, amennyiben meg kívánjuk indokolni a napi sajtóra mint hiteles forrásra való támaszkodásunk okait. Az újságnak, mint közvetlen forrásnak, az az előnye, hogy általa egy egészen közeli, élethű kép alakítható ki a vizsgált korszak mindennapjairól, s azok megítélési formáiról is. Így aztán az adott kor eseményeinek pontos feltérképezése mellett arra is lehetőség nyílik általa, hogy a korabeli lakosság elképzeléseit, terveit, kilátásait – a népek együttélésének mintegy modelljét – megismerjük. Ezáltal a történelem nem egy esetleges történésorozatként fogható fel, hanem mint előre tervezett, döntések és választások alapján alakított folyamatként értendő. Mint a vizsgált forrás, úgy általában a kor sajtójának átfogó történelmi, ideológiai kritikája is szükséges, hiszen csak így nyílik lehetőség a sajtóirodalom magánbeszédének helyes elemzésére. Ezek után adott a lehetőség, hogy a vizsgált korszak egyes eseményeit és szellemi hátterét közelebbről, első kézből ismerjük meg.

Jelen munka a szerző tervezett disszertációjának egy részét képezi, amelynek teljes címe „A németek, szlovákok és magyarok kapcsolata a mai Szlovákia területén a korabeli német nyelvű sajtóirodalomban”. Disszertációm célja a felkutatott tények elemzése egyrészt a korszerű fogalom- és diskurzuselmélet<sup>3</sup>, másrészt pedig a identitás- és sztereotípiakutatás<sup>4</sup> alapjaira épülve.

1 A forradalmi események számos kérdésébe hasznos bevezetést nyújthat: Holger Fischer (szerk.): *Die ungarische Revolution von 1848/49: Vergleichende Aspekte der Revolutionen in Ungarn und Deutschland* /Beiträge zur deutschen und europäischen Geschichte; 27. kötet/, Hamburg, 1999. A szlovák nyelvű szakirodalmon belül (különös tekintettel a szlovákság szerepére a szabadságharc éveit alatt) a következő bevezető jellegű művek ajánlhatók: Dušan Škvana: *Septembrové ozbrojené povstanie roku 1848*. In *Dejiny Slovenska III. od roku 1848 do konca 19. storočia*. Bratislava 1992, 46–72. p., továbbá ugyanezen szerzőtől: *Ozbrojený zápas Slovákov za národnú slobodu roku 1849*. Uo., 73–107. p.

2 Robert Prutz: *Geschichte des deutschen Journalismus*, Hannover 1845, Vorwort. Idézzve: Heinrich Rez: *Deutsche Zeitungen und Zeitschriften in Ungarn vom Beginn bis 1918*, München, 1935, 3. p. alapján.

3 Ezen kutatási terület tanulmányozásához kitűnő alapot nyújthat a következő gyűjteményes kötet: Hans Erich Bödeker: *Begriffsgeschichte, Diskursgeschichte, Metapherngeschichte*. Göttingen 2002.

4 E támba kiváló betekintést adhat a következő gyűjteményes kötet: Hans Hennig Hahn: *Stereotyp, Identität und Geschichte*. Frankfurt am Main 2002. Ezen belül is elsősorban a következő írás: Michael Imhof: *Stereotypen und Diskursanalyse. Anregungen zu einem Forschungskonzept kulturwissenschaftlicher Stereotypenforschung*, 57–71. p.

Ez utóbbi két tétel munkánk során igen hasznosnak bizonyul, különösen olyan esetekben, (például az egyes nemzetiségek jellemzéseinél), ahol komplex összefüggések általánosításával, felszínes megjelenítésével találkozhatunk.<sup>5</sup> Egy efféle analízis számos vizs-  
szakövetkeztetésre is lehetőséget ad, melyeknek köszönhetően világosabb képet nyerhetünk az egyes nemzetiségek egymás közti diskurzusáról, kapcsolatrendszeréről, valamint az újság szerkesztőinek személyes meggyőződéséről is.

A *Pressburger Zeitung*<sup>6</sup> 1848-ban már 84 éves múlttra tekinthetett vissza. A magyar patrióta szellemiségű lap ez idő tájt hű pártfogója volt a forradalmi magyar kormánynak. 1841-től 1848 júliusáig Adolf Neustadt volt az újság vezetője, főszerkesztője alatt a lap országos, sőt nemzetközi hírnévre tett szert, a pozsonyi zsidó közösség ellen irányult támadások után – maga is zsidó lévén – távozott a szerkesztőségtől, s a városból is. 1848. július 1-től ifj. Karl Friedrich Wigand vezeti a lapot, irányítása alatt az újság megmaradt a Neustadt alatt kialakult magyarbarát vonal mellett. A szlovákok követeléseiivel szemben fenntartásai voltak, ennek ellenére a lap mint igyekezett megmaradni a szlovák érdekek szócsövének is. Az 1848 őszi Magyarországra ellen megindított császári offenzívát jogtalanoknak minősítették, a lap hasábjain a bécsi udvar elhibázott lépéséről írtak. 1848 vége tájától nehéz idők érkeztek a lapra, Pozsony császári kézre kerülése után az újságon számon lett kérve addigi magyarbarát szellemisége. A szerkesztőket letartóztatták, helyükre császárhű embereket ültettek, Wigandot öthetes börtönbüntetésre ítélték. Mivel hogy az újság mindig is hű volt a kormányzathoz, a lap az új magyar kormányzat irányában kifejezte támogatási szándékát, azzal a feltétellel, hogy a magyar kormány is hű marad alapelveihez, melyeket még az ellenzékben töltött évek alatt alkotott meg. A szerkesztőség kijelentette, az új kormánynak „nemzetbarátnak, az alkotmányosság pártfogójának és a szabadság élharcosának” kell lennie.<sup>7</sup> A lap ezzel a programjával is konzervatív jellegét kívánta hangsúlyozni, mint ahogyan a múltban is mindig annak tekintette magát – az újság szellemi alappillérei továbbra is a kiegyezés, a felvilágosítás és a közvetítés fogalmai köré csoportosultak.

Mindezen célkitűzések ellenére idővel sűrűlődasokra került sor a lap és a kormánypolitika közt. A legnagyobb gondokra mindenekelőtt Magyarország radikális nyelvpolitikája adott okot. Az újság két oldal érdekharcának kellős közepén találta magát, és maga is megpróbált a korábbi, hagyományra építő, hazafias-magyar vonal, valamint a német érdekek melletti kiállás útja között egyensúlyozni. Ahhoz, hogy árnyalt képet kaphassunk a forradalmi évek politikájáról és hiteles erőviszonyairól, mindenképpen érdemes fellapoznunk a *Pressburger Zeitung* egy-egy régebbi, 1848 előtti számát is. Csak így alkotható át-

5 A vizsgált anyagban sztereotíp jellemzések nyomai fedezhetőek fel, mégpedig a szlovákok, magyarok és németek jellemzésében. A vizsgált forráson belül a szlovákok állandóan egy csendes, nyugodt, türelmes, egyszerű és egyszerűen befolyásolható népként jelennek meg. A magyarok mindenekelőtt mint gőgös, felfuvalkodott, törekvő nemzet lettek beállítva. A német nép mint alkalmazkodóképes, problémamentes, képzett és szorgos nép jelenik meg. Egy, az itt megjelent sztereotípiákat behatóbban kutató tanulmány elsőleges feladata az lehetne, hogy a lapban fellelhető általánosítások vajon egészében jellemzők voltak-e az újságra, vagy csupán egyes szerkesztők, tudósítók (kiknek neve gyakran fel sincs tüntetve a lapban) ízlését tükrözték.

6 A *Pressburger Zeitung* történetébe a következő, újabb keletű írás adhat hasznos betekintést: Danuša Serfinová: *Pressburger Zeitung – Nutz und Lust*. Bratislava, 1999. Ettől eltekintve szinte csak régebbi művek foglalkoznak e témával: Alois H. Pichler: *Entstehung der Pressburger Zeitung*. Pressburg 1913; Carl Angermayer: *Die Geschichte der Preßburger Zeitung*. Pressburg 1897.

7 1848. március 29., 41. sz.

fogó szemlélet a fokozatosan erősödő nemzeti vonal és más jelenségek fejlődéséről. A vizsgált korszakot az 1843 és 1848 közti időszakban határoztuk meg.

### A Pressburger Zeitung politikai szerepe, állásfoglalása 1848-ban

A kutatás során arra törekedtünk, hogy az idézett írások, cikkek ne feltétlenül a lap, illetve a szerkesztőség véleményét tükrözzék. Nyilvánvalóan ez teszi olyan problematikussá az újságra, mint forrásra való hivatkozást. A szerzők neve gyakorta fel sincs tüntetve, így nemegyszer azt sem lehet biztosan megállapítani, hogy az író a szerkesztőség tagja volt-e vagy sem. Emiatt aztán sok esetben csak arra tudunk teljesen egyértelműen következtetni, hogy mi *nem* volt az újság állásfoglalása. Olyan esetben például, amikor a szerkesztőség világosan tiltakozott egy-egy, a sajtóban megjelent véleménynyilvánítás ellen. E kérdésben mindenesetre külön kell választanunk – amennyiben ez lehetséges – a lap, valamint a kívülálló újságírók, tudósítók személyét. Ezért indokoltnak láttuk, hogy csak a lap, illetve a szerkesztőség írásait, híradásait gyűjtsük össze és értékeljük, hiszen a kérdésben csakis így tudunk tényszerű értékelést nyújtani.

A lap alapvető szellemiségét a vizsgált időszakban, tehát 1848-ig, a patrióta – magyar vonal határozta meg, az újság mint hazafias sajtócikket határozta meg magát. Emellett hangsúlyozták azt is, hogy a lap annak a „felettebb bölcs” uralom híve, amely alatt V. Ferdinánd császár, egyben magyar királyt kell értenünk.<sup>8</sup> A szerkesztőség nem abban látta a magyarországi német nyelvű sajtó feladatát, hogy a magyarországi németeket külföld felé reprezentálja, éppen ellenkezőleg: belülről kívánt hatni a német elemre, mégpedig éppen a kiegyezésre való törekvés, a közvetítés és felvilágosítás eszközei által. Ez a közvetítő szerep arra volt hivatott, hogy a német nyelvű lakosságot közelebb hozza a magyarság<sup>9</sup> felé, továbbá, hogy előítéleteket szüntessen meg, illetve hogy a magyar lakosságot nyitottabbá tegye a németek kérdéseivel szemben. Mindenesetre egy egységes magyar nemzet építésén fáradoztak. Alapvetően tehát az asszimiláció volt a kérdés, persze egy, a lélekben, szellemiségben végbemenő asszimiláció, ahogyan azt Majláth<sup>10</sup> vagy Széchenyi is elképzelte<sup>11</sup>. E szerint tehát az a helyes, ha az ember magyarként érez ugyan, de nem kívánja német anyanyelvét és gyökereit feladni. A lap egyértelműen elhatárolódott a kényszer alatt történő, erőszakos asszimilációtól, tehát a radikális reformerek elképzeléseitől. Az újság igyekezett távol maradni a nyílt ítéletektől az aktuálpolitika vagy államelmélet terén, mivel erre a szerkesztőség szerint nincs jogosultsága, ez a magyar nyelvű sajtót illeti meg. Emellett viszont kiemelt szerepet kapott a külföld tudósítása a magyarországi helyzetről, ezzel egy időben pedig az igazságtalan előítéletek felszámolása is. Ez utóbbiakat állítólag többek között különféle osztrák lapok terjesztették. Már 1846-ban érezhetően élesebbé vált az írások hangneme, a különböző felek törekvései pedig magabiztosabban és nemzeti szemszögből lettek megfogalmazva. A lap álláspontja szerint ez annak is volt köszönhető, hogy egyszerre lényegesen nagyobb nyomás nehezedett a németekre csakúgy, mint a többi nem magyar népcsoportra. Éppenséggel meglehet, hogy az 1836-os és az 1843/44-es országgyűlések hatása mutatkozott meg. Az előbbin egy nyelv-

<sup>8</sup> Pannonia, 1843. január 10., 4. sz.

<sup>9</sup> Ez alatt a magyar állampolgárság értendő

<sup>10</sup> Gróf Majláth János (1786–1855): magyar történetíró.

<sup>11</sup> E tekintetből érdekes, hogy a magyar nyelvben máig használatos az „idegen szívű” kifejezés.

törvény lett elfogadva, amely előnyben részesítette a magyar nyelvet a törvényhozás, igazságszolgáltatás és a vallás terén. Az 1843/44-es országgyűlés határozata alapján az ország hivatalos nyelve végül is a magyar lett, ez lett használatos az állami hivatalokban és minden iskolában. Stanislav Kirschbaum<sup>12</sup> szerint ettől az időtől kezdve szabad utat kapott minden magyarosító törekvés. Az újság oldalain eközben továbbra is a német polgárság és a magyar nemesség egybeolvadását sürgették. Mindemellett arra is utalást tettek, hogy a német nyelvű sajtónak nagyobb befolyással kellene bírnia, a német lakosságnak pedig hathatósabb orgánumokkal kellene rendelkeznie.

A lapban 1848-ra már szokatlanul éles hangnemben lépnek fel az ellenfél álláspontjával szemben. Egy 1848. április 14-én megjelent cikkben az áll, hogy mindenképpen eljött kell venni egy adott esetben veszélyes, radikális közvélemény kialakulásának. A cikk a továbbiakban úgy fogalmaz, hogy „elkerülhetetlenül szükséges a vezetőkbe vetett vak bizalom.” A sajtó feladata, véli továbbá a cikkíró, megakadályozni egy olyan közvélemény kibontakozását, amely alapjaiban megingathatná az olyannyira szükséges bizalmat.

Mint ahogy azt már említettük, 1848-ban a politika színterén zajló viták hangneme érezhetően erősebbé vált, a magyar kormányzat is egyre élesebben lett kritizálva. A leghevesebb támadások a magyarok nyelvpolitikáját érték, ezek kapcsán újra meg újra az 1836-os és az 1843/44-es országgyűlések intézkedéseit hibáztatták. Paul Lendvai e téren sorsdöntő ténynek látja, hogy Kossuth nem volt képes a nemzetiségek érdekeit a magyar érdekekkel egyeztetni, számára csupán a területi egység megőrzése, valamint a régiójukban kisebbségben élő magyarok védelme volt fontos. Azok a magyar reformerek, akik egybe kívánták olvasztani a nyelvhatárokat az államhatárokkal, a Habsburgok és az ország nem magyar többsége közt kétfrontos harcra kényszerültek. Ez a küzdelem eleve tragikus végre volt ítélve, mind a magyar reformerek, mind az egész ország számára.<sup>13</sup> Sokan úgy látták, hogy a magyar nyelv hivatalos nyelvvé tétele körüli perlekedésben a Magyar Királyság már-már az összeomlás küszöbére került.

### A szlovákok megjelenítése

A lap szerkesztői, hasonlóan, mint más nemzetiségeknél, a szlovákok tekintetében is kétségbe vonták, hogy népük „egységes, politikailag is létező nemzet” lenne.<sup>14</sup> A cikkben továbbá arról olvashatunk, hogy nemzetük ugyan már hamarabb jelen volt a Kárpát-medencében, mint a magyaroké, országuk – nyilvánvalóan a Nagymorva Birodalom célozva – viszont teljesen fel lett számolva, így hát a továbbiakban nem szerepelhettek politikai értelemben vett önálló tényezőként. A történelem során, folytatja a cikk, fokozatosan szlovákok nyelvet beszélő magyarok váltak belőlük, illetve a magyarok képezték a fő ágot, melybe a fennmaradó lakosság lassan beolvadt. A szlovákságról 1848 előtt, s bizonyos mértékben a forradalom első évében is, főként érzélgős, sajnálkozó hangnemű írások jelentek meg. A szerzők szerint népük – saját hibájukon kívül – fejlődésében erősen visszamaradt, főként kizárólagos paraszti mivoltuk, gyenge minőségű termőföldjük, valamint az alkohol miatt. Cikkek sorozata jelent meg a Pesten kolduló szlovákok problémájáról, a szlovák nép iszákosságáról, vagy az ezen nehézségeket csillapítani hivatott társulásokról. A

12 Stanislav Kirschbaum: *A history of Slovakia. The struggle for survival*. London 1995.

13 Paul Lendvai: *Die Ungarn: Ein Jahrtausend Sieger in Niederlagen*. München 1999, 234. p.

14 1846. január 12., 5. sz.

cikkek nagy része nem csupán a szlovák nép sanyarú helyzetéről szólt, vagy megoldási javaslatokat vázolt fel az ügyben, hanem jó eszközül szolgált arra is, hogy a magyarok hazafiasságát és együttérző, humánus lelkületét demonstrálja. Említést érdemelnek azok az írások is, melyekben felmerült az északi szlovák lakosságnak a déli megyékbe való áttelepítésének a kérdése is. Ezekben is gyakran olvashatunk a szlovákok szűkös helyzetéről Felső-Magyarországon, elsősorban viszont az Árva és Szepes megyei lakosság szegénységéről, melynek fő okát a szerzők az ottani talaj gyenge minőségében látták. Éppen ezért vetődött fel a déli területekre való áttelepítés lehetősége is, arról nem is beszélve, hogy az ottani talaj jóval termőképesebb, ráadásul hiány van a munkaerőben is. A cikkírók e kérdés kapcsán nem palástolták hátsó szándékaikat sem, melyek szerint, ha ez az áttelepülés megvalósulna, minden bizonnyal megtörne az északi régiók erősödő szláv nemzeti lelkülete, míg a dél-magyarországi szlovákok gyorsan belcolvadhatnának az ottani magyar tömbbe. Már 1845-ben is jelentek meg utalások arra, hogy a szlovákok élőhelyükön nem kis mértékben diszkriminálva vannak, a lőcsei evangélikus liceumban például nem volt egyetlen tanár sem, aki szláv nyelvet tanított volna. A Pannónia szerkesztősége e tekintetben nyíltan hangot adott nemtetszésének, az újság szerint ez a hozzáállás cseppet sem vet jó fényt a magyarokra.<sup>15</sup> Ennek ellenére még 1845-ben sem tűnik úgy, hogy a magyar lakosság bizalmatlansággal fordult volna a szláv népesség iránt – ez abból a fesztelen hozzáállásból is kiténik, ahogyan a szlovák képviselőket kezelték. Itt említendő például Ján Kollár tevékenysége vagy Štúr lapjának számos írása is. Az 1848-ban kitört nemzetek közötti zavargások és egyre erősödő ellentétek megjelenésével a szlovákok, mint kívülről feltűztelt, félrevezetett nép lettek beállítva. A lap szerint korábban testvériség és egyetértés uralkodott a szlovákok közt, a mostani helyzetért pedig, beleértve a horvátokkal dúló harcokat is, a kamarilla, illetve egypár, a császárhoz közel álló, nagy befolyású személy lett felelőssé téve. Maga Kossuth is, akinek beszédei nemegyszer teljes terjedelmükben közölve lettek az újság hasábjain, elnéző hangnemben érvelt a szlovákokkal szemben. „Csak sajnálni tudom ezt a szegény, félrevezetett népet, mely tévútjáról nem tehet. Ugyanannyira kívánom a népükkel való mihamarabbi megbékülést, mint amennyire azt ezek félrevezetőivel soha el nem tudnám képzelni. A nép sosem kívánja a rosszat, ha csak nincs félrevezetve és megcsalva; Ezért népüknek elnézést és védelmet kívánok, félrevezetőiknek viszont bosszút esküszöm. Amennyiben viszont a felvilágosítás útján sem sikerül egyezsége jutnunk népükkel, ám legyen, folyjon a vér, ahogyan azt megcsalójuk kívánta.”<sup>16</sup>

Az 1848 szeptemberében kitört szlovák felkelésről szóló tudósítás igyekszik minél inkább ténszerűnek lenni, a mozgolódások kapcsán arról számol be a szeptember 22-én megjelent cikk, hogy Mijavába 500 felfegyverzett cseh egyetemista vonult be. A szerző a katonai történetekről való beszámolók mellett igyekezett hangot adni a szlovák nemzeti mozgalom célkitűzéseinek is, mintegy tolmácsolva a Štúr, Hurban és Hodža által megfogalmazott, az évszázados elnyomást megszüntetni kívánó programot – még akkor is, ha a szerkesztőség valószínűleg nem osztotta nézetüket. Emellett beszámoltak arról is, hogy ez eddig még nem került sor semmilyen fosztogatásra, bántalmazásokra. Sőt, kevéssel e tudósítás megjelenése előtt lehetőséget kapott a laptól Ludovít Štúr fivére, Karol modrai lelkész is, hogy reagáljon egy őt ért támadásra, miszerint ő és hívei Modra elszlovákosítására törekszenek.<sup>17</sup>

15 1845. április 8., 41. sz.

16 1848. november 15., 115. sz.

17 1848. augusztus 12., 37. sz.



A felkelés vezérei – máig a szlovákok nemzeti hősei – mindezek ellenére mint bujtogatók, lázítók és rablónépség, tehát mint rebellis pánszlávok jelentek meg az újság hasábjain. A Štúr-ellenes hangulat ez idő tájt, ikor az a prágai Szláv Kongresszuson részt vett, mintegy forni látszott. Az esetről beszámoló cikk írója csodálkozását fejezi ki afellett, hogy „Ludwig Štúr, a pozsonyi szláv újság szerkesztője, magyar állampolgár is aláírta” azt a proklamációt, amely szláv követek menesztését sürgette az országgyűlésbe.<sup>18</sup>

Egy 1848. szeptember 25-én megjelent, a szlovák fegyveres felkelés kitöréséről szóló senicai tudósításból kitűnik, hogy a felkelés magva csupán néhány vezéregyéniség, ez esetben Hurban személyére korlátozódik, míg maga az egyszerű nép mint megtévesztett, félrevezetett tömeg küzd az ügyért. Hurban, a „hírhedt agitátor” és evangélikus lelkész népet az ország törvényei ellen szítja, a hivatalokkal szembeni engedetlenségre szólítja fel, továbbá egy, a lehető legszélesebb kiterjedésű össz-szláv birodalomról, sőt ezáltal a magyar nemzet kiirtásáról szónokol. Ez az „átkozott szörnyeteg”, írja a lap, Mijavából és Brezovából szórja népe közé a bujtogatás magvait. Ezek pedig, a törvényhozás és a jog területén való tájékozatlanságuk miatt, tömegesen sereglenek köré, akárcsak egy jós lenne. Fel kell ellene lépni, és addig nem szabad nyugodni, míg e „szerencsétlen alak” fészékéből ki nincs billentve, és „mély sebet ejtő sárkánymérgények nyoma” el nincs távolítva, áll a lapban. A hadsereg mozgósítva lett, így mindenki bizvást hihet abban, hogy „a közrend ezen felborítója” ezúttal nem kerül el bűnhődését, az emberiség pedig végre megszabadul egy „elsórángú bűnözőtől.”

A történelmi tények tekintetében meg kell jegyeznünk, hogy a szeptemberi szlovák mozgalom teljesen eredménytelen volt, továbbá hogy a szlovák lakosság nagy része a magyar oldalon harcolt, Štúrék felszólításának messzemenően ellenállt, és nem utolsó sorban nyíltan vallotta, hogy Bécs ellen küzd.

Mindenképpen említést érdemel az a szeptember 26-án megjelent írás is, amelyben az 1848-ban Bécsben megalakult Szlovák Nemzeti Tanács pecsétjének leírását olvashatjuk: („a pecséten egy hármasdomb látható, annak középső és legmagasabb csúcsán görögkereszt magasodik. Felette, a mező kétharmad részét elfoglalva, egy felirat olvasható: „Narodna rada Slovenska”, azaz Szlovák Nemzeti Tanács.) Ebben tehát okiratba foglalták és megpecsételték a szláv diktatúra egy életjelét. / Így hát a dombok – legyen a nevük Tátra, Fátra, Mátra vagy akár Hodža, Štúr és Hurban – ez még minden bizonnyal a „Rada” belső titka, (...) hamarosan teljesen el lehetnek simítva.”

A szlovákság harca a lapban nem úgy jelenik meg, mint egy saját indíttatású, önálló akaratból történő küzdelem. Ismét csak a bécsi kamarillának köszönhető, írja a lap, hogy a szlovák nép a magyarok ellen lett gerjesztve – ez tökéletesen megfelel a régi metternichi jelszónak, az „oszd meg és uralkodj” szellemének, amely Bécs számára lehetővé tette, hogy az újra hatalmába kerítse Magyarországot. A szlovák felkelés, a szabadságharc további eseményei, valamint a szláv lakosságnak a harcokban való részvételét tekintve a lapon belül szemmel látható a törekvés, hogy a szlovákok helyzetét, a velük való történeteket a lehető legtényszerűbben és legkorrektebben jelenítsék meg. Ezt bizonyítja például az is, hogy az újságban gyakran Štúrék mozgalmának a felhívásai is megjelentek. Ez persze nem azt jelentette, hogy a szerkesztőség azonosult ezekkel a nézetekkel – éppen ellenkezőleg. Mégis egyfajta alapvető tisztesség figyelhető meg a lap oldaláról, azt tekintve, hogy az ellenfél véleményei a cikkekben nem lettek eltorzítva vagy éppen a szerkesz-

18 1848. június 5., 69. sz.

tőség tetszése szerint interpretálva, hanem proklamációik eredeti formájukban, szövegükben lettek közölve. Hiszen a kritikus olvasó számára továbbra is fennállt a szabad véleménykialakítás lehetősége. Tudósítások jelentek meg állítólagos szláv bujtogatók pereiről is, melyek kimenetele, a halálos ítélet, már a tárgyalás alatt nyilvánvaló volt. A bíróság viszont nem egy esetben alapos, előítéletektől mentes utánajárás következtében igazságos és enyhe ítéletet hozott. Érdekes forrásul szolgálhatnak azok az írások is, amelyek a magyar sorokban harcoló szlovák csapatokról számolnak be (Sándor-hadtest). Ezek a harcosok hű, megbízható, jó katonaként, igaz magyar polgárokként vannak bemutatva. Végezetül gyakran találkozhatunk a lap hasábjain szlovák nyelvű újságok és folyóiratok közléteivel, híradásaival is.<sup>19</sup>

A Pressburger Zeitung korabeli számait olvasva mindenesetre leszögezhető, hogy a szlovákokat sohasem tartották komolyan vehető, politikai súllyal bíró csoportnak, viszont összességében sohasem volt a lakosság ellenük hangolva, még a szabadságharc idejében sem. Népük egy egyszerű, könnyűszerrel mozgósítható, szegényes tömegként jelenik meg a lap hasábjain. Végezetül az a feltételezés sem teljesen alaptalan, hogy a szlovák nép elégedetlenségén és problémái keresztül gyakorta különféle propagandacélokból lett kihasználva. Például olyan helyzetekben, amikor a magyarok hazafiasságát és emberségét kellett hangsúlyozni, vagy éppen a megvetendő bécsi politikát pellengérezték.

### A németek megjelenítése

A vizsgált időszakon belül megjelent, a magyarországi németiséggel kapcsolatos írások fő témájául egyrészt a kolonizáció<sup>20</sup> kérdése, másrészt pedig a városi, akkoriban még túlnyomórészt német ajkú polgárság helyzete szolgált. Afelől általános egyetértés uralkodott, hogy a német lakosság viszonylag csekély politikai befolyással rendelkezett, ami részben annak is tudható, hogy általában véve is, a magyarországi polgárság kezében kevés politikai hatalom összpontosult. Ez a tendencia úgy saját, azaz német, mint idegen megítélések alapján is általános érvényűként lett elfogadva. A német bevándorlókat és polgárokat rendszerint alkalmazkodóképes, problémamentes embereknek tartották, munkájukat elismerés övezte. A lap szerint viszonylag hamar félretették német patriotizmusukat, amely helyére a magyart vették fel. A német betelepüléseket illetően sokan kritikus hangnemben beszéltek. Az alapkérdés az volt, hogy vajon egy nagyobb betelepülési hullám nem válna-e végül is a magyar nemzet épülésének rovasára, illetve hogy nem lenne-e elegendő az ország további fejlődéséhez csupán a magyar elem is. Ez a diskurzus teljes terjedelmében megjelent az újság hasábjain, hamarosan viszont minden kétség eloszlott, és a letelepedés kérdése elfogadottá vált. A német lakosság érdekes módon gyakran mint „nemzetiség nélküli” lett beállítva, illetve ők maguk jelölték magukat ily módon. 1845. március 29-én, a Pannónia 37. évfolyamában a következő sorok olvashatók: „Vigyázzatok a magyarokkal! Eljött az idő, hogy a német nép végre felelősséget vállaljon; az idő arra, hogy bepótolja sokéves elmaradását, jóvátegye, amit korábban elrontott. Azt, hogy e sorok központi tárgya nem más, mint saját nemzetiségük, az is bizonyítja, hogy ezt előbb ki is kell harcolniuk. Más nemzetek csupán a többi népek nemzetiségéről beszélnek, sajátjukról nem.

19 Például Ondrej Kostelni cikke a *Slovácké Noviniben*, 1848. május 29., 66. sz.

20 A pontos tudományos terminológia tekintetében e helyütt helyesebb lenne a „betelepülés” vagy a „letelepedés” használata a „kolonizáció” szó helyett. Az eredeti fogalom megtartásával a lehető legnagyobb szöveghűségre törekedtünk.

Csak a német számára fontos ismételt hangsúlyozni, hogy ő német akar lenni, s hogy az is – egy francia esetben például sohasem merül fel a kérdés: francia vagyok, francia lelkiütemű vagyok-e – ez nála magától értetődő. Saját nemzeti hovatartozásáról nem ír sem vastkos könyveket, sem vékony füzetet, mint ahogyan azt mi, németek tesszük, ő csupán mint egy ismert, valós tény említ, számára inkább a nemzeti büszkeség vagy annak megővése a kérdés, nem pedig a nemzetiség maga.

Az ember csak arról beszél, amit nem birtokol, de szeretne magáénak tudni – míg ha egy dolog valakinek birtokában van, nem beszél róla, egyszerűen élvezi azt.”

A németeknek a magyar államra, illetve az államéletre gyakorolt hatása a megyei törvények kapcsán is gyakran került megvitatásra. Ezen szervezeti formán belül a német lakosság izolálva lett, és nem fejlődött ki benne a teljes jogú állampolgári érzés. Rovatának 1845. augusztus 18-án megjelent cikkében Bárándy így tekintett a helyzetre: „amennyiben következményeiben vizsgáljuk bevándorolt vendégeink céh-szellemiségét, világossá válik, hogy hogyan alakulhatott úgy a helyzet, hogy (szellemileg és anyagilag is) a céhek és megyék szűk mozgásterébe kényszerült német polgár a magyar nemzeti érdekek számára örökké idegen elem maradjon; hogy e szerveződés mellett hogyan kényszerült az állampolgári jelleg a céhjelleggel szemben mindig is alárendelt szerepet betölteni, és hogy miért nem tudta a német ajkú polgárság a magyarok szimpátiáját sosem elnyerni. Ez utóbbi miatt panaszkodnunk méltatlan dolog lenne, hiszen be kell látnunk, a szimpátia, melynek mi olyannyira hiányát érezzük, csakis egy kölcsönös, őszinte megbékélés eredménye lehet.”

Végezetül ekként fogalmaz Bárándy: „Magyarország polgársága elég szabad szellemű ahhoz, hogy jelenlegi helyzetén túllásson, és annak hiányosságait észrevegye. Ez a felismerés önmagában viszont nem szolgálhat alapul, nem elég arra. A magyarországi polgárnak nincs politikai műveltsége, sem összetartó nemzeti érzelme. Hazánk polgárának kívánságai csak addig nyúlnak, amíg azok a természetes előny elvében foglaltatnak. Olyan tapasztalatokra, amelyek egy magasabb rangú betekintést igényelnének, még nem tehetett szert.” A szabad királyi városok polgárságának, véli Bárándy, végre észre kellene vennie állampolgári feladatait. „Teremtsetek hát lehetőséget arra, hogy a kereskedelem és az ipar érdekei szakértők által az országgyűlésben is képviselve lehessenek (...) – és a többi már magától megy.”<sup>21</sup>

1848-ban a híradások már gyakrabban foglalkoztak az országot kívülről fenyegető veszélyekkel, mint a belső veszélyekkel és gondokkal – mindenekelőtt az új osztrák kormányzattal, az ún. reakcióval. Viszont e cikkek közvetett módon a nemzeti kérdést illetően is felvilágosítást adnak. Jó betekintést nyújtanak 1848. május 12-ének eseményeibe is, amikor Magyarország nemzetiségeinek összefogására került a legnagyobb hangsúly, hogy ezáltal is védve legyen az ország a külső bujtogatások és végső soron a pánszlávizmus (ez esetben elsősorban pánrussizmus) ellenében. Vérontás nélkül is megtörtént a nagy fordulat a magyar társadalomban, és a reakció máris mindent megtesz, hogy erőszakos úton tönkretegyje azt, írja a cikk, így folytatván gondolatmenetét: „Gyűlölitek (a reakció) az újat, ezért fellázítjátok az illíreket és szlovákokat a magyarok és németek ellen, ezáltal pedig kilátástalan helyzetbe sodorjátok az országot. Viszont belegondolatok-e már, mire képes a szörnyeteg, mely ketrecéből elszabadul? Időközben már megalakult egy befolyásos párt, amely nem kisebb célokra törekszik, mint hogy egy hatalmas, egységes szláv

21 1845. szeptember 15., 104. sz.

birodalmat alapítson, melynek élén egy északi fejedelem állna, aki ostorral kormányozna. Ha hazánkat, vagy akár fél Európát elárasztja ez a vad horda, (...) ha az ázsiai vandalizmus az európai kultúrát és szellemiséget lábbal fogja tiporni, és ennek folytán az iszonyat rettenetes átka fogja Európát gyötörni; és ha ezek után nem hagy titeket nyugodni a gondolat, hogy mindezt ti támogattátok, sőt ti idéztétek elő: nem tölti-e majd el szíveteket jeges iszonyat és kínzó lelkiismeret-furdalás?” Az ország népében viszont még él a vágy, hogy megvédje szabadságát, írja a cikk: „A Magyar, a német és a józan szláv szorosan összefogtak, és készek arra, hogy szabadságban éljenek, és hogy inkább a halált választják, mint a rabigát, vagy hogy őket ostromozó, idegen úr előtt görnyedjenek meg.” Mindez csak egy intésébe kerülne a minisztériumnak, véli a cikk szerzője.

Mint 1848-ban sok helyütt, a fenti cikkben is közös ellenséggel szembeni összefogást sürgetik, és hangot kap az új magyar kormányzat támogatása is. Ennek ellenére az 1848-as év alatt egyre több különbség mutatkozik a magyar kormányzat politikája, valamint az újság programja között, amely az egyes nemzetiségek szabad kibontakozási lehetőségét tartotta szem előtt. Ezzel kapcsolatban a következő cikk jelent meg 1848. szeptember 7-én, tehát nyolc nappal a Kossuth vezette Országos Honvédelmi Bizottmány megalakulása előtt. Ebben, a lapnak az állammal szembeni pozíciójának kapcsán, észrevehető, hogy a lap kívánsága és a valóság közt széles szakadék tátongott, és a nemzetiségek problémái a következő években soron kívül lettek helyezve. E cikkben viszont mégis megtaláljuk a lapnak a nemzetiségek együttélésének módjáról kialakított nézetének igen meggyőző hangú összefoglalását. Az Egy szabad és becsületes óhaj az első magyar minisztériumhoz címen megjelent írás egy kérelemmel állt a minisztérium elé, melyben azt kívánta, hogy az tájékoztassa a népet a rá leselkedő veszélyekről: „Mindenekelőtt azért könyörgünk, hogy állapítsák meg a szülőföld szó pontos jelentését, a lehető legnagyobb eréllyel. Határozzák meg tehát nyíltan, mire kell és szabad gondolnunk, amikor azt a szót halljuk, hogy Magyarország. Mit értsünk ezen fogalom alatt? Egy országot, amely cleve a magyar nemzet dominanciájára van elrendelve? Vagy egy olyan államot, amelyben magyarok, szlávok és németek szabadon és boldogan élhetnek, nem nemzeti identitásukban korlátokat nem ismerve? Ezen kérdés megválaszolásától függ az önálló és független Magyarország megmenekülése vagy bukása. Amennyiben Magyarország alatt a területet és lakosaikat értik, egy emberként állunk ki önök mellett. Ha viszont önök szerint Magyarország azonos a görcsös, merev, feltétlen magyarsággal, nos ebben az esetben hiába fogjátok kérni a szlávokat és németeket, szükség esetén nem fognak fegyvert Magyarországért, csak könnyeket hullatnak majd ezen irtózatossá elvakultság miatt. Nem kívánjuk azt, hogy a magyar nyelv szűnjön meg az országgyűlés valamint a diplomácia nyelvének lenni, mint ahogyan az, mindenesetre elvárjuk, hogy szép hazánkban egy népnek sem kellene feladnia anyanyelvét, értékeit és szellemiségét. Amennyiben a nemzetiségek beolvadása természetes folyamaton alapul majd, ám legyen, senki sem kerülheti el sorsát. Viszont az erőszaknak, mely a nemzeti önérzet, továbbá a legnagyobb kincs, az anyanyelv elnyomására törekszik, és a nemzetiségekre szégyenteljes múltat ró, nos ennek az erőszaknak mindenképpen ellen kell állnunk, és belsőnkben egyértelműen ki kell, hogy jelentsük, hogy nincs az a kincs, amiért egy nemzet öntudatát egy másik, idegen nép számára feláldozhassa. (...) Még van idő, még nem veszett el a remény, még valóra válhat a magyar, a német és a szláv nép egységre lépése. De csakis akkor, ha Önök megmondják a népnek, mit jelentsen számára a szülőföld fogalma. Isten adjon Önöknek erőt és bölcsességet e feladathoz.”

A lapban a németiség, többek között a pozsonyi német lakosságnak Ausztriához való viszonyulásának kérdése is teret kapott. A lap szerint a pozsonyi polgár e konfliktusban

egyértelműen magyarnak érzi magát. Egy 1848. szeptember 15-én, Pozsony, meg ne tántorodj! címmel megjelent cikk arról számol be, hogy a pozsonyi polgárság az utóbbi napokban merőben megváltoztatta hozzáállását az ügyben. „Belátta, hogy becsületes emberként nincs más választása, minthogy hátat fordítson a bécsi reakciónak, ennek a kigyófajzatnak, s hogy habár legyen az anyanyelve a német, mégis testben-lélekben, teljes erejéből magyarként harcoljon azért az országért, amely őt élteni, sőt szükség esetén akár meg is tudjon halni érte. (...) Ha az osztrák kormányzat arra a szerencsétlen elképzelésre építi terveit, hogy egy a magyarok ellen vívott csatában számíthat a német lakosság támogatására, nos ez esetben súlyos tévedésbe esik. Még nagyon sok idő telik el addig, míg az itteni németiség megválnak anyanyelvétől, tán nem is történik meg sohasem; ettől eltekintve azonban szívükben teljes mértékben magyarként éreznek, az osztrák nyomásnak pedig – mivel ennek hatását és jelentőségét mindenki másnál jobban érzik – esküdt ellenségei. A pozsonyiak ezen magyarként érző németek közt, becsületükre legyen mondva, az első sorokban harcolnak, s a ebbéli meggyőződésükben utolsó lehetetükig tántoríthatatlanul harcolnak majd; ismerik kötelességüket, s ezt minden körülmény közt maradéktalanul teljesítik is. Hiszen egy egészséges, szabadelvű és szabad gondolkodású népről van szó, amely felismeri a kor jelentőségét, melyben él, és kész szabadságáért minden erejével, a végső-ig harcolni.”

### A magyar nemzeti öntudat tükröződése és a magyar nyelv helyzete a vizsgált időszakban

A magyar nemzeti egység korabeli helyzetét tekintve értelemszerűen döntő szerepet játszik a magyar nyelv általános kezelése, helyzete, valamint a magyar nyelvpolitika is. A kérdés az volt, hogy egyáltalán, s ha igen, mennyiben szolgálhat a magyar nyelv egyfajta eszközzül a nemzeti egység megteremtésére. Ez a probléma közvetlenül érintette az állam asszimilációs törekvéseit a nem magyar lakossággal szemben. Végző soron két nagyobb tábort különböztethetünk meg a kérdés kapcsán, amelyek szembenállása az újságban is egyértelműen megfigyelhető. Az egyik oldalon a felszólalásaiban Széchenyi és Majláth képviselte mérsékelt tábor állt, amely a nemzeti egység magját nem a nyelvi közösségben látták. Ők a szellem egyfajta asszimilációját képzelték el. Azt tartották, hogy a nem magyar ajkú népcsoportoknak nem kell megtagadniuk gyökereiket, sokkal inkább érzelmi szinten kellene a magyar közösséggel azonosulniuk. Elégnek tartották, ha a magyar nyelv a diplomácia hivatalos nyelve marad csupán. Széchenyi egy beszédében, melyről hírlapjában Neustadt is beszámol, a magyarosító törekvések kapcsán azt a nézetet vallotta, hogy a magyar kormány e téren alapvetően jog szerint cselekszik, ezáltal is népét és a nemzeti egységet egybentartva, viszont óv a túlságosan radikális eszközöktől és azok esetleges heves reakcióitól. Különösen érvényes ez Széchenyi szerint a magyar nyelv használatának kérdésében: sok helyen elvakultság uralkodik e tekintetben, és nem szabad a túlbuzgó magyarosító törekvéseknek engedni. Neustadt itt határozottan csatlakozik Széchenyi kijelentéseihez, szerinte az említett felszólalás szerinte „több szempontból is jelentős, emlékezetes beszéd”<sup>22</sup> volt<sup>23</sup>. Ismertetése lezárásaként Neustadt a következőket írta a Pannonia 1843. január 31-i számában: a magyarok erős és elismert nemzeté semmi más,

22 Neustadt kommentárját a beszéd kiadása alkalmából (Ignaz Schaiba kiadójában, Pozsony) írta meg.

23 Pannonia, 1843. január 28., 12. sz.

csakis szellemi fölényük révén válhatnak, vagy ezúton vagy sehogyan. Neustadt ezek után számos olyan írásra utal, melyek Németországban íródtak, javarészt magyar gyökerű németek tollából, s amelyek témája a magyarországi nyelvpolitika volt. Konkrétan az Augsburger Allgemeine nevű lapra és annak munkatársaira hivatkozik. Széchenyi beszéde után szélcsend, fegyverszünet áll be a német elemzők körében. A nyelvpolitikai harc Széchenynek köszönhetően a magyarok belsejében folytatódik, és ezek után remélhető, hogy a jog és az igazság a szellemi fölény által végül is győzni fog. „Ebből a folyamatból kellene a magyarországi németeknek, így pl. az erdélyi német lakosságnak, részt vállalniuk, és hazájukban erőteljesen fellépniük.” A külföldi írásoknak úgymond nincs létjogosultsága, véli Neustadt.<sup>24</sup>

A másik nagy, a radikális tábor inkább közvetett módon jutott szóhoz, reagálva a Majláth, Széchenyi vagy akár a Pressburger Zeitung szerkesztősége által folytatott diskurzushoz. De olyan újságírók is, mint Bárándy vagy Zima, határozottabb hangnemben csatlakoznak a vitához, ami a nyelvet mint asszimilációs eszközt illeti. A Pressburger Zeitung 1845. január 13-i számában Nemzetiség címen vezércikk jelenik meg Zimától, aki a magyar nyelv mint nemzeti nyelv érdekében, és rosszsallotta, hogy a nem magyar ajkú lakosság körében hiányzik az igyekezet a nyelv elfogadására, elsajátítására. Szükséges lenne – írja – a nyelvhasználati különbségeket törvényileg szabályozni, kiegyenlíteni.

„A magyar nyelv elleni áskálódás bűn a királlyal szemben, aki a törvényt életbe léptette, vétség az államérdek ellen, akárcsak az egyetértés és béketűrés ellen. Hiszen a törekvést, hogy a nemzeti nyelv használati területe tovább nőjön, nem valami vak buzgóság, sem hiú szeretet, hanem egy az államélet tökéletesedésére irányuló politika táplálja. Így e nyelv az ország minden részében uralkodóvá válnék, és egy erős köteléket biztosítana, mely Magyarország minden lakosát szorosan, testvériesen egymáshoz fűzné, ami által lehetővé válna a jólét, tündöklés és hatalom legmagasabb fokára emelné, előkelő helyet biztosítva így Magyarországnak Európa fejlett államai közt is. A városi lakosság nagy része ezt nem képes belátni, és így meghiúsítja a közös felvirágzás lehetőségét, melynek jótevő gyümölcseit természetesen ők is élveznék. Így hát minden őszinte állampolgár kötelessége, a városi lakosságot tévedésétől megszabadítani, s a nemzeti nyelv kincsét mihamarabb továbbterjeszteni.”

Az ugyan nem várható el mindenkitől, így például idős polgártársaktól, hogy kezdjenek el magyarul tanulni, mindenesetre nem szabadna ellenségesen hozzáállniuk e kérdéshez. A fiatalabb nemzedékeknek azonban mind el kéne sajátítaniuk a nyelvet, és főként a gyermekek magyar nyelvű oktatása lenne szükséges. „Hiszen a magyar nyelv ismerete nélkül nincs jövőjük ebben az országban. Számukra nem hoz gyümölcsöt az élet.” Végül a gyermekek tennének később szemrehányást szüleiknek. Még az osztrák császári udvarban is folyik magyar nyelvtanítás, és ez a példa mindenképp követendő lenne. „Ne hagyják magukat azoktól a hamis prófétáktól tévedésbe ejteni, akik azt híresztelik, hogy a magyar nemzeti értékek terjesztése káros, csak mert a német kultúra jelenléte nélkül a magyarnak sem lenne befolyása. Igaz ugyan, hogy a német kultúrkörnek sokat köszönhetünk, és sokat köszönhetünk még a jövőben is. De azt is jelentené ez, hogy feláldozzunk nemzetünket a német kultúra számára? Hiszen nem arra tanít a világtörténelem is, hogy a görög kultúra az egyiptomból táplálkozott? Görögország ennek ellenére tovább- és továbbfej-

24 Lásd a 16. sz. lábjegyzetet

lesztette saját maga nyelvét. És nem éppen ezáltal szárnyalta-e túl tanítvány a mesterét? Nem arról szól a történelem, hogy Görögország Róma mintaképűl szolgált? Töprengett-e tán a római állam azon, hogy nemzeti identitását a görög kultúrának feláldozza? Nem az áll-e a történelemben, hogy Itália Európa nemzeteinek tanítómestere lett? Feladta-e tán egyik vagy másik nemzet identitását csupán az itáliai hatás túlsúlya miatt? – Nem! A világtörténelem nem ismer ilyet. Éppen ellenkezőleg, arra tanít, hogy a kulturálisan kevésbé fejlett nemzetek éppen azáltal érhettek el egy magasabb általános szellemi szintet, mert a fejlettebb nemzetektől tanultakat anyanyelvükre fordítva, nemzetük kincsévé tették.” Az tehát, aki a magyar nyelvet mint államnyelvet elveti, csúfot űz az állampolitikából, tehát „hálátlan gyermeke szülőföldjének”. Gyermekei sorsával játszik, és lábbal tiporja a világtörténelem tanítását. Egyébiránt mindkét oldalon, így a mérsékelték és a radikálisok részéről egyaránt, nagy előszeretettel használtak ehhez hasonló történelmi hasonlatokat, hogy érvelésüket alátámaszthassák.

Magyarország állapotáról<sup>25</sup> című tizenhat részes írásában Bárándy természetesen a nyelvi, nemzeti kérdésekbe is belebocsátkozott. A nyelvet ő is egyfajta központi eszközként látta, amely egységes nemzeti öntudatot képes teremteni. Írásának ötödik részében már az egyes népcsoportok különbözőségét, valamint az ebből adódó heterogenitás okait vizsgálta. Nehezebb időkben részérdek is félre lettek téve, „egészében véve azonban érezhető, hogy az eltelt idő vasfoga sem volt elég, hogy az egyes népcsoportokat egy testbe olvassza. Éppen a fogalomzavar és egyes csoportok külön érdekei vezettek mindig nehéz problémákhoz. „Ennélfogva az, aki Magyarország történetét csupa szürkességgel festi le, ebben is megnyilvánulván csillapíthatatlan becsvágya és a szülőföld legszentebb érdekeit szétzúzó önzése, az nem más, mint áruló, tehát egyetért a Magyarországot alapjaiban megdönteni akaró ellenséggel. (...) Röviden, egy egységes, és az amúgy magukban és egymás közt szétszakadt népcsoportokat összefogó nemzettömörülés hiánya minden építő megoldást hátráltat és általános zűrzavart idéz elő, egészen hasonlóan ahhoz, ahogy Babel tornyának építése is meghiúsult (...).”

A fent felvonultatott álláspontok mai szemszögből való értékelése nehéz feladat. A mérsékelt vonal természetesen korszerűbbnek, liberálisabbnak és toleránsabbnak tűnik. És a kis népcsoportok, mint pl. a szlovákok szemszögéből tekintve, kétségkívül érthetővé válik, miért tiltakozott e népek többsége a kossuthi, radikálisabb vonal ellen. Ennek ellenére felvetődik a diskurzus, amely több mint 150 év után újra teret nyert Európában, így Németországban is, mégpedig *Leitkultur*, a vezérkultúra problémája. Milyen szinten kell Németországban egy külföldinek a német nyelvet beszélnie, meddig elfogadható a saját kultúra a sikeres integráció érdekében? Vagy akár a bővülő Európa tekintetében: mennyi nemzeti szuverenitás engedhető meg? Egy-egy történelmi példa rendkívül hasznos tájékozódási pontot kínálhat arról, meddig nyúlhatnak egy olyan kis állam, mint Szlovákia múltbéli problémái, ugyanakkor szemléletesen rámutat arra, mennyire hasonlítanak az akkori és a mai nehézségek. Így tekintve, értékelés igénye nélkül is kijelenthető, hogy az újságban különböző modellek jelennek meg, amelyek viszont a maguk módján mégiscsak ugyanazt, egy békés együttélésre való kísérletet szorgalmazva. A sikerek és bukások feletti objektív ítélethozatal viszont csak utólag lehetséges, ez a történészek feladata, lehetősége. A nemzetpolitika kapcsán gyakran került viták keresztútjába a nevelés, az iskola-

25 Itt az 1845. július 23-i cikkből (84. sz.).

ügy problematikája is. Elsősorban az volt a kérdés, hogy az iskolák tanítási nyelve általánosan a magyar legyen, vagy nemzetiségi nyelven folyhasson az oktatás. Ugyanakkor felvetődött az idegen nyelvű iskolák lehetőségének kérdése is. A forradalmi 1848-as évben viszont már más helyzet uralkodott: mindenütt Magyarország egységét hirdették, ezzel egy időben viszont azonnal támadások is érték az egység gondolatát. A mérsékelt szárny hatására az újság hasábjain is egyre inkább a népcsoportok egyesülésének gondolata kapott teret.

Az 1849-es évben viszont teljesen megváltoztak az erőviszonyok, így a Pressburger Zeitungon belül is. 1848 december 18-án Windischgrätz tábornok csapatai bevonultak Pozsonyba. Az újságon számon lett kérve addigi „helytelen politikai irányvonalát”, mármint a magyar kormányhoz való közelségét. Roisser szerkesztő börtönbüntetésre lett ítélve, majd rendeletben lett kiadva, hogy a lapban ezentúl csak hivatalos jellegű közlések kaphatnak helyet. Ennek ellenére a lap beállítottsága e kérdést illetően viszonylag gyorsan megváltozott, az újságban ugyanis már a következő év januárjának elején megjelentek az első terjedelmesebb cikkek és tudósítások: ezentúl természetesen folyamatosan császárpárti hangnemben – egy száznyolcvan fokos, kierőszakolt fordulat.

A Pressburger Zeitung 1849-es évfolyamának vizsgálatánál természetesen nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy Pozsony császári kézre kerülésével a függetlenségi harcok még közel sem fejeződtek be Magyarország területén. Éppen ellenkezőleg, az osztrák csapatok kezdeti sikerei után megfordulni látszott a hadiszerencse, és végső soron csupán a császári udvar segítségére érkezett orosz sereg megjelenése vezetett a szabadságharc leveréséhez. Ebből nyilvánvalóan adódik az is, hogy Magyarország többi területén lényegesen más volt az egyes népcsoportok egymáshoz való viszonyulás, mint a pozsonyi általános hangulat.

### **A Pressburger Zeitung politikai állásfoglalása 1849-ben**

1848. december 22-én az újság működését Wrbna csász. és kir. parancsnok (?) betiltotta, illetve csakis a katonaság rendelkezéseit, utasításait közölhette. Wigandnak ennek ellenére január 3-ig mégis sikerült elérnie, hogy elsimítsa a helyzetet, és az újság szerkesztését legalább látszólag hatáskörébe viasszaszereznie. A lap továbbra is Habsburg-párti maradt, a cikkekből a császári politika előtti hódolat olvasható ki. A szerkesztőség azonosult a gondolattal, hogy az újság a helybeli katonai és polgári testületek hivatalos orgánumaként szolgáljon. A lap szellemi alapjának a márciusi alkotmányt tartották, ha „azzal nem is dicsekedhetünk, hogy nem éppen teljesen mellérendelt kapcsolatban állunk a kormánnyal.”<sup>26</sup>

A szerkesztőség helyesnek látta az együttműködést a császári szervekkel, az újságban is efféle sorok olvashatók: „a végrehajtó szervek erélyesebb fellépése helyén való, mivel meggyőződésünk, hogy az újraépített rend talaján virágozhat fel az a szabadság, amely jóhiszeműeket, az igazakat, és a barátokat nemesítő civilizációt dicsőségre viszi, a törvény és a rend ellenségeire, a humanitás gyűlölőire és az igaz kultúrát megvetőkre pedig romlás hoz. Ezért örömeinkre és büszkeségünkre szolgál, hogy ehhez mi is hozzájárulhatunk, még akkor is, ha képességeinket tekintve csak egy szerény részt vállalhatunk az egészből.”<sup>27</sup>

<sup>26</sup> 1849. november 7., 257. sz.

<sup>27</sup> Uo.



A lap 1849. december 1-jei, összegző jellegű cikkében példaértékűen császárpártinak vallja magát, elfeledve az egy évvel azelőtt még vehemens Habsburg-ellenességét: „A Pressburger Zeitung az első magyar sajtóorgánus volt, amely a forradalom leküzdése alatt a törvény és a rend útját egyengette és az elszabadult kedélyek elcsitítására törekedett, valamint lelkesen hirdette és védelmezte az egységes, szabad és hatalmas Ausztria eszméjét. Újságunk következetesen és önfeláldozó módon védelmére kelt Magyarország különböző nemzeteinek a márciusi alkotmányba foglalt egyenjogúságának is. Az igazság és jog hatalmának biztosítása a célja, amely a mindenkor szabadság biztosítója. Ezen elveinkhez töretlenül hűek maradunk, a nehéz, akár vérontással járó harcokban is, melyek egy nagy, erős Ausztria felépítéséhez szükségesek, és amelyek az erőfeszítések után is minden nemes célokat szolgálják.”

Végso soron nem lehet minden kétséget kizárva megállapítani, mi késztette a Pressburger Zeitung szerkesztőségét ilyen hirtelen paradigmaváltásra, s a császárhű magatartás teljes mértékű elfogadására. Nem tudni, pusztán kényszerből, jóhiszemű engedelmességből történt-e, vagy tényleg ilyen gyorsan tudott a magyarországi német ajkú lakosság a megváltozott rendszerrel azonosulni, hacsak azért is, hogy a lehető legelőnyösebb helyzetet kihasználhassa. Mint azt később láthatjuk, bőven akad rá magyarázat, hogy miért tudott a magyarországi német lakosság a szabadságharc alatt, ha csak látszólag is, de azonosulni a forradalmi magyar politikával.

A Pressburger Zeitung 1848-ban, még Neustadt alatt túlradó örömmel üdvözölte a sajtószabadság megadását. Már csak erre való tekintettel is valamivel jobban ítélték meg az új kormányt: „a szabad sajtó a represszív rendszabályoknak köszönhetően továbbra is egyfajta korlátok közé van szorítva, amelyek nélkül egy rendre épülő állam nem valósulhat meg; A sajtó destruktív kitéréseit kordában kell tartani. Ezen elvek alapján egy, a monarchia minden népét és vidékét egy nagy, egységes államtestté összefoglaló kapocs jön létre.”<sup>28</sup> Egy, „Az újságírás durvaságáról” című 1849. február 24-én megjelent cikk még világosabbá teszi, merre irányul a korabeli sajtó elleni kritika. Az írás közönségességre, „állati cinizmusra”, arroganciára, valamint „példátlan szellemi szegénységre” panaszkodik. Felvilágosítás, tanítás, békítés és közvetítés helyett a sajtóirodalom nagy része gyűlöletet szít az egyes néposztályok, sőt vallási közösségek közt is. A cikk szerzője saját bevallása szerint maga is örömmel fogadta a császári csapatok megérkezését, mégis botrányosnak tartja, hogy egyes lapok azonnal milyen hangnemben támadták a földön heverő ellenfelet – a magyarokat. Reménykedését fejezte ki ezután a minisztériummal szemben, hogy az mihamarabb egy új sajtótörvényt adjon ki. Ellenkező esetben – fejezi be sorait: „Uram, irgalmazz nekünk, hozd vissza nekünk a cenzúrát!”

Minden zavargás ellenére a fiatal Ferenc József király trónra léptével és a márciusi alkotmánnyal – különösen annak a nemzeti egyenjogúságot kimondó fejezetével kapcsolatban reménykedő volt az ország népe. Az újság maga is részt kívánt vállalni abból, hogy ez a remény valóra váljon.<sup>29</sup> Ez az egyenjogúság természetesen előnyére válna a magyarországi német lakoságnak, sőt a szabadságra való törekvés ezek után tán még érthetőbben megfogalmazódott körökben. Emellett továbbra is fontos számukra a többi népcsoport érdekeinek, jogainak figyelembe vétele, derül ki a lapból. Július 31-én egy cikk jelenik meg, amely határozottan elutasítja a Figyelmező vádaskodását, miszerint a Press-

<sup>28</sup> Uo.

<sup>29</sup> Vö.: A nemzetiségek együttélése a szabadságharc után c. fejezettel

burger Zeitung szerepet vállalna a nemzetiségek elnyomásában: mint ahogy egyetlen németnek, úgy a Pressburger Zeitungnak sem áll szándékában egyetlen magyar haza szálát is meggömböíteni; egy újabb jozefinista németesítés nem célunk, attól mi egyértelműen el is határoltuk magunkat lapunkban. Mi csupán védeni próbáljuk magunkat a magyar nemzet cseppet sem barátságos törekvéseivel szemben, csupán biztonságban akarjuk tudni az alkotmány által kimondott<sup>30</sup> nemzetiségi egyenjogúság, így a német lakosság egyenjogúságának megőrzését is. Azonkívül, hogy bebiztosítsuk ezen jogainkat, kétség kívül fel sem merül bennünk annak a kérdése, hogy más népcsoportok jogi ügyeibe beavatkoznánk.”

Az nemzetek közti egyenjogúság mindenekelőtt a szlovákságnak válna nagy előnyére, olvasható a lap hasábjain. Az újságban a szlovák érdekeket is ismertető, támogató cikkek, így például a szlovák többségű megyékből érkező tudósítások is helyet kaptak. Az mindenesetre nehezen állapítható meg, hogyan viszonyult a lap a szlovákság konkrét, elsősorban a teljes függetlenséget célzó törekvéseihez. Az újság tudósításai ennek kapcsán az 1849-es évben eléggé ellentmondásosak. Erre példaként egy 1849. december 19-én megjelent cikk szolgálhat, amely a Pressburger Zeitungnak a szlovákok ügyével való foglalkozását védelmezi, egy a Pesti Lloyd Tásulatban felmerült vita ellenében: „Néprajzilag Szlovákia kétség kívül létezik, és a Pressburger Zeitung elismeri, hogy szorgalmazta annak területi- közigazgatási önállóságát is; viszont ha a Pressburger Zeitung csak egy töredékét is birtokolja a magasztos Lloyd államelméleti tudásának, úgy nyilvánvaló, hogy Szlovákia mint önálló terület léte még közel sem kész tény.” Jellemző, hogy a szlovákság területi függetlenségéért folytatott küzdelméről mintha már múlt időben írnának, holott a cikkíró ugyanakkor arról ejt szót, hogy az örökös tartomány gondolata még nem tűnik elveszett dolognak.

Az önálló területhez fűzött remény gondolata a következő mondatban már ismét más megvilágításban tűnik fel: „Azt illetően, ami meg lett nekünk ígérve, sőt ami kijár nekünk, reménnyel vagyunk teli, noha úgy tűnik, hogy az örökös tartomány nevet már régen nem lengi körül az a dicsfény, amely egykor még övezte; viszont bátran küzdünk tovább az igazságosságért, amelyből a szlovák népnek is részesednie kell.” A cikk ingatag álláspontját tekintve, már ami az önálló szlovák örökös tartományt illeti, akár arra is lehet következtetni, hogy az írásban kitértek a szlovákoknak adott nyílt válasz elől. Ehelyett élni hagyják az önálló terület iránt táplált hiábavaló reményüket, ezzel is elébe menve a további feszültségeknek.

A szlovák lakosság viszont, úgy tűnik, bizalommal tekint a lapra, amint azt egy korabeli híradás is tanúsítja A Myjavai Járásból címmel, 1849. november 3-áról. A – vélhetőleg szlovák – tudósító bevezetőül a következőket írja: „az önök lapjának jelszava: szent küzdelem az igazságért, szabadságért és jogért. Újságjuk azokban az időkben is kiállt a szlovák nép jogaiért, amikor még igen kevesen emeltek szót emellett a mellőzött nép mellett. Amikor némely jelentősebb lap magát a szlovákság törekvéseinek központját, a az egyenjogúság elvét utasította vissza gúnyosan. Amikor még az is kérdéses volt, nem kerül-e az egész királyság területe újra a magyarok uralma alá. Ezért hálával tartozik önöknek minden igaz szlovák, valamint minden olyan osztrák is, aki egy egységes, a márciusi alkotmányra épülő, erős Ausztriáért szállt küzdelembe.”

30 Az 1849. márc. 4-én kiadott alkotmány szövegére célozva

## A magyarok megjelenítése a szabadságharc után

A Magyarország és Ausztria közt kirobbant fegyveres harcok kitöréséért osztrák részről egyedül Kossuth lett felelőssé téve, mégpedig ismét egy már ismerős eszköz által, melyel egy évvel azelőtt még a szláv lakosságot bélyegezték meg: a császári udvar a magyarok szellemi romlottságát terjesztette. A magyar nemzet nem először lett úgy beállítva, mint egy megromlott, az önállóság gondolatától valósággal megittasult nép. Egy 1849. január 10-i, szintén figyelemre méltó cikk a következőket írja ennek kapcsán: „Napjainkban, amikor a nemzetek öntudata ébredni látszik, a magyar nemzet a szlávok, németek és románok feletti önkényes uralomra törekszik. De vajon mivel támasztja alá ezen igényeit? Tán népességbeli fölényére? Nem lehet, hiszen az országban élő német és szláv lakosság száma együttesen messze meghaladja a magyarokét. Vagy a világ népei közt elfoglalt előkelő helyükre, már ami a műveltséget, tudományokat és művészeteket, a kereskedelmet és az ipart illeti? Nem, semmi esetre sem. Hiszen a magyar nemzet, noha már vagy 900 éve uralja a Kárpát-medencét, akár ha saját hibájukon kívül is, mint ezt ők maguk állítják, még messze nem jutott el a nagy nyugati kultúrák szellemi és gazdasági szintjére. Esetleg a népükben lakozna egyfajta erőszakos alkotni és rendszerezni vágyás? Nem, nem lehet! A márciusi események óta egy csodának lehettünk tanúi. Tanúi lehettünk egy műveletlen és hiszékeny nép hirtelen, tömeges felindulásának, csodálatos célok iránt. Láttuk, mint hagyják el egy ember intésére milliók otthonukat, szeretteiket, a családi tűzhelyet, elviselve háború és a tábori élet gyötrelmeit is. (...) / Tanúi lehettünk annak, hogy hogyan hisz el a széles közönség minden hazugságot, csalást, amit az uralkodó frakció a legnagyobb hidegvérrel bemesél neki. És ez az ígézet bizony, még napjainkban is tart. De fel tudna-e bárki is mutatni bármi olyan tettet, ami e párt rendszerező cselekedeteit, alkotó szellemét igazolná? A népek történetében ritkán fordul elő, hogy igaz nemzetek sora úgy vált volna egyetlen ember játékszerévé, hogy közben bizakodva hagyták magukat egyre közelebb sodorni a végzet felé.”

Végző soron tehát – ez újra és újra hangsúlyozva van a szövegben – a magyar nép egésze sem lett teljesen kivonva a felelősség alól, hiszen sokak szemében éppen az ő készséges hitük és bizalmuk jelentette a vezetés számára a fő támogatást. A lap hasábjain ez időben több alkalommal is úgy jelennek meg a magyarok, mint dölyfös, gőgös, fennhéjázó népség, így például a lap 1849. július 19-i számában is, mely azt írja a magyarokról, hogy azok, a nem magyar „helóták” közt a Kárpát-medence „hellénjeinek” tartják magukat. Mindenesetre az olyan értékek, mint a szabadság vagy a szeretet a magyarok szemében inkább féltelenséggel és erkölcstelenséggel azonosak, és ez a tény természetesen az egész államon rajta hagyta bélyegét, áll a cikkben.

A „Szalay László levelei Magyarországról”<sup>31</sup> című cikksorozatban szintén az a szemlélet figyelhető meg, miszerint a magyar nemzet vezéri szándékát csakis a gőg hajtja. Írásaiban Szalay az egykori vezetést ért rágalmozásokat igyekezett szétoszlatni. Kijelentéseit heves kritika fogadta. Stadion, Bach és a többiek (Eszterházy Pált kivéve) szerint nem képesek a régi állapotot visszaállítani. Azt a véleményt vallotta, hogy a nemzetiségek közötti feszültségek (például a horvátok esetében) külső hatásra robbantak ki, ezen nézete vi-

31 1849. augusztus 10-17., 182., 185., 186., 187. sz; Szalay László (1813–1864): magyar történetíró

tatott volt, és a vád általánosan a magyar belpolitikára lett hárítva. A Batthyány-kormányt Szalay szerint a dölyf és az elszigetelődésre való törekvés irányította: „Azzal ugyanis nem számoltak, hogy egy Ausztriától független Magyarország létrejötte zsákutcába vezetne, és előbb-utóbb a szomszédos szláv népek, az orosz birodalom, valamint a németek tehetetlen játékszerévé válhatna. Helyesen ítéli meg az újság a helyzetet: »A magyarok, szlovákok, horvátok, szerbek, németek, románok, valamint további kisebb népek lakta ország belsőleg szétdarabolt, ennek köszönhetően egyetlen egy nemzet sem tud uralkodóvá válni egymaga, külső támogatás nélkül. Magyarország tartós függetlenségében bízni tehát csak is balgaság lehet. Sőt, ha ingatag területi hatalmuk biztos lenne, tán még a rokon sorsú lengyelek is igényt tartanának területekre, hiszen a gazdag bányavárosok többsége éppen az északi, főként szlávok lakta járásokban található.«”<sup>32</sup>

A magyarosító törekvésekre vonatkozó, a fenti cikkekre reagáló egyik kommentár a következőket írja: „Hajlandók lettünk volna elismerni, hogy a magyar kultúra és államiság csak gazdagodhat azáltal, ha hagyják benne fokozatosan feloldódni a szláv és német jeleket – amennyiben ez törvényes eszközökkel, természetes úton történt volna. Amennyiben a magyarok vezetői kivárták volna az időt, amíg a nemzetiségek maguktól térnek más belátásra. A tüzes természetű magyarokban persze nem volt meg a kellő türelem.”<sup>33</sup>

### **A nem magyar népesség forradalom utáni magatartásának értékelése**

E tekintetben igen tanulságos lehet a német és szlovák elemnek a lapban való megjelenítésének vizsgálata. A németeket tekintve, az újságban sajnálattal számolnak be róla, hogy közülük igen sokan csatlakoztak a magyarok álláspontjához. „A magyarországi forradalomról” című, 1849. május 2-án megjelent cikkben a következő sorok olvashatók: „a magyarországi németek együtt ünnepeltek a magyarokkal; a képlékeny, türelmes szlovákság hallgatott.” Az Agramer Zeitung egyik cikkét kommentáló írás szerzője elismeri, hogy „éppenséggel a magyarországi német telepesek – egyes erdélyi szászokat kivéve – a lázadó magyarok leghűbb szövetségesei. Tény, hogy az erős és egységes Ausztria híveinek pont a magyarországi német telepes a legbosszúállóbb és legvérszomjasabb ellensége.” A lap hasábjain mindenütt szomorúan állapítják meg, hogy a német lakosság szövetkezett a szabadságharc kirobbantójával, a magyarokkal. „Mentségükre szeretnénk felhozni, hogy a magyarországi németek részben a hazájuk, tehát Magyarország iránti szeretet miatt, részben pedig az osztrák kormányzat tévedései következtében csatlakoztak a magyarokhoz. Ha a magyarországi német megbizonyosodhatna arról, hogy az osztrák uralom alatt érdekeit nagyobb mértékben megvalósíthatná, az államélet minden gyümölcsöző vívmányából kedvezőbben részesülhetne, mint az önhitt és tüzes magyaroknak engedelmességgel, nos akkor alapvetően konzervatív természete révén akár egy felvilágosult és szabadelvű kormányzatnak is hű pártfogója lenne.”<sup>34</sup>

A lapban tehát ismételten megpróbálták a német lakosságnak a magyarokkal szembeni magatartását mentesíteni, elsimítani a kellemetlen tényt, hogy azok ilyen lelkesen csatlakoztak a magyar oldalhoz – ezzel egy időben azonban hangsúlyozva az elmúlt osztrák kormány felelősségét, hibáit is. A fejleményekben viszont a kényszer, a rájuk nehezedő nyomás, a pusztaság szükségesség is közrejátszott, vélik a lap szerkesztői: „Azáltal, hogy

32 1849. augusztus 14., 185. sz.

33 1849. augusztus 17., 187. sz.

34 1849. július 20., 164. sz.

a királyságon belül a magyar nyelv lett az uralkodó, a tömeg nyelve, a németek, szlávok és románok nem térhettek ki az elmagyarosodás elől: hiszen ki szereti, ha ki van rekesztve egy közösségből? Helyes dolog, hogy németek, szlávok és magyarok megtartották, megtarthatták nyelvüket, emellett viszont szívünk szabadságát nem tarthattuk meg: német gyermekeink Árpád fejedelemért lelkesednek, hogy Habsburg Rudolfot, Ausztria nagyságának megteremtőjét, Németország megmentőjét ünnepelnék, múltbeli vívmányainkra, hőstetteinkre pedig nem népünk büszkeségeiként emlékeznek, hanem azokat a magyar nemzet büszkeségeként emlegetik. A németek, szlovákok és románok szívét, lelkét ellop-ták, elidegenítették és magyarra formálták. (...)”<sup>35</sup>

A három fő érv tehát, melyekkel Magyarország császári befolyás alatt levő területén az emberek korábbi magyarbarát beállítottságukat indokolták, a csábítás, a szükség és a taktika volt. A szlovákok közül is sokan hasonló okokra hivatkoztak. Egy, a „Nyitra megyéből” című rovatban közölt, 1849. szeptember 22-én megjelent írásban annak szerzője úgy számol be a szlovákokról, hogy azok „nagyon ügyes köpönyegforgatók, ha a szükség úgy hozta, megnyerők és készségesek tudtak lenni a magyar honvédekkel szemben, és tökéletesen meg tudták őket győzni, hogy hajlandóak őszintén pártjukat fogni.” Gyakran fordult elő, hogy az érkező honvédeket borral ajándékozták meg, viszont ha harcba lettek szólítva, sokszor inkább kereket oldottak, végső soron bevonulásukat kereskedelmük és iparuk is megsínylené, amúgy is mindenki a harcok mihamarabbi befejezésében bízott. A szlovákokról egyébiránt számos alkalommal mint eléggé könyörületes, engedelkeny népről esett szó, egyébként politikai követeléseik terén is, erre később térünk ki. A szlovák nemesség túlnyomórészt a magyarok oldalán állt, népüket is állandó nyomás alatt tartották, akik viszont nagyrészt derekasan és csendben tartotta magát, ami miatt köszönet és elismerés jár nekik, olvashatjuk a lapból. Nem felháborító-e tán, hogy művelt embe-rektől lenéző és gúnyos szavakat hallani a szlovák nyelvet és népet illetően, ezt a népet illetően, amely a lehető leghiggadtabban viselte magát, s ezáltal lényegesen nagyobb politikai érettségéről adott tanújelet, mint ahogy azt pártfogói addig gondolták volna. (...)”<sup>36</sup>

### A nemzetiségek együttélése a szabadságharc után

A lapban számos alkalommal esett utalás arra, hogy a nemzetiségek együttélésének az egyenjogúság alapelvein kellene nyugodnia, miközben e ponton ismételtén a márciusi alkotmány 5-ös paragrafusa szolgált hivatkozással. A nemzetiségek mind a magyarok uralkodhatnékjának áldozatai, és ennek pedig véget kell vetni, olvasható az újságban. Az egyenjogúság a magyarok javát is szolgálná, ha azok előtte felhagynának radikális elképzeléseikkel, és ezentúl az kormányzatot támogatnák. A szlovákság reménykedik, hogy szélesebb körű függetlenséget ér el, ez viszont valószínűleg nem valósul meg. A bécsi kormány egyes feltételezések szerint egy látszólagos “egyenlőségre alapuló, valójában viszont egy neoabszolutista rendszer” (Schönfeld 2000, 55) kialakítására törekszik. Ezzel szemben az újságban ez idő tájt még optimizmus uralkodik a németek, szlávok, és közvetett módon a magyarok helyzetének előremozdulását tekintve. Az újság kifejezi elkötelezettségét az ügyben, tehát hogy a maga eszközeivel szintén harcba száll egyenjogúságért, illetve akár utólagos nyomás útján is kész az császár idevonatkozó ígéreteit azon számon kérni. Javaslatokat olvashatunk azt illetően, hogyan kellene az iskolarendszert – mindenekelőtt a kisebbségi iskolák kérdését –

35 1849. augusztus 4., 177. sz.

36 1849. október 30., 250. sz.

vagy Magyarország közigazgatási felosztását oly módon rendezni, hogy az a nemzetiségeknek a lehető legelőnyösebb feltételeket nyújtsa. Tán a valószínű alternatívák hiányában, sokan egy erős, központi hatalmú Ausztriában látták a különböző népcsoportok biztonságának zálogát. Egy ez idő tájt megjelent broszúrában azt kérdést boncolgatják, hogy vajon az új Ausztia német vagy orosz befolyás alatt állna-e. Egy erre reagáló írás egyértelműen amellett szól, hogy a Habsburg-dinasztia, de az ország összes nemzetének érdekében is szükséges egy erős Ausztia létrejötte: „a szláv népesség felismerte ezt aényt, és fennmaradása érdekében minden eszközzel emellett szállt síkba; a magyarokat mindvégig az önhittség vezérelte, így nem látták be ezt a szükségességet, noha nekik is ugyanúgy érdekük egy erős osztrák hatalom létrejötte, ha biztonságban akarják érezni nemzetüket az azt körbevevő elenséges hangulatú népekkel. Minden előítéletektől mentes magyar felismerte már e aényt; és Németország számára is előnyös egy ilyen állam, hiszen helyzetének bebiztosításához igenis szüksége van egy olyan támaszra kelet felől, mint Ausztia.”<sup>37</sup>

A bécsi Favianus 1849. december 8-án megjelent cikkében szintén egy erős hatalmú Ausztia mellett szólal fel, ugyanakkor az ő elgondolásában ez a magyarok kárára jönne létre, mégpedig egy, a német kisebbséget erősen kiváltságossá tevő formában – amely tulajdonképpen ellentmond az újság addig hirdetett álláspontjával, javaslataival.

Ez lenne a legjobb megoldás, a német lakosság teljesen önállósulna a magyarokkal szemben, mint az a szerbeknek és horvátoknak sikerült. Pozsony megyével például könnyen megeshetne, hogy azt az osztrák hercegség teljes egészében bekebelezi. Ez azt is jelentené aztán, hogy szélnek eresztenék a magyar hivatalnokokat, a kossuthista papokat és professzorokat. A szerző rögtön ezután az ötletért való rajongásának is hangot ad: „ha belegondolok, hogy az a sok szép hely, Pozsony, Nagyszombat, Sopron, Kismarton, Magyaróvár, Kőszeg, stb. minden magyar színezet nélkül, osztrák városokká lennének!” Ám a valóságban más a helyzet, írja továbbá, hiszen nem ritkán fordul elő a pozsonyi német iskolákban, hogy maguk a németek kisebbségben vannak, és „az idegenekhez” kell alkalmazkodniuk, nélkülözve ezáltal az anyanyelvi képzés előnyeit. A végén még igaz magyarokká nevelődnek át, fejezi ki félelmét Favianus. Viszont a magyarok közül sokan éppen azért érkeznek Pozsonyba, hogy ott a német nyelvet elsajátítsák, hiszen „hál’ Istennek, még mindig sok-sok értelmes magyar van, aki belátja, hogy a német nyelv ismerete csakis előnyt jelenthet.” A szerző ezek után nagyobb tetterősségre, akarni vágyásra biztatja a pozsonyiakat – hiszen városukban, a Mihály-kapun ékeskedő arkangyal sem hálósapkát, hanem harci sisakot visel, kezében pedig dardát tart, mellyel a sárkány képében megjelenő sátánt küzdi le; ezzel a sárkánnyal harcol az osztrák nép már csaknem ezer éve. „Ébredjünk hát fel, embereljük meg magunkat, hiszen népünk így könnyen a sárkány áldozatául eshet! – Egyedül én vagyok pátosszal telve, viszont ez sem a helyes út, hiszen a pátoszkeltés éppen Kossuthék módszere. Tényszerűen szólva tehát: németek, mozduljatok, váljatok szívvel-lélekkel osztrákká!”

Összességében megállapítható, hogy a szabadságharc befejezése után fokozott számban jelennek meg az efféle, a németeket önállósulásra buzdító írárok. Ezek, az egyedülálló német szellemiséget dicsőítő hangok viszont javarészt kívülről, külföldről érkeztek. A Magyarországon élő németek nyilvánvalóan szintén a német kisebbség fejlődését tartották elsődleges céljuknak, ezt a törekvésüket azonban nem a többi nemzetiség rovására kívánták megvalósítani. Az 1849-es év elején megjelent írásokból viszont az is egyértelműen kitűnik, hogy fokozottan szóba került a magyarok rehabilitációja is, amely egy esetleges későbbi német fölény mellett jöhetne létre. Mindenesetre itt is nehezen állapítható meg,

37 1849. augusztus 7., 179. sz.

hogy ezen kijelentések mögött az elmúlt évek elfojtott közvéleménye áll, vagy szintén a Pozsonyba beköltözött császári kormányzat hangja-e. E kérdésre a választ csak egy hosszabb távú, az októberi diploma kiadása utáni eseményeket is figyelembe vevő kitekintés adhatja meg. Általánosságban viszont az a törekvés olvasható ki az e tájt keletkezett írásokból, hogy a szerkesztők kerülni próbálják a magyar fél iránt érzett bosszúvágy látszatát, mivel ez az érzés idegen a német lélek számára, olvasható az újságban.

1849. január 31-én jelenik meg a Levél a válaszútról című, kérdésünk vizsgálatában példaértékű írás, amely a magyar és a német nemzetet mint testvérpárt emlegeti: „Magyar testvérünk! Te voltál kettőnk közül az ifjabb, de erősebb játszótárs is, mindenkor elhivatottságot éreztél aziránt, hogy gyámkodhassál felettünk; mi viszont veled szemben mindig is fölényben voltunk, német műveltségtől, szorgalomtól, német egyenességtől, kedélytől és német tudástól átitatva mindig is felettéd álltunk. A mi műveltségünket merev formassággá, szorgalmunkat pénzsóvársággá, nyíltságunkat esetlenséggé, jó kedélyünket gyengeséggé, tudásunkat pedig elméleti spekulálássá olvasztottad át magadba; – tudásodból játszadozás lett csupán, szorgalmad a szenvedélyes kapkodás és a játékkártya melletti henyélés közötti fejtelen ugrálásokban merült ki, becsületet is csak a sajátjait között gyakorlod; jó kedély benned aligha van, csak szenvedély; tudományod csakis a paragrafusok vak tanulmányozásából áll, csakis a magyar corpus iuriséből, amely mindig is mostohán bánt velünk, törvénykönyved nem tudásra épül, csupán egy gyakorlókönyv, ahonnan a magyar fajzat szükség esetén kiolvashatja, hogyan rendelje maga alá a nemzetiségeket!” Ennek viszont vége, véli a szerző, a magyaroknak már nem áll módjukban tovább pimaszkodni, a sok megaláztatás és a német nyelv megszegyenyítése után immár elszakadhatunk a magyaroktól. A hasonlatot folytatva, írja Flavianus, a németek közben nagykorúak lettek, viszont mellkasukban továbbra is igaz német szív lakozik, ami azt jelenti, hogy „németgyűlöletekre nem felelünk vérszomjas magyargyűlölettel; nem szitkozódunk zsarnoki testvérünkre, noha az ezt talán meg is érdemelné. Itt, az útkereszteződésnél állva, könnyes szemmel nyújtjuk kezünket, testvérünk, te, akinek mi „semmit”, viszont nekünk „sokat” köszönhetsz; mi már felnőtté váltunk, testvér, és a továbbiakban nem őrizzük házadat – saját dolgunkra indulunk. Élj boldogan, magyar fivérünk!

Sok panaszkodó hangulatú írás lát továbbá napvilágot, melyek szerzői azt kifogásolják, hogy egyes németek milyen lelkesen csatlakoztak a magyarokhoz, és most ezért joggal vannak szidalmazva, másrészt elismerő sorok azokról a magyarokról, akik távolmaradtak Kossuth mozgalmától. Egy 1849. április 20-án megjelent cikk szerint „a magyarországi szlávok jogot formálnak az egyenjogúságra, és ezt fogja követelni a német kisebbség is, amint megszabadul a magyar elnyomás lidércétől. Szégyenünkre legyen mondván, hogy még mindig akad jó néhány német, aki Kossuthot mint megváltót ünnepli; de előbb-utóbb nekik is lehull a szemükről a hályog. A magyarok magukban hordozzák végzetüket, a németnek pedig sosem szabad megfélekednie a magyarok valódi természetéről.”

Az állítólagos német szellemi fölény éppen Pozsonyban lett a legtöbbet hangoztatva, mégpedig a német nyelvű iskolák létesítéséért folytatott küzdelemben. A város német lakossága bizakodó volt a jövőbeli nemzetiségi politika tekintetében, ami egy korabeli híradásból is kitér, amely Heiller városi lelkész megválasztása kapcsán jelent meg. A választás lefolyásáról a következő sorok számolnak be: „Közösségi életünk ezen eseménye zavargásokkal teli napjainkban egy rendkívüli jelentőségű történés, és még fontosabb színben tűnik fel, ha belegondolunk, hogy az itteni németek életének egy ígéretes mozzanatáról van szó. A pozsonyi dóm német lelkésze öméltsága által kanonokká lett kinevezve, és a városi tanács német lelkészünket, immár kanonoki méltóságában, egyhangúlag vá-

rosi lelkésszé választotta. Pozsonyhoz hasonlóan valamennyi város és járássíkra szállhatna nemzetiségi lakosaiért, a szlávok a szláv, a magyarok a magyar kultúrát védelmezve. Amint a nemzetiségek érezni fogják, hogy nem kell többé nap mint nap nemzetüket érő támadások ellen védekezniük, belátják, hogy a békés együttélés, a közös céljaink megvalósítása, a szabadságon alapuló államélet mindnyájunk érdeke. Hiszünk benne, hogy rövid időn belül eljön a békés együttélés korszaka.” A cikkíró szerint az atya ezenkívül képes lesz „német jellegünk és nyelvünk megőrzésére, és nemzetiségek alkotmányban kimondott egyenjogúságát, és megszabadít az idegen nemzet kötelékeitől, hiszen a múltban is láthatuk és sajnós át is élhettük, hogyan vezet természetes kultúránk és nyelvünk elidegenítése egészen az elvadultságig és elfajzásig, és lássuk be, ismét csak a fiatalság sínylené meg, hogy tanulmányait egy teljesen idegen nyelven kell elsajátítania.”

Ebben a szellemben az alkotmány ígéreteire hivatkozva minden népcsoport megpróbálta a számára legelőnyösebb lehetőségeket kiharcolni. Már amennyiben az egyes igények teljesültek-teljesülhettek: I. Ferenc József uralkodása, a kezdeti ígéretek ellenére egyre inkább egy szigorú abszolutisztikus kormányzássá alakult át, a többség keserű csalódását maga után vonva. Érdekes kutatási célul szolgálhatna e tekintetben a fent vázolt erőviszonyok, a nemzetiségek helyzetének hosszabb távú, egészen az 1867-es kiegyezésig történő elemzése is. Az viszont 1849-re már világossá vált, hogy a viszonylag csekélyek az esélyei a szlovák nemzet számos olyan kívánságának, melyeket az központi fontosságúnak tartott.

Végezetül mindenképp említést érdemel egy írás, amely mintegy összegezve a Pressburger Zeitung álláspontját az ügyben, a továbbküzdésre szólított fel. A cikkíró először a „politikai fanatizmus” ellen emeli fel szavát, amely szerinte meghatározó elem volt a forradalom eseményeiben. Az újság célja viszont épp az e fanatizmus ellen való küzdelem, amelynek az igazság, szabadság és jog pilléreire kellene alapulnia. A szerző így folytatja: „e tekintetben megvédtük a németek és szlávok jogos igényeit a magyar nemzet elnyomatói vágyával szemben; viszont adott esetben ugyanezen erővel készek vagyunk a magyarok ellen történő esetleges igazságtalanságokat is kivédeni, amennyiben ez előfordulna. Viszont nem szabad azt hinni, hogy az igazságtalanság végül is igazsággá változik, csak azért, mert az évszázadokon át gyakorolva és eltűrve volt, egyúttal hogy egy efféle, minden józan észnek ellent mondó előjog eltörlése egyben egy igaz törvény megcsorbitása. Szeretnénk, ha újságunk hozzájárulhatna a magyarországi németek szunnyadó öntudatának felébresztéséhez, és arra törekszünk, hogy menedéket nyújtsunk a hosszú ideje elnyomott szlovákok számára is. Nem gondoljuk viszont, hogy e cselekedetünkkel bármiképpen is megkárosítanánk a nemes magyar nemzet érdekeit. Helyes dolog-e az, hogy a nagyraavagyó magyarok nem ismerik el testvéreik jogait, hogy magukat helléneknek, míg a más nemzeteket helótáknak képzelik? Ezt nem hisszük el. Hiszen akik ezt vallják, azok csak elfajzott magyarok, akikkel lehetetlen minden megállapodás, egyezségkötés. Velük sosem leszünk képesek lapunk hasábjain békét kötni, mint ahogyan a fény és a sötétség sem tud meglenni egymás mellett. Tartós harcot hirdetünk az elnyomás minden formája, a jogtalanság ellen pedig könyörtelenül küzdeni fogunk! Csakis így őrizhetjük meg az igazságot. Libina.”<sup>38</sup>

### **A szlovák törekvések tükröződése a lap hasábjain**

1849. január 19-én a Turócszentmártonban összegyűlt szlovák vezetők megfogalmazták a szlovák területi autonómiával kapcsolatos elképzeléseiket. A Pressburger Zeitung február

38 1849. november 13., 262. sz.



12-én egy jelentésben számol be a nemzetgyűlés eseményeiről. A cikk úgy fogalmaz, hogy a résztvevők elhatározták, hogy „kéressel fordulnak öfelségéhez a császárhoz, hogy az biztosítsa Szlovákia autonóm, a magyaroktól független közigazgatását, és hogy képviselői azonnal helyet is kaphassanak a Reichstagban.” Elképzeléseik átadása végett a gyűlés küldöttséget választott, írja az újság. „Ettől a csekély, ám felettebb jogos kérelem teljesítésétől függ a szlovák haza jövője, helyzete a magyarokkal szemben – áll végezetül a cikkben.” Sorozatosan jelennek meg a szlovák küldöttség tudósításai, melyek szerint a császár állítólag hajlik követeléseik megfontolására, egy önálló szlovák tartomány létrehozására, amely egyenesen a császári udvarnak lenne alárendelve. A híradók többnyire úgy fogalmaznak, a császár hajlik e lehetőség felé, így továbbra is van esély a szlovákság terveinek megvalósulására. A kutatásoknak köszönhetően ma már persze tudjuk, hogy a császárnak esze ágában sem volt beleegyezni a szlovák küldöttség javaslataiba. A lapban gyakorta jelennek meg híradások osztrák oldalról is, melyek szerzői nyilvánvalóan a szlovák ügy érdekében emeltek szót – ezek szerint a szlovákok a szabadságharc alatt hűen küzdöttek a császárárt, így megérdemelnék kívánságaik teljesítését. A lap 1848-as számaiban még nem egy olyan cikket találhatunk, melyekben a szlovák vezetőket, Štúr, Hurbant és Hodžát, rablóbandának bélyegzik meg, a következő évben viszont már nemes törekvéseikért, a Monarchia és a nemzetek iránt tett erőfeszítéseikért magasztalják őket. Éppen e három szlovák vezetőről ír az az 1849. augusztus 28-án megjelent cikk, melyben az áll, hogy miután a felkelőket a csatatéren legyőzték, általános megbékélés szükséges. Ezért kell, hogy Ausztria megismerje igaz, elkötelezett híveit.” Ilyen úton szerették volna császárnak a három szlovák vezért bemutatni. Az írás bevezetőként pár szóval ecseteli a szlovák nép helyzetét, ezek szerint csaknem ezer évvel azelőtt még a szlovák volt a térségben uralkodó nép, mindaddig, amíg e békeszerető nemzet alá nem lett vetve a magyarok uralmának. „Földjük jelenleg szegény, kevéssé fejlett. Nemessége pedig hátat fordított népének, és engedett a hatalom csábításának.” A népen belül sosem alakult ki középosztály, „így népük az évszázadokon át mezőgazdaságból vagy kisiparból élt, általában nagy szegénységben, és fokozatosan egy türelmes, ájtatos, békétűrő magatartás alakult ki bennük, amely végső soron lehetővé tette a magyar – vagy elmagyarosított – földesurak elnyomását” – véli a cikk szerzője. Korunkban, folytatja, számos romboló és az állam ellen irányuló megnyilvánulás született, „zavarokkal teli napjainkban viszont néhány jótékony, a szellemi élet és az emberiség magasabb szintre való fejlődését célzó elképzelések is napvilágot láttak.” Ilyen eszméket vall a cikkíró szerint Štúr, Hurban és Hodža is. Ezek a nem is olyan régen még megszólalt, rablónépségnak beállított férfiak „a bennük lakozó lelki erő által felmagasztosulva, sokat raboskodott népük iránti szeretettől hajtva abban hisznek, hogy az a megfiatalodott Ausztria egyenlő népei közt végre egy méltóbb élet elé nézhet. A Monarchia nemzeteinek egyenjogúságának eszméjét képviselik, és az újraépülő ország fontos támaszai, mert ebben az újjáépülésben látják népük gyógyulásának lehetőségét.” Nem hagyták, hogy Kossuth elcsavarja a fejüket – folytatja a szerző –, befolyásukat csakis népük érdekében kívánták érvényesíteni, és most „a nemzetiségek egyenjogúsítását magában foglaló alkotmány elismerését” várják a császártól. Maga Štúr számos nélkülözést vállaltva szánta el magát, hogy küzdeni fog népe emancipációjáért, véli a sorok írója.

Természetesen utalást tesz Štúr hallei tanulmányaira, s ezáltal az őt ért jótékony német hatásra is. Azért indult Halléba, hogy „a német kultúrát magába szíva felkészüljön nemes feladatára. A filozófiai magaslatokig emelkedett német tudomány, a fényesség, mely e tudást a teológia, a történelem és a legmodernebb nyelvtudomány terjesztésére sarkallta, mindmind virágzó gondolatokkal gazdagította szellemét. Ezáltal válhatott ébredező nemzete pró-

fétájává.” Miután Štúr visszatért Pozsonyba, s az ottani evangélikus líceumban szlovák nyelvet tanított, nagy hatást gyakorolt a szlovák ifjúságra is. „Štúr jótékony munkásságának köszönhetően a szlovák ifjak szorgalmas, önmagukkal szemben erkölcsileg szigorúak lettek, tisztelik az igazat és szépet, név szerint Németországot, aminek oly sokat köszönhetnek, valamint árnyalt képet kaptak a létező, objektív világról, az egyházzól és államról.” Miután tanári tevékenységét betöltötték, és diákjai könnyezve (!) hagyták ott az iskolát, írja a szerző, másféle érdekekben vállalt részt, így például újságot adott ki.

Hurbanb elsősorban vallásossága miatt érte számos dicséret, szellemi ereje miatt, mellyel képes volt a tömegek lelkesítésére és megmozgatására. Nevezetesen a magyar papok, és azok „veszélyeket rejtő beszédei” ellen emelt szót, akik szerint a felvilágosult eszmék zászlaja alatt káros felszínességeket prédikáltak. Ezzel persze mintha darázs-fészekbe nyúlt volna, mint Magyarországon mindenki, aki a német szellemiség fényének terjesztésével próbálkozik; hiszen a magyaromániától elbódított értelmiség szemében ez nagy szálla, hiszen azok a német kultúrától ösztönösen félnek, mintha az a magyarság létét fenyegetné.” Ezek után egy Hurban-idézet következik, amellyel azt kívánták ismertetni, milyen volt Hurban álláspontja a magyar nyelvpolitikán tekintve. Mikor a márciusi ifjak azt nyilatkozták, hogy a szlovák nyelv kétségkívül alkalmatlan arra, hogy az iskolák tanítási nyelve legyen, és e célra a magyart javasolták, Hurban ezt felelte: »Nem a szlovák iskolák léteért küzdünk, ez mellékes ügy; azért harcolunk, hogy műveltségünket ne egy olyan irodalomra alapozzuk, amely Európa szemében végső soron nem is létezik. Ha már mindenképpen idegen nyelven kell tanítanunk, állítsatok nekünk német iskolákat! Csak annyiban vagyunk nemzeti érdekeket követni, amennyiben azok humánusak is.« Vajon mely magyar újtó dicselkedhet ennyire elfogulatlan látásmóddal?”

Hurban fenti jellemrajzát tekintve nyilvánvaló, mennyire ügyelt a cikkíró arra, hogy a lelkész munkásságát a német kultúrával és a német szellem vívmányaival kapcsolatba hozza. E kapcsolat hangsúlyozása a szlovák nemzet emancipációja kapcsán legalább annyira fontos szerepet kapott, mint magának a szlovák küldöttek programjának bemutatása. E szempontból viszont mindenesetre tagadhatatlan, hogy éppen a német felvilágosodás játszotta a legfontosabb – ha nem a döntő – szerepet Kelet-Közép-Európa népeinek nemzeti öntudatra ébredésében.

Hodža munkássága is sokat van dicsérve a lap cikkeiben, melyek szerint ő is a rögzösebb utat választván, elhagyta faluját, lemondott a személyes boldogságról, mivel „szellem népének megszabadítására szólította fel.”

A szerző végezetül Ausztria szerepére tereli a szót: „A császár érdekét szolgálná, ha a kormányzat kezdettől fogva támogatná, kiemelné és kitüntetné e férfiakat, és a szlovák népet ezáltal Ausztria megbízható támaszává tennék. Mert Ausztria népeinek szeretete nélkül a despotikus országok nyomorúságos sorsára van ítélve. / Meg tudja-e nyerni Ausztria ezeket a szíveket? Képes lesz az igaz és hasznos értékek kiemelésére, és ezáltal egy új, megfiatalodott szellemiségben, akár a fönixmadár, hamvaiból újjászületni?”

Rendszeres időközönként érkeztek lelkesen dicsérő sorok a Lewartowsky báró vezette szlovák csapatok tevékenységéről. Mindemellett olyan cikkek is napvilágot láttak, amelyekben éppen az lett hangsúlyozva, hogy a szlovák hadtestnek a népesség körében vélhetőleg nincs éppen a legjobb híre. Figyelmeztető írások is megjelentek, melyek azt követelték, hogy a szlovák önkéntes csapatokat is ugyanúgy ellenőrizék, mint a reguláris császári-királyi hadtestet, valamint a harcosok különböző kihágásait igazoló jelentések is. A hadtest felszámolásának alkalmából november 23-án egy rendkívül figyelemre méltó írás, pontosabban egy, a csapatnak címzett költemény jelenik meg a lapban. A dicséret és ünneplés mellett ékes

szavakba burkolt módon felhívja a harcosokat, hogy ne gyötrődjenek beteljesületlen kívánságaik, így az önálló tartomány miatt, és törődjenek bele sorsukba. Miután vitézen küzdöttek, és az ellenséget legyőzték, elérkezett az idő, írja a szerző, hogy letegyék a fegyvert.

„Maradjatok, kik voltatok,  
Szorgos, csendes, derék népség.  
Fel a fejjel, ne sírjatok!  
Minden virág nem hoz termést.  
Ne zúgjatok szlovákok, hogy  
Nem érték el a szent célt!”

A sorok szerzője szerint maga a fiatal császár sem él könnyű időket, mindennapjait a harc és az akörüli gondok töltik ki. A szlovák kérdés a továbbiakban német lakosság helyzetével van összevetve:

„Nemzetetek nincs elveszve  
Csak mert nem áll Szlovákia  
Mondjátok hát, övezi-e  
Ausztriát glória?  
Csak a bolond sírja vissza  
Urak s szolgák idejét  
Hol nem ismertünk mást csak  
Pásztorbotot s kardpengét.  
Megmaradunk németeknek  
Ti is legyetek hű szlávok:  
Induljunk és építsünk egy  
Tekintélyes császárságot.  
Hol a bíró cseléd s úr közt  
Különbséget sosem tenne,  
Ahol nincsen elnyomatás  
Milyen csodás ország lenne!  
Minket ugyan nem zavar, ha  
Lenne nyelve ezerféle,  
Amíg minden nép azt vallja  
Éljen soká Ófelsége !  
Mi válhatna még javunkra  
Inkább mint a múltó szükség?  
Keresztényi értékekért  
Kell, hogy népünk küzdjék.  
Ezért aztán fel a fejjel,  
A jövőbe tekintsetek  
Istenünkre, szláv erényre,  
Császárukra építsetek.”

Már ez idő tájt is jelentek meg olyan cikkek, melyek rámutattak, hogy az önálló tartomány gondolatának megvalósulására sem a lehetőség, sem pedig a politikai akarta nincs meg. Ismételtlen születtek olyan írások is, amelyek a szlovák lakosság diszkriminálásáról

tájékoztattak, így például magyar hivatalnokokról, állami alkalmazottakról, akik továbbra is a szlovákokat gyalázták, bántalmazták. Ezért is tárják a helyzetet a nyilvánosság elé, fogalmaznak a lapban, hogy ezáltal is megpróbáljanak véget vetni e visszás helyzetnek. Abbéli aggodalmuknak is hangot adtak, hogy amennyiben a császári udvar a magyarokkal szemben békülékeny politikát fog folytatni, a szlovákok, akik mindig is Bécs oldalán álltak, egyszerre csak hoppon maradhatnak. Ezen aggodalmuk a következő években több-kevésbé be is igazolódott. A „*Tudósítások/A mijavai járásból*” című rovatban november 3-án egy olyan írás jelenik meg, amely igen találóan jellemzi a szlovákság helyzetét: „Minden lehetséges módon gyötrik ezt a szegény hegylakó népet – mindenképpen igazságot kellene tenni ügyükben, hiszen számos szlovák tüntette ki magát bátorságával, határozottságával, következetességével és állhatatosságával, még az olyan helyzetekben is, amelyek sokakat végleg megtörnek. A szlovákok egy évezred után először szedték össze magukat, hogy kivessék részüket az európai szellemiség minden oldalából, hogy az így például szolgáljon nekik. Sójajaikban ennyit kívánnak: „*Boh visoko a Cisar daleko!*” Hogyan lehetséges hát, hogy a rebellis magyarokkal való kibékülés közben megfedkezünk erről a hűséges népről, amely testtel-lélekkel küzdött a császárért és saját maga felemelkedéséért? Miért emlegetik még mindig hurbani csőceselékként e népet? Ez lenne hát a megbékélés? Úgy gondoljuk, igazán megérdemelnék, hogy saját nemzetükből való hivatalnokokat kaphassanak, akik a nép érdekében cselekednek, az alkotmány alapján, nem pedig olyanokat, akik a sanyargatás minden fajtáját gyakorolva Ausztria rossz hírnevét keltik bennük.” Azt a tényt, hogy a szabadságharc után egyes posztokra hajdani kossuthista hivatalnokok kerültek, azzal magyarázza a lap, hogy jelentős hiány van a politikailag képzett szakemberekben. Az idézett írásban továbbá szerepel egy javaslat erre a gondra, miszerint inkább kevésbé képzett, viszont a szlovák néphez közelebb álló emberekkel kellene betölteni e hivatalokat. Az idézett cikk elemzése közben mindenesetre sejthető, hogy a szlovákok reménye, vagy akár a polgártársak, sőt maga a császár kijelentései is már 1849-ben lényegesen távol álltak a valóságtól. Sőt, egyes jelek már a szlovákok számára nehéz és csalódásokkal teli időszak elkövetkeztére utaltak.

E helyütt még egyszer összegeznénk a felsorolt tényeket a tanulmány elején felvázolt kérdések tekintetében. Először is, hogyan jelentek meg az újság hasábjain az egyes népcsoportok? 1848 végéig a lap híven szolgálta a magyar szabadságharc érdekeit, a németek alighanem magyarként érezték. Így hát érthető, hogy a szerkesztőség jóindulattal tekintett a magyarok ügyeire. A forradalmat, Magyarország határain belül jogosnak ítélték, még akkor is, ha néha kritikusan álltak hozzá a kérdésekhez. Ilyen értelemben az újság elhatárolódott a radikálisabb magyar szárnytól. A szabadságmozgalmat ünnepelték, és együttértek a magyar oldallal, az egész forradalom kitöréséért pedig csakis a császári udvar lett felelőssé téve. 1849-re a helyzet értelemszerűen megváltozott, a szerkesztőség lelkülete meglepően gyorsan változott át szívében magyarból németté, illetve osztrákká. A múltat úgy állították be, hogy részben kényszerből, taktikai okokból, részben pedig az osztrák kormányzat hibái miatt támogatták a magyarokat. A lap 1849-es számaiban a magyarokat már a gögös, elbizakodott jelzőkkel illették. Központi szerepet kapott viszont az egyetlen személy által megtévesztett magyar nép témája is. Kezdetben a szlovák népesítésre is mint magyarokra tekintettek, mindenesetre mint társadalmilag elhanyagolt csoportra. A lap megpróbálta azt a képet festeni magáról, hogy törődik a szlovák néppel, gondoskodik egy elszegényedett és elhanyagolt nemzetről. Mindenesetre ez azt a benyomást keltheti bennünk, hogy e lelkes támogatás okai kevésbé volt önzetlen gesztus, mint inkább egy kísérlet az ország stabilitásának helyreállítására, de végső soron arra is, hogy a lap

magát együttérzőnek és jó patrióta szellemben tüntesse fel. Amikor 1848-ban a szlovák lakosság nagy része a császár oldalára állt, korábbi álláspontjuk indoklásánál ismét a megfélemlítés, a csábítás érve jelenik meg. A lapban nem úgy tekintettek a szlovák nemzetre, mint ha az önállóan képes lenne saját ügyében közbenjárni. Politikai vezéregyéniségeik, Štúr, Hodža és Hurban lázadóknak lettek megbélyegezve, vagy éppen úgy lettek beállítva, mint pusztá eszköz a császári kamarilla kezében. 1849-ben, mikor a szlovákok rebellis bandából szabadságharcosokká váltak, az újság álláspontja természetesen e tekintetben is megváltozott, és ezentúl látszólag a szlovákság törekvéseit támogatták. Ezen törekvések megvalósulását illetően viszont már akkor is erős kétségek léptek fel. Mégis sokkal nagyobb reményeket fűztek Ferenc József császár uralmához, mint ahogyan azok később beteljesültek. E ponton megmutatkozik a lap és általában a német lakosság egyedülálló helyzetű állásfoglalása. Részint vehemensen támogatták a kemény osztrák megtorlási törekvéseket, mintegy ítéletet mondva a magyar kormány vagy talán Batthyány személye felett – ami már abban az időben indokolatlannak tűnhetett volna. Másrészt kiálltak a magyarok mellett, azzal indokolva ezt, hogy ha ügyükben támogatva lettek volna, akkor jogi úton valósítják meg céljaikat, nem pedig erőszakos eszközökkel. E tekintetben egy ellentmondásos helyzet rajzolódik ki, mégpedig a császári befolyás alatt álló magyar területek német lakosainak kétpólusú helyzete. Mint ahogyan valószínűleg közel sem érezték magukat annyira osztráknak, mint ahogyan ezt kimutatni kényszerültek.

Az integrációt tekintve, 1848-ban magyar oldalról nyilvánvalóan szükséghelyzet alakult ki. Az integráció megvalósulásáról viszont számos különböző nézet állt fenn, a kérdést vizsgálók radikális és mérsékelt reformerekre különültek el. A két szárny szóbeli összecsapásai gyakran a magyar nyelv értéke, szerepe körüli vitába torkolltak. Elvileg mindig ugyanarról a központi kérdéstről folytak a viták, mégpedig arról, hogy hogyan valósítható meg legelőnyösebben a különböző nemzetek békés egymás mellett élése. Nézetbeli különbségek természetesen folyamatosan felléptek. A forradalom kitörése után az újság hasábjain – legalábbis a magyarok oldaláról – az a nézet alakult ki, hogy a királyság nemzetei addig békében és testvériségben éltek. Ez a hozzáállás bizonyára némileg eltúlzott és elfogult, emellett viszont magyar oldalról kritikus hangok is megjelentek saját nyelvpolitikájukat illetően. Az újság írásai szerint viszont csupán akkor tört ki a nyílt ellenségeskedés a magyarok és a szlávok közt, miután Ausztriának sikerült őket egymás ellen hangolnia.

A németiség bizonyos mértékig fogékony volt a magyarok asszimilációs törekvéseire, hiszen különben is, még mindig a magyarokhoz fűzte őket a legerősebb kötelék. E tekintetben mindenesetre egyértelműen csupán a szív, a lélek egyfajta szellemi asszimilációja mellett döntöttek, nem pedig a teljes nyelvi, kulturális beolvadás mellett. Nem mutattak tehát semmi hajlamot arra, és okát sem látták annak, hogy feladják német gyökereiket. 1849-ben ugyan elítélően nyilatkoznak a kikényszerített asszimilációról, amely elől a németiség sem térhetett volna ki, viszont úgy tűnik, hogy ezek a nyilatkozatok sem minden külső nyomás nélkül jelentek meg – ez esetben éppen a másik oldalról.

A lap írásaira alapozva nehezen nyújtható részletes kép arról, hogy hogyan viszonyult a szlovák kisebbség a magyar nyelvpolitikához. Ezt illetően nem volt egységes álláspontjuk – legalábbis a Pressburger Zeitung hasábjain így jelenik meg. Népükről csak tudósítások jelennek meg, mindenesetre más vonatkozásokban. A szlovákok későbbiekben, a szabadságharc küzdelmei alatt úgy lettek beállítva, mint akik többségükben tévútra térlődtek vagy csábításnak engedtek, a harcokban pedig nem meggyőződésükből cselekedtek.

## Irodalom

ANGERMAYER, CARL

1897 *Die Geschichte der Pressburger Zeitung*. Pressburg.

BÖDEKER, HANS ERICH

2002 *Begriffsgeschichte, Diskursgeschichte, Metapherngeschichte*. Göttingen.

FISCHER, HOLGER (HG.)

1999 *Die ungarische Revolution von 1848/49. Vergleichende Aspekte der Revolutionen in Ungarn und Deutschland*. Hamburg /Beiträge zur deutschen und europäischen Geschichte. Band 27./

HAHN, HANS HENNIG

2002 *Stereotyp, Identität und Geschichte*. Frankfurt/M.

KIRSCHBAUM, STANISLAV J.

1995 *A History of Slovakia. The Struggle for Survival*. London.

LENDVAI, PAUL

1999 *Die Ungarn: ein Jahrtausend Sieger in Niederlagen*. München [Magyarul: *Magyarok. Kudarok győztesei*. Budapest 2001].

PICHLER, ALOIS H.

1913 *Entstehung der Pressburger Zeitung*. Pressburg.

PRUTZ, ROBERT

1845 *Geschichte des deutschen Journalismus*. Hannover.

RÉZ, HEINRICH

1935 *Deutsche Zeitungen und Zeitschriften in Ungarn vom Beginn bis 1918*. München.

SERFÍNOVÁ, DANUŠA

1999 *Preßburger Zeitung – Nutz und Lust*. Bratislava.

SCHÖNFELD, ROLAND

2000 *Slowakei. Vom Mittelalter bis zur Gegenwart*. Regensburg.

ŠKVARNA, DUŠAN

1992a Septembrové ozbrojené povstanie roku 1848. In *Dejiny Slovenska III. od roku 1848 do konca 19. storočia*. Bratislava, 46–72.

1992b Ozbrojený zápas Slovákov za národnú slobodu roku 1849. In *Dejiny Slovenska III. od roku 1848 do konca 19. storočia*. Bratislava, 73–107.

# **Slováci, Nemci a Maďari – polemika a vyrovnanie v období revolúcie r. 1848. Pohľad na Pressburger Zeitung a jeho prílohu**

(Zhrnutie)

Článok je časťou rozsiahlejšej štúdie a ponúka pohľad na spravodajstvo novín Pressburger Zeitung v čase maďarskej uhorskej revolúcie roku 1848 (s dôrazom na severné Uhorsko). Noviny z hľadiska svojho politického postoja až do roku 1848 opisujú na základe vybraných správ od Slovákov a Nemcov stále sa zostrujúce polemiky okolo maďarského jazyka, ďalej formovanie maďarského národného povedomia až do konca roku 1848, keď habsburské vojská obsadili Bratislavu. Autor analyzuje prelomy a kontinuity v postoji novín počas roku 1849, ktorý v Bratislave uplynul v znamení okupácie habsburskými vojskami. V závere ponúka náčrt najpálčivejších tém bezprostredne po revolúcii, v období neoabsolutizmu. Patrí sem obraz Maďarov po revolúcii, dobové hodnotenie nemaďarských etnických skupín, predstavy súvisiace so spolužitím národností po revolúcii, opis reakcií na aktivity Slovákov a ich žiadosti, ako aj na požiadavky smerujúce k vytvoreniu slovenskej územnej autonómie.

Podstatné rozdiely sa ukázali v spravodajstve novín v roku 1848 a v období po roku 1849. Kým do konca roku 1848 sa Nemci cítili Maďarmi, prejavovali sa ako Maďari, v nasledujúcom roku sa už od tohto postoja dištancovali. Tomu zodpovedal po porážke revolúcie charakteristický, i keď nie nekritický, ale osvietenský a v podstate schvaľujúci postoj voči Maďarom a ich integračným snahám. Slovenskú etnickú skupinu nechápali ako politicky závažné zoskupenie až do vojenských udalostí v roku 1848. Počas revolúcie považovali slovenský národ za popudený, jeho predstaviteľov za lupičov a buričov. Pressburger Zeitung a nemecké obyvateľstvo sa v čase revolúcie euforicky postavilo za Uhorsko a proti Rakúsku. Od roku 1849 sa pokúsili dištancovať od tohto stanoviska, mysleli si, že sa dostali do pasce nadutých Maďarov. Noviny a príslušníci nemeckej etnickej skupiny sa teda naoko ukazovali ako príkladní Rakúšania. Medzi riadkami však možno postrehnúť, že premeny tohto zmysľania nenastali bez nátlaku a nasledujúce roky, koniec neoabsolutizmu a začiatok 60. rokov 19. storočia ukázali, že maďarský vlastenecký postoj týchto novín mal hlboké korene. V súlade s tým sa otvorene a osvietensky stavali aj k slovenským ambíciám smerujúcim k územnej autonómii – vyznieva to jednoznačne zo spravodajstva Pressburger Zeitung – napriek tomu sa objavili pochybnosti týkajúce sa realizovania týchto plánov. Noviny sa evidentne beznádejne postavili za myšlienku národnostnej rovnoprávnosti – tak, ako to propagovala ústava uzákonená cisárom – pretože sa zdalo, že na vyznačenie územných hraníc chýbala aj politická vôľa.

## **Slowaken, Deutsche und Madjaren – Streit und Ausgleich im Zeitalter der Revolution. Ein Blick in die Pressburger Zeitung und ihre Beilagen**

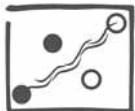
(Zusammenfassung)

Der Artikel, der eine Teilarbeit einer umfassenderen Dissertation des Autors repräsentiert, gibt einen Einblick über die Berichterstattung der Pressburger Zeitung im Umkreis der Revolution von 1848 in Ungarn (Schwerpunkt Nordungarn). Ausgehend von den erkennbaren politischen Grundpositionen der Zeitung bis zum Jahr 1848 schildert er anhand ausgewählter Zeitungsberichte die Darstellung von Slowaken, Deutschen sowie die sich verstärkenden Diskurse um die ungarische Sprache und das ungarische Nationalbewusstsein bis zum Einzug der habsburgischen Truppen in Pressburg Ende des Jahres 1848. Auch für das Jahr 1849, das für Pressburg bereits im Zeichen einer Besatzung

durch die Truppen Habsburgs stand, werden nun Brüche und Kontinuitäten innerhalb der Grundpositionen der Zeitung geschildert. Anschließend erfolgt eine Skizzierung der hervorstechendsten Themen des Zeitraums unmittelbar nach der Revolution, der beginnenden neoabsolutistischen Periode. Dazu gehört die Darstellung der Madjaren nach der Revolution, die zeitgenössische Bewertung der nichtmadjarischen Volksgruppen während der Revolution, die Vorstellungen über das Zusammenleben der Nationalitäten nach der Revolution sowie schließlich die Darstellung der Slowaken und ihrer Anliegen, also vor allem die Reaktionen auf slowakische Forderung nach territorialer Autonomie, aber auch der Umgang mit den slowakischen Repräsentanten.

Wie nicht anders zu erwarten, zeigen sich doch erheblich Unterschiede in Einstellungen und Berichterstattungen der Zeitung im Zeitraum bis einschließlich 1848 einerseits und ab 1849 andererseits. Fühlten und artikulierten sich die Deutschen bis Ende 1848 in der Regel als Ungarn, versuchte man sich schon im nächsten Jahr von dieser Haltung zu distanzieren. Dementsprechend zeigte man sich bis zur Niederschlagung der Revolution den Madjaren und ihren Bestrebungen nach Integration und Assimilation wenn auch nicht unkritisch, aber doch aufgeschlossen und grundsätzlich zustimmend. Die slowakische Volksgruppe wurde bis zu den militärischen Ereignissen von 1848 nicht als politisch ernstzunehmende Gruppierung behandelt. Während der Revolution galt das slowakische Volk in der Regel als aufgehetzt, seine Repräsentanten als Räuber und Rebellen. Die Revolution selbst wurde von der Pressburger Zeitung und der deutschen Bevölkerungsgruppe zugunsten Ungarns und gegen Österreich geradezu euphorisch mitgetragen. Ab 1849 versuchte man, sich von dieser Haltung möglichst zu distanzieren, man sei nun sozusagen den hochmütigen Madjaren verfallen gewesen. Gaben sich die Zeitung und damit auch die deutsche Volksgruppe nun scheinbar als vorbildliche Österreicher, lässt sich aber doch auch schon zwischen den Zeilen erkennen, dass dieser Gesinnungswandel wohl nicht ganz ohne Zwang erfolgte und die folgenden Jahre und das Ende des Neoabsolutismus am Anfang der 1860er Jahre sollten zeigen, dass die ungarisch patriotische Einstellung der Zeitung doch tiefer wurzelte. Dementsprechend wurden auch die slowakischen Ambitionen in Richtung territorialer Autonomie nach 1848 zwar offen und aufgeschlossen behandelt – wie man dies fast ausnahmslos über die Berichterstattung der Pressburger Zeitung im betrachteten Zeitraum sagen kann –, dennoch schienen Zweifel an der Verwirklichung der Pläne zu bestehen. Die Zeitung setzte sich für den Gedanken und die Verwirklichung der Gleichberechtigung der Nationalitäten, wie ihn die vom Kaiser oktroyierte Verfassung propagierte, offenbar hoffnungsvoll ein, für eine territoriale Abgrenzung scheint letztlich aber auch der politische Wille gefehlt zu haben.





## A cseregyerek-rendszerről – kissé másképpen

LISZKA JÓZSEF

*Turczel Lajos emlékének*<sup>1</sup>

A nagymúltú cseregyerekrendszer intézményével a kelet-, illetve közép-európai térségben főleg a magyar, részben a szlovák, osztrák, svájci német kutatók (elsősorban néprajzosok, művelődéstörténészek) foglalkoztak behatóbban. Nekem is módomban állott már több alkalommal áttekintennem az eddigi eredményeket, illetve saját, nagyjából kisalföldi adatokkal kiegészítenem azokat. Az alábbiakban ezeket nem ismételtem meg (a tanulmányhoz csatolt könyvészetben viszont mindent megtalál az érdeklődő olvasó), hanem – néhány újabb felszínre került adat közreadásán túlmenően – elsősorban a jelenség értelmezésének finomítására teszek kísérletet. Az újraértelmezési kísérlethez az ösztönzést Turczel Lajos egy félmondata szolgáltatta.

A Hont megyei Ipolyszalkán 1917-ben született Ünnepe, Turczel Lajos visszaemlékezéseiben leírja, hogy szülei 1934-ben másfél hónapra a Nyitra megyei Apponyba küldték cseregyerekként szlovák nyelvet tanulni. Ezt az adatot jómagam is idéztem már a témáról írott dolgozataimban, de csak mostanában, valami miatt újraolvasva figyeltem föl egy, nem is apróságra. Arra tudniillik, hogy Turczelt nem a szülei, valaminő helyi hagyománytól vagy Ipolyszalkán közismert gyakorlattól vezérelve *küldték* szlovák szóra Nyitra környékére, hanem ő maga, mivel a gimnáziumban gondjai voltak a szlovák nyelvvel, javasolta ezt. Amint írja: „akkor ötlött fel bennem – *valószínűleg valamilyen cseregyerekeket is szerepeltető könyv hatására* –, hogy a szünidőben szlovák környezetbe kellene mennem” (Turczel 1987, 415). Hogy melyik könyvről lehetett szó, amely a gimnazista Turczelban az idegen nyelvtanulásnak ezt a módszerét felvetette, nem tudjuk ugyan, ám (nem is megalapozatlan) gyanúink azért lehetnek.

A magyar szakirodalomban a kutatók (magamat is beleértve) szinte kivétel nélkül Jókai Mór nyilván jó szándékú, ám romantikus szemléletű leírásával kezdik a téma taglalását. Ezért aztán méltán közismertnek vélhető, hogy a komáromi születésű Jókait gyermekkorában szülei Pozsonyba küldték német szóra a Zsigmond-családhoz, miközben azok fia Komáromban tanult Jókaiéknál magyarul. Az író ezt az eseményt később, alaposan kiszínezve, többek között a *Mire megvénülünk* című regényében is feldolgozta. Az erről szóló részt az alábbiakkal kezdi:

1 Az írás eredetileg a Mészáros András által összeállított, Turczel Lajos 90. születésnapjára megjelentetett tisztelegő kötetbe készült. Az összeállító figyelmetlensége miatt azonban abba a kötetbe egy másik, korábban már megjelent, a témával foglalkozó dolgozatom került (A cseregyerek-rendszer a magyar nyelvterület északi részén. In *Emlékkönyv Turczel Lajos 90. születésnapjára*. Összeállította Mészáros András. Dunaszerdahely: Lilium Aurum 2007, 54–71. p.). E mostani közléssel immár az időközben elhunyt Turczel Lajosra emlékezem, nagy tisztelettel.

„Egy kedves ősi szokás dívott akkor városunkban (talán még most is megvan) – a gyermekcseré.

Soknyelvű hazánknak egyik városa német, másik magyar ajkú; aztán pedig hát testvérek volnánk, meg kellene egymást értenünk; a németnek meg kell tanulni magyarul, a magyarnak németül. S szent a béke.

A jámbor hazafiak efelől így tesznek.

A német városban is vannak iskolák, a magyarban is. A német szülők írnak a magyar városban levő tanodák igazgatóinak, s a magyar szülők a német város tanárainak, hogy vannak-e kezeik alatt levő iskolásfiúk, leányok, a kik innen oda, onnan ide cserébe kaphatók lennének?

Azokat azután egymásért kicserélik.

Kedves, gyöngéd, asszonyszív-szülte gondolat!

A gyermek elmegy hazulról, elhagy apát, anyát, testvért, s ismét otthont talál; anya helyett anyát, testvér helyett testvért; – s eltávoztával nem marad üres a ház, gyermek helyébe gyermek jön, s ha a fogadott anya a gyermekének szánt gyöngédségekkel elhalmozza a jövővényt, arra gondol: éppen így bánnak most az enyémmel is a messze távolban; mert az anyaszerelmet semmi fizetésért megvenni nem, csak cserébe megnyerni lehet.”

(Jókai 1926, 24)

Gyanítom, hogy ha könyvből vette, akkor valamelyik Jókai-szövegből meríthette Turczel Lajos is az ötletet<sup>2</sup>. Akárhogy volt, elgondolkodtató, hogy a néprajzi kutatásban ez ideig arra nem kérdeztünk rá, nem vizsgáltuk azt, hogy az *ideát* honnan vették azok, akik a cseregerek-rendszernek aktív mozgatói voltak. Pedig akár általánosságban is a hagyomány természetrajzának pontosabb képét kaphatnánk meg azáltal, ha ismernénk azokat a kacsaringókat, amelyeket egy-egy jelenség a szájhagyománytól a nyomtatott írásbeliségig, majd onnan megint a szájhagyományba, illetve ismét tovább az írásbeliségbe megtett.

Az idézett textus, romantikus hangvétele ellenére minden valószínűség szerint, a konkrét esetet (Jókai személyes élményét) és a társadalmi réteget illetően hiteles. A korszak más értelmiségi, közép- és nagypolgári származású krónikásai is beszámolnak hasonló esetekről<sup>3</sup>. Az általuk megrajzolt idillikus(nak tűnő) kép viszont befolyásolta egyrészt azokat, akik a leírást mintának tekintették, és tovább gyakorolták (lásd Turczel Lajos esetét!), másrészt a későbbi néprajzkutatókat. Utóbbiak a parasztság körében is keresték, és meg is találták a cseregerek intézményrendszerét, a „kedves, gyöngéd, asszonyszív-szülte gondolatot” egyértelműen pozitív jelenséggén állítva be. Ráadásul a szűken vett cseregerek-rendszer intézményéhez (amire valóban a gyerekek kölcsönös kicserélése a jellemző) hozzákapsolták a vendéggyerek intézményét (amikor nyelvtanulás céljából a szülők más nyelvi környezetbe küldik gyereküket, s a vendéglátó családnak fizetnek az ellátásért), illetve a nyelvtanulás céljából történő munkavállalást is. Ami persze nem véletlen, történe-

2 Az sem zárható ki természetesen, hogy a fiatal Turczel Földes György akkoriban megjelent csallóközi történeteket tartalmazó elbeszéléskötetét olvashatta, amelyben szintén találunk megfelelően romantikus hangvételű cseregerek-történetet (Földes 1932, 117–124; Földes 1993, 85–89)

3 Ismereteim szerint az első, térségünkben származó adat, amely értelmiségi indíttatású cseregerek-kapcsolatra vonatkozik, Szepsi Csombor Mártoné, akit – életrajzírója, Kovács Sándor Iván szerint – 1607-ben Késmárcra küldtek, „feltehetően német szóra” (Szepsi Csombor 1979, 8–9). Ezt követően, főleg a 18., de még inkább a 19. századból az akkori Felső-Magyarország viszonylatában mind több hasonló magyar, szlovák és német adattal találkozunk (vö. Kósa 1981; Liszka 2005, 108–124; Paládi-Kovács 1988a stb.)

tileg nagyon is összefügg. Előzményei a főúri rétegek azon középkori hagyományában keresendők Európa szerte, amikor tehető családok gyerekeiket jómodor és nyelvtanulás céljából idegen országokba küldték hosszabb-rövidebb időre. Az ottani költségeket természetesen a szülők állták. Egy másik korai formája az idegen földön való tanulásnak, amikor kereskedők, mesteremberek küldték fiaikat más országokba (nyelvi, szakmai) ismeretek, viselkedési normák elsajátítása végett, illetve az, amikor fiatalok külföldi egyetemeken végeztek tanulmányokat. Ez az alapvetően magasabb társadalmi körökben ismeretes gyakorlat fokozatosan az alsóbb néprétegek körében is teret nyert. Mivel ők nem tudták az ott tartózkodás költségeit megfizetni, alakult ki a cseregyerek intézménye, s a 19. század végére egész Európában Skandináviától kezdve, a brit szigeteken át, Itáliában és Közép-Európában is bevett gyakorlattá vált (vö. Gyr 1989, 195–198)<sup>4</sup>. Valamilyen (általában, de nem feltétlenül nyelvi) ismeretek elsajátítása érdekében gyerekeknek (csere vagy nem csere) útján történő, idegen környezetbe való küldése az Európán kívüli népek körében sem ismeretlen. Erre enged következtetni Bodrogi Tibor egy új-guineai adata:

„Új-Guineában (...), ahol nagy a nyelvi tagoltság, az egymással [áru]cserekapcsolatban álló falvak fiatal fiúgyermekkeit hosszabb időre elküldik a másik faluba. Itt a fiúk megtanulják a másik közösség nyelvét, és hazatérésük után nemcsak tolmácsként, de a csere során közvetítőként is működnek.”

(Bodrogi 1997, 223)

Az viszont, hogy a fent idézett jelenséget, jelenségcsoportot valóban egyértelműen pozitív megnyilvánulásként értelmezhetjük-e, kérdéses. A problémára Raymond Tallis nyomán, más szempontból vele is vitatkozva Vajda László hívta fel a figyelmet. Roger Sandall könyvének<sup>5</sup> elemzése kapcsán olyan nyugat-afrikai adatokat mutatott be, amelyek szerint az ottani „cseregyerek-rendszer”, gyermekek „nevelési célzattal rokonokhoz, barátokhoz való küldése” voltaképpen az egyébként hivatalosan ott is tiltott gyermekrablás szolgálatának a palástolására, titokban tartására szolgál (Vajda 2004, 223)<sup>6</sup>. A Vajda által idézett példákat (s még továbbiakat!) Tallis ismertetésben is olvashatjuk, amely szintén Sandall nem kis vihart aratott munkája nyomán íródott. Tallis egy, Beninben 2001-ben nagy világbotrányt kiváltó esetre hívta fel a figyelmet: napvilágra került, hogy a nyugat-afrikai országban gyerekek tíz- és százazereit küldik „pedagógiai célzattal” rokonokhoz, ismerősökhöz, miközben ott keményen dolgoztatják, kizsákmányolják őket. A hivatalos hatóságok megkísérelték bagatellizálni, és „ősi szokásokkal” magyarázni az esetet. Az ország külügyminisztere megjegyezte: „*a mi kultúránkban úgy hisszük, hogy egy gyerek számára csak hasznos lehet, ha bizonyos időre egy nagybácsihoz, távolabbi baráthoz kerül cserébe*” (Tallis 2002, 1024). Hasonló esetekről tudunk az 1940-es évek Európájából is: szlovák gyerekeket vittek nyelvtanulás céljából Tirolba és Voralbergbe, ahol marhapasztorként keményen megdolgoztatták őket (Fielhauer 1978, 135). A müncheni *Süd-*

4 A cseregyerek intézményét nem feltétlenül kell összekötnünk a nyelvtanulással, ahogy az iskolán kívüli nyelvtanulásnak sem egyetlen módja a cseregyerekrendszer. A németországi Hessenben a 19–20. század fordulójára környékén például a más-más mezőgazdasági termelésre specializálódott falvak gazdái gyerekeiket, bizonyos gazdasági ismeretek elsajátítása végett hosszabb-rövidebb időre kicserélték (Siegfried Becker, Marburg szíves szóbeli közlése).

5 Sandall, Roger: *The Culture Cult. Designer Tribalism and Other Essays*. Boulder: Westview Press 2001.

6 A kézirat lezárása után került a kezembe Vajda kritikájának magyar fordítása: Reflexiók Roger Sandall romantikus antropológia ellen írt könyvére. *Tabula* 9, 1. sz., 3–14. p.

*deutsche Zeitung* összeállításában, többek között a fentiekre emlékeztető romániai adatokat hoz nyilvánosságra a 21. századi (!), ám régi hagyományokkal indokolt gyermek-rabszolgakereskedelemről.<sup>7</sup>

Ezek az adatok összességükben arra figyelmeztetnek bennünket, hogy korábbi prekoncepcióinkat félretéve, a közép-európai viszonyok között is figyeljünk oda az esetleges, ma mindenképpen negatívnak minősíthető mozgatórugókra – ha voltak ilyenek. Érdemes ezért ismét elővenni kárpát-medencei és a szomszédos területekről származó adatainkat, újraolvasni és -értelmezni őket. Nem kerülte-e el vajon valami a figyelmünket? Valóban egyöntetűen pozitív élményekről, kimenetekről tudósítanak, vagy csak a Jókai Mór meghatározta romantikus felfogás terelt bennünket egy előfeltevés-zsákutcába? Nagyon nehéz feladat ez persze, így utólag, hiszen maguk az egyes leírások szerzői is az említett idillikus képpel „megfertőzött” előfeltevéssel nyúltak a témához. A nem-magyarok tán kevésbé, mint a magyarok.<sup>8</sup>

Nos, adataink újraolvasása, amennyiben megfelelően differenciálunk, s nem keverjük össze a cseregyerekrendszer intézményét a vendéggyerek fogalmával, illetve a nyelvtanulás érdekében végzett vendégmunka gyakorlatával, gyökeresen nem változik kép: a klaszszikus értelemben vett cseregyerek-rendszeren belül úgy tűnik, csakugyan minden familiáris keretek között zajlott, sokszor a szó szoros értelmében családi kötelekek szövődtek, s a következő generáció gyermekeit már valóban családon belül cserélte ki. Helmut Paul Fielhauer alsó-ausztriai kutatásai (egybehangzóan a mi kárpát-medencei adatainkkal) azt támasztják alá, hogy a cseregyerekrendszert elsősorban a tehetősebb gazdák, kereskedők, mesteremberek családjai praktizálták. Olyanok, akik cselédnek, szolgálégénynek morva vagy szlovák fiatalokat alkalmaztak, s hogy majdan azokkal kommunikálni tudjanak, ezért igyekeztek gyerekeiket ezekre a nyelvekre megtanítani (Fielhauer 1978). A komáromi id. Szinnyei József is hasonló indíttatásról számol be:

„Végre rám került a sor és engem nem úgy, mint más komáromi gyereket német szóra adtak cserébe, hanem azt akarták, hogy először tótul tanuljak meg, mert így a háznál is majd hasznomat vehetik, ha a lipitói deszkát, vagy csert áruló tutajos tótok megjelennek Komáromban és beállítanak hozzánk üzletük miatt, vagy ha bocskorra való bőrt akarnak venni...”

(Szinnyei 1904)

A cserét tehát konkrét gazdasági érdek hívta elő, a zökkenőmentes lebonyolítást pedig éppen az, hogy a gyerekek egy időben, kölcsönösen voltak kicserélve, így mindkét félnek érdekében állt, hogy jól bánjon a nála tartózkodó cseregyerekkel. Ezért legfeljebb szórványos panaszokkal találkozunk: egy, az alsó-ausztriai Herrnbaumgartenből származó adat szerint egy osztrák fiú egy szegényebb cseh családhhoz került, ahol keményen kellett dolgoznia, miközben az osztrák családnál a cseh gyerekeknek igazán jó dolga volt (Fielhauer 1978, 122). Alapjában véve azonban nem tudunk sérelmekről, legfőljebb az étkezési szokások zavarták a más táplálékhoz szokott jövevények gyomrát. Erre vonatkozóan számta-

7 Sklaverei im 21. Jahrhundert. *Süddeutsche Zeitung* 2004.5.11., 2. p.

8 A problémára Helmut Paul Fielhauer is felhívja a figyelmet: a valóságtól való egyre erőteljesebb elszakadásra, a múlt megszipitására, a szociális feszültségekkel kapcsolatos „feledékenységre” hívja föl a figyelmet, ami a 19. század vége óta a néprajzkutatókat jellemzi, s az adatközlők romantikus-nosztalgikus emlékezéseit gondolkodás nélkül átvesszik (Fielhauer 1978, 135).

lan példát ismerünk Alsó-Ausztriából (Fielhauer 1978, 121, 123 stb.). Danajka Lajos egy tréfás történetben tudósít hasonló, Mátyusföldön megesezt (?) „sérelemekről”:

„Régi szokás volt mifelénk, hogy a falusi gazdák a nyári hónapokra elküldték serdülő gyermekeiket nyelvet tanulni a hegyek alatti szlovák vagy német falukba. Cserébe pedig ide jöttek az ottani gazdák gyerekei.

Némelyik család évtizedekig fenntartotta így a kapcsolatot egymással, a csere mindkét félnek hasznos volt. A gyerekek világot láttak, megtanulták egymás nyelvét, s ezáltal könnyebben boldogultak a közeli nyelvhatár mindkét oldalán.

Az egyik gazda hirtelen haragú ember hírében állott, ezért nem is fogadott cseregyereket, pedig az ő fia már közel állt a katonaidőhöz, és még nem volt el a faluból. Végül rászánta magát, hogy odaadja a fiút. Választása a Bazin melletti Grnádra esett, itt egy német gazdával egyezett meg a cserében. Jó lesz a gyerekeknek a német, legalább megérti majd a regulát a közös hadseregben.

A nyár elején el is hozta a német gazda a lányát. Ez alkalomból a szokáshoz illően mindenféle jóval megvendégelték az új »rokont«. Ízlett is a magyar konyha a német sógornak, nem győzte dicsérni a háziasszony főztjét. A gazda meg csak kínálta: »Egyél koma, úgy, mint otthon!« A vendég nem is hozott szégyent a háziakra.

Visszafelé magával vitte Molnárék legényfiát, de előbb megegyeztek, hogy a Jakabi búcsúra Molnár gazda hazaviszi egy napra a lányt, legalább viszonzza a látogatást, és megnézi a gyereket is.

Úgy is lett, a meghívásnak eleget kellett tenni, habár az aratás miatt nem szívesen ment el olyan messzire. Szép megértésben zajlott a vendégség, mindenki örült a viszontlátásnak. Molnárnak csupán a búcsúi ebéd nem ízlett, hazai kosztához szokott gyomra nehezen vette be a német gombócokat, mintha a hátába rakta volna őket.

Észre is vette a ház ura, hogy a vendégnek nehezen megy le az étel, ezért kínálgatni kezdte természetesen magyarul, hogy neje és a vendégek előtt is fitogtassa magyartudását. Sűrű vállveregetés közben biztatta Molnárt: »Egyél, koma, otthon!«

Barátunk kezében megállt a villa, azt hitte, rosszul hallotta, de a német megismételte: »Csak egyél, koma, otthon!« kifelejtve az »úgy mint« szavakat. A hirtelen haragú Molnárnak több se kellett, ezt a sértést nem bírta elviselni. Nem is teketóriázott tovább, kézen fogta a fiát, és faképnél hagyta a dologból mit sem értő háziakat:

– Gyere gyerek, egyék meg a maguk főztjüket, minket vár otthon az aratás!”  
(Danajka 2001, 11–12)

A cseregyerekrendszer negatív megítélésével szintén legfeljebb szórványosan találkozunk. Helmut Paul Fielhauer említ egy lekezelő osztrák megnyilatkozást: „*Hja, igen, a csehek még a gyerekeiket is elcserélték...*” (Fielhauer 1978, 134). Másutt egy karintiai szlovén pedagógus/politikus véleményére utal, aki szerint az ottani szlovén kisebbség gyors asszimilációjához éppen a cseregyerekrendszert járult hozzá. Ergo: a jövőben semmiképpen nem követendő gyakorlat (Fielhauer 1978, 118–119). Ueli Gyr számol be arról, hogy a berni németek körében (akiknek gyermekei francia nyelv és kultúra megismerése érdeké-

ben a francia nyelvterületen töltöttek bizonyos időszakot) fokozatosan nemtetszést váltott ki ez a gyakorlat. A hazatért fiatalok körében ugyanis a helyi szokásoktól való eltávolodást tapasztalták, ezért Franciaország helyett a saját kantonon belüli tanulódó bevezetését szorgalmazták (Gyr 1989, 188). Ezek azonban ténylegesen csak szórványos jelenségek, esetek, s egészében véve, eddigi adataink alapján a cseregyerekrendszert valóban pozitív jelenségként értékelhetjük.

Ami több gyanakvásra adhat okot, az a nyelvtanulásnak az a módja (s ezt is a cseregyerek-rendszeren belül szokás tárgyalni, bár – mint már említettem – valami másról, egy másik fejlődési fázisról van szó), amikor tizenéves fiatalok egy bizonyos idegen nyelv elsajátítása céljából szolgának, szolgálóleánynak szegődtek (lásd pl. Danter 1994, 302; Gyr 1989). Ezeknek az esetnek nem ismerjük pontos, térségünket érintő leírásait, nem tudjuk többek között azt sem, hogyan bánt a gazda családja a szolgálatra oda szegődött idegen ajkú leánnyal vagy legénnyel. 20. századi svájci példák viszont arra engednek következtetni, hogy a gyakorlatnak megvoltak a maga árnyoldalai is. Nem is a leküzdendő nyelvi akadály jelentette a fő problémát, hanem sokkal inkább a más kulturális miliőbe való beilleszkedés nehézségei, az otthontól való távolság lélektani szempontjai, a „pótszülőkkel” való konfliktusok, félreértések, meg nem értések fokozott lehetőségei stb. (vö. Gyr 1989, 192–193). Napjaink hasonló intézménye az *au pair*. Alapvetően nyelvtanulás céljából utaznak fiatalok (főleg lányok, de fiúk is) külföldre, hogy ott egy adott családnál elhelyezkedve besegítsenek a mindennapi élet megszervezésébe, elsősorban a gyereknevelésbe. A zömében pozitív élmények között viszont időről-időre negatív jelenségek, visszaélések is lejegyezhetőek. Ez viszont nem zárja ki azt a feltételezést, hogy nem lehetett ez másként paraszti környezetben sem. Gondoljunk csak továbbá arra a problémára, hogy vajon maguk a gyerekek (akik haszonélvezői vagy szenvedő alanyai – nézőpont kérdése! – voltak ennek) miként élték meg az egész cserefolyamatot. Olyan esetekre gondolok (amilyenekről Fielhauer már idézett munkájában több helyen is beszámol), hogy tudniillik az (általában a példákban cseh) apa ősszel szekérre rakta tizenéves fiát, majd elkocsikázott vele a legközelebbi, osztrák lakosságú (tehát német nyelvű) településre, s ott házalva keresett számára cserepartnert. Ha megtalálta, fölrakta az idegen gyereket a kocsira, s már vele tért haza (pl. Fielhauer 1978, 129). Vajon hogyan élték meg a gyerekek ezt a hirtelen „családválást”? Ehhez a néprajz mellett a gyermeklélektannak is lehetne tán néhány szava...

Összegezve az elmondottakat: eddigi adatainkból úgy tűnik, hogy paraszti környezetben zömmel a kapitalizálódási folyamattal párhuzamosan vert gyökeret (régEBbi, inkább főúri, értelmiségi mintára) a cseregyerek intézménye. Módosabb gazdák, kereskedők, mesteremberek gyakorolták, akiknek valamilyen (általában gazdasági) okból kifolyólag szükségük volt a szomszédos nép(ek) nyelvének ismeretére (onnan érkezett hozzájuk a cselédség, idénymunkások, kereskedelmi kapcsolatok stb.). Adataink azt mutatják – hogy bár a képet a jövőben, mélyrehatóbb kutatások segédelmével még mindenképpen árnyalni lehet és kell is! – kisebb sűrűlódásokat, félreértéseket leszámítva ezek a kapcsolatok lényegében valóban egyetértésben, közmegelekedésre bonyolód(hat)tak le.

Más a helyzet azokban az esetekben, amikor nyelvtanulás címén (ürügyén) sokszor kis- vagy fiatalkorúak vállaltak munkát egy másik nyelvi környezetben. Ezekben az esetekben sűrűbben találkozunk visszaélésekkel, s ezek állíthatóak akár párhuzamba a dolgozatom elején említett nyugat-afrikai vagy romániai példákkal.

## Irodalom

Az alábbi könyvészet a hivatkozott és felhasznált irodalmon túlmenően egyúttal a téma, térségünk-re vonatkozó ma ismert teljes bibliográfiája is kíván lenni.

ANDRÁSFALVY BERTALAN

1972 Néprajzi jellegzetességek az észak-mecseki bányavidék gazdasági életében. In *Az észak-mecseki bányavidék regionális vizsgálata*. Szerk.: Ruzsás Lajos. Budapest, 123–167. p.

1978 Die Arbeitsbeziehungen zwischen ungarischen und deutschen Dörfern in der Umgebung von Budapest. In *Zur Interethnik. Donauschwaben, Siebenbürger Sachsen und ihre Nachbarn*. Szerk.: Ingeborg Weber-Kellermann. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 301–315. p.

CSATAJSZKYNÉ GÓDÁNY ÁGNES

1995 A cserediákokról. *Jókai Szó* 3. sz., 6. p.

CSOMA ZSIGMOND

1982 Adatok a Kál-völgyi cseregyerek-rendszerhez. Cseregyerek és borkereskedelem kapcsolata a 19. század végén – 20. század elején. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 16. 319–323. p.

1988 Gazdasági, kulturális és családi kapcsolatrendszer a Káli-medence és Stájerország, valamint a nyugat-magyarországi Felső-Őrség (Dél-Burgenland) között (XVIII–XX. század). In *Kapcsolatok rendszere a Káli medence falvaiban a 18. századtól a 20. századig*. Szerk.: S. Lackovits Emőke. Veszprém: Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, 133–164. p.

DANAJKA LAJOS

2001 *Mátyusföldi adomák*. Nové Zámky: AZ Print.

DANTER IZABELLA

1994 Adalékok a cseregyerek-rendszerhez a Mátyusföldön. In *Interetnikus kapcsolatok a Kárpát-medence északi részén. Acta Museologica 1–2*. Szerk.: Liszka József. Komárom–Dunaszerdahely: Lilium Aurum, 299–308. p.

FIELHAUER, HELMUT PAUL

1978 Kinder-Wechsel und „Böhmisch-Lernen“. Sitte, Wirtschaft und Kulturvermittlung im früheren niederösterreichisch-tschechoslowakischen Grenzbereich. *Österreichische Zeitschrift für Volkskunde* 32, 115–148. p.

FÖLDES GYÖRGY

1932 *Kukkónia lelke. Csallóközi történetek*. Košice–Kassa: Kazinczy Könyv- és Lapkiadó Szövetkezet.

1993 *Kukkónia lelke*. Sajtó alá rendezte, az előszót és a jegyzeteket írta Koncsol László. 2. kiad. Pozsony /Csallóközi Kiskönyvtár/.

GYR, UELI

1989 Ausserhäusliche Lehrzeit, Spracherziehung und Lebenslauf. *Ethnologia Europaea* 19, 185–201. p.

JÓKAI MÓR

1926 *Mire megvénülünk*. Budapest /Centenárium Kiadás XIII. Kötet/

1960 *Írások életemből. Önéletrajzi írások*. Válogatta, sajtó alá rendezte, az előszót és az utószót írta Hegedűs Géza. Budapest.

KÓSA LÁSZLÓ

- 1981 Gyermekcsere és nyelvtanulás. In *A II. Békéscsabai Nemzetközi Néprajzi Nemzeti-ségkutató Konferencia előadásai. I.* Budapest–Békéscsaba 142–148. p.
- 1987 Kinderaustausch und Spracherlernen in Ungarn. *Hungarian Studies* 3/1–2. Budapest 85–93. p.

KOVÁCS ISTVÁN, B.

- 1985 Gömöri adalékok a szlovák–magyar interetnikus kapcsolatokhoz. In *Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon. II. Kiegészítő kötet.* Szerk. Szabadfalvi József – Viga Gyula. Miskolc: Herman Ottó Múzeum, 53–57. p. /A Miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai 16./

LISZKA JÓZSEF

- 1991 Cseregyerek-rendszer a Kisalföld északi felén. In *A Duna menti népek hagyományos műveltsége. Tanulmányok Andrásfalvy Bertalan tiszteletére.* Szerk.: Halász Péter. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság, 505–508. p.
- 1992 *Fejezetek a szlovákiai Kisalföld néprajzából.* Budapest: OKTK Magyarságkutatás Program /A Magyarságkutatás Könyvtára XII./
- 1996 Das Tauschkind-System im slowakischen Teil der Kleinen Tiefebene. *Zeitschrift für Balkanologie* (Berlin) 32, Nr. 1, 58–72. p.
- 1997 „Német szón voltam Hidason...” A cseregyerekrendszer a Kisalföld szlovákiai részén. *Irodalmi Szemle* 40, 75–84. p.
- 2002 *A szlovákiai magyarok néprajza.* Budapest–Dunaszerdahely: Osiris – Lilium Aurum /Osiris Tankönyvek/.
- 2003a *Zwischen den Karpaten und der Ungarischen Tiefebene. Volkskunde der Ungarn in der Slowakei.* Passau: Lehrstuhl für Volkskunde /Passauer Studien zur Volkskunde 22./.
- 2003b *Národopis Maďarov na Slovensku.* Komárno – Dunajská Streda: Fórum inštitút pre výskum menšín – Vydavateľstvo Lilium Aurum /Interethnica 5./.
- 2005 *Két Duna keríti... Tanulmányok a Csallóköz néprajzához.* Pozsony: Kalligram /Csallóközi Kiskönyvtár/.

LUZSICZA LAJOS

- 1989 *Iffúságom, Érsekújvár!* Budapest: Magvető Kiadó.

MÉRYOVÁ, MARGITA

- 1990 O tradícii výmeny detí ako spôsobu osvojovania si jazyka iných etník. *Slovenský národopis* 38, 574–580. p.

NAGY LAJOS

- 1965 Csere gazdalegények. *Ethnographia* 76, 610–612. p.

PALÁDI-KOVÁCS ATTILA

- 1981 Cseregyerek. Népi kapcsolatok és nyelvtanulás a régi Gömörben In *A csehszlovákiai magyar nemzetiség néprajzi kutatása.* Szerk. Ján Botík und Méry Margit. Bratislava: Szlovák Tudományos Akadémia Néprajzi Intézete – Csemadok Központi Bizottsága, 63–72. p.
- 1988a Kindertausch und interethnische Kontakte im Karpatenbecken. In *Wandel der Volkskultur in Europa. Festschrift für Günter Wiegmann zum 60. Geburtstag.* Szerk. Nils-Arvid Bringéus. Münster: Waxmann, 271–279. p. /Beiträge zur Volkskultur in Nordwestdeutschland. Band 60./



- 1988b *Életmód, foglalkozás, nemzetiség. Bányászat és erdei iparűzés a régi Gömörben.* Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék /Gömör Néprajza 14./
- PUSKO GÁBOR  
2003 Szlovákok, csehek, magyarok Tornalján. In *Lokális világok. Együttélés a Kárpát-medencében.* Szerk. Bakó Boglárka. Budapest: MTA Társadalomkutató Központ, 191–206. p.
- SCHWARZ-DENK, ELISABETH  
1983 Als Austauschkind in slowakischer Familie. *Karpatenland* (München) Nr. 15, 95–97. p
- SZEPSI CSOMBOR MÁRTON  
1979 *Europica Varietas.* Az Előszót Kovács Sándor Iván írta. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- SZINNYEI JÓZSEF. ID.  
1904 Timár-ház. Naplójegyzetek 1840. *Komáromi Lapok* 25, 5. szám, 1. p.
- ŠKOVIEROVÁ, ZITA  
1994 Társadalmi élet és etnikai hovatartozás. In *Interetnikus kapcsolatok a Kárpát-medence északi részén. Acta Museologica 1–2.* Szerk. Liszka József. Komárom–Dunaszerdahely: Lilium Aurum, 292–298. p.
- TALLIS RAYMOND  
2002 Paradiesträumer. Zu Roger Sandalls Polemiken gegen den Kult der Kultur. *Merkur* (Stuttgart), 56, 1024–1028. p.
- TURCZEL LAJOS  
1987 Az érsekújvári reálgimnázium padjaiban. *Irodalmi Szemle* 30, 411–422. p.
- UJVÁRY ZOLTÁN  
1984 Az interetnikus kutatásokról Észak-Magyarország népi kultúrájának vizsgálatában. In *Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon.* Szerk.: Szabadfalvi József – Viga Gyula. Miskolc: Herman Ottó Múzeum, 37–51. p. /A Miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai 15./
- VAJDA LÁSZLÓ  
2004 Reflexionen zu Roger Sandalls Buch gegen die romantische Anthropologie. *Anthropos* 99, 222–230. p.

## Über den Kinderaustausch – ein bißchen anders

(Zusammenfassung)

Die Münchner *Süddeutsche Zeitung* brachte am 11. Mai 2004 eine Zusammenstellung über moderne Sklaverei im 21. Jahrhundert. Unter anderem beschreibt ein Artikel einen Vorfall aus dem rumänisch-bulgarischen Grenzgebiet. Kathrin Lauer berichtet, dass rumänische Kinder als Tauschkinder missbraucht worden sind, und dass alles „mit alter Tradition“ gerechtfertigt wurde.

László Vajda in seiner Besprechung des Roger Sandall Buches (*The Culture Cult. Designer Tribalism and other Essays*. Boulder 2001) berichtet über den blühenden Handel mit Kindersklaven in mehreren heutigen (!) westafrikanischen Ländern. „Sklavenhandel – schreibt Vajda – ist bekanntlich weltweit verboten, und die Regierungen der fraglichen Staaten würden auf keinen Fall zugeben, dass sie ihn tolerieren oder gar selber betreiben. Wenn besonders schreckliche Einzelfälle gelegentlich durch die Weltpresse bekannt werden, werden diese (und der Sklavenhandel) vom zuständigen Außenminister möglichst verharmlost (die Kinder sollen aus erzieherischen Gründen zu Verwandten oder Freunden geschickt werden), vor allem aber durch die Behauptung legalisiert, es handle sich um Bräuche, die „in our culture always“ üblich waren und sind“ (Vajda 2004, 223).

Dem ostmitteleuropäischen Ethnologen, der diese Berichte liest, fällt der in dieser Region Europas einst gebräuchliche Kinderaustausch als eine Parallele sofort ein. Und damit auch die Frage: Sollte der Kinderaustausch, der einst durchaus als positive Methode des Fremdsprachenerwerbs begriffen wurde, nicht im Lichte dieser Angaben noch einmal überprüft werden? Die Vorlesung bringt schon bekannte (aber anders verstandene) und auch neue Angaben, die zur objektiven Bewertung des Phänomens behilflich sein können.

## O výmene detí – trochu ináč

(Zhnrutie)

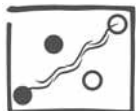
Mnichovský *Süddeutsche Zeitung* priniesol 11. mája 2004 montáž o modernom otroctve v 21. storočí. Medzi iným jeden z článkov opisuje prípad z rumunsko-bulharského pohraničia. Kathrin Lauer referuje o tom, že rumunské deti sú ako deti na výmenu zneužívané, a že to všetko je ospravedlňované „starou tradíciou“.

László Vajda vo svojej recenzii knihy Rogera Sandalla (*The Culture Cult. Designer Tribalism and other Essays*. Boulder 2001) podáva správu o kvitnutí obchodu s detskými otrokmi vo viacerých dnešných (!) západoafrických krajinách. „Ako je známe – píše Vajda – detské otroctvo je na celom svete zakázané a vlády dotyčných štátov v žiadnom prípade nesmú prispieť k jeho tolerovaniu alebo dokonca k samotnému prevádzaniu. Keď sa prostredníctvom svetovej tlače stanú známymi jednotlivé obzvlášť desivé prípady, sú tieto (a obchod s otrokmi) príslušným ministrom zahraničných vecí podľa možnosti popierané (deti sú vraj z výchovných dôvodov posielané k príbuzným alebo priateľom), predovšetkým ale legalizované tvrdením, že „in our culture always“ to bolo a je zvykom“ (Vajda 2004, 233).

Východostredoeurópskych etnológov, ktorí túto správu čítajú, okamžite napadne paralela ku kedysi v tomto regióne Európy zaužívanému zvyku výmeny detí. A v súvislosti s tým aj otázka: Nemala by byť výmena detí, ktorá bola kedysi považovaná za úplne pozitívnu metódu získania znalosti cudzieho jazyka, vo svetle týchto údajov znovu preskúmaná? Táto stať prináša už známe (avšak ináč chápané), ale aj nové údaje, ktoré môžu prispieť k objektívnemu hodnoteniu tohto fenoménu.

**KÖZLEMÉNYEK  
MATERIÁL  
MITTEILUNGEN**





## Egy közép-európai életút: ami elbeszélhető és ami nem

SCHLEICHER VERA

Nagyanyám, Schleicher Imréné Gáspár Mária (Pozsony 1911 – Balatonfőkajár 1995) a csehszlovák–magyar lakosságcsere egyezmény keretében került Magyarországra 1948-ban. Erről az eseményről családjában soha senki nem beszélt. Nagyanyám az áttelepülést követően egyetlenegyszer sem lépte át a csehszlovák, majd szlovák határt, annak ellenére, hogy nagyapám – amíg egészsége engedte – évente járt haza Pozsonyba. 1990-ben, másodéves néprajz szakos hallgatóként azzal a céllal készítettem nagyanyámmal interjút, hogy megismerjem a család történetét, elsősorban Magyarországra településük és az azt követő mozgalmas évek krónikáját. Annak ellenére, hogy nagyanyám helyeselte szándékomat, a több szakaszban lezajlott beszélgetés minden alkalommal félbeszakadt a második világháború éveinél: az életút azon helyszíneinél, ahová a valóságban soha nem volt képes visszatérni az elbeszélő. A trauma kibeszélésének és feldolgozásának kísérlete kudarcba fulladt. Helyette született az alábbi elbeszélés, amely a családtörténet nagyanyám szemében is vállalható része: a tanítóvá válás és a két világháború közötti pozsonyi magyar lét – fegyelmezett stílusban megfogalmazott – sikertörténete. Az elbeszélést szó szerint adom közre, a kérdések és közvetlen családi utalások elhagyásával.

Apai nagyapám, Gáspár nagypapa pozsonyi születésű volt, ott is élte le az egész életét, az ún. Zuckermendl-negyedben (a Duna-part és a Várdomb közötti területen), németajkú polgárok között. Foglalkozására nézve halászmester volt, de dolgozott úszómesterként, valamint tenispálya-üzemeltetőként is. A Duna vize akkoriban olyan tiszta volt, hogy a folyó közepén „Duna-uszodának” nevezett fürdőzőhelyeket lehetett kialakítani. Gáspár nagypapa nem volt tanult ember, de annál sokoldalúbb. Három fia és három lánya volt, rendkívül szigorúan nevelte őket. Jóval a születésem előtt, viszonylag fiatalon halt meg, gégerákban.

Ezzel szemben apai nagyanyám, Zelinka Terézia igen magas kort ért meg. 1856-ban született szintén Pozsonyban, Gáspár Józseffel 1879-ben kötött házasságot. Háziasszonyként élt, hiszen hat gyermekét kellett felnevelnie. Amíg nagypapa élt, kijöttek az ő egyetlen fizetéséből (nem is rosszul), ez akkoriban általánosnak volt mondható: általában a férfiak képesek voltak eltartani családjukat. Igaz, az igények is szerényebbek voltak.

Apám, Gáspár János 1885-ben született, szintén *zuckermendli* volt.

Pozsony világeletében kétnyelvű város volt: az iparosok és kereskedők németajkúak voltak, míg a hivatalnok réteg, és a lakosság fennmaradó része magyarul beszélt. Általában minden pozsonyi két nyelven nevelkedett, a harmadik nyelv – a szlovák – csak 1918 után jött be, amikor is minden hivatalba szlovák tisztviselő került, ezek részben az önkén-

tes, részben az ide csábított szlovák lakosság köréből származtak. Így lett Pozsony szlovák főváros.

Én magam már harmadik elemista koromtól heti három órában tanultam szlovákul. Így nagy előnyben voltunk a szlovák lakossággal szemben, amelyik se magyarul, se németül nem igyekezett soha megtanulni. A pozsonyi magyarok ettől kezdve három nyelven beszélve nőttek fel.

Már említett apai nagyanyám (Zelinka Terézia) egyébként maga is félig szlovák származású volt, de érdekes módon csak németül tudott, és még magyarul sem tanult meg soha, nemhogy szlovákul. Roppant gondos háziasszony volt, de teljesen kimerült a hat gyermek felnevelésében. Bérházban éltek, mint akkoriban mindenki. Lakások akkoriban korlátlan mennyiségben álltak rendelkezésre (egy-egy háziúr tulajdonában), válogatni lehetett az alacsonyabb, illetve magasabb bérű lakások között. (Lakásprobléma egyszerűen nem létezett.)

A Gáspár család egyébként kisnemesi oklevelet őrzött a családi „irattárban”, kisnemesi előnevükkel együtt a pontos családnév Galántai Gáspár volt, de nem így használták. Volt egy porcelán tál, amelyen szerepelt a családi címer: egy török szablyát tartó kar valamint egy turbán látható rajta. Ez a nemesi származás egyébként állandó családi perpatvarok kútfeje volt. Zelinka nagyanya ugyanis rendszeresen zaklatta férjét, hogy nézzen utána a birtoknak: kell, hogy legyen valami örökség, föld... Hát hiszen rájuk fért volna! Addig-addig zsörtölődött nagyanya, míg a hirtelen haragú Gáspár nagypapa szét nem szaggatta, és el nem tüzelte az okmányokat, s ily módon pontot nem tett a dolog végére. Édesapám később vérszemet kapott, és úgy 1920 táján egy ügyvéddel elutazott Galántára, de addigra már semmit sem lehetett kinyomozni – az addigra szlovákká változott hivatalokban ilyesmivel nem foglalkoztak.

Ha végiggondoljuk a Gáspár család viszonyait, bizony el kell ismerni: tipikus monarchiabeli pozsonyi család voltak. Szlovák nagyanya és magyar nagyapa németül beszélnek egymással, de a fiúkat (köztük apámat) már magyar iskolába járatják – így ő már két „anyanyelvű” lett. Ennek oka egyébként, hogy érzelmileg a család mindig is magyarsághoz húzott, akárcsak a teljes pozsonyi németség. Az én gyermekkoromban ez a két nemzetiség teljes egyetértésben élt.

Hogy miért nem tudott Gáspár nagyapám magyarul? Az ő iskolás évei a múlt század közepére estek, és akkoriban Pozsonynak ebben a városrészében egyáltalán nem működött magyar iskola, és az egész *Zuckermannli-negyedben* szinte csak német szót hallhatott. (Az ő apja, tehát az én dédapám még Galántán élte le az élete nagy részét, és minden bizonyosan magyarul beszélt, de úgy látszik a Pozsonyba áttelepülés akkoriban egyfajta nyelvvesztéssel járhatott.) Így történhetett, hogy apám is németül tanult meg először, hiszen ott-hon ezt hallhatta. Aztán a hat elemi már magyar iskolában végezte, majd nyomdásznak taníttatták, és ez a négy-öt éves szakiskolai oktatás szintén magyar nyelven folyt. Később aztán, már képzett nyomdászként nagy előnyére vált apámnak ez a kétnyelvűség, hiszen nemcsak a Monarchia nyomdáiban volt ez létszükséglet, de még az első cseh köztársaság idején is csak így kaphatott állást.

Jellemző volt egyébként ezekre az asszimilálódott pozsonyi „magyarokra”, hogy egészen tökéletesen soha nem tanultak meg magyarul, viszont kizárólag magyarul voltak hajlandók beszélni. Halálukig elkövettek például ugyanazokat a nyelvtani hibákat, amelyek gyermekkorukban rájuk ragadtak.

Testvérei közül édesapám csak a fiúkkal tartotta a kapcsolatot. A második fiú, Károly festőnek tanult, tehát szintén iparos lett, ami nagyapámra nézve nagy dicsőség, mert hat

gyermeket akkoriban fölnevelni és ki is taníttatni igen nagy teljesítmény volt. Károly tehetséges fiú volt. Nem csak mázolt és címtáblákat festett, hanem festményeket is, és rajongott a szép képekért. Károly gyermekei mindannyian elszlovákosodtak, köszönhetően a szlovák feleségnek és a szlovák iskoláztatásnak. Őket már én is csak hírből ismertem, mert édesapám nagyon neheztelt rájuk, és meg is szakította a kapcsolatot velük.

A harmadik fiútestvér, József szintén kitanulta az ipart: belőle bádogos lett. A háború után őt is áttelepítették Magyarországra, ám hamarosan meghalt. Gyermekei nem voltak. A lánytestvéreivel apám nem tartotta a kapcsolatot, hogy miért, az nem derült ki soha.

A Gáspár családot az első világháború szórta szét. Még jóval a háború előtt, 1906 táján, amikor édesapám megnősült, úgy találta: nagyobb keresete lehetne Bécsben, mint Pozsonyban. Annak idején a két város között olyan szoros volt a kapcsolat, hogy villamos helyi járat kötötte össze őket. (Volt egy kiszámoló is erről: „Annyi baj legyen, csak a bécsi villamos menjen”). Csak egy költözködés volt az egész, lakást ugyanúgy lehetett bérelni Bécsben, mint Pozsonyban. Így történt, hogy Józsa nővérem már ott született (1908-ban). Ezért gondolom, hogy legkésőbb 1907-ben költözhettek át, tehát mindjárt az esküvő után. Elég jól éltek, de annyit nem keresett apám, hogy anyámnak ne kelljen dolgoznia. Katonagatyákat varrt odahaza mint bedolgozó – minden héten egy bizonyos mennyiséget kellett leszállítania. Singer varrógépével így egészítette ki apám nyomdászberét. Egyéb munkát vállalni egy asszonynak nem volt lehetősége akkoriban – egyszerűen nem volt szokás, hogy egy nő munkába járjon.

Anyám otthoni munkavállalása nekem nagy szívfájdalmam volt. Bár akkor még csak három éves lehettem, emlékszem, hogy Aiholzgasse-i emeleti lakásunk ablakából kibámulva vágyakozva néztem a nagy parkot, és borzasztóan szerettem volna odakint játszani, de mivel édesanyámnak szabadidejében varmia kellett, mi is beszorultunk a lakásba nővéremmel. Mikor láttuk, hogy kész a heti gatyacsomag, akkor már rohantunk is öltözködni... Csak ilyenkor sétálhattunk.

Érdekes dolog, szinte hihetetlen is, hogy 1911-ben születtem, és 1914-ben a háború kitörésekor el is hagytuk Bécsset, és mégis mindenre olyan jól emlékszem. Lehet persze, hogy a szüleim elbeszélése alapján is, és lehet, hogy egy s mászt hozzá is álmodtam, de tökéletesen emlékszem például a lakásra, az utcákra, arra, hogy apám este, mikor fáradtan hazaérkezett, sétálni vitt minket, meg-megálltunk a gesztenyesütő előtt, és én akkor „manonit” kértem *Maroni* helyett... még az illatára is emlékszem. Aztán arra is, hogy milyen sokszor volt probléma számunkra, hogy édesapám sztrájkolt. A nyomdász-szakszervezet annak idején az SZDP egyik oszlopa volt. A sztrájk számunkra annyit jelentett, hogy apám kevesebb pénzt hozott haza, de akkoriban már létezett szakszervezeti segély, és azal ki tudtuk böjtölni a nehéz időket. Este hazajött, és bejelentette, hogy „megint sztrájkolunk”, mire mindannyiunkon erőt vett a szomorúság, csak ő volt roppant lelkes. Nem éhezünk, nem fáztunk, de az akkori tipikus munkásélet szűkösségét azért éreztük. Szórazásra nem telt, két pár cipőnél több nem jutott soha. De hát ez adhatott a munkásságnak erőt arra, hogy kiharcolja egyrészt a 8 órás munkaidőt, másrészt a bérrendezéseket – én már akkoriban tudtam jól, mi is az a *Kollektiv Vertrag*, amit a munkaadó az alkalmazottakkal kötött. Kicsi korom óta tisztában voltam vele, hogy édesapám azért sztrájkol, hogy javíthassanak ezen a *Vertrag-on*. Élesen emlékszem arra a riadalomra is, amikor 1914-ben, három éves koromban kitört a világháború, és édesapámnak az elsők között kellett bevonulnia a K. u. K. regimentbe, mint 13-as honvéd. Ez számunkra azt jelentette, hogy anyámnak két gyerekkel hadisegélyből kellett megélnie – és igen hamar kiderült, hogy ez lehetetlen.

Anyám családja szintén jellegzetes Monarchia-béli család. Anyai nagyapámat Ehrenwerth Hugónak hívták, ami igen beszédes név, hiszen „tiszteletreméltó”-t jelent. A Szudéta-vidékről származott, Neutitschein községből, anyai ágon posztókészítő iparos, apai ágon zsellércsaládból. Árva gyerek hírében állt, s mivel igen szűkszájú volt, számomra nem derült ki soha, hogyan lett belőle mégis nyomdász. Nyilván még kitaníthatták a szülei, mielőtt elvezítette volna őket, azután vándorbotot fogott, mint a kitanult iparosok általában. Kaptak egy bizonyítványt a végzettségükről, amely felhatalmazta őket, hogy a Monarchia bármely városában vállalhatnak munkát. Néhány hétig-hónapig dolgoztak valahol, tapasztalatokat gyűjtöttek, majd odébbálltak. Szóval így vándorolgatva került nagyapám Észak-Morvaországból Burgenlandba, pontosabban Oberwartba, azaz Felsőőrre. Érdekes, hogy Felsőőr szintén két nyelvű község volt, bár Hugó nagyapám csak németül beszélt, mégpedig igen szépen, ellentétben édesapámmal, és általában a cukermándli-dialektust beszélő pozsonyiakkal. Igen jó szakembernek is kellett lennie, mert hamarosan vezető pozícióhoz jutott a felsőőri nyomdában, ahol az *Oberwarter Zeitung*-ot nyomták. Sajnos – mint mondtam – az ő családjáról nem tudok semmit, nem is emlegette soha a gyermekkorát, csak annyit, hogy nehéz volt. Ennek ellenére úgy megállta helyét az életben, hogy – mikor úgy hozta a sors – még bennünket is be tudott fogadni. Környékszerzte megbecsült szakember volt.

Egy Felsőőr környéki, komjáti születésű, szintén árva leányt vett el feleségül, akit Gaál Katharinának hívtak, és bár felerészben magyar származású volt, ő is csak németül tudott. Két lányuk (Amália, és az anyám: Józsa) valamint egy fiuk született (Hugo), mindhárom Felsőőrről látta meg a napvilágot. Katharina azonban hamarosan meghalt, és nagyapám már özvegy volt, mikor édesanyámat, valamint Józsa nővéremet és engem befogadott a szülői házba, hogy nála vészeljük át a világháborút.

Hogy egy magyar–német családban végül mi lett az uralkodó nyelv, az döntötte el, hogy a család milyen környéken telepedett le, és ott milyen iskolák álltak rendelkezésre. Soha nem létezett azonban tudatos elkülönülés (hogy én magyar vagyok, te pedig német), a gyakorlatban teljes testvériségben folyt az együttélés, és mindenki igyekezett a másik nyelvén is úgy-ahogy kommunikálni. Annak idején ez egyszerűen semmiféle problémát nem jelentett.

Ehrenwerth nagyapám például, annak ellenére, hogy nem tudott magyarul, olyan öntudatos magyar érzelmű ember volt, hogy legidősebb fiát, Hugot a felsőőri katolikus magyar iskolába íratta (volt még ezenkívül egy református magyar és egy evangélikus német iskola is a városban), majd magyar tanítónak taníttatta ki. Ő lett azután az a máig is ismert csornai kántor tanító (később énekkarvezető, karmester is), akit annyira megbecsültek, hogy a csornai iskolában márványtáblát állítottak a tiszteletére. Ifj. Ehrenwerth (később Énekes) Hugo egyébként magyar nemes lányt is vett el feleségül, s gyermekei már egyáltalán nem tanultak meg németül, amit aztán később meg is bántak. Amolyan igazi néptanító volt, énekkart, zenekart is vezetett Csornán. Megbecsültségét jól mutatja, hogy amikor Csornán új templomot építettek, a templombelső freskóinak egyike őt ábrázolja gyermekei körében.

Ehrenwerth nagyapapa legidősebb lánya Amália névre hallgatott, és ugyanakkor hurcolkodott Oberwartból Bécsbe, mint édesanyámék Pozsonyból, ugyanazon a napon is esküdtek, s férje, Franz Tomasits ugyancsak nyomdász volt, aki szintén úgy találta, hogy Bécsben jobb megélhetés kínálkozik, mint szülőhelyén. Összekötötte emellett a két családot, hogy itt is, ott is két leányka volt, s ráadásul bécsi otthonaink is közel voltak egymáshoz. A Tomasits szláv eredetű név, de érdekes módon Franz Tomasits magát magyarnak való kőszegi származású ember volt, aki egyformán jól beszélt magyarul és németül is. Idő-



sebb leányuk, Amália 12 esztendőskorában halt meg szívbajban, kisebbik pedig az az Irma unokatestvérem, akinek beszéde a mai napig a családban legjellemzőbb módon örítte meg azt a hajdani német-magyar beszédmodort. A Tomasits családban – akárcsak nálunk – állandóan váltott nyelven beszéltek – mindig azt a kifejezést használtuk, és azon a nyelven, ami az adott beszédhelyzetben a legjobban alkalmazhatónak tűnt. Voltaképpen fel sem tűnt, hogy két nyelven beszélünk: nővéremmel mindvégig, de még tanárainkkal is a polgári iskolában gyakorta előfordult, hogy németre s megint vissza magyarra fordult a beszéd. Ez is jól mutatja, hogy a Monarchia népei alapvetően békességben és nyugalomban éltek, és nem voltak nemzetiségi ellentétek. Ami azután történt, azért egyedül a politika felelős.

A fordulat az első világháború vége volt. Egész addig egy kifejezetten szabad szellemű élet jellemezte a Monarchiát, de legalábbis Pozsonyt és Bécsét. A kiegyezéssel mindenki jól járt, szabadon élhetett, ki milyen nyelven szólalt meg, úgy válaszoltak neki, akár alkalmazotti viszonyról, akár álláskeresősről, vagy hivatali ügyről volt szó. Meglátásom szerint, ha nem az történt volna, ami, akkor sem következett volna be az, amitől sokan annyira tartottak, hogy ti. sok magyar elnémetesedik, hanem éppen ellenkezőleg. Saját családjunkon is láttam, hogy a magyarságnak mekkora asszimiláló ereje volt. Mihelyst valaki megtanult magyarul vagy csak egyszerűen magyar környezetbe került, lelkesen használta a nyelvet. Legszebb példája ennek ugye édesapám, aki a maga állandó hibáival, de kizárólag magyarul volt hajlandó szólni hozzánk. De itt volt a nagyapátok köpcsenyi származású nagyanyja is, akit németül megszólalni nem hallottunk soha!

Visszatérve az első világháború jelentette fordulóponthoz, közös volt a két Ehrenwerth-lány, azaz Józsa (anyám) és Amália sorsában az is, hogy a háborút mindketten Felsőőrött vésztelték át lányaikkal. (F. Tomasits-t is az elsőkhöz hívták be, akárcsak apámat, bár akkoriban úgy tűnt, hamarosan leszerelhetnek. Hiszen Ferenc József is ezt ígérte...). Malcsi néni azonban ügyesebben járt el, mint mi: bezárta a lakását, és fizette tovább a lakbért, számítván arra, hogy bármikor visszatérhetnek Bécsbe. Édesanyám ezzel szemben kiűrtette a lakást, a bútorokat felhordták a padlásra... Ő tehát nyitva hagyta a kérdést, hová is kerüljön a család a háború után.

Bár a háború négy éve alatt nagyon sokat éhezünk, a négy gyerek élete igen vidáman zajlott. Mint említettem, mind a négyen a magyar katolikus iskolába jártunk.

Aztán jött az összeomlás, Magyarország szétszabdalása, és a három Ehrenwerth gyerek három különböző ország állampolgára lett, anélkül, hogy átlépték volna a határt.

A hivatalos rendelet úgy szólt, hogy a Monarchia minden katonája ott szereljen le, ahol született, „amilyen illetőségű”. Édesapám akkor az Elzász–Lotharingiai vonalon volt, onnan vergődött hetekig hazafelé Pozsonyba, de azt akkor már Bratislavának hívták. (Nem sebesült meg, de a négy évet folyamatosan lövészárkokban töltötte, és rengeteget éhezett. Mindössze kétszer kapott szabadságot. A fronton szerezte azt a szörnyű reumáját, ami azután haláláig kínoztta. Megöszülve tért haza, szótlán, halk szavú emberként, pedig előtte ugyanolyan hirtelen természete volt, mint az apjának. Mi, gyerekek szinte idegenkedve néztünk rá.) Szóval Pozsonyban szerelt le, de nem volt lakása, legidősebb nővére, Mária (Mici néni) fogadta be egy szoba-konyhás kis lakásába.

Közben Burgenland is, Bécs is Ausztriához került, de apánk – mikor már lehetett – azt írta, hogy Pozsonyban, az ő szülővárosában akar letelepedni, tartozzék bármelyik országhoz. Nekünk viszont kérelmezni kellett, hogy engedjenek be a csehek. Ez sokkal tovább tartott, mint gondolni lehetett: a csehek rátették a kezüket a „szlovák fővárosra”, megszállták a Felvidéket – mi akkor hallottuk először a Bratislava nevet – és jó ideig sen-

kit sem engedtek be Pozsonyba. Hónapok múlva sikerült kijárni az engedélyt. Végre elindultunk – Ligetfalu irányába, de Csornán megálltunk, mert az a hír járta, hogy megint lezárják a ligetfalusi hidat. Hetekig vesztegeltünk nagybátyáméknál. A hídfőknél cseh legionisták álltak őrt, jellegzetes csúcsos, tollas süvegükkel. (A világháború első vagy második évében átálltak az ellenség oldalára, és légiót szerveztek Oroszországban, így aztán – idejében kilépve az osztrák-magyar hadseregből – győztesként kerültek ki a háborúból.) Végül átengedtek, de még kézipoggyászt sem vihettünk magunkkal, s bizonyítanunk kellett, hogy apánk Pozsonyban van. Vagyis Bratislavában.

Így történt, hogy édesanyám minden ruhadarabból kettőt adott ránk, szerencsére ősz felé járt már az idő. Jó kövérek lettünk, de végül ez lett minden vagyonunk, ami akkor rajtunk volt. 1918 ősze volt. És most hová menjünk?

Mici néni befogadott bennünket is, nála a földön elaludhattunk. Kenyérkereső akkor Mici néni volt egyedül, mint dohánygyári munkás. A férje egy mihaszna, munkakerülő magyar ember volt, azt hiszem alkoholiista is. Nagynénémnek sikerült mindennap egy bizonyos mennyiségű dohánylevelet kicsempésznie a gyárból, amiből édesanyám cigarettát gyártott, a férje pedig eladta, és mindjárt vett is rajta bort.

Édesapámnak nem sikerült azonnal elhelyezkednie, mert óriási volt a zűrzavar. Az első időkben csak szlovák újságok jelenhettek meg, és ő nem tudott szlovákul (betűszedő volt, de a montőrséghez is elég jól értett), de azután elég hamar kiderült, hogy a mi magyar és német Pozsonyunk nem lehet meg csupán szlovák újságokkal! Néhány hónapon belül – ez akkor hosszú időnek tűnt, mert nagyon keserves időszak volt – egy akkor alakult nyomdánál, a *Slovenská politika* nyomásánál kapott állást édesapám, éppen mert két nyelvet is tudott. Az igazi nyomornak akkor kezdett vége lenni. Érdekes módon a szlovák hatóságoknak akkor még eszük ágába sem jutott a magyar iskolákat leépíteni. Kezdetben persze káosz volt: senki sem tudta, mi magyarok, németek milyen jogokat kapunk, mit veszítünk el. Eleinte működtek még az egyházi elemi iskolák, és az állami gimnáziumok mellett is megvolt még az evangélikus líceum és a magyar királyi leánygimnázium.

Szóval, eleinte minden bizonytalan volt, aztán sikerült végre egy szükséglakást szerezni, a *Blumental-ban* (ez Pozsony egyik negyede), a néhai téglakaszárnyákban. A kaszárnyában két egyszoba-konyhás lakás nyílt egy előszoba-mosdóba, ami közös helyiségnek számított. Sokáig éltünk ott, és mi gyerekek nagyon jól éreztük magunkat, mert hatalmas gyereksereg volt, igen nagy játszótér. Érdekes, hogy ott is csupán magyar és német szót hallottunk egész idő alatt.

Mikor visszakértünk Pozsonyba, szüleink tanakodni kezdtek, milyen iskolába is írasanak bennünket, és végül úgy döntöttek: kitartanak a magyar nevelés mellett. Persze jellemzően a pozsonyi oktatási viszonyokra, amikor édesanyám elvitt a 2. osztály közepén beíratni, a tanító megkérdezte, hogy tudok-e németül, mert az órák egy része németül folyt. (Körülbelül úgy kell elképzelni, mint egy mai kéttannyelvű gimnáziumot.) Na, ide vettek fel félévkor.

Aztán harmadikos koromra letisztult valamelyest a pozsonyi oktatás helyzete. Mindenki szabadon választhatott iskolát, de csak színmagyar, színszlovák, és német iskolák alakultak – a korábbi, szerintem igen hasznos keveredés megszűnt. Így kerültem harmadik-negyedik osztályban a Széna téri magyar iskolába, ahol egyébként a nővérem is végzett.

Józsa jobb tanuló volt nálam és minden szempontból életképesebb – szüleink már akkor eldöntötték, hogy polgáriba íratják, ami lányok esetében akkoriban továbbtanulásnak számított. Így került a Magyar Polgári Iskolába, a Primás Palota környékén. Józsa olyan jó tanuló volt, hogy amikor két évvel később édesanyám engem is oda íratott, azzal fo-

gadtak, hogy “na, kis Gáspár, csak tanulj olyan jól, mint a nővéred!” Elit tanítói gárda volt, csupa nő, kivéve egy férfi tanárt, aki tudott konyhanyelven valamelyest szlovákul, így ő tartotta a heti két-három kötelező szlovák órát. Ez a tanár is csak egy-két leckével járt előttünk, úgyszólván együtt kínlódtunk. Amikor ’18-ban bekövetkezett a fordulat, és a magyar értelmiség egy emberként menekült az anyaországba, a mi tanítónőink úgy döntöttek, hogy nem hagyják el az őrhelyet, maradnak. Legtöbbjük családja Magyarországon volt már akkor, de ők egyedül is vállalták a döntést. Az volt a céljuk, hogy az az egy szem magyar iskola minél jobb legyen, minél szorosabb kapcsolatot tartsanak fenn velünk, hogy összetartsák a leendő magyar értelmiséget. Hagyomány volt például, hogy hol egyikhez, hol másikhoz meg voltunk híva vásárnaponként, és ezeken az alkalmakon szórakoztató, oldottabb formában olyan anyagokkal ismertettek meg bennünket, amit az iskolában nem lehetett tanítani. Ott mutatták meg azokat a magyarországi tankönyveket is, amikből eredetileg tanulnunk kellett volna. Nekünk évekig nem voltak könyveink – úgy tanultunk, hogy (12–13 évesen!) keményen jegyzeteltünk, vagy kézzel írt, sokszorosított lenyomatokat kaptunk tanárainktól, például történelemből.

Egyetlen nevelőnk sem lógott ki a sorból, mind a szívéen viselte a sorsunkat. Elnézték, ha valaki a padban vagy a táskájában magyarországi tankönyveket rejteget. Aztán valaki mégis följelentette az illetőt, és jött a rendőrség... A nyomozók leállították a tanítást, mindenkit átkutattak, az igazgatónőt és a “bűnös” osztályok osztályfőnökeit azonnali hatállyal felfüggesztették. Mikor a tanítás véget ért, ez a négy-öt tanár kint állt az iskola kapujában, s mi mind odasereglettünk, hogy most mi lesz, ki fog bennünket tanítani. Ők pedig megnyugtattak, hogy fogunk mi még együtt tanulni. És így is lett, mert két-három hét múlva visszakérültek valamennyien. Ettől fogva soha senki nem hordott magánál tiltott könyveket. Persze mondanom sem kell, tanárnőink továbbra is kölcsönözték nekünk, de szigorúan otthoni használatra. A polgári iskola színvonalához elég annyi adalék, hogy egyetlen különözeti vizsgával sikerült átkerülnöm 4. polgáriból az 5. gimnáziumba.

Ez az iskola egy közös épületben működő magyar–német reál-gimnázium volt, melyet a volt evangélikus gimnáziumból hoztak létre. Három napot délelőtt, három napot délután jártunk iskolába. A gimnáziumi éveket is tankönyvek nélkül csináltuk végig, mondhatom igen keserves volt. Még a jóval alattunk végzőknek sem volt soha magyar irodalom könyvük. Magyar tanárunk előadott, mi jegyzeteltünk. Órán soha nem feleltetett, nehogy az anyagot kelljen megrövidíteni, így aztán vásárnaponként kellett bejönni felelni. Nagyon keményen kellett készülni, de aztán az érettségig ki is tartott, amit egyszer megtanultunk. Igaz, a tanár is belerokkant. A gimnáziumban már vegyes tanári kar volt: szlovák tanár tanította a latint, a franciát, a szlovákot, de egyik sem volt magyargyűlölő, nem volt egymással problémánk. Volt egy német tantestület is, de az a mienktől teljesen külön működött.

Összességben el kell ismerni, hogy eleinte a magyar kisebbségnek nem volt különösebben rossz dolga, elég nagy szabadságban éltünk, talán a tankönyvhiány volt az egyetlen jelentős sérelmünk. Ezzel akarták szándékosan megnehezíteni az értelmiség életét, de érdekes módon ideológiát nem gyártottak hozzá. Az ideológiagyártással én csak az áttelepülés után ismerkedtem meg...

Életem legszebb évei voltak: 16–17 évesen, nyitott szemmel éltem Pozsonyban. Tudatosan voltunk magyarok, annyi kultúrát próbáltunk habzsolni, amennyit csak lehetett, minden kezdeményezést kihasználtunk. Létezett egy magyar kulturális kör: vásárnaponként kapták meg a kultúrtermet, ilyenkor matinét tartottak, és alakulóban volt már a Sarló is, a Magyar Egyetemisták Köre. (Érdekes módon engedték őket működni, sőt terjeszkedni

is). Később Prohászka-kör néven vált ismertté, nem baloldali, inkább vallási alapon működtek. Létrejött a Magyar Akadémikusok Keresztény Köre is, a MAKK, a pozsonyi egyetemi oktatók szervezésében. (A pozsonyi egyetemen csak bizonyos szakok voltak, a mérnököket például Brünnben képezték, matematika-fizika szak pedig csak Prágában volt.)

Szóval pezsgő kultúrélet volt, mindig együtt voltunk: gimnazisták, egyetemisták, fiatal költők. Azonnal terjedt a hír, ha valahová menni lehetett. Volt olyan matiné, amin például Kassák Lajos vagy Móricz Zsigmond szerepelt.

Újságunk is volt, a *Magyar Hírlap*, amely azonban éppúgy foglalkozott a német nemzetiség ügyeivel is, mint a híres-hírhedt *Pressburger Zeitung*. Mindkét újság sajtószabadságát az önálló Szlovákia megalakulásakor nyirbálták meg, amikor mindent a „gleichgeschaltet” német szellem szerint kellett írni. A *Pressburger* szerkesztősége sokáig ellenállt: amikor például a zsidótörvényt megszavazták, akkor megjelent benne, hogy az egyetlen ellenszavazatot a pozsonyi Herr Graf János Esterházy adta le...

Hogy Pozsony mint mesterséges szlovák főváros meg tudott-e maradni a felvidéki magyarság központjának? Hát már fekvésénél fogva is annak kellett maradnia, hiszen a színmagyar Csallóköz nyugati hídfője volt. Érsekújvár, Somorja, Dunaszerdahely stb. értelmisége mind Pozsonyban tanult. (Volt az Orsolya-rendnek egy tanítóképzője, és még azon kívül egy koedukált állami tanítóképző is). Pozsony mellett kultúrközpontnak számított Érsekújvár is a maga magyar gimnáziumával. Általában azokon a helyeken volt élénk szellemi-kulturális élet, ahol volt magyar gimnázium. Ez is mutatja, mi mindent jelenthet az oktatás, s mit mulasztottak az elmúlt években.

A szlovákok egyszerűen előzőnlőtték, lerohanták a pozsonyi magyarságot, így az utánpótlást csak vidékről szerezhetett. A totális elszlovákosodás a második Csehszlovák Köztársaság idején következett be – a kitelepítés az egész színmagyar Felvidéket, s a másik fontos magyar központot, Kassát is tönkretette. Semmi nem maradt.

A 46-ban kezdődött kitelepítés olyan csöndben, szisztematikusan folyik napjainkig, hogy talán túlszárnyalta még Ceaucescu politikáját is. Az anyaország is eltitkolta ezt a folyamatot. Megszűnt az összefüggő magyar etnikum, a szórvány magyarság meg persze a gyerekek boldogulása miatt is gondolkodóba esik, írassák-e magyar iskolába őket. Pedig a mi családunk történetéből is nyilvánvaló: az identitást illetően ez a leginkább mérvadó. A sztálinizmus jóvátehetetlen hibája volt, hogy az internacionalizmus jelszavával takarózva nem foglalkoztak a határon túli magyarsággal. Pedig, ha jól belegondolunk, ami a Monarchia, de még az első Csehszlovák Köztársaság idején is zajlott, az inkább volt internacionalizmusnak nevezhető, mint a szocializmus-féle.

Érdekes módon, az első köztársaságban inkább az egyetemistákat és a fiatal értelmiséget engedték mozgolódní, viszont a középiskolákban sok mindent korlátoztak, például a pozsonyi magyar énekkarokat. Pozsonyban inkább a híres színjátszó kör volt a szellemi élet középpontja.

Visszatérve a családra, hetedikes gimnazista voltam a Védcsölöp utcai gimnáziumban, amikor a szocdem párt támogatásával végre elkészült a családi házunk, mely egyszintes volt, kertes. A hátsó udvarra néző szobában a szülők, az elkülönített első szobában mi gyerekek laktunk. A berendezkedés fő szempontja az volt, hogy zavartalanul tanulhassak.

Józsa a 4. polgári után gyors- és gépirótanfolyamot végzett. 16 évesen már állásban volt, ami nem igazán kényszerűlté döntés volt, hanem éppen kínálkozott egy kedvező állás egy jó nevű biztosítótársaságnál, és Józsa megragadta a lehetőséget, hiszen már régóta vágyott rá, hogy kicsit jobban ruházkodhasson és élhessen. Emellett természetesen szüleinket is támogatta.

Én közben leérettségiztem, és a tanítónői pálya mellett döntöttem, több okból is: egyrészt az anyagiak miatt, hiszen minél előbb pénzt kellett keresnem nekem is, másrészt úgy éreztem, alkatilag megfelelő pálya volna számomra, harmadrészt pedig példaképként tisztelt tanítóim ráébresztettek, mekkora szükség van magyar tanítókra Szlovákiában. (Szóba jöttek még a kertészeti tanulmányok, de ahhoz Brünnben kellett volna tanulni, illetve az egyetem kémia szakja, de az csak Prágában volt...) A tanítói képesítéshez akkoriban lényegében csak egy különbözeti vizsgát kellett tenni. Mivel a gimnáziumban pszichológiát és logikát is tanultunk, így csak pedagógiatörténetet és módszertant kellett tanulni, valamint szlovák nyelvtant és hegedűt, de ezeket a tanítás mellett is el lehetett sajátítani, hiszen feltétel volt az is, hogy vagy egy évet kell előzetesen tanítani vagy be kell járni a főiskolára, de ez utóbbira szüleimnek nem volt pénze.

1930-ban Kassán túl, Királyhelmec közelében, egy Szolnocska nevű kis faluban kaptam állást, ahol rajtam kívül egyetlen tanító volt: az igazgató maga. A faluban egy haranglábon, egy szatócsbolton, és egy egytantermes iskolán kívül semmi sem volt. Én tanítottam az első három osztályt (egyharmada cigánygyerek volt), az igazgató pedig negyedikről nyolcadikig. Csehszlovákiában akkor már kötelező 8 osztályos iskolarendszer volt érvényben. Mivel felmenő rendszerben elsőről nyolcadikig taníthatott valaki, egy jól felkészült tanáregyenység csodát művelhetett. Nagy szabadságot adtak az A, B és C változatban készült tantervek is.)

A szolnocsikai szellemi magányt csak úgy éltem túl, hogy rengeteget kellett dolgozni: minden tárgyból minden órára írásbeli vázlatot kellett írni a megadott metodika szerint, és emellett ott voltak három osztály füzetei. Reggeltől estig szakadatlanul dolgoztam. Egyetlen szellemi partnerem az igazgató volt, egy első világháborút megjárt, megtört, közömbös ember, aki sem az oktatással sem a faluval nem sokat törődött. Nem volt rádió, nem volt kivel beszélgetni. 2000 korona körül kerestem, ez akkor annyira volt elég, hogy karácsonykor és húsvétkor azt a hosszú utat (12–14 óra) ki tudtam fizetni. De nem sokat bántódtam, mert bíztam benne, hogy sikerül majd letennem a vizsgát.

Mint ahogy nem bántam meg a tanítóságot sem egész életemben. Olyannyira nem, hogy el sem tudom képzelni, mi mást tudtam volna, tudnék csinálni. Nem volt véletlen, hogy egyszer, mikor Pozsonyban a *Légy jó mindhalálig*-ot játszották a színházban, én halálra sírtam magam. Életem nagy vágya volt a Nyilas Misié: hogy tanítani szeretnék.

Levizsgáztam, s ezzel tanítói várományos lettem. A következő, a végleges oklevelet adó vizsgáig (mely az előzőnél jóval nehezebb volt, igaz a felkészülés is keményebb) még két évet kellett tanítani. A második évben Naszvadon, Érsekújvár mellett kaptam állást. Naszvad Pozsonypüspöki nagyságú színmagyar, szíkatolikus falu volt, amely teljes elszigeteltségében (nem volt a vasúthálózatba sem bekötve, 12 km-t kellett gyalogolni Érsekújvártól) megőrizte népi hagyományait, például páratlan szépségű népviseletét, melyet akkor még mindenki hordott. Olyanok voltak vasárnaponként a naszvadiak, mint valami virágcsokor: a fehérrel vagy pirossal szegélyezett szoknyák, drága anyagból varrt pruszlikok, a nyakukban érmék. Házassági szokásaik terén szigorú kasztrendszerrel tartó gazdag birtokos parasztok lakták a falut. Ezt a naszvadi évet arra használtam, hogy a német különbözeti vizsgára is felkészüljek, mert német tanítói oklevéllel nagyobb eséllyel ostromolhattam egy pozsonyi állást.

Akkor már ismertem nagyapátokat, akivel hetedikes gimnazista korom óta egészen a haláláig szoros barátságban voltam. Miatta és persze szüleim miatt is nagyon vágytam vissza Pozsonyba. Az is számított persze, hogy otthon lakva könnyebben kijöttem volna a kicsiny tanítói fizetésből, sőt talán még félre is lehet rakni valamit, hogy aztán összehá-

zasodhassunk nagyapáttal. Ő akkor még Prágában végezte a harmadik évet, ami egyben az utolsó is lett, mert édesanyja nem tudta tovább fizetni. Ez is elég volt azonban a polgári iskolai tanári diploma megszerzéséhez.

A német különbözeti vizsga nem bizonyult nehezebbnek, mint az előző: csak német irodalomból, nyelvtanból és terminológiából kellett vizsgázni. Mivel a németül való olvasást soha nem hagytam abba, csupán a terminológia jelentett némi nehézséget, mert ehhez tudni kellett az összes gimnáziumi tantárgy összes szakkifejezését németül (pl. gerincsek stb.). Miután Brünben sikeresen túljutottam ezen a vizsgán is, sikerült Főréven, Pozsonytól 8 km-re állást kapnom egy német községi iskolában, ahol a fizetés felét a község, másik felét az állam biztosította. Ez naponta 8 kilométer gyaloglással járt, esőben, hóban fagyban! Elég magas óraszámot tanítottunk, de mivel 5–6 tanórát zsinórban nem engedélyeztek, délelőtt-délután bent kellett lennünk.

És akkor ismét politikai szelek kezdtek fújdogni.

1936-ban megesküdünk nagyapáttal, aki akkor már Pozsonyban tanított, ahol egy két szobás lakást béreltünk. De nem sokáig tartott a boldogság. 1937-ben Imrét behívták katonai szolgálatra a cseh hadseregbe. Pozsonyban továbbra sem sikerült elhelyezkednem.

Lengyelország lerohanása idején már Főréven laktunk, 1937-ben született Tibor fiammal együtt.

1939. szeptember 1-jén kezdődött a tanítás, s még azon az éjjelen Csehszlovákia mozgósított. Nagyapátok reggelre bevonult. Akkor találkoztam először ellenséges hanggal az iskolában, miután aggodalmamnak adtam hangot: vajon mi lesz ennek a vége? Kartársaim közölték velem, hogy Hitler vérontás nélkül meg fogja oldani ezt a dolgot. A tanteszületen úrrá lett a lelkesedés, s engem – egy másik magyar kolleganómmal együtt – elkezdtek kinézni maguk közül. Egyszerűen kiközösítettek.

Nagyapapa még a lengyel határon volt, mikor a németek Szlovákiában megkapták az iskolai autonómiához való jogot, s bennünket felszólított az igazgató, hogy mutassunk be árja-bizonyítványt. Az ősök német nevei alapján aztán “megenyhült”, és választás elé állított: vagy belépek a Nemzeti Szocialista Pártba vagy ki vagyok rúgva. Én gondolkodás nélkül rávágtam, hogy magyar vagyok, és nem kívánok belépni a náci pártba. Ezt a pártot nem nekünk teremtették...

Rendkívül erőszakos és embertelen jelenet volt: tanítás alatt bekopogtak az osztályba, megálltak az ajtóban, és a gyerekek előtt felszólítottak, hogy döntsek. Majd közölte az igazgató, hogy mint nemkívánatos elemnek, aki képtelen a nemzeti szocializmus szellemében tanítani, távoznom kell. De én tanítottam tovább, s másnap elmentem a község házára. Mellettem álltak, mondván, hogy ők engem el nem bocsátanak, de sajnos csak jelképes fizetést tudnak adni (a fizetés 120 koronányi községi részét), az igazi bérem a németek kezében van. Megjegyzem, az összes német iskolában dolgozó magyar tanítóval ez történt...

Láttam, hogy jogvédelemre nem számíthatok. Őcsivel hat hónapos terhes voltam, Tibi két éves volt, nagyapapa a hadseregben... Mit csináljak? S akkor jött Isten segítsége, de 24 órán belül. Felkerestek a szomszédos vereckyei magyar iskolából a kartársak, nem lenne-e kedvem egy magát németnek plusz nácinak érző tanító helyére belépni. Abban a szempillantásban biciklire ültem, áttekertem Vereckyre, és mire Imre hazakerült a lengyel határról, és már másutt tanítottam, és másutt laktam.

Mire Öcsi megszületett, kitüntetéssel megszereztem a tanítói képesítést. Akkor már Pozsonypüspökin laktunk, Imre ott is tanított, és pedig biciklivel jártam továbbra is Vereckyre dolgozni.

Pozsonypüspöki színmagyar falu volt, csupa becsületes földműves ember, akik képesek voltak átsegíteni mindazon, ami a háború után történt. Nélkülük talán át se vészeltük volna azt a rettenetes két évet, s most nem beszélgethetnék itt, Balatonfőkajáron.

## **Eine unbeendete Familiengeschichte in Mittel-Europa**

(Zusammenfassung)

Meine Grosseltern wurden nach dem Zweiten Weltkrieg als Opfer des Bevölkerungsaustausches aus der Tschechoslowakei nach Ungarn ausgesiedelt. Sie hatten über dieses Ereignis im Familienkreis nie erzählt, das Trauma blieb unverarbeitet. In 1990 hatte ich die Absicht, mit meiner Großmutter ein Lebensgeschichte-Interview zu machen. Meine Grossmutter (Schleicher Imréné Gáspár Mária 1911–1995) war bereit ihre alten Erinnerungen aufleben zu lassen, aber es war unmöglich für sie über die Tage der Aussiedlung zu sprechen. Ihre Erzählung wurde stets bei dem Jahre 1945 unterbrochen. So wurde aus dieser Lebensgeschichte nur eine halbe, unbeendete Geschichte. Es handelt sich dabei um das Leben in Pressburg vor dem Ersten Weltkrieg, den Sprachgebrauch und die ethnische Identität einer typischen Familie der Österreichisch-Ungarischen Monarchie.

## **Nedokončený príbeh jednej rodiny v strednej Európe**

(Zhrnutie)

Moji starí rodičia boli ako obeť výmeny obyvateľstva po druhej svetovej vojne vysídlení z Československa do Maďarska. Nikdy o tejto udalosti v rodinnom kruhu nehovorili, trauma teda zostala nespracovaná. V roku 1990 som mala v úmysle uskutočniť s mojou starou mamou rozhovor o jej životnom príbehu. Moja stará mama (Mária Schleier-Gáspár 1911–1995) bola odhodlaná oživiť svoje staré spomienky, ale vôbec nebola schopná hovoriť o dňoch vysídľovania. Jej rozprávanie bolo vždy prerušené rokom 1945. Tak sa stal životný príbeh len polovičným, nedokončeným príbehom. Hovoril o živote v Bratislave pred prvou svetovou vojnou, o používaní jazyka a etnickej identite jednej typickej rodiny Rakúsko-uhorskej monarchie.

**GECSE ANNABELLA**

**Az etnikai és társadalmi  
átrendeződés folyamata  
egy gömöri falu  
20. századi életében**

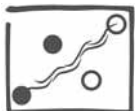


Fórum  
Kisebbségkutató  
Intézet  
Etnológiai Központ



Fórum Kisebbségkutató Intézet





## Egy Volto Santo-ábrázolás, mint határbéli kisemlék

ROLAND GRAF

Bajorország legészakibb szeglete egy igazi különlegességet rejteget a kisemlékkutatás számára. Magasan Wallenfells fölött, a régi, Marienweiherbe vezető zárandokút mellett a vándor nem messze Haid előtt egy különleges, jelentőségében a regionális határokat átlépő út menti keresztre talál. A szemlélődő az erdő sűrűjében egy, csaknem életnagyságú, fából faragott *Volto Santo-ábrázolásra* lehet figyelmes. Krisztust itt, mint Megváltó-királyt (Salvator) látjuk, s nem mint a szenvedőt, annak ellenére, hogy kezeit és lábait itt is keresztszögek fúrják át. Fenségesen és egyszersmind védőleg tárja szét kezeit. Hosszú, kötélvvel egybentartott köntöse kék alapon aranyló csillagokkal van teleszórva. Fején arany korona (1. kép). A helyi népnyelv ezt a kisemléket „Isteni segítségnek” („Göttlich Hilf”) mondja. Alapítója Josef Müller volt, Wallenfels-ből. A hagyomány szerint egy szerencsétlenül járt családtagja emlékére állíttatta a keresztet (Graf 1979).

A Nurn melletti „Isteni segítség”, méreteit tekintve jóval szerényebb. Alig egy kilométerre a település szélétől egy, fémoszlopra erősített kis képszekrényben található a *Volto Santo* harminc centiméter magas, megkoronázott faszobra. A színes festés már újabbkori. Krisztus köntöse, és a képszekrény kerete is zöld, noha a ruházat eredeti színe – a kopásnyomok alapján – minden valószínűség szerint kék volt. A köntöst egybentartó kötő, valamint a köntös alsó szegélye, illetve a ruha ujjainak végződése barna. A sötét keresztségződés, a kereszt mögötti aranyozott sugárnyalábok, valamint a Krisztus feje fölött látható szív kontrasztosan hatnak a világos keresztfához viszonyítva, s valószínűleg eredetileg egy régebbi kereszt tartozékai lehettek (2. kép). Ezt a kisemléket is nagy szeretettel gondozzák. Agnes Hader állítja hogy az idős emberek, még ma is, a kereszt előtt elhaladtukban egy rövid imát mondanak: „*Isteni segítség maradj velünk mindörökké!*” A férfiak rövid időre megemelik eközben kalapjukat. Az állíttatás okairól és körülményeiről a szájhagyomány azt tartja, hogy itt, a meredek mezei úton több legény részvételével verekedés tört ki. Kocsmából jövet kaptak hajba valamily szerelmi ügy miatt, miközben súlyos sebesülésekre került sor. Mindez 1889 körül történhetett.

A *Volto Santo-ábrázolások*, mint szabadtéri kisemlékek rendkívül ritkák a német nyelvterületen. Ezzel szemben templomokban és kápolnáknak az ilyen ábrázolások, mint az oltárok részei, mint falfestmények, illetve egyéb festmények gyakrabban fordulnak elő. Mindaközben feltűnő a Bambergi Püspökség körzetében való gyakoribb felbukkanásuk. Többek között Bamberg, Memmelsdorf, Straßgiech, Frensdorf, Waischenfeld, Zell, Seußling, Sachsenhof, Unterneuses templomaiban és kápolnáiban is találkozunk vele, de felbukkan Scheßlitz, Forchheim és Kronach kegyhelyein is (Ritz 1933). Bamberg körze-

tében található ezen túl néhány kis szobor, amelyek a házak oromzatának szoborfülkéiben nyertek elhelyezést.

A kronachi *Volto Santo* ábrázolásról (Oblatenkloster – 3. kép) tudósít a krónika, hogy egy Stahl nevű órásmester adományozta a szép keresztet 1925-ben a kolostortemplomnak. *„A kereszt eredetileg egy, Bambergből Kronachba költözött család tulajdonában volt. A bíróság épülete mellett volt nekik egy italkimérésük, s a kereszt az ivóban kapott helyet. Az akkori liberális, vallásilag elkötelezetlen Kronachban viszont a keresztnek lépten-nyomon különféle gúnyolódásokat kellett a vendégek oldaláról elszenvednie. A tulajdonos ezért egy sötét, ablaktalan helyiségbe helyezte át, s négy évtizeden át ott is maradt. Később a Stahl órásmester nagynénje állíttatta föl a kertjében azzal, hogy halála után az ispotály-templomba kerüljön. Ott azonban nem találtak neki megfelelő helyet, így Stahl úr magához vette, majd Blumberg atya 1925-ben a kolostortemplomban helyezte el”*.<sup>1</sup>

### Honnan kerültek ezek az ábrázolások térségünkbe?

A kérdés megválaszolásához az út Itáliába, a toszkánai Luccába vezet. Az itteni Szent Márton dómban tisztelnek ma is egy „Volto Santo-keresztet” egy különleges legendával (4. kép). Ezek szerint Krisztus testét Nikodemus egy libanoni cédrusból faragta, miközben annak sugárzó arcma egy angyal keze által jött létre (Keller é.n., 130). Az efféle, nem emberkéz alkotta képmásokat azonnal óriási tisztelet övezte, és számos másolataik jöttek létre. Így volt ez ebben az esetben is. A 11–12. században kultusza Spanyolországban ugyanúgy virágzott, mint Angliában vagy Franciaországban. A tisztelet súlyát mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy II. Vilmos, angol király esküteleit a „Volto Santo”-nál tette (Kolb 1976, 70). A luccai előkép nyomán, még a 11. században keletkezett többek között az „Imerward”-kereszt, amely ma is a braunschweigi dómban található (5. kép).

### A hülfensbergi búcsújáró kereszt

Nagyjából ugyanebből az időből származik a középkor folyamán rendkívüli módon tisztelt, Geismar melletti hülfensbergi búcsújáró-kereszt is (6. kép). Krisztust itt is koronával, s nem szenvedőként ábrázolták. Testét viszont mindössze egy ágyékkötő fedi, s nem mint a luccai prototípusról ismert tunikaszerű köntös. Ennek ellenére a kutatók a luccai feszületben látják e szobor előzményeit, amit – egyebek mellett – a kereszt szárait egybekötő, liliomos ív megléte is bizonyítani látszik.

A hagyomány alapján ezt a keresztet Henning von Bartloff, keresztes lovag hozta magával a Szentföldről (Bavendick é.n. 6). Korabeli dokumentumok bizonyítják, hogy e keresztet nemcsak a Hansa-városokból (Lübeck, Hamburg és Bréma), hanem Lüneburgból és Hildesheimből is előszeretettel látogatták a zarándokok.<sup>2</sup>

1 A szíves szóbeli közlésért Wand páternek tartozom köszönettel. A kereszt a sekrestye bejáratánál található. Krisztus alakja 120 cm magas. A kék tunikát festett arany virágok díszítik. Az arany(ozott) korona bádoglemezről készült.

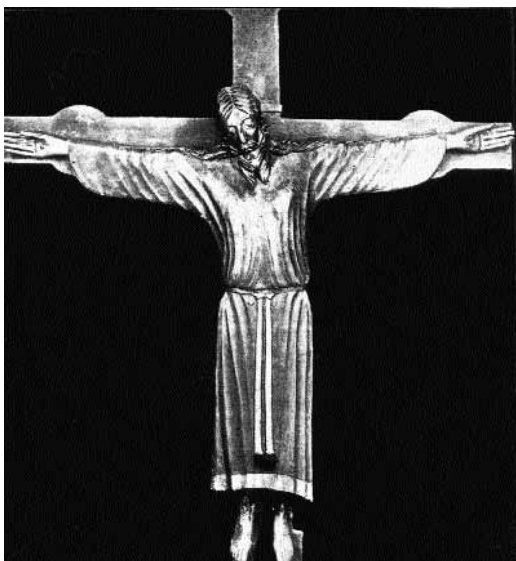
2 A Volto Santo-ábrázolások kérdésére évkönyvünk következő számában még visszatérünk. A szerk. megj.



1. kép: Haid: Volto Santo-kereszt (Haid)

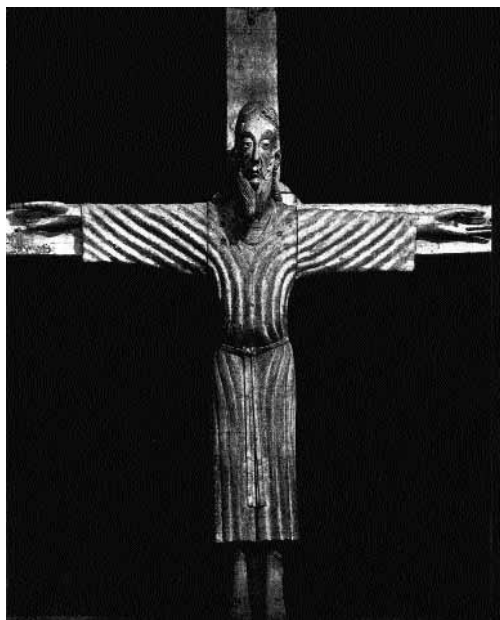


2. kép: Nurn: Volto Santo egy képszekrényben (Nurn)



↑ 4. kép: Lucca: Volto Santo (Lucca)

← 3. kép: Kronach: Volto Santo-kereszt (Kronach)



5. kép: Braunschweig: „Imerward”-kereszt  
(Braunschweig)



6. kép: A hülfensbergi búcsújáró kereszt  
(Braunschweig)

## Irodalom

BAVENDIEK, CAPISTRAN P.

é.n. *Der Hülfensberg, die alterthwürdige Wallfahrtsstätte. Kirchenführer.* H. n.

GRAF, ROLAND

1979 *Wegkreuze – Bildbäume – Gedächtnissteine. Heimatkundliches Jahrbuch des Landkreises Kronach* 7, 112–114. p.

KELLER, L. HILTGART

é.n. *Reclams Lexikon der Heiligen und der biblischen Gestalten.* 2. Auflage.

KOLB, KARL

1976 *Große Wallfahrten in Europa.* Würzburg.

RITZ, M. J.

1933 *Das Bild der Göttlichen Hilfe in St. Gangolf. Bamberger Blätter für fränkische Kunst und Geschichte. Beilage zum Bamberger Volksblatt* 10. Jahrgang, Nr.6.

# **Vyobrazenie Volto Santo ako drobná sakrálna plastika**

(Zhrnutie)

Príspevok predstavuje svojrázne formy prejavu vyobrazenia Volto Santo, ktoré možno viazať k talianskemu mestu Lucca. Pojednáva o takých križoch, nachádzajúcich sa v chotároch severnej časti Bavorska, v Bambergskom biskupstve, na ktorých možno zobrazenie Krista odvodiť z predobrazu, nachádzajúceho sa v Lucce. Tieto vyobrazenia vo voľnej prírode sa objavili na malých sakrálnych pamiatkach tohto regiónu pravdepodobne prostredníctvom cirkvy.

## **Eine Volto Santo-Darstellung als Flurdenkmal**

(Zusammenfassung)

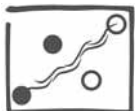
In der Publikation wird eine eigenartige Äußerungsform von Volto Santo-Darstellungen, die an die italienische Stadt Lucca zu knüpfen sind, präsentiert. Es geht um Feldkreuze im nördlichen Teil Bayerns, im Bistum Bamberg, wo die Jesus-Darstellungen nach Luccaer Vorbild zu beobachten sind. Diese Darstellungen erschienen an den sakralen Kleindenkmälern der Region höchstwahrscheinlich durch kirchliche Vermittlung.



**KÖNYVISMERTETÉSEK, ANNOTÁCIÓK  
RECENZIE, ANOTÁCIE  
BESPRECHUNGEN, ANOTATIONEN**







BARNA GÁBOR: *Egy szent raktár. Tárgyak, szimbólumok, kommunikáció. A Sacred Depot. Objekts, Symbols, Communication.* Szeged: Néprajzi Tanszék 2003, 81 p., ill. /Devotio Hungarorum 10./ ISSN 1218 7003; ISBN 963 42 404 8

I–j

Hans Dünninger a *Jahrbuch für Volkskunde* 1978-as évfolyamának egy rövid cikkében, Lenz Kriss-Rettenbeck egy korábbi megfigyelését továbbfinomítva vezette be a „*Deponia pia*” (szent raktár) fogalmát. A hívők az olyan szakrális tárgyaikat (szentképek, szentek kis szobrai, szenteltvíztartók stb.), amelyeket a lakásban már újabbakkal, modernebbekkel kívánnak felváltani, esetleg elhunyt szülőktől, nagyszülőktől származnak, kegyeletből nem dobják a szemétkébe, hanem valamilyen szent helyen, általában félreeső, kevésbé látogatott kápolnában helyeznek el. Nem fogadalmi tárgyak ezek, nem az adott kápolna patrónusának viszik őket – hangsúlyozza Dünninger –, hanem mintegy méltó helyen, egyrészt az elhunyt rokonok iránti kegyeletből, másrészt a szakrális tárgy iránti tiszteletből elraktározzák. Ilyen kápolnákat, főleg temetői kápolnákat térségünkben is találni. Megítélésem szerint ugyanebbe a kategóriába tartozik az a jelenség, amikor (elsősorban temetői) nagykereszték tövéből félre törött, a használatból szemmel láthatóan kiiktatott porcelán vagy gipsz szakrális szobrocskákat helyeznek el. A kegyelet ezeket sem tudta tulajdonosaikkal a szemétkébe dobni, a lakásban már nem volt rájuk szükség, ezért helyezték, kápolna hiányában, a kereszt tövéből kialakított kvázi szent raktárba.

A Szegedi Egyetem Néprajzi Tanszéke 1999-ben rendezte meg a 4. Nemzetközi Néprajzi Diákszemináriumot. Ezeknek a minden páratlan évben megvalósított rendezvényeknek a célja, hogy a résztvevő néprajz szakos egyetemi hallgatók (a magyarországiakon kívül finn, lengyel, skót, horvát, német résztvevői voltak) a rendelkezésre álló időben egy adott kiválasztott téma konkrét (elméleti és gyakorlati) feldolgozását végezzék el. Jelen eseten egy tápéi temetőkápolna, amely szent raktárnak minősíthető, teljes körű feldolgozását végezték el a szeminárium résztvevői. Az eredményhez Barna Gábor írt egy értékelő bevezető tanulmányt, amit Vukoszlávlev Zorán építészeti leírása követ. A kötet gerincét a kápolna teljes leltára adja, bőséges képanyaggal ellátva. Az egész anyag a magyar mellett angolul is olvasható a kötetben.

BÁRTH DÁNIEL: *Esküvő, keresztelő, avatás. Egyház és népi kultúra a kora újkori Magyarországon.* Budapest: Magyar Tudományos Akadémia – Eötvös Loránd Tudományegyetem Folklór Szövegelemzési Kutatócsoport 2005, 279 p. /Szövegek és elemzések 1./ ISBN 963 463 741 8; ISSN 1786-7606

Liszka József

A szerző a magyar szokáskutatás egy eddig elhanyagolt aspektusát állította vizsgálódása homlokterébe: az emberi élet néhány jeles fordulója (házasság–esküvő, születés–keresztelő, asszonnyá avatás, más szóval az egyházkeelés) történeti forrásait, egyházi vetületeit vizsgálta meg. Munkáját a kutatástörténeti előzmények, minták számbavételével, vizsgálódása időhatárainak a kijelölésével, az általa felhasznált forrástípusok (a szertartáskönyvek, zsinati határozatok, egyházlátogatási jegyzőkönyvek, plébániai iratok stb.) számbavételével, valamint módszere ismertetésével kezdi.

Kutatástörténeti áttekintésében lényegében a történeti antropológia (és rokon irányzatai) 20. századi európai eredményeit veszi számba, értékeli azokat. Kitér bizonyos terminológiai kérdésekre is, így – Burke és vitapartnerei nézeteit ismertetve – a néprajztudomány tárgyának „népi” vagy „populáris kultúraként” való meghatározásának problematikájára is.

Bárh Dániel munkája azt a magyar néprajztudomány ma még viszonylag gyenge áramlatát erősíti, amely a népi kultúrát komplex módon szemléli és értelmezi. Tudomásul veszi, hogy kutatásunk tárgya, a népi kultúra történeti képződmény, amit a mindenkori külső tényezők (természeti körülmények, egyházi irányítás, modernizációs hatások stb.) folyamatosan alakítottak. Nem áll be tehát az archaikum-morzsákat gyűjtögetők sorába, hanem a kultúra meghatározott jelenségeinek adott korszakra jellemző komplex képére kíváncsi.

A közelmúltban egy dolgozatomhoz összehasonlító adatokat keresve néztem át egy sor hagyományos lakodalomleírást. Általánosan jellemzőnek mondható bennük, hogy míg a templomi szertartásra induló nászmenetet viszonylagos pontossággal mutatják be, az útközben történeteket ugyanúgy, a templomba érkezés tényének rögzítését követő mondat azal kezdődik, hogy „*a templomi szertartást követően...*” Hogy mi történt a templomban, arra zömmel nem fordítottak figyelmet. Ez még olyan, egyébként példás munkának is sajátja, mint Putz Éva Bárh Dániel által (végső soron talán joggal?) nem is idézett koloni lakodalom-monográfiája (*A kolonyi lagzi*. Pozsony 1943. Második, Sándor Eleonóra által gondozott kiadása 1989-ben jelent meg a pozsonyi Madách Kiadónál). Általában is jellemző (jellemző volt?) szokáskutatásunkra (és egész néprajzi szemléletünkre) az „archaikumok” keresése, a vallási aspektusok figyelmen kívül hagyása – ennek megvannak az itt nem részletezendő tudománytörténeti indokai.

A szerző által feldolgozott források egyrészt rávilágíthatnak a népi kultúra bizonyos, egyházi eredetű jelenségeire (arról van szó, hogy ezek aktívan, ha úgy tetszik pozitív módon alakították a kultúrát), másrészt a korabeli gyakorlatot is rögzítik (általában azzal, hogy elítélő, tiltó hangnemben szólnak róla).

Jónak mondható az a szerzőnk által képviselt gyakorlat, miszerint, nem kizárólag a forrásai alapján kísérli meg rekonstruálni a vizsgált jelenségek 16–18. századi képét. Ezek a források ugyanis szinte kizárólag az „elit” kultúrához tartozó írástudók által íródtak, tehát az ő szemléletmódjukat is tükrözik vissza. Ezeket az adatokat kell ütköztetni a recens néprajzi gyűjtések eredményeivel (hogy ezek a recens gyűjtési eredmények aztán mennyire hitelesek, már nem Bárh Dániel könyvének, hanem egész tudományunknak kellőképpen végig nem beszélt problémája...). Igen tanulságos például a házassági eskü szerepének a vizsgálata a népi gondolkodásban. Nem teljesen következetes viszont az inkább párhuzamként citált 20. századi néprajzi leírások felhasználása. Ha már említi a szerző Balázs Lajos két könyvét a kereszteleési és házassági szokásokról, akkor említenie kellett volna Csáky Károly Ipoly menti kereszteleési szokásokat bemutató munkája mellett annak „*ikerkönyvét*”, a térség lakodalmi szokásaival foglalkozót is („*Jaj, pártám, jaj, pártám...*” *Párválasztási, lakodalmi szokások és hiedelmek az Ipoly menti palócoknál*. Dunaszerdahely 1993).

Vizsgálódásaiból kiderül, hogy bizonyos „hagyományok” mögött régebbi egyházi előírások állnak, illetve, hogy ezek a hagyományok (jelen esetben konkrétan az esküvő időpontjának a rögzítéséről van szó, de a munka egészére is érvényes kutatómódszertani kérdéseket is fölvet) „a népi szokásvilág és a papi akarat kettőssége által kiformalódott helyi szokásjogon” alapultak. De mit is értsünk a recens gyűjtésekkel rögzíthető „népi szokásvilágon”, hiszen az már eleve több összetevőből (többek között éppen egyházi hatások, a „papi akarat” nyomán) alakult ki? A kérdés abból a szempontból is összetett, s ezt a szerző több alkalommal is hangsúlyozza, hogy a felsőbb egyházi szervek előírásai, vala-

mint az alsó papság gyakorlata óhatatlanul nem esett egybe. Míg az előbbi forrásai elemezhetőek, az utóbbi megnyilvánulásokra általában inkább csak következtetni lehet.

Bárh Dániel munkája, amelle, hogy a magyar gyakorlatból eledlig hiányzó módszerrel, jószerével kiaknázatlan forrás csoport(ok) bevonásával (német és latin nyelvtudását jól kiaknázva!) fontos és konkrét eredményeket is hozott, lehetőséget nyújt bizonyos elméleti-módszertani kérdések majdani megvitatására is.

BÁRTH DÁNIEL szerk.: *Ünneplő. Írások Verebélyi Kincső születésnapjára*. Budapest: ELTE BTK Folklore Tanszék 2005, 517 p. /Folcrolistica 9./ ISSN 0139-2069

Baranyovics Borisz

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Néprajzi Intézetének igazgatóját, Verebélyi Kincsőt köszöntő, a műfajra jellemző, kötelezőnek is minősíthető Tabula Gratulatoria-val kezdődik, ahol magyar és külföldi néprajzkutatók és néprajzi társaságok, illetve intézetek gratulálnak a professzorasszony eddigi munkásságához. A curriculum vitae és az életrajzot 18 oldalas tudományos bibliográfia követi, amely az ünnepeket által írt, vagy szerkesztett könyvek jegyzékét, tanulmányait, népszerűsítő cikkeit, könyvismertetéseit és fordításait tartalmazza.

A kötet tematikus felépítése meglehetősen szerteágazó, ami Verebélyi Kincső tudományos életútjából következik. Az alábbi témakörökből találunk érdekfeszítő írásokat: *Szokás-világ*, *Hitvilág*, *Filmvilág*, *Európa – Nagyvilág* és *A művészet világa*. Tehát, mint az ünnepeket munkássága, ez is e széles horizontot követi. Hiszen a több mint negyedszázados egyetemi oktatói tevékenységben a népszokás, a népművészet és a néphit tárgyát másféleképpen tanította a Folklore Tanszéken, mint elődei, igazodva az új európai áramlatokhoz.

A *Szokásvilág* című fejezetben, a nyolc tanulmány között találunk gondolatokat a II. Nemzetközi Bábakonferenciáról, Deáky Zita tollából, Zsigmond Győző egy letűnőben lévő mezősegi szokásról ad számot, melynek neve kiabálás a hegybe, Gáborján Alice egy késői híradást közöl a szlavóniai magyarok első világháború előtti viseletéről, Bárh Dániel Tiszaalpart mutatja be a lokális ünnepek és a történeti tudat szemszögéből. Olvashatunk még itt ifjúsági kultúrakutatásról (Szapu Magda), a fürdőszoba funkcióinak megváltozásáról (Czingel Szilvia), Körösfői lakodalomról (Nagy Ilona) és kopjafákról, mint nemzeti szimbólumokról is (L. Juhász Ilona).

A *Hitvilág* című fejezetben szintén nyolc tanulmány kapott helyet. Az egyikben Ujváry Zoltán Kandra Kabos munkásságáról szól, Szabó Irén a kéz imagesztusairól ír, Bartha Elektől a kárpátaljai görög katolikus temetők néprajzához kapunk adatokat, Keszeg Vilmos pedig egy család rontásesetét mutatja be. Találunk továbbá elemzést a megváltás útjáról XIX. századi képeken (Szigeti Jenő), írást a csényei Máriáról és kálváriáról, mint népi szakrális emlékről (Balázs Géza), a Vízkeresztről és Szent György napjáról Gyimesközéplekon (Pócs Éva), és a szakrális kisémlékek állítatási okairól (Liszka József).

A *Filmvilág* fejezetében három tanulmány van: Hoppál Mihály a média folklórral, sámáni technikákkal és virtuális hírekkel foglalkozik, Tari János a filmidőt vizsgálja a néprajzi filmekben, Andreas C. Bimmer pedig német nyelven tudósít Ingeborg Weber-Kellermann iskolájáról és néprajzi filmjeiről.

Az *Európa – Nagyvilág* című fejezetben francia, német, angol és magyar nyelvű tanulmányokat találunk, összesen nyolc szerzőtől. Voigt Vilmos a hagyományos magyar kultúrát mutatja be az Európai Unió kapujában, Dankó Imre a debreceni orientalista iskola kezdeteivel és Fiók Károly munkásságával foglalkozik, Siegfried Becker a virágszimboli-

káról ír a marburgi margarétanap kapcsán, Michèle Simonsen a hold helyét keresi a tradícióban, míg Keményfi Róbert az európai kisebbségek closzlását vizsgálja. Foglalkoznak még az örökölt kultúrával és az örökölt etnológiával (Jocelyne Bonnet-Carbonell), és a jelek perverzióival a szláv Drakula kapcsán (Dagmar Burkhart), valamint azzal, hogy beépülhet-e a populáris kultúra az örökségbe (Sébastien Fournier).

Az ötödik és egyben utolsó fejezet *A művészet világa*, melyben Tihanyi László a mai magyar zenét és a magyar zenei hagyományt hasonlítja össze, Kárpáti János a zenetörténetünket helyezi európai összefüggésekbe, Tari Lujza a pasztorál egy fajtájával foglalkozik, Leontyij Taragupta az északi hanti népköltészetéről ír a beszédintonáció alapján, míg Fejős Zoltán a muzológia tárgyköréből merítve, a matyók és Mezőkövesd kérdéseit feszegeti. E fejezetben Sáfrány Zsuzsa jóvoltából kiderül az is, ki volt Tüttő Gyuri, továbbá a jel és forma értelmezési lehetőségeiről is szó esik (Kelényi György), illetve a népművészet alkotói szabadságáról és a szimmetria elvének érvényesüléséről is (Gráfik Imre).

Bárh Dániel igen jól válogatott, igényes tanulmánykötetet szerkesztett, mellyel nemcsak Verebélyi Kincsőt köszönheti, hanem az olvasót is megörvendezteti.

BICZÓ GÁBOR és KISS NOÉMI (szerk.): *Antropológia és irodalom. Egy új paradigma út-keresése*. Debrecen: Csokonai Kiadó 2003. 437 p. /Antropos/ ISBN 963 260 180 7

L. Juhász Ilona

A Miskolci Egyetem Kulturális és Vizuális Antropológiai Tanszéke által *Antropos* címmel elindított könyvsorozat második (Az első Biczó Gábor szerkesztésében jelent meg *Antropológiai irányzatok a második világháború után* címmel) darabjaként látott napvilágot egy tudományos tanácskozáson elhangzott előadásokat tartalmazó kötet. A konferenciát a fent említett Kulturális és Vizuális Antropológiai Tanszék, valamint az Összehasonlító Irodalomtörténeti és Művészettörténeti Tanszék szervezte 2002-ben azzal a céllal, hogy a két tudományterület és a téma iránt érdeklődők számára lehetőséget teremtsen egy diskurzus megkezdésére. A kulturális antropológia újabb irányzatának képviselői körében egyre nagyobb érdeklődés tapasztalható a kortárs irodalomelmélet és textológia, valamint a modern filozófiai hermeneutika iránt, azonban más tudományszak részéről is ugyanúgy megvan ez az érdeklődés a kulturális antropológia, a kulturális tapasztalat vizsgálatának metodológiai és elméleti kritikai következményei iránt. „Az általunk kidolgozott hipotézis szerint az irodalom és az antropológia kapcsolata olyan szellemtudományos modellt készít elő, amelyben az ember által létrehozott szöveg a kultúra megértését teszi lehetővé, vagyis a textussal való munka során az ún. kulturális „tények” még inkább allegóriák formájában lesznek hozzáférhetővé” – olvasható a szerkesztői előszóban. Az antropológus a terepen végzett kutatásai, megfigyelései eredményeit textualizálja. Az irodalmi szöveg a kulturális alapélmények szövegesítéseként fogható fel, tehát az antropológusok és a szerzők is a kultúra jeleit olvassák, illetve allegóriákat tolmácsolnak és hoznak létre.

A kötetben szereplő írások két csoportra oszlanak. Az elsőben elméleti és módszertani alapvetések fogalmazódnak meg (pl.: Hárs Endre: *Antropológia és irodalom – mi van a között?*; Wilhelm Gábor: *Egzotikus szövegek értelmezhetősége*; Gráfik Imre: *Etnográfiai szöveg narratív változatai*) míg a többi írásokban már a konkrét korszak vagy szöveg a képezi vizsgálat tárgyát (pl.: Simon Attila: *Dionüszosz színrevitele. Néhány gondolat az identitás megjelenítéséről Arisztophanésznál*; Tóth Zsombor: „*Fun-Club Zrínyi, 1664*”. *Megjegyzések a Zrínyi-kultuszhoz az angol nyelvű életrajz tükrében*; Ilyés Zoltán: *A meg-*

hittség narratívái: a költészet mint műltközvetítés és a lokális identifikáció eszköze egy szlovákiai német közösségben; A. Gergely András: *A „hamis nemzet” mint irodalomantropológiai tematika*; Dobos István: *Az idegenség retorikája – A Puszták népe újraolvasása*; Bálint Péter: *Márai Sándor idegenség-tudata. Ami a Naplóból kiolvasható stb.*).

A kötet végén az egyik szerkesztő, Kiss Noémi *Antropológia az irodalomtudományban és irodalom az antropológiában. Egy új paradigma vázlata* című gondolatébresztőnek szánt, de akár vitaindítóknak is tekinthető írását olvashatjuk. Ebben többek között az 1993-ban Miskolcon *A komplex kultúrakutatás dilemmái a mai Magyarországon* címmel rendezett konferencia kapcsán szól a néprajzi és antropológiai szemlélettel kapcsolatosan felvetett problémákról is. Niedermüller Péter fogalmazta meg ekkor az igényt miszerint „a kultúra kutatásának kommunikatív etnográfia keretében kellene zajlania, s egy egész társadalmi irányító konstruktív szimbolikus struktúrát értelmezni ahhoz, hogy a változásokat megragadja”. Az 1990-es évek elején a néprajz és az irodalomtudomány dilemmái nagyon hasonlítottak, ez utóbbi tudomány szakban is hermeneutikai fordulatot kezdeményeztek a reformok követelése kapcsán. Itt is – akárcsak a néprajz esetében – a pozitivistá magyar tudományos örökség kritikáját fogalmazták meg. „A hagyományos néprajzi paradigma és a szocialista realista esztétika ún. értékmentő, dokumentáló tudományossága az irodalmi hermeneutika és az interpretatív antropológia felől nézve már csak kiszolgáló tudományosság volt, a hitelét akkorra teljesen elvesztette. Am hogy az azóta eltelt 10 évben végbement-e a kívánt áttörés, történt-e paradigmaváltás, e tekintetben a mai napig bizonytalanok a felek – fogalmazza meg Kiss Noémi. Vázlatával a szerző elsősorban párbeszédet kívánt kezdeményezni két szemlélet között. Írását a következő gondolatokkal zárja: „Az elkésettség, a lemaradás, a hátrány olyan jellemzői a magyar bölcsészettudománynak, melyektől csak akkor képes megszabadulni (...) ha kérdéseit és problémáit mindenekelőtt saját kultúrájában leli meg. A sürített és összetett munkálkodás tárgya tehát szövegek olvasása. Egy olyan cselekvés, mely közös szövegekhez, de különböző szempontokhoz vezethet különböző feleket.”

BORSOS BALÁZS – SZARVAS ZSUZSA – VARGYAS GÁBOR (szerk.): *Fehéren, feketén. Varsánytól Rititűig. Tanulmányok Sárkány Mihály tiszteletére I–II. kötet*. Budapest: L’Harmattan 2004, 495 és 428 p. /Kultúrák keresztútján/ ISBN 963 9457 89 2; ISSN 1586-1953

L. Juhász Ilona

Sárkány Mihály szociál- és kultúrantropológus, etnológus 2004-ben töltötte be 60. életévét. Kollégái és tisztelői egy vaskos kétkötetes tanulmánygyűjteménnyel köszöntötték őt ebből az alkalomból. *Sárkány Mihály 60 éves* címmel Vargyas Gábor írt köszöntőt. Azon túl, hogy részletesen méltatja az ünnepeelt munkásságát és érdemeit, vidám történeteket is olvashatunk a sok közös kalandról e közvetlen hangvételű baráti méltatásban. Sárkány Mihály a „kulturális antropológia” szemléletmóddal szemben az angolszász szociális antropológiai irányzat rokonszenvezik, s munkássága során ennek magyarországi meghonosításán és elterjesztésén fáradozott.

„Ma, a »néprajz« kontra »antropológia« viták és a két – hasonló gyökerekből táplálkozó, ezer szállal összekapcsolódó tudományág szétváló intézményesülése idején különösen fontos, hogy világosan lássuk e látásmód magyar néprajzbeli súlyát, és tisztában legyünk mindazok jelentőségével és szerepével, akik a két tudományt összekötő, nem pedig szétválasztó jegyeket keresik és hangsúlyozzák. E felfogás képviselői között az egyik –

*ha nem a – kulcsszemélyiség, Sárkány Mihály”* – írja egy helyen Vargyas Gábor. Ezt a szellemiséget tükrözi a két születésnapi kötet is (az elsőben 26, a másodikban pedig 22 szerző írást találjuk), hiszen több tudományszak és irányzat képviselőinek írásai is helyet kaptak benne, s talán ez sem véletlen, hogy éppen Chris Hann: *Két tudományág összemosódása? Néprajz és szociálintropológia a szocialista és posztoszocialista időszakokban* c. tanulmánya nyitja a sort. Mindkét kötet két-két tanulmányblokkból áll. Az elsőben (*Horizontok*) elméleti módszertani, valamint tudománytörténeti kérdésekkel foglalkozó írások, a másodikban pedig (Itthon és most) elsősorban esettanulmányok olvashatók. A második kötetben *Itthon: más szemmel* c. blokk szerzői a Magyarországon élő kisebbségek, illetve vallási csoportok kultúrájának egy-egy területére adnak betekintést. Ahogy arra már a cím is utal – *Európán kívül* –, a második tanulmányblokkban szereplő írások témája az Európán kívüli népek. A 60 éves kutató bibliográfiáját (1966–2003) Angyal Katalin állította össze.

BOTÍK, JÁN: *Vyšná – Nižná Boca. Vlastivedná monografia*. Bratislava: Lúč – Občianske združenie Ramža – Slovenské národné múzeum Bratislava – Filozofická fakulta UKF Nitra, 2004, 200 p., ill. ISBN 80-7114-456-8

Liszka József

Első ránézésre egy klasszikus (értsd: hagyományos) néprajzi monográfiának tűnik Ján Botík gyönyörű kivitelezésű könyve. Aztán, ahogy az olvasó egyre inkább megmerítkezik a szlovák néprajz, furcsa kimondani, de bizony immár nagy öregje (!) veretes soraiban, s a rendkívül gazdag illusztrációs anyagban, látja be, hogy mondható ugyan a kötetet klasszikus monográfiának, de csak modern értelemben. Ján Botík feladta a leckét, hogy milyennek kellene lennie egy modern néprajzi falumonográfiának! Mondhatjuk, könnyű dolga volt, hiszen a két Boca évtizedek óta szinte második otthona, az év egy részét ott tölti, ismerheti alaposan. S aki eddig azt hitte, hogy csak pihenni jár oda, hát nagyot tévedett.

A kötet érdemi részét a térség természeti képének a bemutatása nyitja (Ján Kautman, Hana Kautmanová, Daniel Ozdín és Milan Tréger munkája), majd egy településtörténeti áttekintés következik. Ezt követően kerül sor a tradicionális kultúra és életmód taglalására, kezdve a település karakterisztikus foglalkozásával, a bányászattal, s az állattartáson és táplálkozáson át egészen a kalendáris szokások és népköltészeti alkotások számbavételével bezárólag. Külön fejezet szól a bocaiai nyelvről, valamint az etnikai viszonyokról és etnokulturális összefüggésekről. Az egyház és iskola szintén külön fejezetet kapott ugyanúgy, mint az egyesületi élet bemutatása. Ján Botík a két Bocáról elszármazott híres (történeti) családokat, embereket is bemutatja. Az utolsó, izgalmas fejezet a falvak mai mindennapjait taglalja, *Az állattartástól a hétvégi házakig és turizmusig* címen. Különösen érdekfeszítő része ez a könyvnek, hiszen egy olyan modellt rajzol meg, ami talán más, ma még halódó települések számára is mintát szolgáltatna. A két falu lakóinak eredendő foglalkozása a (német telepes specialisták segédelmével meghonosított) bányászat volt. Ez az életmód visszatükröződik a későbbi, a 20. század folyamán megragadható népi kultúrában is. Hogy mást ne mondjak, a paraszti háztartásokba bekerült vaskosarak (helyi terminológiával: *bruotvan*) egyértelmű bányászlelképre mutatnak, s a Kárpát-medence más, bányászattal foglalkozó térségeiből is ismertek. A bányász települések szöveges folklórájának és hitvilágának jellegzetes alakja, a *permonyík* (bányamanó) alakja itt is adatható. A bányászható nyersanyag kifogyásával a bocaiai is elsősorban az állattartásból és az erdőből kellett, hogy megéljenek. A sanyarú természeti viszonyok, továbbá az 1930-as évek

ben kiépült közutak azonban egyre több helybéli számára jelentettek először munkavállalási lehetőséget, majd végleges letelepedést a közeli-távolabbi városokban. A 20. század második felére szinte elnéptelenedett falvak házait városiak vásárolták fel hétvégi háznak, s a két falu mára Szlovákia egyik legkeresettebb síparadicsomává vált. Nem szigorú egymásutániségről van szó persze: a turistaszállók, panziók kiépülése már a két világháború közötti időszakban megkezdődött. Ezeket a második világháború után üzemi üdülők, majd a magánkézbe került hétvégi házak egyre nagyobb száma követte. A két Boca esetében ez a modernizációs folyamat, úgy tűnik szerencsésen esett egybe a régebbi építészeti hagyományok megbecsülésével, újraalkalmazásával. Így ért össze a jelen és a múlt.

A könyvet a szerző személyes vallomással zárja: elmondja, hogyan került a településre, mi mindent ismert, tanult ott meg, mindezt hogyan kamatoztatja mindennapi oktatói munkája során is. Amit nem mesél el, az az a szakmai körökben keringő anekdota (aminek hitelességét a szerzővel majd még láttamoztatni kell, de úgy látom, mindenképpen a lényegét mutatja), szóval egy anekdota szerint egyszer bocai magányában (?) fiatal néprajzszakos egyetemi hallgatók kopogtattak be Ján Botíkhhoz, akit helybéli potenciónalis adatközlőnek néztek. Ő vette a lapot, s adatközlő is nekik... Megtehetette ezt teljes hitelességgel! Mi sem bizonyítja jobban, mint ez a most szóbanforgó könyv...

BUGANOVÁ, KLAUDIA – ŠANGALA, MARIÁN: *Križe Košice a okolia*. Bratislava: Lúč 2002, 111 p., ill. ISBN 80-7114-371-5

Liszka József

A szerzőpáros az 1990-es évek közepe óta foglalkozik Kassa tágabb környéke szakrális kisméltékének a dokumentálásával (Klaudia Buganová, néprajzkutatóként a téma szakmai részéért felelős, míg Marián Šangala gyönyörű, művészi értékű fotográfiáival van jelen e nagyívű munkában). A most bemutatásra kerülő reprezentatív kiadvány a régió út menti és temetői keresztjeit tárgyalja, ami akceptálható ugyan, bár néprajzi szempontból nem szerencsés bármelyik szakrális kismélték-típust kiemelni egy adott település, kistérség szakrális objektumainak *rendszeréből*. Az egyes emlékek tudniillik, kezdve a képes fákkal egészen a kálvária-együttesekkel bezárva egy többé-kevésbé zárt rendszert alkotnak egy faluközösség vallási életében, tehát együtt vizsgálva értelmezhetőek csupán. Tanulságos ebből a szempontból a kötet 2–3. oldalán látható hangulatos kép, amelyen egy elkerített területen egy út menti kereszt (vagy sírkereszt?) látható egy kápolna mellett. Kissé távolabb egy másik út menti kereszt kapcsolódik az előző kettőhöz. Ezek az objektumok nyilván *együtt* értelmezhetőek, *együtt* alkotnak egy szakrális egységet, az ott lakók is egységben szemlélik őket, a helyi kultusznak nyilván *együtt* a részesei! Feltűnő továbbá a katalógus 69., 252. vagy 270. számú objektuma. A képeken látható keresztokról a leíró részben szó van természetesen, míg az ugyancsak ott lévő kápolnáról, haraglábról már hallgatnak a szerzők. Földrajzilag a Kassától kissé délre, nyugatra, északnyugatra elterülő, egészen a rozsnói járási Nyilasig (Hnilec) húzódó sáv falvainak keresztjeit dolgozták fel.

A kötet első részét voltaképpen a kultúrtörténeti háttér megrajzolása, valamint az eredmények, tanulságok összegzése teszi ki. Klaudia Buganová (mert nyilván ő a szöveges részek kizárólagos szerzője) először az út menti keresztok térségükben való megjelenéséről értekezik. Kitér a megnevezésekre is. Hangsúlyozza, hogy általában az állítató nevének felhasználásával jöttek létre a kereszt-megnevezések (*Tatarkov križ*, *Glajzov križ* stb.). Amennyiben nem ismeretes az állítató személye, a kereszt valamilyen jellegzetessége

szolgáltatót alapot a megnevezéshez (pl. *biely križ* = fehér kereszt). Nos, ez utóbbi kérdés kissé bonyolultabb, mivel a fehér keresztet Európa-szerte nagyjából a vörös keresztel párban szoktak állni egy-egy település kataszterében (mai színük általában nem is indokolja a megnevezést), ami aztán különféle – most nem tárgyalandó – romantikus elméletek kiötléséhez is alapot szolgáltatót (vö. Stolla, Karl: *Das Phänomen der „Roten Kreuze“*. *Blätter für Heimatkunde* /Graz/ 1977/1, 76–89. p.; Szilágyi István: Vörös tetők, vörös tornyok, vörös kereszt. In *Haláljelek*. Szerk. Kovács Ákos. Budapest 1990, 68–74. p.).

A második rész a katalógus, ahová összesen 408 kereszt adata került. Minden egyes objektumról látható egy bélyeg nagyságú (2,5 x 3,6 cm) kép, ami jó is, meg kevés is... Feliratok, szimbólumok, sokszor a kereszt igazi formája nem vagy alig látszódik rajtuk. Az objektumok települések szerint vannak csoportosítva. Az első pontba a térbeli elhelyezkedés leírása, a másodikba pedig a kereszt leírása (leginkább anyaga) került. A harmadik pont tartalmazza a feliratot, amely az eredeti tördelést, betűméreteket nem veszi figyelembe. Ha nem szlovák nyelvű feliratról van szó, a szlovák fordítás zárójelbe kerül. Megjegyzendő, hogy igaz, ezeken az objektumokon nagyon gyakran igen nehezen olvasható a felirat, de ha egy magyarul jól tudó munkatársat bevontak volna a munkába, akkor a magyar feliratok azért jobban, könnyebben értelmezhetően kerülhetek volna leírásra. A módszer, mint például a 350. számú objektum esetében, elfogadhatatlan: a keresztet szereplő *Makovics János* a szlovák fordításban már *Ján Makovič*. Még akkor is elfogadhatatlan ez az eljárás, ha felételezzük, hogy az illető valóban szlovák volt, s csak a korszak – 1898-at írunk! – gyakorlatának megfelelően, magyarosított formában került a keresztre a neve. Ma azt kell dokumentálni, ami az adott objektumon látható! (Ugyanilyen hibába esnénk, ha egy magyar fordításban Stúr Lajosról beszelnénk). Mivel nyilvánvalóan nem éréktelen a feliratok szövegének sortördelése és a betűnagyság, illetve típus, csak sajnálhatjuk, hogy a szerzők erre nem figyeltek oda (vö. Liszka József: Állítatott keresztinyi buzgóságból? Adalékok a szakrális kisemlékek állítatási okainak ismeretéhez. In *Ünneplő. Írások Verebéli Kincső születésnapjára*. Budapest: ELTE BTK Folklore Tanszék 2005, 269–276. p.). A fényképek, ahogy erre a szerzők hivatkoznak, nem helyettesíthetik ezt, mivel azokon a feliratból általában semmi nem látszik. Az utolsó pont a megjegyzés rovat, ahol az állítatással kapcsolatos információk (ha vannak ilyenek), történeti adatok (ha vannak ilyenek), szakirodalmi utalások (ha vannak ilyenek) kerülnek. Az objektumok több mint a felénél van valamilyen kiegészítő megjegyzés. Kár, hogy a kereszt méretei nem olvashatóak ki a katalógusból! Az egyes keresztnek több utalást vártam volna el a környezet növényzete (virágok, fák) bemutatására, a karbantartásra, ápolásra, a kapcsolódó kultuszra vonatkozóan. Igaz, hogy az összefoglaló tanulmányban, inkább általánosságban Bugarovát ezekre kitér, de a konkrétumokat a katalógusban keresném...

Mindent összevetve – apróbb hiányosságait leszámítva – rendkívül fontos, hiánypótló (és szép!) kötetet lepte meg az érdeklődő olvasót a szerzőpáros. A térség szakrális kisemlékeinek további kutatása számára megkerülhetetlen alapmunkáról van szó.

CORVISIER, ANDRÉ: *Tance smrti*. Praha: Volvox Globator 2002, 125 p. /Edice Vědomí/ ISBN 80-7207-439-3

L. Juhász Ilona

A haláltánc típusú ábrázolás a 15. század végén és a 16. század elején terjedt el Európában, a keresztény halál-felfogás illusztrációjaként. Eredetével kapcsolatban máig tisztázat-



lan, hogy a halottak tánca, vagy pedig a haláltánc ábrázolások jelentek-e meg korábban. A kora középkorban pantomim játékok alkalmával mutatták be, sokszor zenés és szöveges kísérettel. Később terjednek el a freskókon a szakrális építményeken, valamint illusztrációként is feltűnnek. Az egyik legkorábbi ilyen ábrázolás a Heidelbergben található *Codex Palaticum Germanicum*-ban maradt fenn 1465-ből.

A keresztény korabeli halálelfogását tükröző haláltánc lényege: mint ahogy az isten előtt is mindenki egyformán meglakol bűneiért, a halál is mindenkit egyformán elragad, tekintet nélkül arra, mely társadalmi réteghez tartozik. Tehát teljesen mintegy, hogy szegény-e vagy gazdag. A halál csontváz képében jelenik meg, az elhunytat pedig még életben ábrázolják. (Ausztriában, a karintiai Metnitz településen található freskón a halál hierarchikus sorrendben ragadja el az élőket, a 25 képből álló ábrázolás a császárral indul, majd a különféle társadalmi rétegek képviselőin keresztül a legszegényebbel és legszerencsétlenebbel, a nyomorékkal zárul a sor.) Az ábrázolások egy részéhez szöveg is kapcsolódik, az előbb említett metniztihez például annyi, ahány embert a halál magával ragad.

A párizsi Sorbonne egyetem professzorának 2001-ben megjelent, s 2002-ben cseh nyelven is kiadott kötetében a haláltáncal kapcsolatos eddigi kutatási eredmények összegzését találjuk. A hat fejezetre (1. A haláltánc gyökerei, 2. Pestis és halál, 3. A „holttestek inváziójának” művészi kifejezése, 4. Haláltánc egy újabb korban, 5. A haláltánc további sorsa, 6. A haláltánc, mint a társadalom ábrázolása) és ezeken belül több alfejezetre tagolódó munka könnyű eligazodást nyújt mind a szakemberek, mint pedig a téma iránt érdeklődő laikusok számára. A kötetben térkép, bibliográfiai útmutató, név- és helynévmutató, valamint számos illusztráció, s a haláltánc-ábrázolások elterjedését szemléltető 2 részletes térkép is szerepel. Ez utóbbi alapján kiderül, hogy a legtöbb ilyen ábrázolás tőlünk nyugatabbra: Németországban, Ausztriában, Svájcban, Franciaországban, Nagy Britanniában, Olaszországban, valamint Dániában található. Lengyelországban kettő, egy-egy pedig Csehországban, Finnországban, Észtországban, Svédországban, Spanyolországban, Portugáliában, Csehországban, Szlovéniában és Horvátországban, valamint Brazíliában látható.

ČIČO, MARIÁN – KALINOVÁ, MICHAELA – PAULUSOVÁ, SILVIA: *Kalvárie a Krížové cesty na Slovensku*. Bratislava: Pamiatkový ústav 2002, 408 p., ill. ISBN 80-968632-1-5

Liszka József

Az olasz kezdeményezésű európai kálváriakutatás (vö. Szilágyi István: *Kalvarien-Inventare. Acta Ethnologica Danubiana* 5–6, 137–140) egyik járulékos eredménye a szlovákiai kálváriák és keresztutak reprezentatív és monografikus igényű összeállítása. A valóban európai színvonalú szintézis széleskörű anyaggyűjtése a Szlovák Műemlékvédelmi Hivatal keretei között zajlott. Maga a publikáció két nagyobb egységből tevődik össze. A szerzők először a kálváriakutatás rövid áttekintését, a kálvária-együttesek megjelenésének, építésének a történetét, azok vallási és kultúrtörténeti összefüggéseit, a megformálás milyenségét, történeti alakulásait, változásait, valamint az ikonográfiai és funkcionális kérdéseket taglalják. A kötet gerincét egy gazdagon adatolt katalógus képezi, amelyben – Andóddal kezdve és Aranyosmaróttal (Zlaté Moravce) bezárva – 113 település kálváriája kerül tárgyalásra (megjegyzem, hogy a bemutatott kálváriák száma ennél több, hiszen néhány településen több kálvária is található). Az egyes „szócikkek” egységes felépítésűek, így jól használhatóak. Először a település alapinformációt kapja az olvasó (történeti – magyar, német, esetleg latin, régies szlovák – településmegnevezések, mai járás, püspökség, rövid jellemzés, datálás, meg-

jegyzések. Ezt követi az objektum részletesebb (sokszor több oldalas) leírása, jegyzetekkel, csatlakozó irodalommal. A leírásokat archív fotók és mai felvételek, olykor régi metszetek egészítik ki. A könyv összeállítóinak igényességét jelzi, hogy a viszonylag nagy számban közölt magyar nyelvű feliratok gyakorlatilag hibátlanul vannak leírva, fordításaik jók, erősen támaszkodnak a régi és mai magyar irodalomra is. A kötetet hely- és személynévmutató, valamint részletes német és angol nyelvű összefoglalás teszi teljessé. A könyvhöz csatlakozik egy kiemelhető térkép is, ahol a katalógusban szereplő kálváriákon túlmenően, a szerzők által számon tartott, már elpusztult vagy kevésbé adatolt objektumok is föl vannak tüntetve (ezek száma – ennek a kötet összeállítói is tudatában vannak! – természetesen még gyarapítható). Különbőféle jelek és színek segítségével a térképről az adott település kálváriájának a típusa és datálása is leolvasható. A könyvet jó kézbevenni, gyönyörűség lapozni, s ami még ennél is fontosabb: nagyszerűen lehet használni!

Csúszó DEZSŐ: *Könyörgésünk színhelyei I. Közkeresztek Szabadkán*. Szabadka: Szabadegyetem 2003, 198 p., ill. /Életjel Könyvek 99./ ISBN 86-82147-52-1; Uő.: *Könyörgésünk színhelyei II. Közkeresztek Szabadka határában*. Szabadka: Szabadegyetem 2004, 217 p., ill. /Életjel Könyvek 107./ ISBN 86-82147-60-2

I--j

A vajdasági magyar szakrális kismélték-kutatás az utóbbi években, főleg a nyilvántartás, dokumentálás terén jelentős eredményeket mondhat magáénak. Legyen elég itt Silling István, Beszédes Valéria vagy Nagy Abonyi Ágnes és Vida János tevékenységére utalni. Ebbe a sorba tartozik Csúszó Dezső két kötete is, amelyek egyenként Szabadka bel-, illetve külterületének út menti keresztjeit veszik számba (a szerző *közkeresztekről* beszél, ami csak azt a régi óhajomat támasztja alá, hogy ideje lenne már egy egységes magyar szakterminológiában megegyezni). A feldolgozás példás: Csúszó Dezsőnek a történeti anyag felhasználását, a helyi megfigyelést, a recens gyűjtést egyaránt alkalmazva egy valóban komplex képet sikerült nyújtania a város térségében álló (vagy valamikor állt) keresztokról. Az objektumok szövegeinek a leírása is pontosnak tűnik. Ezek között magyar, ciril betűs szerb, horvát (latin betűs szerb?), német nyelvűeket (utóbbiak természetesen magyar fordításban is) egyaránt találunk. A szerző még a betűk típusának, méreteinek a rögzítésére is odafigyelt! Az egyes kötetekhez „keresztmutató” járul, ami a helybéliak számára nyújt fogódzót, hiszen itt a helyi megnevezések segítségével kereshetőek vissza az egyes objektumok. A nagy szakmai igényességgel összeállított köteteket nagyszámú rajz, régi térképrészlet, korabeli dokumentum-másolat, fekete-fehér és színes fénykép teszi teljessé.

DANTER IZABELLA szerk: *Musaeum Hungaricum I. A Musaeum Hungaricum. A szlovákiai magyarság tárgyi emlékei és ezek múzeumi dokumentációja című konferencia tanulmánykötete*. Boldogfa: Mátyusföldi Múzeológiai Társaság 2006, 143. p. ISBN 80-969558-4-5; DANTEROVÁ, IZABELA zost.: *Musaeum Hungaricum I. Zborník príspevkov konferencie Musaeum Hungaricum. Hmotné pamiatky maďarského etnika na Slovensku a ich múzejná dokumentácia*. Boldog: Múzeologická spoločnosť na Matúšovej zemi 2006, 141. p. ISBN 80-969558-3-7

Liszka József

A szlovákiai magyarok anyagi kultúrájának dokumentálására szakosodott központi múzeum gondolata egyidős a szlovákiai magyarsággal. Megvalósulására mégis bő nyolc évtizedet

kellett várni. Arra pedig, hogy a központi és vidéki, magyar jellegű gyűjteményekkel is rendelkező múzeumok között érdemi együttműködés is kialakuljon, még többet. Azt, hogy ez mára mégis megvalósult, Danter Izabellának köszönhető, aki a Mátysföldi Múzeológiai Társaság fedőszervezet árnyékában egész Szlovákiára kiterjedő koordinációs tevékenységet fejt ki. A módszertani problémákat, kutatási és dokumentációs eredményeket a 2003 óta évente megrendezésre kerülő konferenciákon vitatják meg az érintett szakemberek (ezeknek a Fórum Kisebbségkutató Intézet somorjai székháza ad rendszeresen otthont). Létrehozták a Szlovákiai Magyar Múzeumi Kollégiumot is, amely minden bizonnyal hathatósan hozzájárul az olajozott együttműködés megvalósulásához. Az első három tanácskozás anyaga mára egy kötetben hozzáférhető. Végighöngészésükkel az olvasó képet kaphat arról a munkáról, ami a dél-szlovákiai múzeumokban a régészet, a történettudomány, a néprajz, a művészettörténet stb. területén zajlik. Elméleti kérdésekkel kevésbé foglalkoztak ezek a konferenciák. Gaucsík István elméleti problémákat is felvető eszmeifuttatása az egyetlen kivétel (Adalékok a szlovákiai magyar történeti muzeológia kérdéseinek vizsgálatához). Sokszor sommásan leegyszerűsítő kijelentései (lásd például a Patočka-idézetet, a szlovákiai magyar múzeumügy előzményeinek kurtán-furcsán történő „elintézését”) úgy tűnik, nem mozgósítottak ellenérveket, nem generáltak a valóságot jobban árnyaló hozzászólásokat (legalábbis ezeknek a most szóban forgó kötetben nyoma nincs). Úgy gondolom pedig, hogy többek között ez is, tehát az élénk vita is feladata lenne/lehetne egy ilyen, éves rendszerességgel összejövő társaságnak. Mint ahogy azt is tisztázni kellene (főleg néprajzi összefüggésekben), hogy mit is értsünk a „magyarság tárgyi emlékei” bűvszó alatt. Amolyan hályogkovácsként mindenki „érzi” ugyan, hogy miről van szó, de mégiscsak definiálni kellene, melyik tárgyi anyagról beszélünk. Arról, amit egy adott magyar közösség, egy adott időben, függetlenül előállítási helyétől használt? Arról, amit egy adott, a mai Szlovákia területén élt magyar mester, vagy műhely előállított, s azt bárhol a világban használtak? Mindkettő? Egy Julius Meinl-féle 20. század eleji kávésdoboz vajon tekintető-e ilyennek? Egy dereski fazekas által készített, majd valamelyik szlovák faluban értékesített lakodalmas fazék tekinthető-e ilyennek? Szabó Kinga érinti a kérdést a képzőművészet kapcsán, érzésem szerint leegyszerűsítve, de legalább rámutat a problémára. A jövőben, ha folytatódnak ezek a tanácskozások (s már miért ne folytatódna?!), úgy gondolom, mindenképpen sort kellene keríteni ilyen és hasonló kérdések megvitatására. De folytassuk még a sort! Hogyan értékeljük azt az emlékanyagot, amit a Szlovákiából a második világháború után Magyarországra telepítettek vittek magukkal? Tekinthető-e az még a „miénknek”? Szemérmesen el szoktuk hallgatni, de fel kell tenni a kérdést: hogyan viszonyulunk ahhoz a tendenciához, aminek nyomán magyarországi kollégák egyre rendszeresebben és intenzívebben Magyarországra „mentik át” a szlovákiai magyarok tárgyi hagyatékát? Ezt nem kellene legalább számba venni? Ugyanez elmondható a „szlovák” múzeumok gyűjteményeiben nyilvánvalóan fellelhető magyar anyag vonatkozásában is (itt persze ismét felvetődik a kérdés: mit tekintünk magyar anyagnak). És persze a kérdéseket tovább is szaporíthatnánk...

Az említett három konferencián elhangzott anyag most két, ízléses kötetben látott napvilágot. Az egyik magyarul (angol rezümékkel), a másik szlovákul (szintén, ugyanazokkal az angol rezümékkel) adja közre tárgyát. Ez rendben is lenne, s számomra legfeljebb az okoz némi gondot, hogy mindkét kötet, bármiféle megkülönböztető jelzés nélkül a *Musaeum Hungaricum* 1. sorozatcímet viseli. A bibliográfiai feldolgozás, számontartás szempontjából talán szerencsésebb lett volna, ha a kiadó valamilyen módon megkülönbözteti egymástól a két mutációt, vagy legalább az előszóban történik arra utalás, hogy ugyanilyen címen létezik egy másik, másnyelvű kiadvány is.

Mindent összevetve, igazán örülhetünk Danter Izabella kitartó konokságának. Szükség van ezekre a fórumokra, s kívánjuk, hogy folytatódjon a megkezdett munka: mind a táncszokások, mind az ott elhangzottak nyomtatott formában történő megjelentetése terén!

FROMM, HANS – NEVALA, MARIA LIISA – SCHELLBACH-KOPRA, INGRID (Hg.): *Jahrbuch für finnisch-deutsche Literaturbeziehungen*. Helsinki: 2005 /Mitteilungen aus der Deutschen Bibliothek Nr. 37/

L. Juhász Ilona

A Helsinkiben megjelenő német nyelvű évkönyv e számában szereplő írások témája a halál és az elválás. Mivel a társadalomtudományok területéről is besoroltak néhány írást a szerkesztők, most ezeket vesszük sorra:

Terhi Utriainen valláskutató *A finn halál – gyász, belenyugvás és lázadás (Der finnische Tod – Trauer, Unterwerfung und Aufbegehren)* c. tanulmányában többek közt a halállal kapcsolatos szokások s a halálhoz való viszonyulás finn jellemzőit vázolja fel. A témájában nagyon szerteágazó írásban többek között felhívja a figyelmet a Finnország északi és a keleti részeiben a halállal kapcsolatos szokások és hiedelmek vonatkozásában tapasztalható különbségekre. Szól arról is, miképpen jelenik meg a finnek nemzeti eposzában a Kalevalában a halál témája, de képet kapunk arról is, hogyan alakult a finnek halálhoz való viszonya az idők folyamán egészen napjainkig.

Christine Aka német kutató Északnyugat Németország egyik régiójában, Münster vonzáskörzetében több éven át folytatott terepkutatásának eredményeit összegzi, egy aránylag új jelenség, a közúti balesetek színhelyén állított haláljelek, keresztek állításának szokásáról szóló tanulmányában.

Angelika Nix *A semmi közepén* c. írásában a búcsúzás, a halál és gyász témájával kapcsolatos ábrázolásokat elemzi két Skandináviában kiadott díjnyertes képeskönyvben.

Wolfgang Mahringer a tájainkon kevésbé közismert haláltánc-ábrázolásokról ír, egyféle művészettörténeti áttekintést nyújtva a témáról, beleszámítva a modern kori ábrázolások elemzését is.

Marja-Leena Piitulainen a német és finn gyászjelentéseket vizsgálja, elemzi és hasonlítja össze *Az elhunytak és a hátramaradottak a német és finn gyászjelentésekben (Verstorbene und Hinterbliebene in deutschen und finnischen Todesanzeigen)* c. tanulmányában.

HAŤKO, JOZEF: *A pozsonyi Mély úti Lourdes-i barlang története*. Bratislava: Lúč 2005, 103 p. ISBN 80-7114-511-4; Uő. *Dejiny Lurdskej jaskyne na Hlbokej ceste v Bratislave*. Bratislava: Lúč 2005, 103 p. ISBN 80-7114-510-6

Liszka József

Bernadette Soubirous kis francia pásztorlánynek 1858-ban (összesen tizenhat alkalommal!) a dél-franciaországi Lourdes-hoz közeli sziklabarlangban megjelent a Szűzanya. A jelenéseket követően hosszú egyházi procedúra következett, mígnem 1862-ben hivatalosan elismerték a jelenések tényét. Egy eddig ismeretlen francia kisvárosból világszerte ismert zarándokhely lett. Amellett hogy évente zarándokok milliói keresték és keresik fel a szent helyet, a 19. század utolsó harmadától világszerte az eredetit másolni próbáló Lourdes-i barlangok százai-ezrei készültek/készülnek. Ilyen barlangok Szlovákia-szerte Pozsonytól Nagytárányig rengeteg településünk szakrális terének fontos részét képezik. Némelyikük

„csak” a helyi áhítatot szolgálják, sokuk viszont a környező települések vallásos népe számára is fontos imameghallgatási helyként szolgál.

Jozef Halko könyve a térség valószínűleg legjelentősebb ilyen típusú regionális zarándokhelyének, a pozsonyi Mély úti Lourdesi-barlangnak a történetét mondja el hiteles, korabeli nyomtatott és levéltári forrásokra támaszkodva. Ebből megtudhatjuk, hogy sok más Lourdes-i barlang mintájára, a pozsonyi is fogadalomból született. Szápáry Gabriella grófnő egy zarándoklat során 1881-ben járt Lourdes-ban. A hely szelleme annyira magával ragadta, hogy elhatározta, Pozsonyban megépítteti a Lourdes-i barlang mását. A könyv részletesen bemutatja az építkezés körülményeit, valamint a felszentelést éppúgy, mint a zarándokhely később sorsát (a jubileumok alkalmából tartott istentiszteleteket, a felújításokat) egészen napjainkig. Nehéz élethelyzetben lévő emberek százezrei jártak ide, hogy a Lourdes-i Szűz közbenjárásáért könyörögjenek. Sokan ilyen jellegű, segítségkérő szöveggel ellátott márványtáblákat is elhelyeztek a barlang környékén. A sikeres imameghallgatások bizonyítékai az ugyanitt elhelyezett, kőből készült hálatablák. A könyvből néhányuk részletes történetét, hátterét is megismerhetjük. Az adatok összegyűjtése és rendezése mellett Halko atya óriási érdeme, hogy (a kötet végén felsorolt segítőtársaival) hangyszorgalommal elkészítette annak az 1892 óta napjainkig készült több mint négyezer táblának a dokumentációját is, amelyek a kegyhelyen találhatóak. Az érdeklődő különféle táblázatokba rendezve megtalálhatja az ezeken szereplő személy- és földrajzi neveket, illetve egy kimutatást arról, hogy a kegyhely mely „szektorában” mennyi, és azon belül milyen nyelvű táblák találhatóak. Összesen 4212 táblán 12 féle nyelvű szöveg olvasható (1782 szlovákul, 1360 magyarul, 809 németül, majd még csehül és latinul néhány tucatnyi, illetve angolul, franciául, lengyelül, olaszul, oroszul, románul és ukránul 1–4 tábla). Ezek (és vélhetően a szerző birtokában lévő, publikálatlan adatok) további elemzéseket tesznek majd a jövőben lehetővé. Maga a könyv pedig a témával foglalkozó egyház- és művészettörténeti, valamint néprajzi és kultúrhistóriai munkáknak is megkerülhetetlen forrása lehet.

A kötet tárgya az egykori háromnyelvű Pozsony vallási életébe nyújt bepillantást. Ezt hivatott érzékeltetni az a tény is, hogy a Lúč Kiadó gondozásában párhuzamosan jelent meg magyarul és szlovákul. Idővel talán egy német kiadáson is el lehetne gondolkodni... Csak dicsérni lehet ezt a korrektséget még akkor is, ha egy – nyilván jószándékú! – ferdítést mégis meg kell említeni. Arról van szó, hogy a gazdagon illusztrált szlovák változatba jóval több szlovák nyelvű, míg a magyarba jóval több magyar nyelvű tábla fényképfelvétele került. Ez az (ismétlem: nyilván jószándékú) „részhajlás” azt eredményezheti, hogy a *felületes* szlovák olvasó a képeket nézve úgy érezheti, zömében szlovák nyelvű táblák találhatóak a kegyhelyen (a statisztikai adatok ezt alapvetően alá is támasztják), míg a *felületes* magyar olvasó éppen a magyar táblák dominanciájára gondolhat (amit viszont a statisztikai kimutatás nem igazol). Szerencsésebb, kevésbé félrevezető lett volna talán mindkét mutációt ugyanazokkal a fényképekkel illusztrálni...

KLAMÁR ZOLTÁN: *Interetnikus kontaktzónák a Kárpát-medencében a 20. század második felében. Nemzetközi tudományos konferencia 2004. augusztus 26–28.* Aszód: Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága Petőfi Múzeuma 2005, 296 p. /Múzeumi Füzetek (Aszód) 53./ ISSN 0580 3705; ISBN 963 9590 12 6

Liszka József

Az interetnikus kapcsolatok vizsgálati módszereit, a terminológiát (a rossz emlékü, ám teljesen azért egészen nem elfelejtendő nyelvsziget-néprajz ellenében), néhány szórványos előz-

ményre támaszkodva, programszerűen Ingeborg Weber-Kellermann vezette be az 1950-es évek végén (Zur Frage der interethnischen Beziehungen in der „Sprachinselvölkerkunde“ *Österreichische Zeitschrift für Volkskunde* 62 /1959/, 19–47). Téréségünkben istenigazából az 1970-es, de még inkább az 1980-as évekre vált népszerű irányzattá, folyamatosnak mondható kutatási programmá. Számos konferencia, tudományos tanácskozás bizonyítja ezt. Csak szemezgetve: ilyenek voltak a néhai békéscsabai konferenciák (1975-től), majd a miskolci Herman Ottó Múzeum által szervezett *Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon* című konferencia 1984, valamint ennek egy évtized múltán megismételt párja (*Az interetnikus kapcsolatok kutatásának újabb eredményei*, 1995). A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatócsoportja által az 1980-as években rendezett különböző bilaterális konferenciák is ebbe a sorba tartoznak. A Csehszlovákiai Magyar Néprajzi Társaság a komáromi Duna Menti Múzeum Magyar Nemzetiségi Osztályával karöltve 1991-ben rendezett, *Interetnikus kapcsolatok a Kárpát-medence északi részében* címen nemzetközi tudományos tanácskozást. A kérdés természetesen a szlovák néprajzkutatókat is foglalkoztatja: a 20. századi etnokulturális folyamatokat vizsgálták a mai Délnyugat-Szlovákia területén, illetve Kelet-Szlovákiában (vö. Podolák, Ján szerk.: *Etnokultúrny vývoj na južnom Slovensku*. Bratislava 1992), a legújabb szlovák néprajzi összefoglalás is európai kontextusba helyezve kísérli meg (mérsékelt sikerrel) bemutatni a szlovák népi kultúrát (Stoličná, Rastislava szerk.: *Slovensko. Európske kontexty ľudovej kultúry*. Bratislava 2000 – ugyanekkor megjelent a munka angol mutációja is).

Újabban a németek nemigen szeretik az interetnikus jelzőt, s inkább az interkulturálist részesítik előnyben: előbbi etnikai alapon különböztet meg (magában hordozva némi rasszista felhangokat?), míg a másik kulturális, társadalmi aspektusból közelít. A müncheni egyetemen *interkulturális kommunikáció* néven, a néprajz mellett külön szakot is sikerült akkreditáltatni 1996-ban (vö. Klaus Roth: *Europäische Ethnologie und Interkulturelle Kommunikation*. *Schweizerisches Archiv für Volkskunde* 91 /1995/, 163–181). E recenzió nem szolgáltathat kereteket ahhoz, hogy végigelemezzük az interetnikus és az interkulturális jelzők kínálta elméleti-módszertani lehetőségeket, a különbözőségeket, a közös pontokat, azt hogy melyik, milyen összefüggésen alkalmazandó, alkalmazható. Téréségünkben továbbra is indokoltnak látom az interetnikus vizsgálatok szókapcsolat használatát, még akkor is, ha valóban el kellene gondolkodnunk az interkulturális jelző bizonyos területeken való használatának az indokoltságáról.

Az interetnikus/interkulturális kapcsolatok kérdéseivel szorosan összefügg a határok, határzónák problematikája. Ez szintén népszerű területe tudmányszakunknak. Inkább illusztráció gyanánt ehhez is néhány előzmény. Érthető módon a határok központi kérdése a néprajzi kartográfiának. Nem véletlen tehát, hogy a csehországi Trestben 1996-ban megrendezett 10. Etnokartográfiai Szimpózium (*Evropský kulturní prostor – jednota v rozmanitosti*) is alapjában ezt a kérdést járta körül. A négy év múlva Komáromban megvalósult 12. Etnokartográfiai Szimpózium már egészen konkrétan a *Határ, mint néprajzi probléma* kérdéskörét taglalta. A kérdéskör vissza-visszatérő motívuma volt a 2001-es budapesti SIEF-kongresszusnak is (Paládi-Kovács Attila szerk.: *Times, Places, Passages. Ethnological Approaches in the New Millennium*. Budapest 2004). A Német Néprajzi Társaság 35. Kongresszusát, 2005-ben *Grenzen und Differenzen* címen ugyancsak ez a kérdéskör foglalkoztatta<sup>1</sup>. A sort természetesen folytathatnám...

Az Aszódon 2004-ben megrendezett, *Interetnikus kontaktzónák a Kárpát-medencében a 20. század második felében* című tanácskozás, majd az ott elhangzottaknak, Klamár Zoltán szerkesztésében való megjelentetése nem lóg tehát légtüres térben, hanem a tudmányszakunkat, nemzetközi szinten is régóta foglalkoztató összefüggésrendszerben értékelhető.

A kötet, úgy érzem, jól visszaadja nemcsak a konferencia lényegi részét, hanem hangulatát is. Az elhangzott és írásban leadott előadások szövegein túlmenően az azokat követő kerekasztal-vita szerkesztett változata is olvasható a kötetben. Klamár Sára hangulatfelvételei pedig a tanácskozás kulináris szférái irányába lendítik az olvasó fantáziáját.

KOVÁCS ÁKOS: *A kitalált hagyomány*. Pozsony: Kalligram 2006. 445 p. ISBN 80-7149-881-5

L. Juhász Ilona

A napjainkban tájainkon megvalósuló különféle kulturális és társadalmi rendezvények (pl. emlékmű- és kopjafaavatások, koszorúzások stb.) ünnepi szónoklatainak szinte minden alkalommal része a dicső múlt, a dicső hagyományok, s a gyökerek emlegetése. A múlt nélkül nincs jelen és nincs jövő közhely kötelező érvényűvé vált, s egy magára valamit adó politikus vagy közéleti személyiség nem nagyon hagyja ki. A népi kultúra, „ősi” hagyományaink ápolásának fontosságára ugyancsak gyakran hívják fel a figyelmet szónokok, különösen azok, akik az Európai Unióba való belépést követően veszélyeztetve látják az ún. nemzeti kultúra megmaradását. Lényegében ugyanabban a szellemiségben fogalmaznak meg mondanivalójukat, mint a nemzeti romantika idején, a 19. században létrejött új diszciplína, a néprajz művelői, akik az ősi múlt, az ősi nemzeti kultúra rekonstruálását, az eredet, a „tisza forrás” kutatását tűzték ki célul. Számos munka született ebben a szellemenben, s a 20. század elején létrejött Gyöngyösbokrétá mozgalom tovább erősítette a parasztrómantika virágzását. Ez utóbbi napjainkban is virágkorát éli. Egyre növekszik a színes, népművészeti tárgyakkal, viseletekkel stb. kapcsolatos tetszetős kiadványok száma, a 19-20. század fordulóján és a 20. század első felében megjelent kötetek reprint kiadásai (pl. Malonyay Dezső kötetei), tehát elsősorban romantikus szellemenben írt néprajzi munkáké, amelyek erősítik a paraszti kultúráról kialakult idealizált, romantikus képet. Erdély és Székelyföld, illetve csángók iránti nagy érdeklődés mozgatórugója még a romantika időszakában elterjedt nézet, miszerint ez a legősibb magyar vidék, itt élnek a legigazibb magyarok, ott maradt meg a legérzékenyebbül az „ősi” magyar kultúra. Az archaikus vagy annak vélt „ősi” kultúra értékként jelenik meg a köztudatban, minél régebbi, minél ősi, annál magyarabbnak tartják. Tehát egy település minél elmaradottabb, annál magyarabbnak számít. A határon túli magyarokról általában is kialakult egy hamis kép a magyarországi köztudatban, mely szerint ők az „ősi” magyar kultúra, a gyökerek, s a „tisza forrás” őrzői. Ennek eredményeként is, hogy sok határon túli magyar folklórcsoport vendégszerepel Magyarországon, terjed az a hamis nézet, miszerint a határon túliak zöme még viseletben jár, és népdalokat énekel, „ősi” népszokásait gyakorolja. A televízió és rádió műsorai, valamint a sajtóban megjelenő írások csak erősítik ezt a tévhitet.

Amióta a néprajz, mint tudományos diszciplína létrejött, a politika mindig igyekezett céljaira felhasználni (s kutatók is mindig akadtak, akik asszisztáltak ehhez), lehetett bármilyen társadalmi rendszer: szocializmus vagy kapitalizmus. A kommunista párt is hangoztatta a „haladó hagyományok” ápolásának fontosságát!

Példaértékűnek tekinthetjük azt a kötetet, amelyet szlovák néprajzkutatók más társadalomtudományi diszciplínák (szociológia, történelem, régészet stb.) jeles képviselőivel

1 Az időközben megjelent vastos konferenciakötettel évkönyvünk következő számában foglalkozunk részletesebben. A szerk. megj.

együttesen a közelmúltban jelentettek meg *Mýty naše slovenské* címmel. Az ebben szereplő tanulmányok a szlovák nemzeti mítoszokról rántják le a leplet. Eduard Krekovič, a szóban forgó kötet egyik szerkesztője a tudomány felelősségét hangsúlyozva a következőket írja a bevezetőben: „Minden nemzetnek saját magának kell elszámolnia valós és kitalált ’múltjával’, egyébként nem történhet meg a megtisztító katarzis. Egy nemzet nagysága abban is rejlik, hogy képes-e kritikusan és tárgyilagosan szemlélni a nemzeti lét néhány, szentnek tartott „valóságát”.

Magyarországon a múlttal, s a mítoszokkal való szembenézés csak részben valósult meg, elsősorban a Romsics Ignác által szerkesztett kötetnek köszönhetően (Mítoszok, *legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről*. Budapest: Osiris 2003), azonban a néprajztudományban ez a szembenézés tulajdonképpen még mindig várat magára. Nagyon sok kutató máig sem hajlandó tudomásul venni, hogy a magyar politika elit is kihasználta céljaira a néprajzkutatás eredményeit, s ehhez néhány kutató is – közvetve vagy közvetlenül - segédkezett. Pedig ahogyan más nemzetek, a magyar társadalom ugyanúgy mitológiákat épített, „hagyományokat” kreált, amelyek különböző politikai rendszereket és célokat szolgáltak. Erről a mítoszeremtésről, „hagyományteremtésről”, és a néprajzkutatás szerepéről is szól többek között Kovács Ákos *A kitalált hagyomány című* kötete. Az itt olvasható öt tanulmányban a szerző öt átpolitizált „tradíciót” mutat be (Árpád-ünnep Szent Istvánkor [Egy kultikus emlékhely genealógiája], Az új kenyér ünnepe, Liturgia vagy néphagyomány? [A magyarországi Szent Kristóf-kultuszról], Musica Pannonica [Nemzeti hangszerünk: a tárogató], Vitéz méhek [A Szent István-napi Magyar Anyák Nemzeti Ünnepe]) nagyon sok korabeli dokumentum és újságcikk felhasználásával.

Egy-egy „hagyomány” teljesen részletekbe menő bemutatásával egyféle tükröt tart a magyar társadalom elé, leleplezve a politika által is támogatott mitológiaépítés módszereit. Az írásokból az is kiderül egyben, hogy mindig akadtak/akadnak magyar néprajzkutatók, akik a tudományos szempontokat félretéve a politika szolgálatába szegődtek.

A legtöbb kárt azonban mindig a lelkes amatőrök okozták, az egyik legkirívóbb példája ennek Paulini Béla újságíró, a Gyöngyösbokréta mozgalom vezetője, akinek óriási szerepe volt – a sajtó és a propaganda hathatós segítségével – abban, hogy a népi kultúráról egy teljesen elferdült kép rögzült a köztudatban. A néprajzkutatás eredményeit egy veszélyes eszme szolgálatába állította, lejáratva ezzel a tudományszakot. Sajnos nem Paulini volt az egyetlen, de nem is az első, s nem is az utolsó ilyen lelkes amatőr, napjainkban is több hasonló „szakember” tevékenykedik. (A tájékozatlan újságírónak köszönhetően számos ilyen amatőrt neveztek már néprajzosnak, néprajzkutónak, sőt a közelmúltban az egyik rádióriportban egy pedagógust a néprajztudós szóval illette a riporter). Kovács Ákos kötetét egyfajta útmutatásnak is tekinthetjük, arra vonatkozóan, hogy a „hagyományos” néprajzkutatás módszereit milyen új szempontokkal lehet gyarapítani, például mennyire fontos a sajtó beemelése a kutatásokba, hiszen amellet, hogy nagyon fontos információs forrás, közvélekedés kifejezése és/vagy alakításának eszköze is egyben. A tanulmányok függelékeként közölt dokumentumok a kutatók számára valódi kincsesbányát jelentenek! Kovács Ákos kötete egyben azt is bizonyítja, hogy a néprajzban nem létezik az az oly sokat emlegetett tizenkettedik óra, a parasztság eltűnése egyáltalán nem jelenti a tudományszak végét. Rengeteg izgalmas téma vár még feldolgozásra, éppen ezért ideje már szakítani azzal az elavult gyakorlattal, hogy néhány idős adatközlő elmondása alapján próbáljunk meg rekonstruálni (vagy inkább konstruálni) bizonyos szokásokat, jelenségeket, s délibábokat kergetve még mindig nem létező bizonyítékokat keresgéljünk annak alátámasztására, hogy mi magyarok „ősibb” gyökerekkel, „ősibb” kultúrával rendelkezünk,



s különbek (vagy felsőbbrendűek) vagyunk szomszédainknál. A néprajz kultúrakutatás, s amíg élnek emberek a földön, mindig lesz kutatási témája, de csak akkor nevezhető igazán tudománynak, ha kiküszöböljük a régóta kísértő etnocentrizmust.

Bizonyos olvasói réteg Kovács Ákos kötetét valószínűleg szentséggyalázásként, s egyfajta nemzetárulásként értelmezi majd, hiszen mítoszokat rombol, több „ősi” hagyományról derítette ki, hogy nem is annyira régiek, hogy egyszerűen kitaláltak. A mai magyar társadalom egy része határon innen és túl bizony nem szívesen fogadja az ilyesmit. Ezt a kopjafákkal kapcsolatos kutatásaim során magam is megtapasztalhattam. A kutató azonban nem erősíthet hamis mítoszelméleteket, főleg ő maga nem konstruálhat ilyeneket, hiszen akkor nem a tudományt, hanem a politikát szolgálná.

Bár nem szokásos egy kötetben szereplő idézet idézésével zárni egy könyv bemutatását, azonban a Bán Zoltán Andrásnak a jelen kötethez írt előszavában idézett Széchenyi-gondolatok nagyon ide kíváncsoznak. Hadd zárjam hát soraimat én is ezekkel: „*Ha előítéleteket megtámadni, balvélekedéseket gyengíteni, ozslatni s a tudatlanság sokszori büszke szavát nevetséges hanggá iparkodom változtatni: hazaszeretetből cselekszem: mert sohasem hihetem, hogy előítélet, balvélekedés s tudatlanság alapja lehessen egy nemzet előmenetelének és boldogságának.*”

Kovács Ákos eszerint cselekedett, s nagy szolgálatot tett ezzel nem csupán a tudománynak, hanem a Nemzetnek is.

KOVÁCS LÁSZLÓ, K.: *A kolozsvári hóstátiak temetkezése (1944)*. Budapest: Gondolat – Európai Folklór Intézet 2004, 424 p. ISBN 963 9567 15 9

- lji -

A budapesti székhelyű Európai Folklór Intézet egy – a kiadás időpontjában (2004) akkor 60 évvel azelőtt megjelent kötet eredeti után újranyomtatott és kiegészített változatát adta ki újra. E könyvritkasággal egyben az akkor 96 éves szerzőt is köszöntötték. Hoppál Mihály sorozatszerkesztő egyrészt azért tartotta fontosnak újból megjelentetni a kötetet, mert ma már szinte alig hozzáférhető, másrészt pedig mindmáig az egyik legjobb monográfiának tartja, amely egy közösség halottas és temetkezési szokásainak alapos leírását adja. Nagyon jó ötlet volt szerkesztőktől, hogy a kötetet kibővítették azzal a beszélgetéssel is, amit Koltay Erika és Tari János készített a néprajztudomány már régóta klasszikusának számító képviselőjével.

LOVAS KISS ANTAL: *Piaci túlélés – kisüzemi lavírozás. A rendszerváltozás gazdálkodásra gyakorolt hatásának néprajzi vizsgálata Dél-Biharban*. Debrecen: Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék 2006. 187 p. /Studia Folkloristica et Ethnographica 49./ ISBN 963 472 964 9; ISSN 0138–9882

-lji-

Öt bihari településen – Kőrösszigeten, Csökmön, Újirázon, Komádin és Magyarhomorogon – végzett néhány éves kutatást a szerző. Célja a gazdasági viszonyok, valamint a rendszerváltás utáni agrártermelés feltárása, s a szükségletekhez alkalmazkodó parasztság folyamatos változásának megragadása volt. Azáltal, hogy a közelmúltban Magyarország is csatlakozott az Európai Unióhoz, a paraszti gazdálkodás is új irányt vett, ezért tartotta fontosnak a szerző ennek az átalakulásnak már a kezdeti szakaszát is bemutatni.

Kutatómunkája során a következő három kérdéskörre kereste a választ: 1. A század-előn, a két világháború közötti időszakban és a szocializmus idején melyek voltak a jellemzői a vizsgált régió gazdálkodási gyakorlatának? 2. Milyen gazdasági formák alakultak ki a rendszerváltást követő időszakban, a termőföld privatizációját követően? 3. Hogyan alkalmazkodik a mai kihívásokhoz, s mi határozza meg a területileg közel fekvő települések eltérő vagy hasonló gazdasági stratégiáit?

MAGYAR ZOLTÁN: *Szent György a magyar kultúrtörténetben. A Kárpát-medence Szent György-hagyományainak néprajzi és művelődéstörténeti rétege*. Budapest: Kairosz Kiadó 2006, 240 p. ill. ISBN 963 962 31 2

L. Juhász Ilona

Magyar Zoltánt elsősorban mondanakutatóként tartja számon a néprajzkutatás, a különféle tájegységen mondaanyagának közzétételén túl számos Árpád-házi szent (Szent Imre, Szent István, Szent László, Szent Erzsébet) kultuszával foglalkozott már, s több kötetet is publikált a témával kapcsolatban. Szinte gomba módra szaporodó köteteinek egyikének témája a legközkedveltebb katonaszent, sárkányölő Szent György. A néprajzi és művelődéstörténeti szempontból is vizsgálja a szent kultuszát, egy rendkívül gazdag hagyományt tárva elénk. A hagyomány szerint György egy katona volt, aki Diocletianus császár uralkodása idején keresztény hite miatt 303-ban Palesztínában szenvedett vértanúhalált. Kultusza nagyon korán kialakult, s aránylag rövid időn belül elterjedt Palesztínán kívül a római birodalom területén, ahol legfőbb terjesztői éppen a római legionáriusok voltak, de rendkívül nagy népszerűsége tett szert a bizánci birodalom területén is. A sárkányölő hős archetipusa nagyon elterjedt volt, ismert volt az ókor szinte valamennyi népénél, sőt Kína és Japán folklórjában is megtalálható. Annak ellenére, hogy a keresztény egyház eleinte kétségbe vonta Szent György valamikori létezését, ez mit sem változtatott a gonosz sárkányt legyőző hős katona népszerűségén, amely napjainkig is szinte törtetlen.

A kötet bevezető részében a szerző vázolja a szent legendájának kialakulását, majd Szent György középkori kultuszával, ismertet meg bennünket, elsősorban a magyar vonatkozásokra helyezve a hangsúlyt. Foglalkozik a szenthez kötődő, s annak nevét viselő helynevekkel is, s közzéteszi a történelmi Magyarország területén tiszteletére állított templomok listáját. Ugyanesak sorra veszi Szent György alakját bemutató különféle művészi ábrázolásokat. A kötet további fejezeteiben a sárkányölő néphagyományban betöltött szerepét taglalja, áttekintést nyújtva a szent napjához fűződő szokásokról és hiedelmekről is. Mindegyik fejezethez gazdag képanyag kapcsolódik.

MARSIGLI, LUIGI FERDINANDO: *Danubius Pannonico-Mysicus*. Tomus I. Deák Antal András bevezető tanulmányával. Esztergom: Vízügyi Múzeum, Levéltár és Könyvtár-gyűjtemény 2004, 439 p., 48 ábra, 46 tábla és térkép. ISBN 96321703434

Lukács László

A Duna fölfedezése – ezen a címen adta ki Deák Antal András az esztergomi Duna Múzeum történésze a Duna magyarországi és szerbiai szakaszát leíró Marsigli 1726-ban, Amszterdamban és Hágában megjelent hatkötetes latin nyelvű művének első kötetét. A szerző, Luigi Ferdinando Marsigli (1658–1730) olasz hadmérnök, térképész, botanikus, régész 1682-től az osztrák hadseregben szolgált. Kapitányi rangban, Győrben a Rába-vonal megerősítésén dolgozott, amikor 1684-ben török hadifogságba esett, ahonnan családja vál-

totta ki. 1686-ban részt vett Buda töröktől való visszafoglalásában, ahol megmentette az ostromot túlélte Corvin-kódexeket. 1699-ben a karlócai békekötéskor az új határok megállapításával foglalkozó bizottság elnöke volt. Magyarországi szolgálata idején, a török elleni felszabadító háború szüneteiben, kitűnő térképeket készített a Duna mentén, a Maros, a Béga, a Temes folyók vidékén, a Keleti- és a Déli-Kárpátokban. Több mint hatvan várat és számos római kori építménymaradványt mért fel. A Dunáról a Bécs fölötti Kahlenbergtől a bulgáriai Jantra folyóig, Ruszéig, Giurguig 18 szelvényből álló részletes térképet készített. Munkálatai során gyűjtött ásványokat, növényeket, állatokat, feliratos köveket, okleveleket, könyveket és kéziratokat is. Korának valódi polihisztorja volt, akit számos európai szakember támogatott, segített.

A mű magyarországi kiadásának élén Deák Antal András *A Duna felfedezése* című magyar és angol nyelvű tanulmánya áll, amely értékeli Marsigli munkásságát, életművét. Deák Antal András tanulmányának alapját elsősorban azok a kutatások képezik, amelyeket Bolognában a Marsigli-hagyatékban, Bécsben az Osztrák Nemzeti Könyvtárban és a Hadi Levéltárban végzett. Kutatásai során számos elveszettnek hitt, lappangó Marsigli-térképet talált meg. Tanulmányában bemutatja a Marsigli-mű hat kötetét, hasonmás kiadásban közli a latin nyelvű munka első kötetét és annak magyar fordítását. Marsigli művének címében a Duna magyarországi és szerbiai szakaszát jelölte meg. A mai helyzet szerint műve a Duna bécsi, alsó-ausztriai, burgenlandi, szlovákiai, magyarországi, horvátországi, szerbiai, bulgáriai és romániai szakaszát mutatja be. A Duna-térképpel kezdődik, majd a Magyar Királyság földrajzának, a Duna menti tartományoknak, megyéknek bemutatásával folytatódik. Arra is felfigyelt Marsigli, hogy léteznek Duna-kétparti vármegyék, Komárom megyét és Esztergom megyét ilyennek említette. Leírta a Duna menti településeket, városokat, várakat, erődítményeket, mezővárosokat, falvakat is. Művének *A Duna mentének nagyobb létszámú népei és nemzetiségei* című fejezete elsősorban a néprajztudomány képviselőinek érdeklődésére tarthat számot. Leírása szerint Pozsonyig németek, attól keletre és délre magyarok, rácok és oláhok lakják a Duna mentét. Rácok alatt valamennyi délszlávot érti, horvátokat, szerbeket, bosnyákokat, sőt a bolgárokat is. Mindazokat a balkáni népeket, akiknél a nemzeti megújulási mozgalom csak a török alóli felszabadulást követően, a XIX. században indulhatott meg. A szerbekről írja: „*A föld tágasabb tereit keresve arra húzódnak, ahol a győztes háború az időknek kedvez, s így különböző területekre szóródnak szét. Többnyire tavak és vizek mellé települnek, hogy jobban könnyebben halászhasanak; szállásukat pedig olyan anyagból és módszerekkel készítik, hogy amikor nekik és vezéreiknek úgy tetszik, lebonthassák, és könnyen máshová költözhessenek. Innét van az, hogy a helyet, mely ma épületekkel van tele, holnapra elhagyottan találjuk. Sőt legtöbbjüknek kívájt föld és barlangok rejtekei a lakása*” (375. o.). A románokat így jellemzi: „*Ravaszok és éles elméjűek, paraszti gazdálkodók, főfoglalkozásuk a szarvasmarha tenyésztés, némi kis nyájasság és paraszti barátságosság is van bennük, ami a magyaroktól és a rácoktól megkülönbözteti őket*” (376. o.). Részletesen leírja a Duna szigeteit, köztük a legnagyobbakat, a Csallóközt, Szigetközt, Szentendrei-szigetet, Csepel-szigetet a Mohácsi-szigetet, és a Kalocsai-Sárközt is. A mű első kötete csillagászati és vízrajzi fejezettel zárul.

Marsigli Duna-művét, amely szemléletével Közép- és Délkelet-Európa egységét, a Duna révén az itteni országok, tartományok egymáshoz kapcsolódását is erősíti, ajánljuk a területet megismerni szándékozó érdeklődők, helytörténészek, néprajzosok, régészek és műemlékvédelmi szakemberek figyelmébe. Várjuk a következő köteteket.

MÁRKUSNÉ VÖRÖS HAJNALKA: *A barnagi kálvária – Der Kreuzweg von Barnag*. Veszprém: Német Kisebbségi Önkormányzat Barnag 2005, 51 p. ISBN 963 218 271 5

–lj–

A kétnyelvű kiadvány egy dunántúli német telepesfalu, Németbarnag településtörténetét, a kálváriaépítés európai hagyományainak történetét, valamint a helyi kálvária építéstörténetét, ikonográfiáját és a hozzá kapcsolódó szokásanyagot mutatja be. A viszonylag korán, a 18. század közepén épült hétstációs kálvária a kolonisták származási helyének megfelelően német mintára készült, és Mária hét fájdalmát jeleníti meg. A levéltári anyag, helyi recens gyűjtés és a szakirodalom gondos bedolgozásával készült alapos munkát fekete-fehér és színes illusztrációk teszik teljessé.

NOVÁK LÁSZLÓ FERENC: *Fejfa monográfia*. Nagykovács: Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága Arany János Múzeum 2005 363 p. ill. ISBN 963-7215-99-9

L. Juhász Ilona

A temetkezés és a temetők vizsgálata a néprajz régóta kedvenc kutatási területének számít. Ennek köszönhetően a Kárpát-medence magyaroklakta vidékeinek temetői sírjeleiről, elsősorban a fejfákról számos tanulmány és kötet is született.

Novák László Ferenc egyik legfontosabb kutatási témáját is ez a témakör, ezen belül is elsősorban a fejfák jelentették. Számos tanulmányt publikált ezekről, így szinte természetesnek tekinthetjük, hogy ő vállalkozott egy összegző munka, egy fejfa-monográfia megírására is. A közelmúltban megjelent kötetben a saját vizsgálódásának, valamint Kárpát-medence magyaroklakta vidékein mások által végzett kutatások eredményeit összegzi.

Az első fejezetben a történeti Magyarország lakosságának felekezeti összetételét taglalja a népszámlálási adatok (1880, 1890, 1900, 1910) tükrében, majd a temetők, a temetkezés és a sírokkal kapcsolatos kutatási eredményeket összegzi. Külön fejezetet szentel a vitézi temetési pompa bemutatásának. Ezt a miatt tartja fontosnak a szerző, mivel „a kopjafának a sírjelöléssel való kapcsolatát a kopjás temetkezési szokással hozzák kapcsolatba”. Foglalkozik a sírjelölés és a fejfa történetével, valamint szól arról is, hogy a tudomány egyes képviselői milyen kritériumok alapján csoportosították az egyes fejfatípusokat. Megállapítja, hogy az eddigi tipologizálások bár formailag foglalták rendszerbe a fejfákat „valójában a különböző fejfa-eredeztető hipotézisekre alapozódnak”, éppen ezért véleménye szerint ezek csoportosításánál a kultúrtörténeti szempontokat nem szabad figyelmen kívül hagyni. Szerinte két fő csoportot határozhatunk meg, mégpedig az oszlop és a tábla alakú fejfák csoportját, s ezek keretében több alcsoport is meghatározható. A szerző többek közt foglalkozik az utóbbi évtizedekben elterjedt egyfajta emlékműként állított ún. folklorizmus kopjafákkal, vagy ahogyan ő nevezi, a népi iparművészeti fejfákkal is. Külön fejezetet szentel a fejfa szimbólumrendszere bemutatásának, valamint a fejfa-faragásnak is.

A kötet jó felét teszi ki az eddigi kutatások összegzéseként összeállított nagyon gazdag adattár, a fejfa-kataszter, alapos áttekintést adva ezzel a történelmi Magyarország területén előforduló valamennyi fejfatípusról, számtalan rajz és fénykép segítségével. A kiadványban angol nyelvű összefoglalás is olvasható.

A történelmi temetők dokumentálásának kérdése már jó ideje napirenden szerepel Európaszerte, különböző fórumokon sürgetik feldolgozásukat és védelmüket. Pozsony vonatkozásában három komolyabb munkáról van tudomásunk: Dr. Robert Neumann az 1942-ben felszámolt régi zsidó temető feliratait jegyezte le, és az akkor ott található valamennyi (1479) epitáfium héber szövegét is lefordította német nyelvre. A város jelenleg legrégibb temetőjét, az András-temetőt dolgozta fel Obuchová Viera történész a közelmúltban (ez meg is jelent 2004-ben), 2006-ban pedig a fentemlített Obuchová Viera Holčík Štefan pozsonyi történésszel közösen egy másik régi pozsonyi temető, a Kecske kapui evangélikus temetőről jelentetett meg egy közös munkát. Részletesen és gazdagon illusztrálva mutatják be a temető történetét, valamint közlik híres emberek nyughelyét jelölő, valamint az általuk művészeti szempontból fontosnak ítélt síremlékek listáját is (közel 300 ilyen leírásról van szó). A síremlékeken túl szerepelnek a kötetben a temető területén ma is megtalálható, illetve egykor ott álló építmények (pl. ravatalozó, kápolna, temetőőr lakása stb.) fényképei, valamint ezek története, s a szerzők több temetőt ábrázoló régi térképet és fényképet is közölnek.

A szóban forgó Kecske utcai temetőt a 18. század végén az evangélikus hitközség hozta létre a város evangélikusok által lakott negyedében, a közelben találhatók az evangélikus templomok, valamint az egykori evangélikus liceum és kórház is. A sírkertet lényegében a Megye-tér, a Száraz-vám, a Cölöpverő (Palisády), a valamint a jelenlegi Šulek, valamint a Kecske utca határolja körül. A fennmaradt iktatókönyvek tanúsága szerint 1876 augusztusától 1950 novemberéig a gyerekekkel együtt 6 753 személyt temettek ide. Az újabb kutatások szerint azonban egy másik nyilvántartásnak is lennie kellett, mivel több most is megtalálható síremléken olvasható nevek az iktatókönyvben nem szerepelnek. Jelenleg – beleszámítva a 150 gyermeksírt is – körülbelül 4000 sírhely található a temetőben. Mivel a vonatkozó dokumentumok – iktatókönyvek – hiánya miatt az 1876 előtti adatok nem ismeretesek, csak feltételezhető, hogy ebben a temetőben az 1783-tól 1950-ig terjedő időszakban körülbelül 20 000 elhunytat helyezhettek örök nyugalomra.

Pozsonyban a szóban forgó Kecske kapui temetőn kívül még egy másik történelmi protestáns temető is létezett (a Blumentáli temető), amelyet 1778-ban hoztak létre a récsi vámnál, s ahová egészen 1960-ig temetkeztek.

Mivel a város katolikus temetőiben más vallásúak nem temetkezhettek, a fent említett Blumentáli és a Kecske utcai temetőbe kerültek más protestáns vallású elhunytak is, mint pl. kálvinisták, a Cseh Testvériség, az anglikán egyház tagjai, valamint a pravoszlávok és az ateisták is.

A Kecske utcai temetőre jellemző, hogy a családok csak ritka esetben kerültek egy helyre. Ennek oka, hogy a sírhelyeket egymás után kellett „elfoglalni”, így az özvegy – amennyiben nem váltotta meg előre a sírhelyet – a temető távolabbi részébe került, a gyerekek, vagy unokák úgyszintén. E temetővel kapcsolatban fontos megemlítenünk, hogy még ez első világháborút megelőzően Pozsony területén itt került sor első alkalommal urnás temetkezésre. A szerzők rámutatnak arra a gyakorlatra, miszerint a régi, már nem gondozott sírokról újra felhasználták a síremlékeket. A temetőt gondozó vállalat 1945 után újra értékesítette ezeket, természetesen a tetszetősebb és időállóbb, valamint a művészi kivitelezésű alkotásokat.

A szerzők felhívják a figyelmet egy, a temető II. számú szektorában 1945 után újra felhasznált síremlékre, amely eredetileg a temető távolabbi részében állt. A jelenleg Pietrová, szül. Murtinová Mária nyughelyét jelölő síremlék egykor Elias Kriebel pozsonyi német polgár sírját jelölte, s német felirata volt. Annak a tervnek az alapján készült, amelyet 1801 és 1803 között Stuttgartban készítettek (a szerzők közlik a síremlékről készült rajzot is), mégpedig a württembergi fejedelem II. Frigyes megbízásából, aki az 1801-ben elhunyt barátjának, Karl von Zeppelin grófnak szándékozott méltó emléket állítani. A síremlék tervének elkészítésével az abban az időben a Stuttgartban tevékenykedő két udvari szobrászt: Johann Heinrich Daneckert és Phillipp Jakob Scheffauert bízta meg. A fejedelem Daneckert terveit fogadta el, a Scheffauer által tervezett síremlék gipszből készült 78 cm-es modellje azonban megmaradt, s a Stuttgartban megjelenő *Morgenblatt für gebildete Stände* c. periodikában 1807-ben le is közölték. A rajta szereplő német szöveg (*Bis zum Wiedersehen jenseits fließt um Ihm die Thräne* is szó szerint szerepel a Kecske kapui temetőben álló síremléken).

A temető több síremlékét is jeles képzőművészek tervezték és kiviteleztek, többek közt Rigele Alajos szobrászművész néhány alkotása is megtalálható közöttük.

A kötetben szereplő 262 síremlék részletes leírása mellett a neves személyiségek esetében megtaláljuk azok rövid életrajzát, valamint tevékenységükkel kapcsolatos dokumentumokat, illetve fényképeket is.

A bemutatott kiadvány az Edícia Bratislava – Pressburg könyvsorozatban látott napvilágot, amelyet azzal a céllal indítottak útjára, hogy Pozsony történetét bemutató munkákat jelentessen meg. Az eddig kiadott kötetek közt számos, korábban már publikált munka is szerepel, mint pl. Karl Benyovszky: *Prechádzka starým Prešporkom* [Séta a régi Pozsonyban], vagy pl. Ortway Tivadar Pozsony város utcáit és tereit bemutató *Ulice a námestia Bratislavy* címmel eddig megjelent 4 kötete. Mivel a kiadói vállalkozás célja egy hajdanán 3 nyelvű város kulturális értékeinek bemutatása, nem nagyon érthető, hogy a könyvsorozat címében a Bratislava – Pressburg városnevek mellett miért nem kapott helyet a Pozsony is.

OHLER, NORBERT: *Náboženské poutě ve středověku a novověku*. Praha: Vyšehrad 2002, 229 p., ill. ISBN 80-7021-510-0

Liszka József

A freiburgi egyetem történészprofesszora könyve (*Pilgerstab und Jakobmuschel. Wallfahren in Mittelalter und Neuzeit*. Düsseldorf–Zürich: Artemis & Winkler Verlag) 2000-ben jelent meg németül. Ez voltaképpen (bár első kiadásként van feltüntetve) a szerző egy korábbi munkájának (*Pilgerfahrt im Mittelalter*. Freiburg 1994) új címmel ellátott, s (főleg újkori adatokkal) bővített változata. Viszonylag gyorsan, Vladimír Marek tolmácsolásában ma már a csehül olvasóknak is a rendelkezésére áll a munka (csak zárójelben jegyzem meg, hogy a szerző többi fontos munkája – például a középkori utazásokról szóló, vagy a középkori járványokat, halálozási szokásokat bemutató – is olvasható csehül).

A szerző ebben a munkájában a nyugati kereszténység búcsújárásainak történetét mutatja be, a művelődéstörténet modern szempontjai szerint. S mivel Ohler a középkori utazások szakértőjének számít, a könyv gerincét is a búcsújárás, a zarándoklat, mint utazás bemutatása képezi. Mondanivalóját tíz fejezetre tagolta, s ebből az első kettő a kifejezetten történettudományi jellegű, míg a többi inkább kultúrtörténetinek mondható. A történeti háttér megrajzolása után (amiben hangsúlyozza a viszonylag régi európai kereskedelmi

úthálózat fontosságát a zárandoklatok szempontjából) a középkori és újkori európai búcsújárások történetileg is változó célpontjait mutatja be. Ezt követően magukat a búcsújárókat, zárandokokat, majd a zárandolatok motivációt, kiváltó okait veszi számba. A búcsújárásra történő előkészületeknek is külön fejezetet szentel, majd az utat, annak nehézségeit, veszélyeit ecseteli, olyan érzékletességgel, mintha maga is részese lett volna a korabeli zárandoklatoknak. A búcsújáró helyek elszállásolási lehetőségeiről szól a következőkben, amit a búcsújárás célpontjaként megjelölhető kegyképnél való cselekmények, viselkedés leírása követ. A kötetet egy összegző, kitekintő fejezet zárja, illetve függelékként az olvasó segítségére vannak még kronológiai táblázatok, jegyzetek és irodalom, továbbá névmutató. A kiadványt csaknem félszáz illusztráció teszi teljessé.

A búcsújárások, zárandoklatok néprajzának, kultúrtörténetének könyvtáryi a német irodalma. Ezek nagyobbik része azonban vallási néprajzi, vallástörténeti, liturgiátörténeti stb. szempontból foglalkozik tárgyával. Ohler a zárandoklat mint utazás aspektusából közelít hozzá, s már ezért gondolatébresztő. A búcsújárások (elsődlegesen!) vallási tartalmuk mellett utazások, mai szóval kirándulások voltak. Résztvevői világot láttak, más tájakat, más embereket (szokásokat, kultúrákat) ismertek meg. Ily módon a problematika, illetve maga a szóbanforgó könyv a népi kultúra alakulása iránt *általában* édeklődők számára is fontos és tanulságos lehet.

SÁNDOR ANNA: *A Nyitra-vidéki magyar nyelvjárások atlasza*. Pozsony: Kalligram Könyvkiadó 2004, 359. p., 228 térkép. Szlovák és francia összefoglalással. /Mercurius Nyelvek/ ISBN 80-7149-644-8

L. Juhász Ilona

Hosszú évek kitaró munkájának köszönhetően és gondos előkészítés eredményeként megszületett az első szlovákiai magyar nyelvátlasz, a Nyitra-vidék nyelvjárásait bemutató kötet. A szerző maga is a kutató területen született (Csitáron) és máig is ott él (Kolonban). Ez a tény nagyon sok szempontból jelenthetett előnyt számára, hiszen a közösség egyik tagjaként számos olyan információ birtokában volt, amelynek feltárására egy „kívülről jött” kutatónak nem kis időt kellett volna szánnia. Sándor Anna „bennszülött mivolta” külön garanciát jelent az atlaszban szereplő adatok hitelességére is.

A szerző bevezetőjében (ez szlovák és francia nyelven is olvasható) elmondja, a praktikus okokon túl (itt született és máig ebben a közegekben él) miért esett választása éppen erre a vidékre. Különösen a perem- és a szórványhelyzetben élő magyar nyelvjárást fenyegeti a kihalás veszélye. Véleménye szerint ezt a folyamatot nem csupán a rohamos asszimiláció siettet, hanem nagy szerepet játszik ebben a nyelvjárások negatív megítélése, lenézése is. A legnagyobb mértékű a palóc nyelvjárás térvészése. Tudománytörténeti szempontok is vezérelték Sándor Annát, hiszen a Nyitra-vidéki nyelvjárások adatainak nyelvföldrajzi módszerrel történő feldolgozását már többször is elkezdtek. Sajnos, a megkezdett munka valamilyen objektív, de sokszor szubjektív okok miatt mindig befejezetlen maradt. A XX. század negyvenes éveiben a tragikus sorsú nyelvtudós Arany A. László (a szerző e mostani kötetet az ő emlékének ajánlja) folytatott ígéretesnek tűnő kutatásokat, de sajnos befejezni már nem tudta.

A nyelvjárásgyűjtés adatai 26 Nyitra-vidéki településről származnak (Alsóbodok, Alsócsitár, Barslédec, Bábindal, Berencs, Béd, Csiffár, Felsőáha, Felsőkirályi, Gimes, Kalász,

Kolon, Menyhe, Nagyhind, Nyitraacsi, Nyitraegerszeg, Nyitragerencsér, Nyitrageszte, Nyitraaszölös, Nagycéty, Nagykér, Nemespann, Pográny, Tild, Vicsápapáti, Zsére.

A kötet három fő fejezetre tagolódik: Az első részben a szerző a nyelvöldrajz külföldi és egyetemes magyar története mellett bemutatja a nyelvatlaskok létrehozására tett eddigi kísérleteket, kezdeményezéseket. Megismertet bennünket e mostani Nyitra-vidéki nyelvatlask születésének történetével is. A második fejezetben a Nyitra-vidéki nyelvjárás-csoportok részletes bemutatása következik: mind a magyar nyelvjárások rendszerében, mind pedig annak belső tagolódásait illetően. Terjedelmes alfejezetet szentel a Nyitra-vidéki nyelvjárások hangtani sajátosságainak bemutatására. A harmadik fejezetben a Nyitra-vidéket földrajzi, etnikai, néprajzi és vallási jellemzőivel, valamint a kutatópontok fő helytörténeti adataival ismerkedhetünk meg, minden egyes község külön-külön bemutatásával a kezdetektől napjainkig.

A gazdag irodalomjegyzéket követő Függelékben találhatjuk a kérdező mondatokat, valamint kutatópontok/községek szerinti nyelvjárásgyűjtési adatokat (kutatópont, időpont, adatközlők és életkoruk, gyűjtők). A kötet legterjedelmesebb részét a térképlapok képezik. Az összefoglalás szlovák és francia nyelven olvasható.

Sándor Annának köszönhetően egy úttörő jellegű mű született. Bízunk benne, hogy a szerzőnek lesz követője ebben a munkában, s a szlovákiai magyar nyelvterület további régióinak nyelvjárasi atlaszai is megszületnek.

SCHARFE, MARTIN: *Menschenwerk. Erkundungen über Kultur*. Köln–Weimar–Wien: Böhlau 2002, 387 p. ISBN 3-412-14201-8

Liszka József

Számos tudomány gyakorlatában (de még inkább az elméletében) újra és újra felbukkan a kultúra értelmezésének az igénye. Azt hiszem, nem járok túl messze az igazságtól, ha azt mondom, hogy éppen ez a jelenség az (de minden bizonnyal az egyik olyan jelenség a kevés közül), amelyik a legtöbbet foglalkoztatta tudományos diszciplínák tucatjainak legjobbjait. Megszámálhatatlan leírási kísérlet, definíció született gyakorlatilag az ókortól napjainkig. Ezek, hol egymást kiegészítik, egymásba simulnak, hol homlokegyenest más szemszögből, értelmezik azt a valóban nehezen megfogható valamit, amit nemes egyszerűséggel kultúrának mondunk. Ha az ember a legutóbbi években magyar, szlovák vagy cseh nyelven megjelent, a kultúra fogalmával, lényegével, eredetével foglalkozó, rendszeren külföldi, tehát fordított munkákat csak felületesen is áttekinti, akkor – hogy csak néhány jellemzőt említsek – Ruth Benedict, T. S. Eliot, Jurij Lotman, Georg Simmel és Dan Sperber köteteit veheti kézbe. A kérdés iránti érdeklődés tehát jelentősnek mondható.

Martin Scharfe a marburgi egyetem professzora mellesleg (illetve hát nem is annyira mellesleg!) Hermann Bausinger tanítványa, a tübingeni iskola tagja nagy fába vágta a fejszéjét, amikor a kultúraértelmezéseket végigolvasva, azok tanulságait figyelembe véve megkísérelte a maga kultúraelméletét létrehozni. E több éves, egyetemi előadásokon és szemináriumokon (is) érlelt és tesztelt munka vaskos kötetben látott napvilágot.

Scharfe tehát a klasszikusok tanulmányozásából indul ki. Mi a kultúra? – teszi fel a kérdést és megvizsgálja, részletesen elemzi, milyen válaszokkal kísérletezett Karl Popper és milyenekkel Sigmund Freud. Hogy vélekedett a kérdésről Friedrich Schiller és hogyan Immanuel Kant vagy Karl Max, illetve Friedrich Nietzsche. Ezekre a tapasztalatokra alapozva fejti ki saját elképzelését, amit egészen röviden tán úgy lehetne összefoglalni, hogy



Scharfe elsősorban a kultúra keletkezési körülményeinek ismeretében véli a kultúra lényegének a megragadhatóságát. *Menschenwerk* – vetíti előre a választ a könyv címe, ami "emberi művet" jelent a szó legtágabb értelmében. A magas és "alsóbbrendű" művészetek iránt ugyanúgy érdeklődést mutat, mint a nyelv, az építészet, a szokások, viselkedési normák, a félelem és erőszak, a természettel szemben kialakított viszony stb. iránt. Visszajutottunk ezzel a tylori definícióhoz? Ezt az utóbbi kérdést viszont ne ez a recenzió döntse el. Martin Scharfe gondolatébresztő, olykor vitára sarkalló, de mindenképpen előremutató könyvének egy magyar fordítása ellenben a mi elméleti érzékenységünkre (érzéketlenségünk-re?) is jótékony hatást gyakorolhatna...

MANFRED SEIFERT – WINFRIED HELM (HG.): *Recht und Religion im Alltagsleben. Perspektiven der Kulturforschung. Festschrift für Walter Hartinger zum 65. Geburtstag.* Passau: Dietmar Klinger Verlag 2005, 462. p. ill. /Neue Veröffentlichungen des Instituts für Ostbairische Heimatforschung der Universität Passau. Band 56./

L. Juhász Ilona

Walter Hartinger professzor, a Passaui Egyetem Néprajzi Tanszékének megalapítója és nyugdíjba vonulásáig vezetője 2005-ben töltötte be 65. életévét. Élénk kapcsolatokat ápolt a kelet-európai kollégákkal, akár úgy is mondhatjuk, hogy Passau egyféle ablak volt az egykori kommunista blokk országai felé. Diákjaival igyekezett megismertetni ezeknek az országoknak a kultúráját, több alkalommal szervezett részükre tanulmányi kirándulásokat (főleg Csehországba, Morvaországba, Szlovákiába, Magyarországra), hívott meg tanszékére cseh, szlovákiai és magyarországi vendégelőadókat.

Egy hangulatos ünnepségen adta át a nyugalomba vonult professzornak az egykori tanítvány, majd közvetlen munkatárs, kolléga, Manfred Seifert azt a 26 írást tartalmazó születésnapra kötetet, amelyben kollégák, tanítványok, barátok tisztelegtek Hartinger kutatói és tudományszervezői eredményei előtt (csak sajnálkozásunkat fejezhetjük ki, hogy a tanszék, amelyet 1980-ban létrehozott, takarékosági szempontokra hivatkozva éppen nyugalomba vonulásával egyidőben lényegében megszűntették). A kötet tanulmányai három fő tematikai csoport köré összpontosulnak: a jog, a vallás és a mindennapi élet bizonyos jelenségei, összefüggései köré. Nem véletlenül esett az összeállítás választása e három témakörre, hiszen lényegében ezek határozták/határozzák meg az 1940-ben született Walter Hartinger tudósi pályafutását. A jog, a népi vallásosság, a népzene, a kerámia, a temetkezés, a mindennapok kultúrája voltak azok a szakterületek, amelyekről publikációi születtek. A születésnapra kötet szerzői között a kollégák, azaz a néprajztudomány művelőin kívül találunk történeiszteket és művészettörténeiszteket is. A jog témaköréhez kapcsolódó írások szólnak a passaui hóhérpallósról, a kanális-hajózást szabályozó előírásokról, de a modern kulturális vívmány, a Software-használat jogi vetületeiről, vagy a bank- és valutaszabályokról, de képet kaphatunk például egy, a Passaun átvezető ún. arany úton (Goldener Steig) történt rablótámadás hátteréről, valamint az alsó-bajorországi zenei élet irányításáról a náci időkben. A népi vallásosság témakörében foglalkoznak a szerzők a szekularizációval, egyes szentek kultuszával (Nepomuki Szent János, Szent Miklós, Szent Lénárd), a processziókkal, a szent helyek köveiből kikapart por mágikus szerepével stb. A harmadik blokkban (mindennapi élet) többek között például arról olvashatunk, hogyan jelenik meg Passau a történelmi-politikai énekekben, alapos elemzést kaphatunk a halál témájához kapcsolódó modern karikatúrákról, vagy a „Heil” szó köszönési forma megjelenéséről és annak ideologizálásáról is.

SÖRIES, REINER (bearbeitet von) KNÖLL, STEFAN (unter Mitwirkung von): *Grosses Lexikon der Bestattungs- und Friedhofskultur. Wörterbuch zur Sepulkralkultur. Archäologisch-kunstgeschichtlicher Teil: Von Abfallgrube bis Zwölftafelgesetz*. Herausgegeben vom Zentrainstitut für Sepulkralkultur Kassel. Braunschweig: Thalacker Medien 2005, 440 p. ISBN 3-87815-182-9

L. Juhász Ilona

A kasseli Temetkezési Kultúra Múzeuma (*Museum für Sepulkralkultur*) egy nagyívű vállalkozás első részeként 2002-ben jelentette meg a Temetkezési- és temetőkultúra nagylexikonának első kötetét, Néprajz és kultúrtörténet alcímmel. Amint azt a címből is kitűnik, a szóban forgó 1. rész a németektől megszokott precizitásnak köszönhetően néprajzi és kultúrtörténeti szempontból igazít el bennünket a temetkezési és temetőkultúra rengetegében. Ennek folytatásaként 2005-ben látott napvilágot a már nagyon várt második kötet is, amely régészeti és művészettörténeti szempontból mutatja be a témát. Fontos megjegyezni, hogy a szóban forgó második kötet felépítése nagyban eltér az előzőétől. Míg az első kötet összeállításánál kizárólag a német nyelvterületre összpontosítottak, a másodikonál már jóval nagyobb területről nyújtanak áttekintést mind időben, mind térben: az óegyiptomitól kezdve a klasszikus görög, római és középkori kultúrán át az újkor művészettörténetének kezdeti szakaszáig. Az összeállítók nagy hangsúlyt fektettek a klasszikus ókor, a középkor, valamint a kora újkor bemutatására. Az egyes kultúrkörök egy-egy címszó alatt szerepelnek, mint például egyiptomi kultúra, kereszténység, keresztény antikvitás, etruszkok, germánok, görögök, iszlám, zsidóság, kelták, koptok, misztériumvallások, föníciaiak, rómaiak szlávok, vikingek stb.

A lexikonsorozatot a tervek szerint tovább folytatódik majd, a már megjelent kettővel együtt öt kötet megjelentetését tervezik mindig két-két témához kapcsolódva. A következő harmadik *Gyakorlat – Jelen (Praxis – Gegenwart)*, a negyedik *Zene – Irodalom (Musik – Literatur)*, az ötödik kötet pedig a *Személyiségek – Hatások (Personen – Wirken)* címet viseli majd.

SZILÁGYI ISTVÁN: *A selmecbányai kálvária és ábrázolásai*. Budapest: Magyar Egyháztörténeti Enciklopédiai Munkaközösség, Budapest – Központi Bányászati Múzeum, Sopron 2006, 76 p., ill. ISBN 963 9662 03 8

Liszka József

A közelmúltban elhunyt neves magyar kálváriakutató, Szilágyi István (1938–2005) posztumusz kötetét Zombori István rendezte sajtó alá, s írt hozzá rövid, eligazító előszót. Szilágyi építésként kezdett el foglalkozni a történeti Magyarország kálváriáinak problematikájával. Úttörő jelentőségű a mai Magyarország kálváriáiról, még 1980-ban megjelent áttekintése (*Kálváriák*. Budapest: Corvina). Számos résztanulmány publikálása mellett részt vett egy, a piemonti kezdeményezés néven ismertté vált nemzetközi vállalkozásban is, amelynek eredménye egy európai kálváriakataszter lett (*Atlante dei Sacri Monti, Calvarie e Complessi devozionali europei*. Novara: Istituto Geografico De Agostini 2001). Jelen publikációja a történeti Magyarország (és a jelenlegi Szlovákia) egyik legjelentősebb kálvária-együttesét mutatja be. Rövid várostörténeti bevezetés után (amiben a településnek mind a vallási és etnikai, mind a gazdasági viszonyairól is rövid, ám plasztikus képet kapunk) a kálvária építésének körülményeiről, ikonográfiájáról, továbbá a kálvária különféle ábrázolásairól (metszetek, festmények, kis szentképek stb.) nyújt áttekintést.

A szerző valószínűsíti hogy a selmecbányai kálvária (igaz, a megvalósítás során alaposan átértelmezett) terveit Mikoviny Sámuel készítette. Állást foglal abban a kérdésben is, hogy az 1745-ben elkészült kálváriának milyen helyi előzményei lehettek. A források nyelvi fordulatának spekulatív elemzéséből egy korábbi kálvária létrehozata következtetni – véleményem szerint – meglehetősen bizonytalan eredményeket hozhat. Egy középkori kálváriaelőzmény létét, a korábbi szakirodalmi vélekedésekkel szemben Szilágyi is problematikusnak tartja, viszont egy kora-barokk, fából készült kálvária megléte, ismerve a korszak szokásait (ellenreformáció) már szinte is valószínűsíthető. A kálvária részletesebb ikonográfiai bemutatását, a szerző egyre súlyosbodó betegsége, majd halála megakadályozta ugyan, viszont a rendkívül sokrétű képanyag, amely a könyvet nemcsak nagyon tetszetőssé, hanem tanulságossá, továbbgondolásra is alkalmassá teszi, mindenért kárpótol. Miközben a most bemutatott munka akár egy életmű méltó befejezésének is tekinthető, egyszersmind ráébreszti az olvasót arra az ürre, amit Szilágyi István hirtelen távozása hagyott a magyar kálváriakutatás berkeiben.

VEREBÉLYI KINCŐS: *Minden napok – jeles napok. Hétköznap és ünnepek a népszokások tükrében.* Budapest: Timp Kiadó 2005, 219 p. ill. ISBN 963 86678 7 7

L. Juhász Ilona

A szerzőt már régóta foglalkoztatta kutatóként és oktatóként is a probléma: „milyen kérdések mentén fűzhetjük fel a szokásokat úgy, hogy azok a pusztá leírason túlemelkedve, olyan általánosabb vonásaikat is megmutathassák, amelyek a felszínen megmutatkoznak”. A sokéves tapasztalat egyfajta összegzésként e mostani kötetben közzétett tanulmányok segítségével egy új szempontú megközelítés alapján lényegében egyfajta útmutatást kíván adni arra nézve, „hogyan a szokások történetiségét, tartalmát illetően milyen kérdéseket, s milyen elemzési technikákat, megoldásokat lehet alkalmazni”. A szerző célja tehát annak prezentálása, hogy az eddig megszokott szokáskutatási gyakorlaton túllépve egy-egy szokás milyen más szempontokból közelíthető meg.

A legelső fejezetben (Rítus – rituális cselekvés – ritualizált tevékenység) a rítus jelentéstartalmát, különféle értelmezéseit járja körül, arra keresve a választ, mit is értünk ez alatt a fogalom alatt. A különféle ellentmondások végleges tisztázása érdekében az javasolja, hogy „a rítus fogalmát használjuk a hiedelem alapú cselekvésrendszerek egészére vonatkoztatva, a rituális cselekvést az ugyanezen rendszer alsóbb szintjén megjelenő cselekvést illetően, a ritualizált tevékenységet pedig a sztereotipizált ismétlődő, akár társadalmi jelentéssel is felruházott ilyen gyakorlat, megnyilvánulás vagy ehhez hasonló mindennapi tény megnevezéseként.”

*Reprezentációk – szokások* című fejezetben a szokáskutatás problémáit tárgyalva abból indul ki a szerző, hogy a szokásokat nagyon merevnek tekinti a kutatás, s lényegében általában egyfajta állóképet rögzített, ezáltal a történetiség, valamint a társadalmiság egyszerűen kiiktatódott.

A májusfa példáján a szokás identitás viszonyának kérdéskörét járja körül, s a májusfa állítás két típusának szemléltetése kapcsán bizonyítja, hogy korántsem tekinthetjük etnikus specifikumnak. „A falusi ünnep a résztvevők számára egy természetes keret, ők – ahogyan szerző megállapítja – nem egy évezredek szokás gyakorlatát tartják fontosnak, hanem a maguk életének egyik tényeként fogja fel. Fontosnak, a maguk pszichikai és társadalmi jóérzése megnyilvánulásának is tartják, azonosítják magukat a szokással, anélkül azonban, hogy ez már minden szempontból az identitás kifejezése lenne.” Az identitás helyett tehát inkább „utólagos identifikációra való törekvésekről beszélhetünk.

Foglalkozik a hiedelmek szövegasspektusaival is, s a *Beszéd mint szokás* című fejezetben hangsúlyozza, milyen fontos lenne a beszéd szokásszerű leírása, hiszen ez is folyamatosan változik, így válaszokat kellene keresni ezzel kapcsolatban több kérdésre is (pl. hogyan módosult a beszélgetés azáltal, hogy egyre többen jártak iskolába). Nagyon fontos lenne annak vizsgálata is, hogy a különféle jelenségek hogyan hatottak a beszélgetés megváltozására a falusi közösségekben. Véleménye szerint a mai helyzetet is pontosan le kellene írni, s ennek alapján rendkívül lényeges lenne a korábbi helyzethez viszonyítva külön vizsgálni a változásokat.

Az *emberi test és testkép* c. fejezetben tárgyaltak summázata: „*A paraszti társadalom testképének az elemzése annak a logikának a feltárásához vezethet, amely más szimbolikus rendszerben is megnyilatkozik. Az egész megértéséhez a részekre bontás az első lépés. Itt tartunk most.*”

További fejezetben vizsgálja a *tisztaság és a tisztesség* fogalmához kötődő jelentéseket a történeti fejlődés folyamatában. Megállapítja, hogy a tisztaság előbb jelent meg lelki értelemben, illetve szimbolikus reprezentációban, mint gyakorlati célként, azaz mint a test tisztán tartása. „*A tisztaság rend, egészség megteremtésének és megvalósulásának mértéke elsősorban társadalmi kérdés, mint ahogyan a szennyezés határainak kijelölése is az*” – írja.

Számos más izgalmas kérdéskörrel foglalkozik még a szerző (a viselet jelszerű vonásai; az asztali szokások; növények a népszokásokban; rituális verekedés; maszk és maskara; a néprajzi tárgy), számos új szempontot vet fel, s tesz úttörő jellegű megállapításokat. Véleményünk szerint ez az újszerű szemléletmód teszi igazán fontossá és megkerülhetlenné a szokáskutatók számára ezt a fontos megállapításokban gazdag kötetet. A szerző módszertani javaslatait a kutatóknak ezek után már nem lenne szabad figyelmen kívül hagyni.

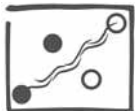
VOIGT VILMOS – BALÁZS GÉZA szerk.: *A kezdetektől a máig. A modern magyar szemiotika olvasókönyve*. Budapest: Magyar Szemiotikai Társaság, 2003 /Magyar Szemiotikai Tanulmányok 5–6./ ISBN 963 214 262 4; ISSN 1412-253x

I–j

„*Az ember a legfőbb jelhasználó állat*” – olvashatjuk a kötet hátoldalán a Charles Morristól származó idézetet. S éppen ezért, mivel környezetünk tele van jelekkel, amelyek egyrészt meghatározzák mindennapjainkat, másrészt egyre többet gyártunk belőlük, hogy még inkább határozzák meg (és egyben segítsék is) életünket, könnyítsék meg (vagy éppenséggel nehezítsék) a kommunikációt, szükségszerűen kialakult a velük foglalkozó tudományág, a szemiotika. Az utóbbi évtizedekben, noha inkább csak "konferenciákon él", nincs, illetve csak rendkívül kevés olyan intézmény van, amely hivatásosan ezzel foglalkoz(hat)na, szóval az utóbbi évtizedekben mégis a jeltudomány jelentős "fölfutásáról" beszélhetünk. A Voigt Vilmos és Balázs Géza által összeállított és szerkesztett kötet ezt a növekvő érdeklődést hivatott szolgálni, amolyan olvasó- vagy segédkönyvként az egyetemi oktatást megkönnyíteni. Magyar szerzők szemiotikai tárgyú írásait, öt egységbe sorolva (*A szemiotika elmélete; A szemiotika tudománytörténete; Jelnyelvek; Társadalomszemiotika; Szemiotikai elemzések*) nyújtanak képet az utóbbi évtizedek kutatási eredményeiről. Megjegyzendő, hogy jeltani, szemiotikai kérdésekkel jóval több munka foglalkozik, mint amennyi deklaráltan önmagát szemiotikainak is határozná meg (lásd például a viseletkutatást, a temetők néprajzát, egyes szokásleírásokat stb.), az összeállítók viszont a kifejezetten szemiotikai témából válogattak, s összeállításuk így is a tervezett duplájára sikeredett. Azt, hogy valóban van miből válogatni, mi sem bizonyítja jobban, mint a kötet függelékében található, 1990 óta megjelent szemiotikai publikációk jegyzéke.

**KRÓNKA  
KRONKA  
CHRONIK**





## A szakrális kisemlékek tanulmányozásáról<sup>1</sup>

A magyar népi vallásosság kutatásában az utóbbi évtizedek korábban sohasem látott eredményeket hoztak. Ezek közül most csupán az úgynevezett „szakrális kisemlékek” vizsgálatának fontosságára kívánom felhívni a figyelmet, megemlítve némi elméleti tanulságot is.

Minden vallás igen sokféle módon nyilvánulhat meg: például olyan „építmények” formájában is, amelyeket a kultusz céljaira készítenek, de arra is ezer példánk van, amikor eredetileg más célú „építmények” válnak (rövidebb vagy hosszabb időre) a vallási cselekmények helyszínévé. Köztereken lehet misézni, magánházaknál ájtatosságot tartani, egyszerűs mind a templomokban koncertet adni, kiállításokat rendezni, társadalmi eseményeket megtartani.

Nemcsak a hivatalos egyház (a „magaskultúra” vallási szervezete) ismeri ezt a gyakorlatot, hanem a társadalom alsóbb rétegeire is legalább ennyire jellemző ez. Sőt, akár azt is mondhatjuk, a mi „népi vallásosság” megnevezéssel összefogott gyakorlatunkban voltaképpen nem is tudnánk eredményes kutatásokat végezni, ha ezt a felismerést nem vesszük figyelembe.

Véleményem szerint a legmagasztosabb dogmatika és liturgia sem értelmezhető a gyakorlat nélkül. Azt mégis jobban el tudom képzelni, hogy a Sixtus kápolna képvilága értelmezhető a művészettörténet szabályai szerint, nem is utalva arra, hogy kik a nézők és ők mire „használják” mindezt. Azt viszont elméletileg is kizártnak tartom, hogy a sokszorosított szentképek, a családi Bibliák, a búcsúkról hazavitt kis emléktárgyak egyáltalán bemutatathatók lennének használóik nélkül. A „Vizsolyi Biblia” mint olyan, Munkácsy Mihály passió-festményei is valamilyen módon tükrözik a magyarországi vallásosság egész művelődéstörténetét. Ám az igazi magyar művelődéstörténet elképzelhetetlen az út menti keresztek, a kápolnák és a haranglábak nélkül. Sőt: azt is el merem mondani, hogy a gyönyörű pesti Egyetemi templom szinte kevésbé reprezentálja a magyar vallástörténet utóbbi évszázadait, mint mondjuk a máriaradnai, mátraverebélyi, andocsi kegytemplomok. A csodálatos mester, Bálint Sándor, nemcsak maga értette meg ezt, hanem megértette a nagy református realista íróval is (gondolom, a nevet nem kell ide írnom), hogy a szegedi „Haviboldogasszony” búcsúja, ez a népi sokadalom, többet „reprezentál” a vallási gyakorlatból, mint maga a különben csodálatos későközépkori alsóvárosi templom, amely pedig mára a kultúra geográfiájának is emblémájává vált: jutván a megmaradt európai gótikus templomok sorában határhelyzetbe.

Szerencsére ez a felismerés ma már nem is közhely, hanem automatizmus a magyarországi vallásosság (és természetesen a „népi vallásosság”) kutatásában. A mester (Bálint Sándor) nyomán, a jeles utódok között is legjelesebbek (időrendben említve őket): Varga Zsuzsa, Szilárdfy Zoltán, Barna Gábor, Knapp Éva és Tüskés Gábor, Liszka József, Bartha Elek, Lengyel Ágnes és Limbacher Gábor stb. sok mindent feltártak, közöltek, elemeztek. Egyébként a közelmúlt magyar néprajztudományában szinte mindenki találkozott e téma-

<sup>1</sup> Az „Állítatott keresztényi buzgóságból”. Dél-Szlovákia szakrális kisemlékei c. kiállítás megnyitójaként 2006. március 10-én az aszódi Petőfi Múzeumban elhangzott szöveg átdolgozott, kiegészített és megszerkesztett változata.

körrel: Balassa Iván, Kunt Ernő csakúgy, mint mondjuk Lantosné Imre Mária vagy Verebelyi Kincső. Érdemes is lenne „eredményeiket” akár egy kerekasztal-megbeszélésen összegezni!

Azzal a kutatástörténeti háttérrel most nem is foglalkozom, hogy már a 19. században a magyar művészettörténet, majd a kialakuló iparművészettörténet is felismerte e tárgykör fontosságát. Noha Ipolyi Arnold máig hatékony kezdeményezéseit később gyakran „elfeledték” – az ilyen kutatások eredményeinek áttekintése szintén tanulságos lehetne. Erre a feladatra sem tudok azonban most kitérni.

Csupán egyetlen tárgykört említek: a szakrális kisemlékeket. Ma így nevezzük (a nemzetközi, főként a német kutatás fogalomkészletét felhasználva) a templomnál kisebb „építményeket”, amelyek főként falvakban, a határban találhatók, és amelyek elkészíttetése is rendszerint helyi kezdeményezésre történt. Mindez a kisebb közösségek vallási gyakorlatát fejezi ki. Természetesen tudjuk, hogy a „nagy” templomok egyes részei (kápolnák, oltárok, fogadalmi képek és szobrok stb.) is gyakran az ilyen kisebb közösségek (városrészek, céhek, családok, olykor egyének) ájtatosságához kapcsolhatók – ám ott mindez egy nagyobb egységen belül érvényesül. Viszont a tápai temetőkápolna valóságos szakrális néprajzi múzeum, a juhász-pásztorbottal ábrázolt Szent Vendel szobrok, akár még az erdélyi festett üvegikonok is ehhez képest jobban fejezik ki a kisebb csoportok vallási gyakorlatát. Akkor is így van ez, ha Leonardo da Vinci *Utolsó vacsorájából* csak egy eredeti példány ismert, viszont nyomatokon, sőt falvédőkön akár ezer példányban is utánozhatták. Attól, hogy a Luther Mártont és az evangélikus egyház megszerveződésében más fontos személyeket ábrázoló kép egy ház tiszta szobájában nem „eredeti” – és ma már gyakran azt sem tudjuk megmondani, pontosan honnan is jutott mai helyére – éppenhogy jobban megfelel a privát vallásosságnak. Viszont – a művelődéstörténeti vizsgálat nagy szerencséjére – a sokszáz vagy sokezer példányból több maradt meg, úgyhogy egy-egy „szakrális kisemlék” vizsgálatával is érzékeltethetjük a nagy művelődési áramlatokat.

Persze, mindezt csak akkor, ha a kutató felismeri és be is tudja mutatni azt, amit a „nép” csak a maga módján egyszerűen gyakorol: az európai művelődéstörténet távlatait.

Szerencsére Ipolyi Arnold vagy Rómer Flóris igen művelt emberek voltak, akik szinte automatikusan európai távlatokba állították az általuk leírt emlékeket. Viszont az utódok (néprajzkutatók és plébánosok, helytörténészek egyaránt) nem mindig látták a fától az erdőt. Egy-egy falusi temető bármilyen pontos leírása önmagában még nem ad kulcsot ennek, mint „szakrális emléknek” az értelmezéséhez. Meg aztán, ha minden vidéki feszületet külön-külön, más-más névvel mutatunk be, az adatok összegezése sem könnyű feladat.

Voltaképpen Tüskés Gábor volt az első nálunk, aki több mint negyed százada megkísérelte azt, hogy terminológiai is rendszerezze az állított kereszteket. Magyarul és németül megjelent dolgozataiban (*Keresztek, feszületek, kálváriák* – 1977; *Steinerne Wege und Friedhofskruzifixe in Ungarn* – 1979, és ezek több folytatása) talán a leginkább szembevető szakrális kisemléket mutatta be ilyen módon, önálló témakörként.

Természetesen azóta sok minden történt a szakrális kisemlékek kutatása terén. Többen is tüzetes helyi és táji felméréseket végeztek, ezek adatai publikációkban, múzeumokban, adattárakban is jószerivel hozzáférhetők. A legjelentősebb esemény azonban nyilván 1998. október 18-án volt, amikor Komáromban a Fórum Intézet komáromi Etnológiai Központja, valamint a győri Xántus János Múzeum közös rendezésében megnyitották *„Az Istennek dicsőségére...” Szakrális kisemlékek a Kisalföldön* című kiállítást, amely a Duna mindkét oldalán levő Kisalföld emlékeit mutatta be. Ez számít az (1997 ősztől szerveződő) komáromi Szakrális Kisemlék Archivum debütálásának is. Mind a kiállítást, mind az ar-



chívumot Liszka József és L. Juhász Ilona hozta létre. Az említett Archívum anyagából később egy, a dél-szlovákiai kisémlékeket bemutató kiállítást rendeztek, amelyet több tucatnyi helyen, Szlovákiában, Magyarországon és Ausztriában is bemutattak. Az Archívum anyaga közben egyre bővült: most már mintegy ötezer fénykép közül válogathattak az összeállítók, s így született ez az új, a korábbiakhoz képest gazdagabb anyagot képviselő kiállítás. A „szerzőpáros” rendszeresen részt vett a „kisémlék-kutató” néprajzi/vallásnéprajzi konferenciákon, sokat publikált itthon és külföldön egyaránt. Liszka „A képoszloptól a kápolnáig” című tanulmányában már 1995-ben megkísérelte azt, hogy terminológiai és tárgytipológiaiailag rendszerezze azt, amit a német szakkutatás „sakrale Kleindenkmäler” néven szokott tárgyalni. Dolgozatát vitaindítónak szánta, ám nem sokan tettek hozzá javaslataihoz. Így amikor pár évvel később ő maga készítette el tanulmányának javított változatát (lásd könyvében: *Állított keresztényi buzgóságbul*. Dunaszerdahely 2000, a 19–31. lapokon) inkább csak a nemzetközi kutatások alapján jutott előbbre.

1967 óta rendeznek az osztrák és német szakemberek e témáról konferenciákat, amelyeken az utóbbi évtizedekben már a keleti szomszéd országok kutatói is részt vesznek. Sőt, 2002-ben, Komáromban, éppen az Etnológiai Központ szervezte a 15. ilyen nemzetközi tanácskozást. Magyarországon előbb a Szabadtéri Néprajzi Múzeum, majd Győr és Veszprém kezdeményezésére voltak hazai konferenciák, legutóbb Szombathelyen. Hovatovább több tucatnyi magyar szakember foglalkozik e területtel – valódi sikertörténetről beszélhetünk.

Mint hogy ennek eredményei közismertek, csupán három rövid záró megjegyzést teszek Liszka beosztásával kapcsolatban. 1. Igaza van abban hogy a rendszerezés alapja nem a helyi, népnyelvi elnevezés kell hogy legyen, hanem egy „tudományos” csoportosítás, amely figyelembe veszi a mai nemzetközi vallási néprajzi vizsgálatokat. Mint hogy ő is a német, pontosabban bajor-osztrák mintákat követi, ez logikus is, hiszen a ma még meglevő szakrális kisémlékeink zöme maga is e nagy európai „szakrális táj” terméke.

2. Ilymódon végül is 9 csoportot különböztet meg: képes fa – út menti keresztek – képoszlopok – kápolnák – szobrok – haranglábak – szoborfülkék – út menti haláljelek – kálváriák. Ezek száma talán még bővíthető (például a búcsújáráshelyek „más” emlékeivel, a nem a temetőben található sírokkal, síremlékekkel, sőt akár barlangokkal és más remetelakokkal stb.), feltüntetett sorrendjükön is lehetne még gondolkodni, ám maga e rendszer elég pontosan rendezi mind a hazai, mind a nemzetközi emlékanyagot.

3. Harmadik megjegyzésem is csak lakonikus lehet e helyen, noha talán van benne némi teoretikus morfondírozás is. Helyes, hogy a temető ide is van vonva – meg nincs is. A temetőben ugyanis sok szakrális kisémlék van – ám maga a temető mégsem az. (Még a legkisebb sem.) Mint ahogy a templomban is lehet sok szakrális kisémlék, ám maga a templom mégsem az.

A szakrális kisémlék-kutatás nálunk is jellemzően katolikus ihletettségű. Ám nyilván tudnunk kell, hogy a nagyobb és kisebb protestáns egyházaknak régóta megvoltak hasonló emlékei. Újabban pedig Magyarországon is van Krisna-völgy, tibeti sztúpa, kopjafa meg székelykapu (ez utóbbiak akkor válnak „szakrális kisémlékké”, ha nem eredeti funkciójukra utalnak. Magáról a „kopjafáról”, mint funkciót váltott jelenségről, „nemzeti szimbólumról” a legutóbb épp az Etnológiai Központ „műhelyében”, L. Juhász Ilona jóvoltából született egy tanulságos áttekintés!). Tudnék vadabb példákat is említeni, mondjuk a Pilis „szakrális csakrá”-járól. Voltaképpen ezért is gondolkoznunk kell azon is, milyen irányban és meddig terjesszük ki a „szakrális kisémlék” fogalmát. Mondjuk: Brassai Sámuel emléktáblája, a pécsi ókeresztény múzeumocskák ide vonhatók-e? Amíg Mindszenty József tisztelőinek zarándokhelye Mariazell volt, és sírja ma az esztergomi bazilikában van

– nem kell kiegészítenünk a javasolt rendszerezést. Ám ma zárandokolnak internálása helyszínére is... És miért ne tekintsük így a bécsi (!) „könnyező máriapócsi Istenanya-ikonra” is, amióta elvitték eredeti helyéről?

Voigt Vilmos

## **Állíttatott keresztényi buzgóságbul... Dél-Szlovákiai szakrális kisemlékek<sup>2</sup>**

E kiállítással a *táj és az ember* viszonya kerül látóterünkbe. A táj birtokbavétele, pontjainak megjelölése határok mentén, amelyek mindig a valós és szimbolikus érintkezések helyei, elválasztanak és összekötnek, vagy pontokat kiemelnek. Tájékozódási pontokat, amelyek a szakrális táj határ-köreit, a távolságok szakaszolását jelentik a szakrális központ, a búcsújáróhely és az otthon között.

Fizikai és lelki megálló helyek.

Tájképi üzenettel emblematikus képeket jelölnek ki az ott élők, az ott járók számára: az ima és fohász helyei, az otthonosság és a vallási élmény emlékeinek felidézői.

Ezek a *biztos pontok*, amelyekkel az egy felekezethez tartozók, az egy faluhoz, egy kisebb régióhoz tartozók egymással kapcsolatba kerülnek.

A *terek* szakrális arculatát jelölik ki a képek, szobrok, keresztek, amelyek az egyéni és közösségi ájtatosság pontjai.

*Tájkép alkotó erejük*, hogy a tájak természeti képét, szépségét társadalmiasítják, épített tájjá alakítják és megtöltik a szent vagy szakrális erővel, emberközelbe hozzák. „Krisztus kereszt az erdőn”, amely megállítja, maga felé fordítja az ottjártót.

E szakrális kisemlékek a *táji jelentésekben* értelmezhetők – a közeli búcsújáróhely kegyképe vagy szobra, a templomok dedikációi, a körmenetek stációi, a temetők keresztei, képei *szimbolikus jelentéshálókat terítenek a tájakra*. Ebben Mária, a Szent-család, a megfeszített Krisztus és a segítő szentek barokk kori kultuszának maradványai rejtőznek elfedve a középkori szenttiszteletet, és igazodva a romantika korának magyar-szentek kultuszához, történeti sorozatokban tárják fel az egykori kultuszokat és a népi kegyesség elemeit, gyökereit.

*Dokumentálásukkal* a vallásosság köznapi formái kerülnek topografikus bemutatásra, e tájak a tárgytörténet, a mikrotörténet-írás, mentalitástörténet térképeinek tényei.

*Köztes állapotok őrzői* a „nagyművészet”, a grand-art alatt, a teológiai kánonok alatt, a köznépi megnyilvánulások kutatóinak kezében – az elit és a népi kultúra közötti mezőben kerülnek feltárássra a szakrális élet mozzanataiként. Kép és szobor, kereszt: az ábrázolások népies megfogalmazásai csakis a népi kegyességet kielégítő alkotások, nem esztétikai hanem funkcionális objektumok. Kutatásukat is a diszciplínák köztes tereiben lehet sikeresen végezni.

A *kutatás*, amelyet a Komáromi Etnológiai Központ végez és referál üdén friss szemléletű, interdiszciplináris látással, konferenciák és kötetek, egy jelentős évkönyv, többnyelvű kiadványok igazolják ennek a – térszemléletű iskolának – szellemi erejét, sajátos arculatát. Utakat épít a szlovák, német, magyar és cseh etnológiai érdeklődés között, ered-

<sup>2</sup> Az „Állíttatott keresztényi buzgóságbul”. Dél-Szlovákia szakrális kisemlékei c. kiállítás megnyitójaként 2006. július 20-án a ráckevei Árpád Múzeumban elhangzott szöveg megszerkesztett változata.

ményeket tolmácsol. E kutatás bázisa, a létrehozott Szakrális Kisemlék Archívum egy *kelet-közép-európai népi vallásosság–dialektus* tár fel és tesz láthatóvá, amelyben kirajzolódik e régió eltérő kulturális tájképe, és bemutathatóvá válnak központok és azok kisu-gárgázásai. Nepomuki Szent János Prága hídján és a Duna déli szakaszán, Baján, vagy a későközépkori olasz, német apokaliptikus, kigyón vagy sarlón taposó Mária a csíki, dél-erdélyi, dél-magyarországi előfordulásaikkal jelzik e táj kapcsolatát Nyugat-Európával. Mégis ebben a hálóban sajátos kegyességi rendszer, dialektus található.

A szimbolikus térhasználat, a szakrális kistájak kijelölése és a programok továbbítása, mint a térben kijelölt üzenetek voltak értelmezhetők.

Ma is folyik a terek megjelölése, kisajátítása, átalakítása – nem csak a szakralitás területén (az ortodoxia behatolása más felekezetű homogén tájakba Erdélyben), hanem a reklám és konzum világ profán intézményeinél, vagy politikai versengés részeként óriás plakátokon, fényreklámokon. Ahogyan azonban a természeti tájat a kereszt, kép, szobor *humanizálta* úgy a plakátok és fényreklámok *elidegenítik* a tájat, eltaszítják, háttérbe helyezik; üzeneteik pedig rövidtávúak és szellemi értéket nem közvetítenek.

A dokumentáció, a kiállítás, a publikációk a kistáji viszonyokat, vallási, mentalitásbeli állapotokat rögzítik. Jelentős tudományos teljesítményt tükröznek és egy iskola felkészültségéről, igényességéről tudósítanak.

*Köszönet illeti az alkotókat, a szervezőket, a rendezőket és e kutatások szorgalmas munkásait!*

Szacsvay Éva

## Jelek a térben

Konferencia szakrális és nemzeti jeleinkről

(Komárom, 2006. október 27.)

Egy település képét a természeti környezeten, a jellegzetes épületeken, templomokon túl számos kisebb objektum is meghatározza, mint például az út menti keresztek, szentek szobrai, a különféle emlékművek, köztéri szobrok, vagy a magyar nyelvterületen a rendszerváltás után tömegesen elterjedt kopjafák. A műemlékvédelem aránylag kis figyelmet fordított/fordít ezekre az objektumokra, miközben a néprajzkutatók részéről az utóbbi egy évtizedben egyre fokozottabb mértékű érdeklődés tapasztalható. A témát kutató szakemberek egy tanácskozássra jöttek össze a komáromi Selye János Egyetemen, hogy a Fórum Kisebbségkutató Intézet Etnológiai Központja, valamint az egyetem Tanárképző Kara szervezésében, *Jelek a térben* címen megrendezett konferencián számba vegyék az eddigi eredményeket. A komáromi színhely kiválasztása nem volt véletlen, hiszen a magyar nyelvterületen elsőként éppen Komáromban, az 1997-ben létrehozott Etnológiai Központ munkatársai alapították meg a Szakrális Kisemlék Archívumot, s célul tűzték ki a Dél-Szlovákia területén található kisemlékek feltérképezését, dokumentálását. A konferenciára a Vajdaságból, Erdélyből, Magyarországról és természetesen Szlovákiából érkezett előadók egy-egy terület bemutatásán túl szóltak arról, is, milyen szerepet játszanak a szakrális kisemlékek és emlékművek egy adott nemzet, illetve nemzetiség térfoglalási, térkijelölési törekvéseiben.

A konferenciát Erdélyi Margit, a Selye János Egyetem Tanárképző Karának dékánja, valamint Tóth Károly, a Fórum Kisebbségkutató Intézet igazgatója nyitotta meg, köszöntötte a résztvevőket, s egyben néhány szóval bemutatták az általuk képviselt két intézményt is.

Megnyitó előadásában Verebélyi Kincső, a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Folklore Tanszékének vezetője a jelek térszerkezeti szerepéről szólt, majd Liszka József a szlovákiai, valamint ausztriai, cseh- és németországi, továbbá szlovéniai és romániai, Grynacus Tamás pedig a magyarországi kutatási eredmények összegzésére tett kísérletet. Bódi Erzsébet, a Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszékének tudományos kutatója és tanára a lengyelországi eredményeket vette száma. Pozsony Ferenc kolozsvári néprajzprofesszor a román kisebbség székelyföldi térfoglalásának szimbolikus és tárgyi formáiról, Szarka László, a Magyar Tudományos Akadémia Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézetének igazgatója pedig a szlovákiai magyar kisebbség nemzeti jeleiről-emlékműveiről szólt. Silling István a szabadkai tanárképző főiskola professzorának előadásából a Vajdaságban is előforduló pravoszláv szentkutakról (vodicák), a vajdasági szerbek térfoglalási-térjelölési törekvéseiről kaphattunk képet, a vajdasági származású Klamár Zoltán néprajzkutató, az aszói Petőfi Múzeum munkatársa pedig ugyancsak e térségben található település, Magyarakanizsa viszonylatában elemezte a katolikusok és az ortodoxok szakrális térmegjelölési módszereit. Márkusné Vörös Hajnalka, a veszprémi levéltár munkatársa előadásában azokra a levéltári forrásokra hívta fel a figyelmet, amelyek jól hasznosítható adatokat tartalmaznak a szakrális kisemlékekkel kapcsolatban. Perger Gyula néprajzkutató, a győri Xantus János Múzeum igazgatója a szeplőtelen fogantatás és a Lourdes-i jelenés „le nyomatairól” beszélt a kisalföldi szakrális emlékeken. A szintén Győrből érkezett Székely Zoltán művészettörténész pedig egy, a 18. század végén indult, de félbe maradt, a szakrális táj kutatását célul kitűző Pro Sacro Regni Hungariae-ként emlegetett kezdeményezésről szólt. Szaecsvay Éva a budapesti Néprajzi Múzeum tudományos munkatársa a bánffyhunyadi templom térszimbolikáját elemezte. Barna Gábor, a Szegedi Egyetem Néprajzi Tanszékének vezetője helyett két tanítványa, Dávid Áron és Törőcsik István tájékoztatta a résztvevőket a Jászság szakrális kisemlékeit bemutató első magyar komplex tájmonográfiáról. Mivel (sajnos!) a konferencia meghirdetett programján részben módosítani kellett, néhány előadó távolmaradása miatt ésszerűbbnek látszott az eredetileg tervezett két szekció összevonása. A közben kialakult időhiány miatt a házigazdák – a komáromi Etnológiai Központ munkatársai – a vendégek javára lemondtak előadásuk megtartásáról (Bagin Árpád: Szakrális kisemlékek településszerkezeti tanulságai – ógyallai példa; L. Juhász Ilona: Sírjelből nemzeti szimbólum. A kopjafa, mint magyar nemzeti jelkép térhódítása, s Liszka József sem mondta el második tervezett referátumát a szakrális kisemlékek magyar terminológiájának kérdéseivel kapcsolatban). Mivel a tanácskozás folyamán nagyon sok figyelemre méltó szempont vetődött fel, a résztvevők és a szervezők is fontosnak tartják a közeljövőben egy olyan konferencia megszervezését, amelynek fő témája a szakterminológia egységesítése és továbbgondolása lenne. A konferencia Peres Imre, a Selye János Egyetem Tanárképző karának dékánhelyettese zárszavával ért véget.

A rendezvény befejezéseként Varga Kálmán, a budapesti Kulturális Örökségvédelmi Hivatal elnöke megnyitotta a komáromi Limes Galériában a Dél-Szlovákia szakrális kisemlékeit bemutató fotókiállítást. Az Etnológiai Központ Szakrális Kisemlék Archivumának felvételeiből összeállított válogatás mintegy keresztmetszetet nyújt a Dél-Szlovákiában előforduló szakrális kisemlékekről.

*L. Juhász Ilona*

## A tanácskozás programja

**9,30 – 10,00** Regisztráció

**10,00** Köszöntők:

Prof. Dr. Erdélyi Margit, a Selye János Egyetem Tanárképző  
Karának dékánja  
Tóth Károly, a Fórum Kisebbségkutató Intézet igazgatója

**10,10 – 11,10 – Plenáris előadások**

Prof. Dr. Verebélyi Kincső (Budapest) Jelek a térben  
Dr. Liszka József (Komárom) A szakrális kisemlékek kutatási eredményei és  
tanulságai a közép-európai térségben

**11,10 – 11,30** Kávészünet

### I. szekció

#### Szakrális kisemlékek, mint a vallási tér kijelölői

**11,30 – 12,30**

**Kitekintés a térség kutatási eredményeire**

Elnök: Prof. Dr. Verebélyi Kincső (Budapest)

Dr. Grynacus Tamás (Budapest)	A szakrális kisemlékek kutatási eredményei Magyarországon
Dr. Bódi Erzsébet (Debrecen)	A szakrális kisemlék-kutatás lengyel eredményei
Prof. Dr. Silling István (Szabadka)	A pravoszláv szentekutatás – vodécák – kutatása a Vajdaságban.
Doc. Dr. Barna Gábor (Szeged)	A Jászság szakrális kisépítményei – az első magyar komplex tájmonográfia

[akadályoztatás esetén az előadást Dávid Áron és Törőcsik István tartja meg]

**12,30 – 13,45**

Ebédészünet

**13,45 – 14,45**

**A szakrális kisemlékek kutatásának elvi-módszertani kérdései I.**

Elnök: Dr. Szacsavay Éva (Budapest)

Dr. Klamár Zoltán (Aszód/Magyarkanizsa)	Egy az Isten – katolikusok és ortodoxok szakrális térmegjelölése Magyarokánizsán
Bagin Árpád (Komárom)	Szakrális kisemlékek településszerkezeti tanulságai (Ógyallai példa)
Márkusné Vörös Hajnalka (Veszprém)	Levéltári források hasznosítása a szabadtéri szakra- lis emlékek kutatásában
Perger Gyula (Győr)	Szekularizáció és vallási megújulás a 19. század közepén. Szeplőtelen fogantatás és a Lourdes-i jelenés a Kisalföld szakrális kisemlékein.

Székely Zoltán (Győr)

Pro Lexico Sacro Regni Hungariae. A szakrális táj kutatásának egy félbemaradt kezdeményezése a 18. század végéről

**14,45 – 15,00** Kávészünet

**15,00 – 16,00**

**A szakrális kisemlékek kutatásának elvi-módszertani kérdései II**

Elnök: Dr. Klamár Zoltán (Budapest)

Dr. Szacsavay Éva (Budapest)

Kegyes adományok: tipológia és topográfia (A bánffyhungyadi templom térszimbolikája)

Dr. Liszka József (Komárom)

A szakrális kisemlékek magyar terminológiájának kérdéséhez

Vita:

Felkért hozzászólók: Márkusné Vörös Hajnalka, Perger Gyula

## II. szekció

### Nemzeti jelképek az etnikai térfoglalás szolgálatában

**11,30 – 12,30**

Elnök: Hushegyi Gábor (Pozsony)

Prof. Dr. Pozsony Ferenc (Kolozsvár)

A román kisebbség székelyföldi térfoglalásának szimbolikus és tárgyi formái

Dr. Ilyés Zoltán (Budapest)

Etnikus szimbólumok, nemzeti térjelölési gyakorlatok az ezeréves határ mentén

Dr. Papp Richárd (Budapest)

Szakrális-etnikus szimbólumok a magyarországi zsidók és vajdasági magyarok kultúrájában

Pusko Gábor (Tornalja)

Az ágyú – mint az etnikai jellegű térfoglalás eszköze. Tornaljai példa

**12,30 – 13,45** Ebédészünet

**13,45 – 14,45**

Elnök: Prof. Dr. Pozsony Ferenc (Kolozsvár)

Dr. Selmeczi Kovács Attila (Budapest)

Nemzeti jelképek a magyar népművészetben

L. Juhász Ilona (Komárom)

Sírfelből nemzeti szimbólum (A kopjafa, mint magyar nemzeti jelkép térhódítása)

Hushegyi Gábor (Pozsony)

Új magyar köztéri szobrok, emlékművek és emlékhelyek Szlovákiában 1990 után – tipológia és sajátosságok

Dr. Szarka László (Budapest)

A kisebbségi emlékezet jelei

**16,00 A konferencia zárszava** Prof. Dr. Peres Imre (Komárom)

**17,00**

**Állítottatott keresztényi buzgóságbul. Szakrális kisemlékek Dél-Szlovákiában**

A Fórum Kisebbségkutató Intézet komáromi Etnológiai Központja fotókiállításának megnyitása a Limes Galériában

Megnyitja:

Dr. Farkas Veronika, a Limes Galéria vezetője (Komárom)

Dr. Varga Kálmán, a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal elnöke (Budapest)



1. kép: Verebélyi Kincső nyitó előadását tartja.  
A háttérben Tóth Károly  
(L Juhász Ilona felv., 2006)



2. kép: Bödi Erzsébet előadás közben  
(L Juhász Ilona felv., 2006)



3. kép: Grynæus Tamás előadás közben  
(L Juhász Ilona felv., 2006)



4. kép: Szacsvay Éva elnököl  
(L Juhász Ilona felv., 2006)



**Szilágyi István  
(1938–2005)**

Voltaképpen nem messze tőlünk, Szombathelyen élt, de leginkább németországi és ausztriai tudományos konferenciákon szoktam vele találkozni. Meg a budapesti Országos Széchényi Könyvtárban, amint éppen valamelyik legújabb tanulmányához keresett adatokat, vagy éppen jellegzetes széles mosolyával valamelyik legújabb felfedezéséről számolt be lelkesen és részletesen. Építész volt (másfél évtizeden keresztül, 2000-ig, nyugdíjba vonulásáig Szombathely főépítésze), ám nem ebben a minőségében ismertem. Csak úgy, „mellékesen” európai híru kálvária-kutató is volt, aki eredményeit jó értelemben vett dilettánsként, amatőrként szabad idejében érte el. Alapozó munkája (*Kálváriák*. Budapest 1980) a mai napig meghatározó kézikönyve, kiindulási alapja minden, a kálváriák kérdéseivel foglalkozó kutatónak. Ezt követően számos rész tanulmányt (többek között a pozsonyi és a selmecbányai kálváriákról) adott közre, amelyekben a történeti, vallástörténeti és ikonográfiai anyagra, valamint az építészeti vonatkozásokra egyaránt imponáló biztonsággal támaszkodott. Aktívan vett részt az olasz kezdeményezésű európai kálvária-kataszter létrehozásában (erről egyik komáromi tanácskozásunkon referált a tőle megszokott adatgazdag tömörséggel. Vö. *Acta Ethnologica Danubiana* 5–6, 137–140). Távozásával betöltetlen (és betölthetetlen) űrt hagyott maga után mind a magyar, mind a nemzetközi tudományos életben.

Liszka József



Szilágyi István Roland Graf (középen) és Liszka József (bal oldalt) társaságában egy ausztriai (Bad Aussee) kisemlék-kutató konferencián (*L. Juhász Ilona, 2000*)

## Szilágyi István válogatott bibliográfiája

- 1973 Magyar kálváriák. *Építés – Építészettudomány* 4, 1–2. sz., 95–123. p.
- 1980 *Kálváriák*. Budapest: Corvina, 143 p., ill.
- 1986 Egy késő gótikus jelenség. Szentsír kápolnák Magyarországon a 17–18. században. *Építés – Építészettudomány* 18, 1–2. sz., 177–210. p.
- 1987 Der Stand der Kalvarienforschung in Ungarn. In *Festschrift für Dieter Korell*. In Zusammenarbeit mit seinen Mitarbeitern und Freunden herausgegeben von Hermann Maurer. Bonn, I. Band, 39–45 p.
- 1990 Paraliturgia – ikonográfia – építészet. A rózsafüzér-stációs kálváriákról. *Vasi Szemle* 44, 518–537. p.
- 1992a Kálváriák a Pannon térségben. *Savaria. A Vas megyei Múzeumok Értesítője* 21/1, 177–211. p.
- 1992b Szent lépcsők – szentlépcsők. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 4, 25–50. p.
- 1995 Vörös kereszték Vas megyében. In *Nyugat-Dunántúl népi építésze*. Szerk. Cseri Miklós. Szentendre – Szombathely, 415–422. p.
- 1997a Barokk kálváriák bűnbánó Szent Péter ábrázolásai. *Ars Hungarica* 25, 233–245. p.
- 1997b A történeti Magyarország kálváriái az 1766–1785-ös katonai felmérésen. *Művészettörténeti Értesítő* 46/1–2, 86–92. p.
- 2000 A pozsonyi kálvária topográfiája. *Néprajzi Látóhatár* 9, 275–283. p.
- 2001a A kálváriakutatás helyzete Magyarországon. In *Népi vallásosság a Kárpát-medencében* 5. Szerk. S. Lackovits Emőke – Mészáros Veronika. Veszprém: Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, 53–58. p.
- 2001b A nagypénteki mosakodás kereszténysége. *Vasi Szemle* 55, 206–222. p.
- 2004 Kalvarien-Inventare. *Acta Ethnologica Danubiana* 5–6, 137–140. p.
- 2006 *A selmecbányai kálvária és ábrázolásai*. Budapest: Magyar Egyháztörténeti Enciklopédiai Munkaközösség, Budapest – Központi Bányászati Múzeum, Sopron, 76 p., ill.

## A kötet szerzőinek címjegyzéke – Adresy autorov – Adressen der Verfasser

Baranyovics Borisz	e-mail: skulla@freemail.hu
Bódi Erzsébet	Néprajzi Tanszék Debreceni Egyetem Egyetem tér 1. H-4010 Debrecen
Graf, Roland	Dörfleser Anger 26 D-96317 Kronach
Grynacus Tamás	e-mail: grynacus@freestart.hu
Hartinger, Walter	Auhözlweg 27 D-93053 Regensburg
Juhász Ilona, L.	Fórum Kisebbségkutató Intézet Etnológiai Központ P.O.BOX 154 SK-945 01 Komárno 1. e-mail: icu@foruminst.sk
Liszka József	Fórum Kisebbségkutató Intézet Etnológiai Központ P.O.BOX 154 SK-945 01 Komárno 1. e-mail: etnologia@foruminst.sk; liskajozsef@azet.sk
Lukács László	Szent István Király Múzeum Fő u. 6 H-8000 Székesfehérvár e-mail: lukacslaszlo@freemail.hu
Pusko Gábor	Kulturális Antropológiai Műhely Komenského 9. SK-982 01 Tornaľa e-mail: puskogabor@gmail.com
Schleicher Vera	e-mail: svera@vmmuzeum.hu

Schriefer, Andreas	e-mail: aschriefer@gmx.net
Silling István	Újvidéki Egyetem — Univerzitet v Novom Sadu Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar Šteosmajerova 11 24000 Subotica, Szerbia silling@bcotel.yu
Szacsvay Éva	Néprajzi Múzeum Kossuth tér 12. H-1055 Budapest e-mail: szacsvay@ncprajz.hu
Viga Gyula	Herman Ottó Múzeum Görgey út 28. H-3529 Miskolc e-mail: viga@hermuz.hu
Voigt Vilmos	ELTE – Folklore Tanszék Múzeum krt. 6-8 H-1088 Budapest e-mail: voigt@ludens.elte.hu





Fórum Kisebbségkutató Intézet  
Fórum inštitút pre výskum menšín  
P. O. Box 52  
931 01 Šamorín  
WEB: [www.foruminst.sk](http://www.foruminst.sk)  
E-mail: [forum@foruminst.sk](mailto:forum@foruminst.sk)

Acta Ethnologica Danubiana 8–9  
Az Etnológiai Központ Évkönyve 2006–2007  
Első kiadás

Felelős kiadó: Tóth Károly  
Borítóterv: Juhász R. József  
Nyomdai előkészítés: Kalligram Typography Kft., Érsekújvár  
Nyomta: Expresprint s.r.o., Partizánske  
Kiadta: Fórum Kisebbségkutató Központ,  
Komárom–Somorja, 2007

Acta Ethnologica Danubiana 8 – 9  
Ročenka Výskumného centra európskej etnológie 2006–2007  
Prvé vydanie  
Zodpovedný: Károly Tóth  
Návrh obálky: József R. Juhász  
Tlačiarenska príprava: Kalligram Typography, s.r.o., Nové Zámky  
Tlač: Expresprint, s.r.o., Partizánske  
Vydalo: Fórum inštitút  
Komárno – Šamorín, 2007

ISBN 978-80-89249-14-5



Évkönyvünk – amellet, hogy elsősorban a szlovákiai magyar tájak népi kultúrájának kutatási eredményeiről ad számot – nyitva áll a Duna-medence népeinek népi kultúráit bemutatni kívánók előtt is. A komáromi Etnológiai Központ kutatási prioritásaival összhangban kiemelten foglalkozunk a szakrális néprajz szerteágazó kérdéskörével, hiszen a néprajznak ez az ága mind magyar, mind szlovák vonatkozásban az egyik legelhanyagoltabb területnek számít. Hangsúlyos szerepet szánunk továbbá az interetnikus kapcsolatok kutatási eredményeinek a bemutatására, valamint a különféle jelenkutatási és változásvizsgálatok prezentálásának is.

Naša ročenka hovorí o najnovších výsledkoch výskumu ľudovej kultúry maďarskej národnosti na Slovensku, zároveň však chce dať priestor prezentácii ľudovej kultúry iných národov celej Dunajskej kotliny. V súlade s bádateľskými prioritami Výskumného centra európskej etnológie v Komárne sa zaoberáme rozvetveným okruhom otázok sakrálneho národopisu, veď táto oblasť bádania v maďarskom aj v slovenskom národopise patrí medzi najzanedbávanejšie. Okrem toho venujeme osobitnú pozornosť rozpracovávaníu problematiky interetnických vzťahov, ako aj problematike výskumu súčasnosti.

Unser Jahrbuch berichtet über die neuesten Ergebnisse der ungarischen Volkskunde in der Slowakei; es steht aber auch offen für Forschungen zur Volkskultur der anderen Ethnien im gesamten Donaraum. In Übereinstimmung mit den Forschungsprioritäten des Forschungszentrums für Europäische Ethnologie beschäftigen wir uns mit den außerordentlich vielfältigen Themenkreisen der sakralen Volkskultur. Dies vor allem deswegen, weil diese Thematik sowohl in der ungarischen als auch in der slowakischen Volkskunde (Ethnologie) zu den am meisten vernachlässigten Gebieten gehört. Außerdem ist uns die Präsentation der neuen Ergebnisse der Interethnik- und Gegenwartsforschung sehr wichtig.

**270,- Sk**

ISBN 978-80-89249-14-5

